

CARL HÅRLEMAN

*En studie i frihetstidens
arkitekturhistoria*

AKADEMISK AVHANDLING

AV

ÅKE STAVENOW

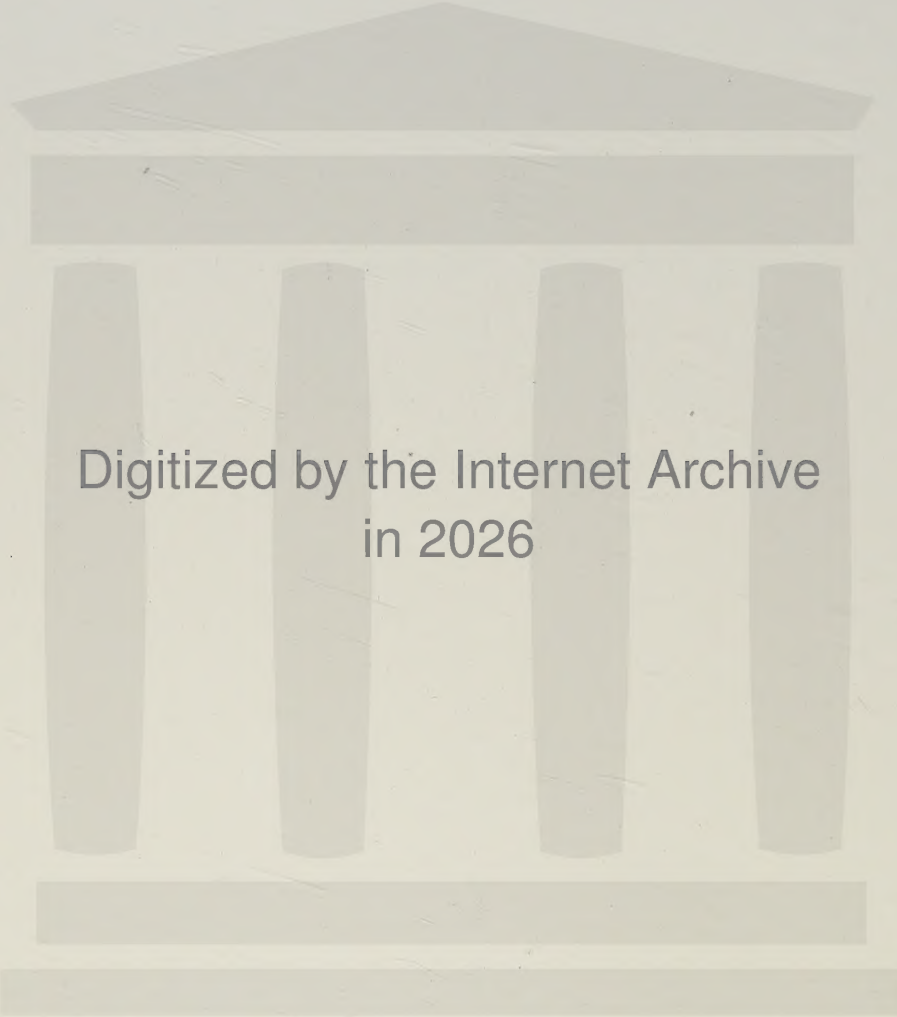
UPPSALA 1927

ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

CARL HÅRLEMAN

*En studie i frihetstidens
arkitekturhistoria*

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41551518_0014

CARL HÅRLEMAN

*En studie i frihetstidens
arkitekturhistoria*

AKADEMISK AVHANDLING

SOM MED TILLSTÅND AV

VITTBERÖMDA FILOSOFISKA FAKULTETENS I UPPSALA
HUMANISTISKA SEKTION

FÖR

FILOSOFIE DOKTORSGRADS VINNANDE

TILL OFFENTLIG GRANSKNING FRAMSTÄLLES

AV

ÅKE STAVENOW

FILOSOFIE LICENTIAT AV GÖTEBORGS NATION

Å LÄROSAL N:R IV

MÅNDAGEN DEN 30 MAJ 1927

KL. 10 F. M.

UPPSALA 1927

ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING.

Förord	IX
I. Sjuttonhundratalsklassicismen I	
Kap. I. Fransk klassicism i verklighet och teori	3
Arkitekterna s. 4. — Planlösning s. 14. — Fasadbildning s. 15. — Rummet o. dess dekorerings s. 16.	
Kap. II. Den svenska 1700-talsklassicismens teori	19
C. H. König s. 20. — C. Wijnblad s. 22. — Standardiseringsförsök s. 24. — Gravering av ritningar till »publika» hus s. 24.	
Kap. III. Överintendentsämbetet under frihetstiden	26
Tessins utnämning s. 24. — Den tidigare byggnadsledningen s. 25. — Den högsta byggnadsledningen under frihetstiden s. 27. — Hårle- mans centraliseringssträvanden s. 28. — Uppsikten över den stat- liga byggnadsverksamheten s. 30. — Överintendentsämbetets tjänste- män s. 31. — Hovintendenten s. 32.	
II. Carl Hårlemans biografi 35	
Kap. I. Härstamning, ungdom och studieresor	37
Christian Horleman s. 37. — Johan Horleman s. 38. — Barndom och studieår i Sverige s. 40. — Resan till Paris s. 42. — Resan till Rom s. 47. — Hemresan s. 51.	
Kap. II. Hemkomst och första verksamhet vid slottsbygget i Stockholm	53
Utnämning till hovintendent s. 54.	
Kap. III. Andra Parisresan	56
Underhandlingar med franska konstnärer s. 57. — Inköp av modeller. Studier s. 59. — Konstakademien s. 61.	

Kap. IV. Ledaren av slottsbygget	62
Den franska konstnärskolonien s. 63. — 1730-talets inredningar s. 64. — Tessins resa till Wien och Venedig, brev till Hårleman och underhandlingar med Tiepolo s. 66. — Tessins resa till Paris och underhandlingar med Bouchardon s. 69. — Rikssalen s. 71. — Slottskyrkan s. 72.	
Kap. V. Hårlemans utnämning till överintendent och tredje resa till Paris	76
Slottsbyggnadsarbetet 1744—53. Slottets möbleringsfråga s. 77. — Tapetköpet i Brüssel s. 79. — Studier i Versailles s. 80. — Inredningsarbetet i prins Gustafs våning s. 82, i rådsrummen s. 83 och i biblioteket s. 85.	
Kap. VI. Biographica	88
Politisk åskådning s. 88. — De svenska riddareordnarna s. 89. — Medlem av K. Vetenskapsakademien s. 91. — Resor och författarskap s. 92. — Slussarbeten s. 93. — Äktenskap, karaktär s. 93. — Bostad s. 97. — Död, begravning och eftermäle s. 99. — Epitafier, porträtt s. 102.	
III. Carl Hårlemans verk	105
Kap. I. Slott och kungsgårdar	107
1. Reparationer. Till- och ombyggnader. Gripsholm s. 108. — Västerås s. 109. — Gävle s. 111. — Upsala s. 112. — Örebro s. 116. — Åbo s. 119. — Jönköping s. 120. — Karlberg s. 121. — Strömsholm s. 122. — Ekolsund s. 123. — Ulriksdal s. 126. — Drottningholm s. 129.	
2. Nybyggnader. Fredrikshof s. 147. — Svartsjö s. 149. — Kungsör s. 157. — Flyinge s. 158. — Slottsprojekt för utlandet s. 159.	
Kap. II. Herrgårdar och ämbetsboställen	165
1. Herrgårdar. Svindervik s. 166. — Fogelvik s. 167. — Övedskloster s. 169. — Åkerö s. 171. — Granhammar s. 175. — Thorönsborg s. 176. — Trolleholm s. 176. — Trolleberg s. 177. — Barsebäck s. 177. — Hörningsholm s. 178. — Brokind s. 179. — Löfstad s. 180. — Tullgarn s. 180. — Ängsö s. 181. — Hedensberg s. 182. — Segersjö s. 182. — Julita s. 182. — Hargs bruk s. 183.	
2. Landshövdingeresidens och övriga boställen. De fastställda residensen s. 184. — Växjö s. 185. — Jönköping s. 186. — Kristianstad s. 186. — Vänersborg s. 187. — Helsingfors s. 187. — Degerby s. 188. — Presidentshuset i Jönköping s. 189. — Årkebiskopshuset i Upsala s. 191. — Militära boställen s. 191.	

Kap. III. Diverse offentliga och privata byggnader 193

Rådhus och skolor: Rådhuset i Arboga s. 193. — Rådhuset, gymnasiet och fängelset i Karlstad s. 193. — Rådhuset i Visby s. 194. — *Offentliga byggnader i Stockholm* s. 195. — Riksbanken s. 195. — Riddarhuset s. 195. — Observatoriet s. 197. — Arsenalen s. 199. — Lantmäterikontoret s. 199. — *Magasinshus m. m.* s. 200. — Kronobageriet i Vänersborg s. 200. — Ostindiska kompaniets hus samt Jacobssonska sockerbruket i Göteborg s. 200. — *Fyrar* s. 201. — *Broar* s. 203. — *Privathus i Stockholm* s. 204.

Kap. IV. Universitetsstäder och Fästningsstäder 208

1. Stadsplanen.

Allmänna strävanden s. 208. — Strandgator i Stockholm s. 209.

2. Universitetsstäderna.

Uppsala: Härlemans förhållande till Linné s. 212. — Gustavianum s. 214. — Konsistoriehuset s. 214. — Katedralskolan s. 215. — Botaniska trädgården s. 216. — Observatoriet s. 217.

Lund: Generalplanen s. 218. — Lundagård s. 220. — Botaniska trädgården s. 221. — Stallmästaregården s. 222.

3. Fästningsstäderna.

Landskrona s. 223. — *Kristianstad* s. 230. — *Karlskrona* s. 232. — *Degerby (Lovisa)* s. 233.

Kap. V. Den kyrkliga arkitekturen 236

1. Förebilder och strävanden.

2. Tillbyggnader och restaureringar.

Domkyrkor: Uppsala s. 241. — Linköping s. 243. — Växjö s. 244. — Skara s. 245. — Strängnäs s. 246. — *Stockholmskyrkor:* Jakob s. 247. — Klara s. 250. — Storkyrkan s. 252. — Karolinska gravkoret s. 252. — Carl XII:s sarkofag s. 255. — Ulrika Eleonora d. ys och Fredrik I:s sarkofager s. 258. — *Landsortskyrkor:* Sundsvall s. 260. — Mariestad s. 259. — Hedermora s. 259. — Ängsö s. 260. — S. Olai kyrkan i Norrköping s. 261. — Kristianstad s. 261.

3. Nybyggnader och projekt.

Stadskyrkor: Franska reformerta kyrkan i Stockholm s. 262. — Adolf Fredrik s. 263. — Finska kyrkan s. 265. — Sofia Albertina i Landskrona s. 265. — Degerby (Lovisa) s. 268. — Amiralitetskyrkan i Karlskrona s. 268. — *Landskyrkor:* Öved s. 270. — Hallingeberg s. 271. — Bettna s. 271.

4. Kyrkmöbler.

Altaren i Gustavi domkyrka, Göteborg, s. 272. — Säbrå s. 273. — Klara s. 274. — *Predikstolar och orgelläktare:* Klara och Jakob s. 275. — *Epitafier* s. 278.

Kap. VI. Konsthantverket	281
Stildrag s. 281. — Arbetsledaren s. 283. — J. E. Rehn i Paris s. 284. — J. E. Rehns engagemang s. 286. — Mönsterritaren s. 287. — Möbler, åkdon m. m. s. 288. — Kakelugnar m. m. s. 289. — Silver s. 290. — Järnsmide s. 291. — Vapen och sigill s. 291. — Textil s. 292.	
Kap. VII. Kungl. festiviteter	295
Begravningsceremonien s. 295. — Ulrika Eleonora d. y:s bisättning och begravning s. 296. — Fredrik I:s begravning s. 298. — Adolf Fredriks kröning s. 301. — Prins Gustavs födelse s. 302.	
Slutord	304
Anmärkningar	309
Bilagor	333
Källor	343
Litteratur	347
Illustrationsförteckning	352
Personregister	357
Ortregister	360

FÖRORD.

När jag för sex år sedan började med förarbetena till denna avhandling, var litteraturen om Carl Hårleman och frihetstidens byggnadskonst ej stor. Visserligen hade Looström i sitt grundläggande arbete *Den svenska konstakademien* lämnat åtskilliga bidrag till Hårlemans biografi och verksamhet vid slottsbygget, Hahr hade behandlat byggnadsverksamheten vid de kungliga lustslotten och Josephson frihetstidens stadsplanesträvanden, sådana de kommo till uttryck i den svenska huvudstaden. Men om Hårlemans omfattande arkitektverksamhet ute i landet var så gott som intet känt. I *Svensk konsthistoria* saknas hela periodens arkitekturhistoria, och Hårlemans namn nämnes endast några gånger i förbigående.

Att 1700-talsarkitekturen så förbisetts av den konsthistoriska forskningen beror framför allt på 1800-talets bristande intresse och uppskattning av densamma. Hårleman, vilken ansågs som den främste representanten »för förra seklets fördärvade maner», föraktades djupt, och hans verk ombyggdes eller revs i stor utsträckning.

Under de senaste åren har dock 1700-talets byggnadskonst i hög grad aktualiserats, vilket icke minst kommer till synes i den moderna arkitekturen. Konstforskningen har i ett flertal publikationer dokumenterat sitt nyvaknade intresse för 1700-talets arkitektur och inredningskonst, och framför allt bära framhållas arbeten av Josephson, Lindblom, Bäckström och Moselius. För kännedomen om Hårlemans insats vid slottsbygget äro Lindbloms forskningar av grundläggande betydelse.

Denna undersökning är avsedd att i någon mån klarlägga frihetstidens ännu så länge ganska outforskade arkitekturhistoria. Hårlemans verksamhet, som ju icke var lokalt betonad utan kan spåras snart sagt i hela landet, är en lämplig utgångspunkt för ett studium av hela epoken. Ämnets omfattning har dock tvingat mig att begränsa denna avhandling till att omfatta endast Carl Hårleman, hans liv och verk, och att åstadkomma en tillförlitlig och i möjligaste mån fullständig undersökning av hans arkitektverksamhet har varit min strävan.

Min lärare, professor AUGUST HAHR, bringar jag ett värdsamt och hjärtligt tack för grundläggande och väckande undervisning samt aldrig svikande vänskap, välvilja och intresse. Det var hans föreläsningar, som först väckte mitt intresse för svensk arkitekturhistoria, och under mitt arbete med denna avhandling har han sedan städse lämnat mig sitt värdefulla stöd.

Till min vän, docenten RAGNAR JOSEPHSON, står jag i största tacksamhetsskuld för fruktbärande tankeutbyte, värdefulla råd och goda hänvisningar. Våra gemensamma studie- och forskningsresor i Italien och i svenska herrgårdsarkiv skola städse tillhöra mina angenämaste minnen från studieåren.

Till mina förmän vid Nationalmuseum, överintendenten fil. d:r AXEL GAUFFIN och intendenten ERIK WETTERGREN frambär jag mitt tack för den förståelse, varmed de tillmötesgått min begäran om tjänstledighet för utarbetandet av denna avhandling.

Jag anhåller att till Längmanska kulturfondens nämnd få framföra ett värdsamt tack för ett studieanslag å ett tusen kronor.

Till överintendenten fil. d:r JOHN BÖTTIGER, som på alla sätt underlättat mina studier i de kungl. slotten, ber jag få uttala mitt värdsamma tack. Min vän, intendenten fil. lic. GUNNAR MASCOLL SILFVERSTOLPE, önskar jag nå med ett varmt tack för all god hjälp och för stimulerande intresse.

Till professor MARTIN OLSSON, som frikostigt ställt fotografier från Bellinga-samlingen och andra privata arkiv till mitt förfogande, samt till docenten HENRIK CORNELL och intendenten fil. lic. SIGURD WALLIN, som bl. a. lånat mig avskrifter av överintendentsämbetets skrivelser till Kungl. Maj:t, framför jag härmed mitt hjärtliga tack.

Jag önskar dessutom tacka följande personer för god hjälp: professor ANDREAS LINDBLOM, professor GABRIEL NICANDER, docenten ADOLF SCHÜCK, intendenten fil. lic. MANNE HOFREN, fil. lic. FRITJOF HAZELIUS, amanuensen fil. lic. GUNNAR WENGSTRÖM, fil. kand. greve CARL R. MÖRNER och fil. kand. greve STELLAN MÖRNER.

Jag ber vidare att till tjänstemännen vid alla av mig besökta arkiv, bibliotek och muséer få betyga min stora tacksamhet. Jag vill särskilt nämna förste arkivarien, fil. d:r ERIK NAUMANN, som på allt sätt befrämjat mina forskningar i riksarkivet.

Mina vänner, amanuensen fil. lic. AKKE KUMLIEN, som komponerat bokomslaget till den numrerade upplagan, samt amanuensen friherre EVALD E:SON UGGLA, som läst ett andra korrektur, ber jag att på det hjärtligaste få tacka.

Till greve CARL CRONSTEDT, Fullerö, friherre CARL G. BONDE, Eriksberg, friherre CARL SACK, Bergshammar, och ingenjör GUNNAR ENDERLEIN, Åkerö, står jag i stor tacksamhetsskuld för visad gästfrihet och tillmötesgående.

Almqvist och Wiksells Boktryckeri-A.-B. samt klichéanstalten A.-B. Grohmann och Eichelberg tackar jag för snabbt och väl utfört arbete.

Namn- och ortregister äro upprättade av fil. mag. fru MARGARETA GUNNE.

Min hustru har under arbetets gång varit mig till den största hjälp och verksamt biträtt framför allt vid korrekturläsningen.

Slutligen begagnar jag detta tillfälle att till mina föräldrar framföra ett innerligt tack för all den hjälp, som de både i råd och dåd givit mig under hela min studietid och särskilt under utarbetandet av denna avhandling.

Stockholm i maj 1927.

ÅKE STAVENOW.

I
SJUTTONHUNDRATALS-
KLASSICISMEN

KAP. I.

FRANSK KLASSICISM I VERKLIGHET OCH TEORI.

Svensk arkitektur under 1600- och 1700-talen kan knappast betraktas som en rent nationell konst. Den följer lydigt de moder och stilar, som skapas i de stora kulturländerna, främst i Frankrike och Italien. Men den tillgodogör sig ofta det bästa i de impulser som komma utifrån, och den omskapar dem nästan alltid med det egna landets förhållanden och behov i sikte. I svensk arkitektur finnes därför ej mycket av slaviskt kopierande, men ej heller mycket av verklig nyskapande kraft. Så var fallet med den byggnadskonst, som företrädades av vår stormaktstids största arkitekter, Nic. Tessin d. ä. och d. y., och kanske i ännu högre grad med den mest betydande arkitekten under frihetstiden, CARL HÅRLEMAN.

Dessa och andra arkitekter hade fått sin utbildning främst genom långvariga utrikes studieresor, och det är helt naturligt att de intryck, som de då fått mottaga, blevo i hög grad bestämmande för deras fortsatta verksamhet. När Hårleman som en ung, tjugoettårig studiosus första gången kom till centrum för 1700-talets konstnärliga odling, Paris, var det under en de starka motsättningarnas tid, la régence. Och vad han då fick lära sig, glömde han aldrig. När han som inflytelserik överintendent och Sveriges största auktoritet i byggnadsfrågor står på höjden av produktivitet och konstnärlig skaparkraft, följer han alltjämt studieårens orientering, ytterligare stärkt genom senare resor och studiet av nyare arkitektböcker.

Över hans verk vilar en stark prägel av enhetlighet, av målmedvetet arbete efter klara och utstakade linjer. För att rätt kunna bedöma Hårleman och hans *œuvres* är det nödvändigt att först söka sig till urkällan för hans arkitektur, den franska klassicismen under 1600-talets senare och 1700-talets förra hälft. En kort översikt av byggnadskonsten i Frankrike under denna rika och nyskapande tid, av de ledande arkitekterna

och stilströmningarna samt framför allt av principerna i den rikt flödande arkitekturteoretiska litteraturen är nödvändig för en djupare förståelse av Hårleman och den svenska 1700-talsklassicismen.

Alla de arkitekturteoretiska läroböcker, som användes vid undervisningen i akademierna eller annorstädes, och som ingående studerades både av franska och svenska arkitekter, äro givetvis mycket mera uttrycksfulla och talande än någonsin de färdiga monumenten, vilka för övrigt i många fall äro försvunna eller ändrade. Smakutvecklingen, de principer och synpunkter, som behärskade arkitekten vid uppgörandet av ritningar, får man skarpare på kornt i teorien. Någon kunskap härom är så mycket viktigare, som Hårleman nästan aldrig estetiskt motiverade en åtgärd, vilket mycket försvårar bedömandet av hans verksamhet. Den onekligen ganska torftiga teoretiska litteraturen i Sverige, som är samtida med Hårleman och kan tänkas i någon mån ha påverkats av honom eller representera hans synpunkter, skall därefter behandlas liksom också den för svensk byggnadskonst så betydelsefulla högsta ledningen över statens byggnadsverksamhet, överintendentsämbetet och dess tjänstemän.

*

Frankrikes stora namn inom 1600-talsarkitekturen är FRANÇOIS MANSARD (1598—1666). Han presenteras alltid av tidens teoretiker som »un des maîtres de l'architecture française» och J. F. Blondel nämner om honom: »On peut dire que c'est à cet habile architecte que nous sommes redevables du rétablissement de la bonne architecture en France».¹ Och man kan mycket väl förstå att klassicismens representanter i hög grad skulle uppskatta hans insats. De gotiska tendenser, som uppblandade med den italienska renässansens formelement, behärskade arkitekturen under hela 1500-talet och 1600-talets första tredjedel, försvinna till stor del tack vare honom. Av honom och hans efterföljare upptagas och vidare utvecklas de klassicistiska läror, som i Italien predikats av Vignola och Palladio, vilkas verk alltså fortsattes i Frankrike och ej i det egna landet, där de under barocken betraktades som föråldrade. Renässansens rika arkitekturteori i Italien upphör med högrenässansens slut i motsats mot i Frankrike, där den i stället blomstrar som mest under de 17. och 18. seklen. Som grundläggare av den franska klassicismen kan anses François Mansard, som visserligen aldrig själv författade någon teoretisk skrift, men som i sina verk visar sig hylla samma synpunkter, som i skrift uttalades av samtida eller något senare författare, vilka äro beroende av honom, Blondel d. ä., Perrault eller Fréart de Chambray.

Som Mansards huvudarbeten pläga nämnas slottet Maison-sur-Seine, gårdsfasaden på slottet i Blois och kyrkan Val-de-Grâce i Paris.² Jämte honom arbetade samtidigt bl. a. JACQUES LE MERCIER med färdigbygandet av Louvren, uppförandet av Sorbonne-kyrkan och Richelieus slott vid Poitou. LOUIS LE VAU uppförde för finansminister Fouquet det märkliga slottet Vaux-le-Vicomte, till vars intressanta planbildning vi längre fram skola få anledning återkomma, samt Collège Mazarin eller nuvarande l'Institut de France.

FRANÇOIS BLONDEL kan knappast som utövande arkitekt räknas till de förnämsta. Men genom sin insats vid grundandet av arkitekturakademien, sin lärarverksamhet därstädes och framför allt genom sina märkliga arkitekturteoretiska arbeten kom han att utöva ett mycket stort inflytande på den yngre arkitektgenerationen. I sin berömda lärobok »Cours d'architecture», som utkom 1675, bygger han helt på Vitruvius och de italienska renässansteoretikernas läror om kolonnordningarna, deras proportioner och användning och försöker att genom ytterst noggranna måttbestämmelser fastställa regler och skriva lagar för all god arkitektur.³ I praktiken tillämpade han sina läror vid Porte St. Denis i Paris, uppförd 1672, jämte Perraults Louvrefasad det mest uträknade, helt i klassisk anda uppförda byggnadsverket från denna tid.

Jämte Blondel kunna följande teoretiker nämnas: PERRAULT, som 1683 utgav »Ordonnance de cinq espèces de colonnes», DAVILER, som 1691 utgav sin »Cours d'architecture», senare utkommen i flera tillökade upplagor, samt 1700-talets förste arkitekturteoretiske författare, CORDEMOY, »Nouveau traité de toute l'architecture», utgiven 1714. Alla behandla kolonnordningarna åter och åter igen, och man kan icke underlåta att i längden finna ämnet ganska ofruktsamt.

LE BRUN, sedan 1648 målarakademiens direktör, utövade ett enormt inflytande på allt som hörde till slottens inre dekorering och representerar en mera barock riktning mitt i all denna stränga klassicism. Vad ytterarkitekturen beträffar kan han icke anses ha spelat någon större roll.

Det så ofta anförda exemplet på klassicismens största seger över den italianiserande barocken, pristävlingen om östra Louvrefasaden, må här åter framhållas.⁴ Flera av de mest betydande franska konstnärerna, däribland Mansard, hade inlämnat sina förslag som underställdes Italiens störste arkitekt vid denna tid, LORENZO BERNINI. I juni 1765 anlände han till Paris, förkastade samtliga projekt såsom alltför mycket präglade av renässansens stilideal, och utförde själv flera förslag i den romerska barockstil han själv så lysande representerade. Hur betydelsefulla

dessas än voro, för Frankrikes fordran på klarhet, elegans och klassicism, voro de alltför främmande och refuserades efter ändlösa underhandlingar.

»En 1665 et 1666», skriver Henry Lemonnier, den främste kännaren av 1600-talets franska konst, »Colbert réunit Le Brun, Louis Le Vau, les deux Perrault dans un conseil intime. Deux plans furent proposés: celui de Claude Perrault fut choisi.» Att detta Perraults förslag, hållet i den mest koncentrerade klassicism, antogs till utförande, var ett uppseendeväckande manifesterande av den ena stilens företräde. Och denna stilens, klassicismens, bestånd säkrades ytterligare genom l'Académie royale d'architecture, som grundades 1671. Dess förste lärare var den benhårde klassicisten Fr. Blondel, som också skrev akademiens första stadgar, vilka 1699 omarbetades av en bland de största arkitekter Frankrike haft, François Mansards systerson, JULES HARDOUIN-MANSARD. Han var ingen teoretiker utan en praktiker av imponerande mått. Det är han som behärskar byggnadskonsten under 1600-talets sista decennier och 1700-talets början, från honom härstamma flertalet av de väldiga slotts- och platsanläggningar, vilka Ludvig XIV lät utföra.⁵

Att här uppräknat alla de byggnadsverk vid vilka han varit verksam är knappast möjligt och i detta sammanhang onödigt. För att förstå omfattningen och mångsidigheten i hans verksamhet böra dock de viktigaste påpekas. Från 1674—82 tillbyggdes slottet Saint-Germain, från 1675 och framåt byggde han den betydande centralkyrkan »la chapelle royale des Invalides» i Paris, under 1680-talet tillbyggdes slotten vid Chantilly och Saint-Cloud. Samtidigt påbörjades efter hans ritningar två av de mest betydande platserna i Paris, 1685 Place des Victoires och två år senare Place Vendôme. Han var dessutom premier architect du Roi och från 1691 Inspecteur général des Bâtimens royaux.

Hans huvudsakliga verksamhetsfält var hela tiden Versailles, där han uppförde en mängd byggnader, alla mycket betydande som konstverk och som inspirationskälla för 1700-talets arkitekter.

År 1677 anställdes han av Ludvig XIV vid slottet, fortsatte först den av Le Vau började stora fasaden mot parken, utförde flera interiörer, bl. a. Galerie des glaces 1678—80 samt utanför slottet de berömda stallbyggnaderna vid Place d'armes, kolonnaden, orangeriet och Grand Trianon. Dessa glänsande arbeten avslutades på ett värdigt sätt med det nya slottskapellet, vars arkitektur färdigställdes åren 1699—1707. Han var dessutom Le Nôtre behjälplig med de stora trädgårdsanläggningarna.

Hardouin-Mansard gav i sina verk uttryck åt alla de föregående

Les Ecuries sont deux morceaux d'architecture Magnifique extraordinaire et de Siméon, faisant face au Château du Louvre. M. de Marigny en est l'Architecte elles furent achevées l'an 1681. A Paris chez le J. de For avec privilège du Roy 1705.

1. J. Hardouin-Mansard. La petite Écurie i Versailles. Gravyr i K. B.

klassicistiska strävandena, något uppblandade med intryck från italiensk barock. Kolonner och pilastrar använder han flitigt, men han berikar stilen, gör den mjukare och mera dekorativ, låter rustik och skulptur dekorera fasaderna. Särskilt med La petite Écurie i Versailles skapar han en byggnadstyp, som av 1700-talsarkitekterna, inte minst Hårleman, livligt skulle uppskattas och ofta efterbildas. Detta var även fallet med hans platsarkitektur, som vad fasaden beträffar främst utmärkes av en rusticerad, arkaderad bottenvåning och av att de två övre våningarna sammanhållas av genomgående pilastrar (Place Vendôme o. a.).

Den störste uppdragsgivaren under Ludvig XIV:s tid är konungen själv, och ett genomgående drag både i praktiken och teorien är förkärleken för stora palats. Detta försvinner dock till stor del under 1700-talet, då den mindre, borgerliga arkitekturen kommer i ropet. Det mindre privathotellet, mera ägnat att tillgodose tidens fordran på intimitet och bekvämlighet eller »Commodité et bienséance» som det kallas av teoretikerna, blir den mest gouterade byggnadsformen⁶, och sådana hotell byggas i mycket stor utsträckning framför allt i Paris. 1700-talsteore-

tikerna se häri ett stort framsteg. I deras arbeten avtager så småningom kolonnintresset högst betydligt och i stället ägnas mera intresse åt planlösningar och rummens dekorerings.

Ett bland de intressantaste arkitekturteoretiska arbetena från 1700-talets början, det som inleder en modärnare och användbarare typ, är en av CLAUDE JOMBERT 1728 utgiven skrift, av vars långa titel man för övrigt kan ana det nya i innehållet: »Architecture moderne ou l'art de bien bâtir, pour toutes sortes de personnes, tant pour les maisons de particuliers que pour les palais». I företalet påpekar han, huru föga användbara alla de tidigare arkitekturböckerna varit för dem som velat bygga, »on parcourt pour cet effet les differens Livres d'Architecture, on y cherche quelque dessein qui ait rapport à la distribution qu'on se propose; mais inutilement, et l'on est surpris avec raison, dans un temps ou l'on Bâtit plus que l'on n'a jamais fait, de ne trouver presque rien dans les Bibliothèques, capables de satisfaire sur un sujet aussi utile et aussi abondant». I stället för alla mer eller mindre sterila funderingar om kolonnordningarna diskuteras i bokens fem avdelningar husets uppförande efter moderna principer, byggnadens orientering, läge, form, plan, dekoration, trappkonstruktioner m. m. och en mängd elegant utförda stick av planer, fasader m. m., lämpliga för alla sorters hus, illustrera framställningen. Denna bok är av grundläggande betydelse för 1700-talets arkitekturteoretiska arbeten, och det därpå följande verket, JACQUES-FRANÇOIS BLONDELS 1737—38 i två delar utgivna ytterst berömda arbete »Traité d'Architecture dans le goût moderne», med undertiteln »De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration des edifices en general» kan närmast betraktas som ett komplement till Jomberts bok. J.-F. Blondel, som hade sin största arkitektverksamhet förlagd till Metz, upprättade 1744 en privat arkitektskola i Paris och utgav 1752—56 ett stort verk i fyra foliodelar, »Architecture française», som mest innehåller uppmätningar och beskrivningar av byggnader i Paris och är av största värde för kunskapen därom. Med skärpa framhåller Blondel nödvändigheten av upplysning, av noggranna studier av god arkitektur, dess teori och historia samt matematik, vilket skulle åstadkomma en uppräckning av den samtida byggnadskonsten.⁷ Den goda arkitekturen »elle plaît à tous les hommes; elle ravit le Scavant par la justesse des ses proportions, elle étonne au moins le vulgaire par ses merveilles», säger han i sitt inledningsanförande vid öppnandet av den andra kursen vid sin skola 1747. Detta tal handlade om »Discours sur la manière d'étudier l'architecture et les arts qui sont relatifs à celui de bastir». 1754 talade han om »Discours sur la nécessité de l'étude de l'architecture».

I sina strävanden att höja arkitekturen till den storhet som den haft under 1600-talet understöddes Blondel kraftigt av CHARLES ETIENNE BRISEUX, som 1743 utgav »L'Art de bâtir des Maisons de Campagne» och 1752—55 »Traité du Beau essentielle dans les arts». Det förstnämnda arbetet innehåller plan- och fasadlösningar av stort intresse, rumsdekorationer samt rent tekniska frågor, i det sistnämnda vill författaren bl. a. göra gällande att skönheten är beroende av proportionerna samt harmonien mellan delarna och det hela. Han ställer sig helt på Blondels sida och faller doktrinära och ensidiga omdömen om arkitekturen vid 1700-talets mitt, som främst gå ut på att hävda klassicismen gentemot rokokon, som under 1700-talets andra fjärdedel gjort sig alltmera gällande. Den jämte Briseux mest betydande arkitekten vid denna tid, GERMAIN BOFFRAND, utgav 1745 en »Livre d'Architecture», i vilken mest avbildas hans egna arbeten, vilka, vad ytterarkitekturen beträffar, äro hållna i måttfull och väl proportionerad klassicism. I rumsdekorationerna anslöt han sig till rokokon och skapade 1735—40 i Hôtel de Soubise några av de bästa interiörer, som i denna stil åstadkommits.

Efter Hardouin-Mansards död 1708 hade den under 1600-talet så mäktiga klassicismen sett sina bästa dagar. De klassiska principernas stränghet börjar så småningom på att slappna, och att klassicismen överhuvudtaget överlevde alla de angrepp, som under 1700-talets andra, tredje och fjärde decennier riktades mot densamma, får framför allt tillskrivas det officiella stöd som den hade i akademierna, framför allt i arkitekturakademien, dess lärare och medlemmar. JEAN BÉRAINS rika ornamentik, som i sig innesluter många antydningar om den kommande rokokon, och DANIEL MAROTS 1712 utgivna ornamentstick bidraga till en uppluckring av den pompösa 1600-talsklassicismen. ROBERT DE COTTE, CLAUDE GILLOT, NICOLAS PINEAU och ANTOINE WATTEAU underlättade genom sin lättare dekorativa syftning under Epoque de la Régence det slutliga genombrottet för »style Louis XV», vars förnämsta skapare märkligt nog voro två utlänningar, nederländaren GILLES-MARIE OPPENORD och italienaren JUSTE-AURÈLE MEISSONIER. Båda dessa konstnärer, av vilka den förstnämnde kom tidigast till Paris, arbetade med formelement ur den romerska barocken, kartuscher, musslor, rocailler, lånade bl. a. från Bernini och Borromini, samt tillade själva alla de vegetativa element, som utgöra denna stils förnämsta tjusning. Oppenords stil förblev alltid ganska régencebetonad, måttfull och lugn, under det att Meissonier genom assymetri och överdrifter av formerna drev rokokon längre än dit den egentligen syftade och på så sätt underlättade för oppositionen att vinna gehör. De funno många efterföljare och anhängare,

bl. a. HONORÉ-JEAN-BERNHARD TORO, vilkens verksamhet huvudsakligen faller i de sydliga provinserna (Aix) samt FRANÇOIS DE CUVILLIÉS, Meissonniers talangfullaste epigon, som företrädde den franska rokokon i södra och västra Tyskland framför allt i och omkring München, t. ex. slotten Nümphenburg och Amalienburg samt Brühl i Bonn.

Meissonnier som egentligen var guldsmed utövade genom sina mönsterblad ett stort inflytande på tidens konsthantverk, och andra tecknare som DE LA JOUE och JEAN PILLEMENT bidrogo genom sina gravyrverk till rokokons spridning i Europa.

Rokokon, som enligt Lindblom är den sedan gotikens dagar enda i förhållande till antiken morfologiskt självständiga stilen⁸, blev som bekant framför allt en dekorationsstil, som kom till användning inom rumsinredningen och konsthantverket. Den slog hastigt igenom i Frankrike omkr. 1725 och mottogs med entusiasm av alla utom av akademisterna. Men då dessa märkte, att de kämpade i motvind, koncentrerade de sina ansträngningar på att rädda åtminstone ytterarkitekturen, och att denna under hela rokokoperioden kom att bevara en så omisskännlig klassicistisk prägel, torde kunna tillskrivas arkitekturakademiens och arkitekturteoretikernas ansträngningar.

De rådande motsättningarna komma särskilt starkt i dagen vid pristävlingen om förslag till västfasad för kyrkan S. Sulpice i Paris år 1732. I denna tävlan deltog Meissonnier med flera i rik rokoko, 1726, utarbetade projekt, SERVANDONI med ett förslag i ren klassicism samt Oppenord med ett förslag i en stil, som mera för tanken till italiensk barock. Att sistnämnde konstnär gjort förslag till S. Sulpice västfasad är, så vitt jag har kunnat konstatera, okänt av forskningen. Att denna ritning ej uppmärksamrats av franska arkitekturhistoriker kan möjligen bero på att den hamnat i Hårlemanska samlingen i Nationalmuseum. Den är egenhändigt utförd i röd tusch av Oppenord i hans karakteristiska teckningsmanér, den bär dessutom hans signatur samt är kopierad av Hårleman. Sannolikt har Hårleman fått den i present av Oppenord vid besöket i Paris 1732, alltså samma år som tävlingen ägde rum.⁹ Påskriften å ritningen lyder »Principale facade de l'église Paroissiale de St Sulpice».

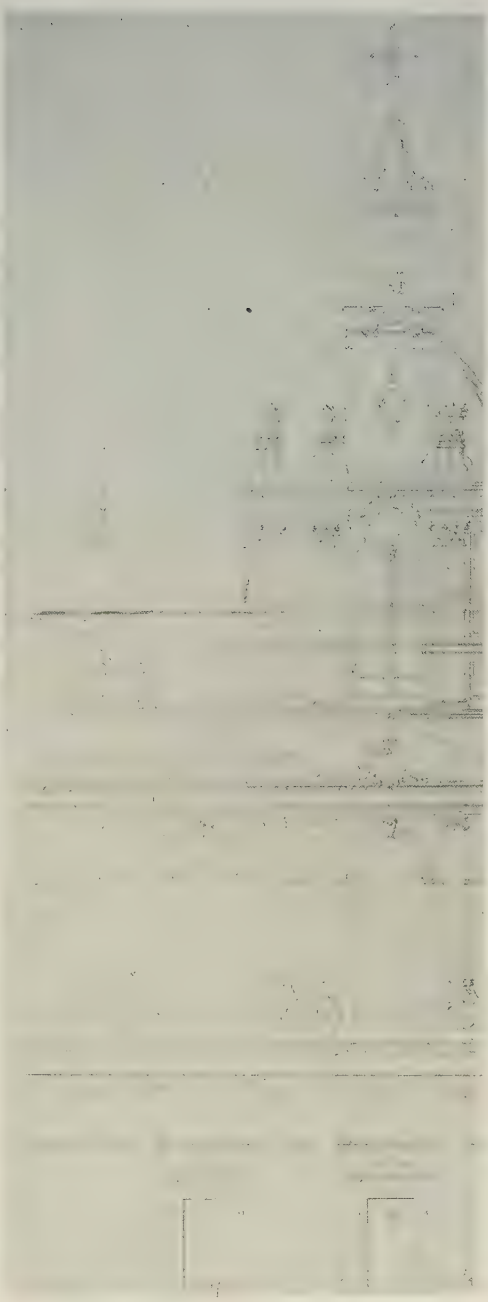
Fasaden är på detta förslag uppdelad i två huvudvåningar med toskanska och joniska kolonner placerade två och två, flankerande mellanliggande bågöppningar. På den kraftiga gesimsen mellan dessa våningar äro placerade framför de joniska kolonnerna stora skulpturgrupper med två bibliska allegoriska figurer i varje. (Jämför rikssalen i Stockholms slott med dess liknande anordning.) Däröver höja sig tvenne kupoler, flankerade av mindre sidotorn. Tamburen har korintiska pilastrar,

runt kupolen synas dekorativa urnor och högst upp en lanternin med profilerad huv.

De övriga förslagen äro alltför kända för att här behöva beskrivas. Servandonis projekt antogs till utförande, vilket ägde rum 1733—45.¹⁰ Fasaden, som är en ren skärmbyggnad utan organiskt sammanhang med den övriga kyrkan, är enligt klassicismens fordringar uppdelad i våningar med en kolonnordning i varje: i bottenvåningen toskanska kolonner, däröver joniska och i de två tornen, som kunna sägas representera den tredje våningen, korintiska pilastrar.

Att Servandonis förslag besegrade dessa två rokokons mest typiska representanter är åter att annotera som en triumf för klassicismen.¹¹ Denna seger visar ännu en gång det stora inflytande, som dess representanter hade mitt under rokokotiden.

Rokokons herravälde började så småningom brytas i Frankrike redan under 1750-talet. Kritiken framfördes först av ABBÉ LAUGIER i hans berömda skrift »Essai sur l'architecture», Paris 1753. Hans strävan gick ut på att rensa arkitekturen från en massa överflödiga tillsatser och i logikens namn återföra denna konst till enkelhet, lagbundenhet och konstruktiv sanning (Moselius). Särskilt framhöll han efter rousseauanskt mönster

-
2. G. M. Oppenord. Förslag till västfasad för S. Sulpice. Kopia av C. Hårleman. N. M.

3. Hôtel de Ville i Rennes. Uppfört 1734 efter ritningar av J. Gabriel. Foto.

naturens stora värde som inspirationskälla »tout ce qui est contre nature peut être singulier mais ne sera jamais beau». Det vid seklets mitt nyvaknade antikintresset stimulerades kraftigt av upptäckten av Pompeji 1748, men till skillnad mot vid renässansens början, blir det vetenskapliga intresset så mycket starkare, det konstnärliga resultatet så mycket svagare. Den gradvisa förskjutningen från rokoko till »style Louis XVI» och nyantik ägde rum i skilda repriser under 1700-talets senare hälft. Men här är ej platsen att teckna detta förlopp. Louis seize-arkitekturen åtföljes icke av någon teoretisk litteratur, motsvarande vad som varit fallet under de tidigare perioderna. Möjligen kan detta bero på att klassicisternas kamp i och med uppträandet av Louis seize-stilen kan anses som avslutad. Ett gravyrverk i tre stora folioband med text, av stor betydelse bl. a. för den gustavianska stilen i Sverige, såg dock dagen under 1760-talet: J. FR. DE NEUFFORGE: »Recueil Elémentaire d'Architecture». Efter 1770 finnes ingen mera betydande arkitekturteori utkommen.

I praktiken uppehålls under 1700-talet den fransk-klassiska traditionen framför allt av arkitekterna JACQUES och ANGE-JACQUES GABRIEL, far och son. Båda voro »premier architect du roi» och kunna sägas ha spelat ungefär samma roll som under 1600-talets slut Hardouin-Mansard, vilkens stil särskilt den äldre Gabriel mycket efterliknade. Hans för-

nämsta arbeten äro Place Louis XIV och Place Louis XV i Rennes, Place royale i Bordeaux, vissa delar av Ludvig XV:s våningar i Versailles samt, tillsammans med Jean Aubert, hotel de Biron (nuv. Rodin-muséet) i Paris. I ytterarkitekturen är han klassicist, i rumsinredningen hyllar han en sober och klar rokokoko.

Ange-Jacques Gabriel ärvde efter faderns död 1742 överinseendet över inredningsarbetet i Versailles, uppgjorde ritningarna till det stora byggnadskomplexet i Paris »Ecole militaire», till Place Louis XV eller de la Concorde med de två tvillingbyggnaderna les garde-meubles å ömse sidor om rue Royale, operasalongen i Versailles samt slutligen en av pärlorna i fransk 1700-talsarkitektur Petit Trianon i Versailles. Gabriel d. y., som aldrig varit i Italien och därför lättare kunde bevara sin galliska *esprit*, är en klassicist av renaste vatten. Han levandegör det bästa i Frankrikes lysande arkitekturtradition, och klassicismen upplever tack vare honom en sista blomstring. Han är dock ingen stor nyskapare och hans roll i fransk arkitekturhistoria kan närmast jämföras med den, som hans trogne efterföljare Carl Fredrik Adelcrantz spelade i Sverige. Liksom dennes namn är oupplösligt förenat med den gustavianska stilen i dess tidigaste fas, lika oupplösligt är Ange-Jacques Gabriels namn förknippat med Louis seize-stilens uppkomst och första utveckling.

I Tyskland betyder uppkomsten av nyantikens en verklig revolution i arkitektur och smakutveckling. Så var alls icke fallet i Frankrike, där klassicismen hela tiden varit levande, och där den lysande arkitekturtradition som utbildats under 1600- och 1700-talen alltid hade antikens och renässansens renhet och klarhet som ett ouppnåeligt ideal.

*

Vad som mest faller i ögonen vid studiet av fransk arkitektur och teori från 1600- och 1700-talen är den starka motsättning, som råder mellan dessa sekel i fråga om byggnadens storlek och bekvämlighet samt den tydliga omsvängning i ämnesval och behandling, som är genomgående för alla författare. Till skillnad mot 1600-talets lärda avhandlingar med huvudintresset knutet vid kolonnordningarna blir litteraturen under 1700-talet mera levande, man vill att dessa arbeten skola tjäna ett rent praktiskt syfte såsom lärobok och hjälprea åt folk, som önska studera eller bygga. Som en naturlig följd härav ägnas allt mera utrymme åt behandlingen av sådana frågor som planlösningar, rummens gestaltning, dekorering och beboelighet, ämnen som under 1600-talet voro i betänklighet grad förbisedda. 1700-talsteoretikernas skrifter blevo därför betydligt mera använda och fingo större praktisk betydelse. Särskilt med tanke

på Hårlemans arkitektur samt de båda teoretikerna i Sverige König och Wijnblad är det viktigt att klargöra fransmännens synpunkter på husets tre huvudbeståndsdelar: planen, fasaden och rummet.¹²

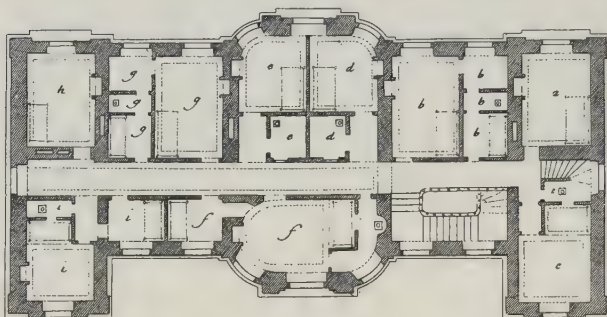
Planlösningen domineras under 1600-talet nästan uteslutande av uppgifter för kungahuset eller den mäktiga och rika adeln, och med utgångspunkt från de kungliga

slotten, som efterbildas av övriga slottsbyggare, får grundplanen en klar och bestämd karaktär. Femtonhundralets mer eller mindre oregelbundna planlösningar efterträdas av den för 1600-talets slotts- och herrgårdsanläggningar så karakteristiska hästskoformen, corps de logis med utspringande flyglar, som hastigt slår igenom i Frankrike och av gallisk kultur beroende länder. Denna plantyp omhulldades och utvecklades vidare av 1700-talet. Dock kan i Sverige konstateras en avgjord tendens att antingen helt lösgöra flyglarna från huvudbyggnaden eller att uppehålla sambandet medelst ett böjt galleri eller en enkel mur.

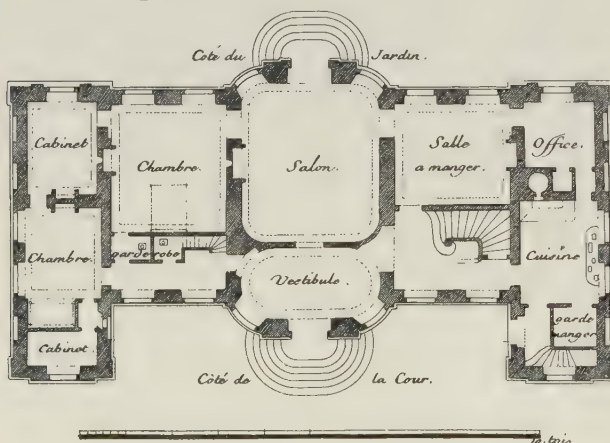
En av huvudvinsterna med 1600-talets regelbundna rumsgruppering

blev möjligheten att efter mönster av Palladio anlägga en fil av rum, en »enfilade», som tiden särskilt älskade. Åt trappans läge och utformning ägnades stor uppmärksamhet. Under 1500-talet och 1600-talets första hälft förlades trapporna i särskilt utbyggda trapporn, men detta ansågs av klassicisterna absolut förkastligt på grund av »le mauvais effet que

Premier Etage 1re Distribution

Rex de Chaussées 1re Distribution

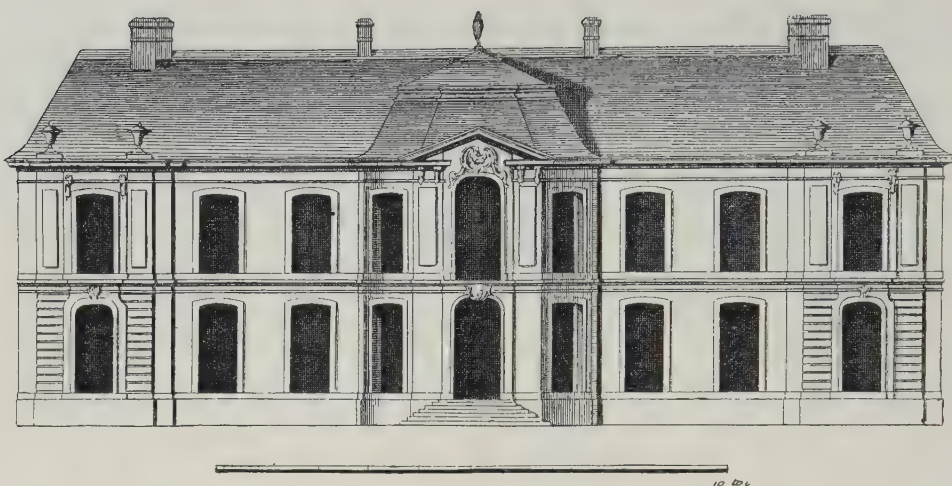

4. Planlösningar av C. E. Briseux, *L'art de bâtir*, Pl. 27.

ces sortes d'Escaliers produisoient dans les beaux Edifices». ¹³ »Il me semble que l'Escalier qui est la partie de l'Edifice la plus en usages, en devroit occuper une des principales», säger Jombert med all rätt, och trappan förlägges också i allmänhet i byggnadens centrum, varifrån den senare något förskjutes för att giva plats åt vestibulen, ett rum som var särskilt omtyckt under 1700-talet. Sedan trapphuset under 1700-talet fått sitt bestämda läge, omedelbart till vänster eller höger om vestibulen, placeras de övriga rummen med utgångspunkt från husets mittaxel, som i de flesta fall skär vestibulen och huvudrummet, le grand salon. Båda dessa rum som i allmänhet göras ovala och salongen ofta à l'italienne, d. v. s. av två eller flere våningars höjd, skänka husets plan en stor och karakteristisk enkelhet och överskådlighet. Från salongen leda breda glasdörrar och bekväma trappor direkt ut i trädgården, och å ömse sidor om detta rum grupperas chambre d'assemblée, chambre à coucher, à mancher, cabinet à écrire m. fl. I den övre våningen, premier étage, inrymmas huvudsakligast sov- och gästrum, vilka oftast grupperas å ömse sidor om en lång korridor, gående i husets längdriktning. Den symmetri och klarhet som fordrades för hela huset återfinnes även i varje rum; dörrarna placeras alltid mitt emot varandra och om möjligt mitt emot fönstren, som särskilt i bottenvåningen gjordes mycket stora för att tillfredsställa det behov, den fordran på ljus, som alltid framhålls som ett oeftergivligt villkor både för rum och trappor.

Hotellen i städerna få sin speciella prägel av de gårdar, som bildas å den för byggnaderna avsedda, jämförelsevis trånga tomten. Mellan muren åt gatan och corps de logis med flyglar ligger cour d'honneur och på sidan om huset cour basse, där stall, vagnshus och övriga uthus så vitt möjligt symmetriskt grupperas. På lantgårdarna förlades samtliga ekonomibyggnader längre bort, men i strängt beroende av corps de logis, och bildade där ett särskilt arkitektoniskt utformat komplex.

Vid *fasadbildningen* göra sig gällande samma fordringar på symmetri och klarhet både i det konstruktiva och dekorativa. »La symétrie étant après les proportions ce qu'il y a de plus recommandable dans l'Architecture», säger J. F. Blondel, som gör sig till tolk för tidens åskådning. Ett gynnsamt helhetsintryck av byggnaden var det viktigaste, och inga detaljer fingo särskilt utmärkas för att ej förstöra proportioner och enhetlighet. Trädgårdsfasaden fick dock dekoreras något rikare än de övriga. Denna strävan efter enkelhet och renhet överdrives i allmänhet av 1700-talsteoretikerna för att skydda fasaden från rokokons fördärvbringande inflytande.

5. C. E. Briseux. Förslag till trädgårdsfasad. L'art de bâtir. Pl. 72.

Det sällan uppnådda idealet för fasaddekoreringsen var enligt teoretikerna en uppdelning av fasadytan efter klassiskt mönster i tre våningar, försedda med kolonner, halvkolonner eller pilastrar av respektive dorisk eller toskansk, jonisk och korintisk ordning. En bidragande orsak till att detta så föga användes i praktiken var enligt Cassirer den hovetikett, som förbjöd någon att bo över konungen, och då man ej kunde begära att denne för att uppnå sina rum skulle gå mer än en trappa, blev följden att slottet fick inskränkas till två våningar. Detta blev ett mod som även spred sig till adeln, som ej ville bo annorlunda än konungen. Genom att husens höjd minskades, ökades i stället bredden högst väsentligt, och för att undvika en alltför enformig och slapp fasad betonades mittparti och hörnrisaliter vertikalt med lisener eller pilastrar, horisontalt med gesimser och lister, vilket gav fasaden önskad klarhet och prydnad. Mittpartiets lisener, byggnadens hörn och ibland bottenvåning livades medelst rustik i natursten eller efterbildad i puts. På 1700-talets mindre slottsbyggnader och hotell fick gårdsfasaden i allmänhet en fronton, i vilken rokokooramentiken fick det nästan enda tillfället att utbreda sig. Trädgårdsfasaden dekorerades ofta av urnor, som symmetriskt placerades ovanför taklisten.

Kapitlet om *rummet och dess dekorerings* saknas — som jag förut påpekat — helt och hållet i 1600-talets teoretiska skrifter till skillnad mot under det följande seklet, då intresset därför blir så mycket livligare. Märkvärdigt nog återkomma här samma synpunkter som tillämpats vid plan

6. G. M. Oppenord. Förslag till rumsinredning. N. M.

och fasad: symmetri, regelbundenhet samt dekorationens underordnande under det hela. »On doit avoir grand soin de démêler les véritables beautés de la décoration intérieure, et s'appliquer à la rendre relative avec les dehors par la correspondance des distributions», framhåller Blondel med skärpa. Till arkitekterna utslungar han ett varningsord att ej låta sig hänföras »par les charmes de la mode», vilket säkerligen är synonymt med den av Meissonnier företrädde riktningen. Och han formulerar sin åskådning om dekorationen i följande tankvärda ord, som av senare författare ofta citerats: »Le vrai mérite de la décoration dépend de son ordonnance générale et de la relation des parties avec leur tout: on doit y observer avec un soin extrême que l'Architecture soit toujours supérieure aux ornemens, et c'est à quoi cependant on apporte souvent le moins d'attention». Han slutar sin inledning med att framhålla nödvändigheten av att dekorationen följer arkitekturens lagar, för att inte byggnadskonsten skulle blamera sig och i framtiden betraktas med samma förakt »que nous avons pour l'architecture gothique». Blondel representerar synnerligen väl de åskådningar, som i detta fall rörde sig bland tidens akademiker.

Med väggens dekorerings skulle allt i rummet harmonisera: cheminée, speglar, möbler och tavlor skulle bilda en enhet, varigenom fordringarna

på unité uppfylldes. »Je dois dire», skriver Blondel, »que tout doit concourir dans une décoration à son ordonnance générale, que les meubles en font partie, et que par conséquent ils doivent être relatifs aux contours, à l'élévation et au plan de la pièce».

I den rumstyp som mest användes under 1600-talet och 1700-talets början voro väggarna indelade på följande sätt.¹⁴ Längst ned löpte en c:a 60 cm. hög sockel, på vilken vilade pilastrar bärande en kraftig gesims, vilken i sin tur uppbar en ofta mycket rik skulptural dekoration. Mellan pilastrarna insattes, särskilt i gallerier, ett arkadsystem, så att varje båge flankerades av två pilastrar. Man kunde alltså med full rätt tala om en väggens arkitektur. Under rokokotiden kom detta motiv ur modet men bevarades alltid i ett rum, vestibulen — i slotten drabant- salen — där pilastrarna troget höllo sig kvar till Louis seize-tiden, då de åter kommo på modet. Det kunde till och med hända, att vestibulens pilasterindelning blev så rudimentär att den endast målades i putsen, vilket finns exempel på i Sverige bl. a. i det av Hårleman uppförda Sätuna.

I de övriga rummens dekoration upplösas pilastrarna alltmer och i deras ställe komma pannåerna med sitt ofta skarpt markerade ramverk. Där förut kapitäl och baser haft sina platser placeras nu rokokoorname-nt, direkt utskurna ur pannån omgivna av en lätt bandornamentik, som skänker en viss grad av rörelse åt decorationen. Men väggen upplöses inte, sockeln bevaras och de symmetriskt placerade pannåerna, dörrarna och fönstren skänka önskad klarhet åt rummet. Härtill bidraga även möblerna, som placeras på bestämda platser och helst böra vara komponerade till rummet av husets arkitekt.

De synpunkter, vilka här framhållits som karakteristiska för fransk byggnadskonst och franska arkitekter, äro också genomgående för alla av gallisk kultur beroende länder, icke minst Sverige, som under denna epok stod under ett starkare beroende av Frankrike än någonsin varken förr eller senare. Där är Carl Hårleman den mest typiske representanten för de klassicistiska strömningarna i den franska 1700-talsarkitekturen och för den moderata rokokon i inredningskonsten. De stildrag, som kunna förmärkas i hans verk förklaras till stor del av ett studium av 1700-talsteoretikernas arbeten.

KAP. II.

DEN SVENSKA 1700-TALS KLASSICISMENS TEORI.

I svensk 1600-talsarkitektur förmärkas två från varandra ganska skarpt avgränsande stilströmningar, dels en av tysk-holländsk renässans och barock beroende riktning, dels en, som i den italienska-franska klassicismen sökte sina förebilder. Mot seklets mitt tog den senare överhanden särskilt genom de slott, herrgårdar och stockholmspalats, som av JEAN DE LA VALLÉ och NICODEMUS TESSIN D. Ä. i så stor mängd uppfördes, och vars förebilder främst äro att söka i Frankrike. Den i Sverige så omhuldade palats- och herrgårdstypen, huvudbyggnad med utspringande flyglar, samt den italienska renässansens kyrkotyp, centralanläggningen med grundplan i form av ett likarmat kors samt kupol över korsmitten, introducerades vid denna tidpunkt.

NICODEMUS TESSIN D. Y. orienterade Sveriges byggnadskonst alltmera mot Italien och Bernini. Vår förnämste Tessinkännare, Ragnar Josephson, påpekar att Tessin på 1680-talet lett in den svenska konsten i de fåror, som den sedermera kom att följa under långa tider: Rom och Bernini i den stora arkitekturen, Bernini med alltmer framträdande drag av fransk barock i skulpturen, Le Pautre—Le Brun—Bérain i dekorationen, Le Nôtre i trädgården, men allt i sin egen och för landet passande omgivning.¹⁵ Tessins projekt exempelvis till slottet och slottsomgivningen ha visserligen förlorat något av kraften i Berninis konst men vunnit i dekorativ omväxling och i förfining genom franskt inflytande.¹⁶ I mindre byggnader, som t. ex. Steninge slott i Upland, brukas rent franska förebilder både i plan och fasad. Den ovala salongen återfinnes här på samma sätt som i det av Le Vau uppförda slottet, Vaux-le-Vicomte. Tessin uppehöll hela sitt liv en mycket stark förbindelse med fransk konst, vilken med åren snarare ökades än minskades.

Efter Tessins död 1728 var det ju närmast Carl Hårleman, som upptog

hans mantel. Men uppdragens karaktär, vilka onekligen ha en mycket stor betydelse för arkitekturutvecklingen, skiftade helt och hållet under frihetstiden. Palatsbyggets tid var förbi: i stället komma mindre slott av herrgårdstyp samt bostadshus i städerna med otvetydig borgerlig prägel. Den italienska barockarkitekturen var ej särdeles lämplig som förebild åt den profana byggnadskonst, som såg dagen i Sverige under 1700-talet¹⁷, och det är helt naturligt att Hårleman först skickas till Paris.

Inom kyrkoarkitekturen var förhållandet ett helt annat. De båda Tessinarnas starka beroende av italienska förebilder fortlevde även under den Hårlemanska epoken, och man spårar här en obruten tradition mellan de 17. och 18. seklen. Vända vi oss till Frankrike möta vi även där samma förhållande, att förebilderna till barockens kyrkoanläggningar äro att söka i Italien. De franska arkitekterna voro inga nyskapare inom kyrkobyggnadskonsten, och teoretikerna förbigingo den så gott som alldeles. För Hårleman fanns alltså där inte mycket att hämta, och som en naturlig följd upptog han barocken i Norditalien och Rom som den inspirationskälla, vilken han under sin verksamhet som svensk arkitekt ofta anlidade.

I dekorationen följde han liksom Tessin franska förebilder, men naturligtvis senare och modernare, och någon egentlig fortsättning av den Tessinska traditionen spårar man ej här.

Med Carl XII gick vårt stormaktsvälde i graven och därmed också den karolinska konsten. Övergången kan naturligtvis ej dateras till ett visst år, men var ändå märkvärdigt hastig framför allt i Stockholm och närgränsande provinser. När Hårleman efter Tessins bortgång 1728, först i samråd med Carl Gustaf Tessin, sedan ensam, tog ledningen över svensk byggnadskonst, var det en ny tid som bröt in med nya strömningar och nya ideal.

1700-tals klassicismens rika teoretiska litteratur i Frankrike har ingen egentlig motsvarighet i Sverige. Här förefanns ej heller något motsvarande behov, framför allt av det enkla skälet att alla arkitekter och t. o. m. flera byggmästare tillbragt en längre eller kortare tid i Paris, behärskade franska språket och utan svårighet kunde tillgodogöra sig en Jombert eller en Blondel. Ingen av våra betydande arkitekter från 1700-talet, Hårleman, Cronstedt eller Adelcrantz, har efterlämnat någon teoretisk skrift, utan detta blev förbehållet två i övrigt ganska okända arkitekter, CARL HENRIK KÖNIG och CARL WIJNBLAD. Deras arbeten äro i och för sig mycket enkla, men som tidstypiska företeelser och för

Sveriges vidkommande äro de av ett visst intresse, i synnerhet som de alltid hava det egna landets behov inom synhåll.

König var elev av stadsarkitekten i Stockholm JOHAN EBERHARD CARLBERG, vars omkr. 1730 grundade arkitektskola och undervisning är utförligt behandlad av Ragnar Josephson¹⁸ och alltför känd för att här behöva rekapituleras. Den är en intressant parallellföreteelse till den franska arkitekturakademien och den något senare svenska konstakademien. Var detta den enda svenska undervisningsanstalten för arkitekter får man dock ej förbise den lärarverksamhet, som Hårleman mer eller mindre direkt utövade vid slottsbygget. Det var därifrån som 1700-talets förnåma arkitektgeneration utgick med överintendenterna CRONSTEDT och ADELCRANTZ samt hovintendenten REHN i spetsen. Och även den ovannämnde König, Carlbergs elev, nämner i sina böcker rön och erfarenheter gjorda vid slottsbygget och hos Hårleman, vilket tyder på ett lärjungeförhållande även mellan denne och König. Dessutom hade han varit ett och ett halvt år i Paris och övat sig »uti Civil Architecturen hos den berömde architecten Blondel».¹⁹

Det är två skrifter han efterlämnat, en tryckt 1752 »Inledning till Mekaniken och Bygnings-konsten» och en handskrift i Kungl. biblioteket »Grunderna til Bygnings-konsten» författad enligt Josephson på 1760-talet och avslutad omkr. 1775. Därtill komma tre album med »Arkitektoniska ritningar», i vilka han samlat diverse mer eller mindre bestämbara projekt, däribland två ritningar av Hårleman. Königs första bok är helt avfattad i fransk anda och uppdelad i tre delar: utsirning, bekvämlighet (plan) och varaktighet, vartill kommer ett kapitel om träbyggnader och ett flertal smärre avdelningar om material, broar, dammar etc.

Efter en del begreppsförklaringar bygger han sitt första kapitel huvudsakligen på Vignolas läror om kolonnordningarna. Sedan följer en mera givande avdelning om »Åtskillige reglor, som böra i akt tagas, wid byggnaders beqwämlighet, ock waraktighet». Inledningsvis framhålles att de regler han kommer att meddela måste indelas efter det bruk vartill de äro ämnade, »huru uti ett hus, som en förnäm Herre bebor, rummen böra wara: huru uti ett kungligt Palais, paraderum böra indelas, at de äro intet allenast rumlige, utan ock, at domestiqver och betjäning, må hafwa sine nödige rum».

Husets planbildning bör ske helt och hållet efter de franska lärosatser, för vilka förut redogjorts. »De största och ansenligaste rummen, uti ett stort hus, böra wara åt trädgården, när en sådan är wid huset. I Frankrike är mycket i bruk at mitt i huset göra en salön, som ibland göres hel rund, då framför huset är ett utskof, dernäst äro 2^{ne} förmak, et till höger

och et til wänster om salen, däreft kommer, (le grand cabinet,) et stort rum, at wara tilsammans om dagen» o. s. v. Den symmetri, som fransmännen alltid framhöllo som ett oeftergivligt villkor, upptages också i full utsträckning. § 213. »Symetrien, hwarförutan alt som heter architecture, ej kan wara fullkomligt, bör noga i akttagas både i dörrars, spisars, och fönsters ställande. Spisar böra stå mitt på wäggen, och så ställas, at ej för många skorstens pipor, komma i en skårsten. — När man indehlar rummen, bör man äfwen hafwa afseende, på husets yttra anseende, til pavilloner, flyglar, och dylikt, så at man ställer dörrar, och fönster på sina rätta ställen, på det en fullkomlig symetrie blir, så wäl utan på, som in uti. — § 215 Porten bör wara mitt på bygnaden, eljest böra 2^{ne} göras, som symitrisera hwarannan. Fönster och dörrar böra swara i linie, och utan på, böra fönster och dörrar, lodrätt passa öfwer hwarannan.»

König har även några paragrafer om trappanläggningen. »Som trappor göra den förnämsta prydnad, i en byggnad, så måste man noga taga sig til wara, at man får en beqwäm plats för dem, äfwen at de blifwa lagom breda, och få nog ljus, samt hafwa wacker form.»

Ovan anförda utdrag torde vara belysande för den uppfattning, som König hyllar eller gör sig till tolk för. Det är ett uppkok på 1600- och 1700-talens franska arkitekturteoretiska litteratur, utökat med hans egna reflexioner. Där finnas icke många nyheter, det mesta av vad han anför hade länge brukats i praktiken i Sverige. Men det har ändå sitt intresse att konstatera förekomsten av en lärobok på svenska språket, där de dogmer, efter vilka 1700-talets svenska arkitekter arbetade, finnas meddelade den stora publiken.

Königs andra arbete, »Grunderne til Bygningskonsten», är som nämnt avsevärt senare — från 1760—70-talen. Det är delvis baserat på Laugiers »Essai sur l'architecture», upptager dennes anklagelser mot rokokon och visar den omsvängning, som ägde rum i smakriktningen i Sverige omkr. 1770. Som sådan har den sitt stora intresse, men lämnar ej några bidrag av större värde för bedömandet av Hårlemans arkitektur. R. Josephson har tidigare redogjort för dess uppställning och innehåll, var- till hänvisas.²⁰

Ett arbete, som bidrog till den Hårlemanska arkitekturens stora spridning, var Carl Wijnblads 1755 utkomna »Ritningar på Fyratio Wåningshus af sten och trettio af Träd samt åtskilliga Lusthus Portar, Fönster och Lister m. m. Höglöflice Ridderskapet och Adelen samt andra Stånds-Personer til tjenst och nytta». Denna bok tyckes av samtiden ha bemötts med stor välvilja, ty redan året därpå 1756 utkommer en andra del med »Ytterligare Tilökning af Ritningar på Wånings-

hus, sextio af Sten och Tiugo af Träd», och 1757 kommer t. o. m. en ny upplaga. Några som helst utredningar av smaken, av proportioner m. m. finnas ej, det hela har ett uteslutande praktiskt syfte. Även om man ej direkt kan peka på några herrgårdar, som äro uppförda efter de ritningar som här meddelas, påträffas ofta byggnader, som hava en omisskännlig prägel av Wijnblads bok. I Svenska Slott och Herresäten påpekas också detta upprepade gånger, framför allt i uppsatser av Gustaf Upmark. Åtföljande text är ur teoretisk synpunkt föga givande, dock ger han några motiveringar, som även äga ett estetiskt intresse. Så lämnas t. ex. för 1700-talsarkitekturens mest typiska deko-ration, putsrustiken, följande regler. Den utföres i tegel och rappning och »indelas uti en jämnlik högd af 10, 11 à 12 Tum, och deras fogar ungefär 1 Tum breda och diupa», vilka antingen uthuggas i tegelmuren eller i rappningen, som i så fall bör vara ganska tjock. När rustiken eller »Pierres de Refend» förekommer å lisener eller i fasadhörnen, bör den åtminstone hava minst så stort språng över släta muren som fogarna äro djupa.

Vad husens dekorerings i övrigt beträffar framhålles behovet av »cornicher eller Taklist» som äro »ibland de förnämsta och nödvändigaste ornamenter, som bidraga til dess anseende och prydnad. Ty ehuru simpelt et Wånings hus eljest til sina öfriga Zirater må wara, så bör det åtminstone hafwa en anständig Taklist, proportionerad efter Husets högd.» Har huset många »Zirater» kan även listen göras rikare.

Om fönsterformen påpekar Wijnblad — apropå en ritning — att fönstren i bottenvåningen och porten ligga djupare i muren och att de övre vinklarna göras avrundade, »som nu nyligen kommit i bruk». Dessa insänkta och avrundade fönster använde även Hårleman mycket under 1740-talets slut och början av 1750-talet.

Den under frihetstiden mest använda takformen var det brutna taket, mansardtaket eller det »fransyska», som Wijnblad kallar det. Josephson har påpekat²¹, att Tessin d. y:s förakt för det brutna taket möjligen kan ha försenat dess uppkomst i Sverige. I Frankrike användes det mycket under 1600-talets senare hälft, särskilt av Hardouin-Mansard, i Sverige lancerades det framför allt av Hårleman. Det rekommenderas livligt av Wijnblad, som också påpekar den olägenhet, som det har gemensamt med säteritaket, att om ej takhöjden skall bliva för stor det övre fallet bör täckas med järnplåtar och ej som det nedre med taktegel. Att det brutna taket blev så modärnt beror, som Josephson framhållit, på 1700-talsarkitekternas strävan att nedbringa husets höjd och att få en horisontal huvudverkan av byggnaden i stadsbilden.

Även åt husets avfärgning ägnar Wijnblad mycket intresse. I detta fall följer han helt Hårleman. Denne arbetade intensivt för den gula färgens införande i Stockholm. Mest användes en blandning av grön vitriol och kalkvatten, som med fördel nyttjats bl. a. på det nya slottet, arsenalen och franska kyrkan.²² Hårleman uppger även receptet på denna blandning, vilken rekommenderas av Wijnblad, som 1755 meddelar att en ljusgul färg över fasaden »på de nyare Husen i Stockholm mycket är i bruk».²³ Josephson påvisar, att det är den gula franska sandstenen, som är förebild till den av Hårleman och andra 1700-talsarkitekter så omtyckta gula avfärgningen.

Wijnblad visar sig i sin text helt beroende av Hårleman och de stilideal, som denne i sina verk låtit komma till uttryck. Detsamma konstateras också i fråga om Wijnblads byggnadsritningar. Sticken äro, särskilt i andra delen, ganska vackra och utförda efter mönster av franska arkitekturböcker, men anpassade för svenska förhållanden. Åtskilliga idéer torde dessutom upptagits direkt efter Hårleman.

En viss enhetlighet vilar över hela samlingen, och man tycker sig däri skönja ett första försök till standardisering av byggnadskonsten, motsvarande den propaganda som nu bedrives bl. a. av Svenska Slöjdföreningen genom mönsterblad, mönsterböcker m. m.

En bidragande orsak av stor betydelse för »typhusets» utveckling äro de mönsterritningar, som Hårleman själv ritade och som kanske gävo impulsen till Wijnblad.

Under 1740- och 1750-talen utarbetade nämligen Hårleman ritningar till landshövdingeresidens, överste-, överstelöjtnants- och majors-, kaptens-, löjtnants- och fänriksboställen samt till huvudbyggnad för arrenderade kungsgårdar. År 1730 och 1732 hade visserligen typritningar för militärboställen blivit fastställda och utkomna av trycket²⁴, men dessa envåningshus voro av trä och motsvarade icke tidens fordringar på stenhus. Till en behandling av dessa residens och boställen återkommer jag längre fram. Hårlemans originalritningar därtill, vilka i de flesta fall finnas i behåll, graverades av Jean Erik Rehn och fingo stor spridning. Men icke blott dessa normalritningar utan även alla fastställda ritningar skulle stickas i koppar, vilket dock efterföljdes mycket sporadiskt. I ett underdånigt memorial av den 9 maj 1749 begärde Hårleman medel till gravering av sina ritningar och påpekade »den underwijsning och nytta handtwerckarena och arbetare i allmänhet tillflyta skulle, som den säkra winst och förmån för Eders Kongl. Majestedtz arbeten och bygnader wore at förwänta der ut af, att de wijd hwarjehanda tillfällen i nåder faststälte och gillade rijtningar blefwo i kappar stuckne och tryckte exemplar der af hwarje arbetare till-

stälte, då eij allenast arbetet wunne mera qwickhet och drift utan ock bygnaden den säkerhet som af underrättade och wähl kunnige arbetare förwäntas bör.»²⁵

Denna Hårlemans ansökan beviljades i rådet redan samma dag.²⁶ Arbetet som uppdrogs åt Jean Erik Rehn gick till en början ganska raskt undan, men avstannade helt och hållet efter Hårlemans död 1753.²⁷ Berch framhåller den stora förmån som unga byggmästare och gesäller hade av dessa gravyrer; de sistnämnda fingo därigenom »uplystare ögon att se huru deras anwiste del tiente uti stora sammansättningen, hwarföre man ock nu ibland våre Ämbets-murmästare finner personer, som äro istånd att göra ritningar till hus, så prydeliga och beqwämt indelta, att man af en förswarlig architect icke skulle kunna wänta dem bättre».

I vilken utsträckning de ovannämnda normalritningarna kommo till användning har jag icke kunnat konstatera. Vad t. ex. landshövdinge-residensen beträffar uppgjordes alltid specialritningar för varje särskilt fall, under det att de enklare boställena helt säkert oftare byggdes efter dessa blad. De böra dock ha bidragit till spridandet av den Hårlemanska arkitekturen och äro av stort intresse som uttryck för tidens strävan efter standardisering av den statliga byggnadsverksamheten.

KAP. III.

ÖVERINTENDENTSÄMBETET UNDER FRIHETSTIDEN.

Klassicismen upptog på sitt program en stark centralisering av den statliga byggnadsverksamheten. Starkast kommer denna till uttryck i Frankrike, men den kan spåras även i Sverige, där Hårleman efter franskt mönster ivrade därför.

Den 1 januari 1664 erhöll Colbert ett ämbete av största vikt för fransk konstutveckling. Han blev då »surintendant et ordonnateur général des bâtimens, arts, tapisseries et manufactures de France», en befattning som 1661 hade sammanslagits med en annan »surintendant et ordonnateur général des chateaux et bâtimens, parcs, jardins, canaux et fontaines de Fontainebleau». Under detta ämbete sorterade ett flertal andra befattningar, vilka för arkitekturens vidkommande voro av stor betydelse, »les intendans et ordonnateurs des bâtimens royaux» etc., »les contrôleurs généraux» etc., »le Premier architecte» och »les architectes du Roi». De sistnämnda voro underordnade le Premier architecte, som hade det närmaste ansvaret för alla byggnadsarbeten vid de kungliga slotten. Dessutom funnos »dessinateurs des plans et parterres des jardins», entreprenörer m. fl., vilka alla, jämte de vid slotten anställda hantverkarna m. fl. ytterst lydde under det stora ämbetsverket, la surintendance.²⁸

En därmed jämförlig organisation fanns naturligtvis icke i Sverige med dess begränsade tillgångar och uppgifter, men Nic. Tessin d. y:s utnämning till överintendent den 21 juni 1697 är en intressant parallellföreteelse till vad som långt tidigare skett i Frankrike. Denna Tessins »vocation att vara öfwer Intendent» är dock närmast att betrakta som en soulagering för hans ökade arbete med anledning av slottsbranden och ej liktydig med inrättandet av ett nytt ämbetsverk. I utnämningshandlingen påpekas också särskilt, att då »ett annat Slott å nyo måste blifwa anlagdt och upbygdt, och Edert förre besvär med Wåre Byggnader dessmedelst intet lijtet kommer att ökas, warandes billigt, när mödan och besväret

tilltager, att jämwähl hedren och wilkoren för Eder förbättras; altså och emedan Oss intet obekant är hwad förmåner och Heder af andre potentater dem blifwa tillagde som directionen och ordonencen öfwer Kongl. Byggnader updragas och anförtros» — samt med hänsyn till de kunskaper han förvärvat sig bl. a. »uti architecturen af publique och private Bygningar, samt om den inre zyrligheten med Meubler och alle particulariteters disposition, iemte Trägårdzwäsendet, Fontaineriet och hwad elliest wid hwariehanda rejouissancer kan erfordras, Eder härmed updraga welat Caracter och Tittell af Wår Öfwer Intendent utaf alle Wåre Slott, huus, Trägårdar och Byggnader».²⁹ Tessin skulle få åtnjuta överstes rang samt fick sin lön höjd med 2000 dlr smt till 3200 dlr.

Den enda instruktion han erhöll var att »alle Byggnader som förefalla — med möjligaste Menage och sparsamhet att effectuera», därjämte omtalas hans stora kapacitet »att kunna formera kostelige och Wackre desseiner». Likheten mellan överintendentsämbetet i Sverige och Frankrike är särskilt framträdande i titeln; en bestämd olikhet är dock att den svenske överintendenten endast behövde ägna sig åt den konstnärliga verksamheten och slapp intressera sig för »les Manufactures».

Som föregångare till öfverintendentsämbetet fanns sedan 1676 hovarkitektsysslan, som då inrättades av Carl XI³⁰ för Tessin d. y. samt, som Josephson påpekat³¹, sedan 1639 »Kongl. Majestäts Arhitecteur» vartill då utnämndes Simon de la Vallée och 1646 Nic. Tessin d. ä. Han skulle, då det var fråga om »någon gammall byggning at låta renovera eller någon ny at begynna, deröfwer icke allenast författa desseinen, uthan och sedan förordningen är gjord wara deröfwer personligen tillstädes och leggja der handen wed». Dessutom inrättades av Drottning Christina år 1651 en inspektionsplats över »all wår Civil Bygnadh, på een och annan Ort här j Rijket j Städerna och på landet». Överintendentsämbetet var alltså väl förberett under så gott som hela 1600-talet och betecknade ej någon större nyhet. Dessutom får ej förbises det inflytande, som dels kammarkollegium, dels vederbörande ortsmyndigheter, främst landshövdingarna hade över statens byggnadsföretag i landsorten. Av naturliga skäl inskränkte sig dock detta till ekonomiska förhållanden, byggnadernas nödtorftiga vård och underhåll m. m.

Över konungens byggnadsverksamhet hade dessutom tvenne höga ämbetsmän ett visst inseende, överstemarskalken (nuv. riksmarskalken) och överståthållaren. Den förstnämnde hade enligt 1634 års regeringsform § 18, 1687 års hovartiklar, kap. 3, 1720 års regeringsform § 35 samt 1727 års instruktion skyldighet att »wårda sig om Konungens hof, Slott och huus». Överståthållaren hade enligt 1624 års regeringsform

§ 24 »inseendet och directionen» över slottsbyggnaden i fortifikatoriskt hänseende men även över annan byggnadsverksamhet i Stockholm, vilket dock i praktiken synes ytterst sällan ha tillämpats. Enligt 1720 års regeringsform tillkom det honom att »sköta Konungens Slott och huus inom Stockholms Staket».³² Det var alltså icke mindre än tre höga ämbetsmän, som hade myndighet över de kungliga slotten, men av dessa endast överstemarskalken och överintendenten vilkas mening hade någon större betydelse. Så länge Tessin d. y. i en person förenade dessa båda ämbeten gick naturligtvis allting bra utan några komplikationer. Men efter hans död, då C. G. Tessin blev överintendent och Magnus Julius de la Gardie överstemarskalk, tyckas vissa svårigheter ha tillstött, särskilt som överintendentsämbetet icke hade någon instruktion att stödja sig på.

År 1732 tycks det ha varit på tal att fastställa en sådan, och Hårleman skrev till Tessin den 18 aug. att han fått reda på »qu'il a été question il y a quelques tems dans le Senat de la nature et de la Forme de votre Instruction», men att De la Gardie betraktade denna sak såsom lydande under hans »departement», och att han skulle erhålla order »de faire dresser cet acte». För att undvika »ce fatal ordre» vill Hårleman underätta Tessin om denna omständighet, »qui vous regarde et qui me touche de si pres» och ber honom snart komma in från landet. Någon instruktion synes aldrig ha blivit författad, och det är först i februari 1741 som Hårleman i ett långt underdånigt memorial föreslår, att gränserna för de olika ämbetenas befogenhet rörande slottens byggnader och reparationer skulle fastställas. Han börjar med att påpeka »huru mycken olägenhet, hinder och oreda uti Eders Kongl. Majjts Byggningswäsende stundeligen yppas och förorsakas» därigenom att ovannämnda tre ämbeten »uti inseendet över byggnader och reparationer concureras». »Ett sådant blandat och owist befähl» medförde, enligt Hårlemans egen trettonåriga erfarenhet som överstemarskalkens och överintendentens närmaste man i byggnadsfrågor, »hinder, tijdsspillan och förtretlighet så wäl för Öfwer-Intendenten samt hofarchitecten som de öfwrige betiente» särskilt därigenom, att handtverkarna ofta »under föregifwande af andre undfångne Ordres undandraga sig at hörsamma och sin skyldighet wid förlagdt arbete at efterkomma».

Han underställer sedan för Kungl. Maj:t huru detta lämpligen skulle kunna ändras till det bättre. »1° Directionen och inseendet öfwer all byggnad, reparation samt hwad deraf härrör wid Eders Kongl. Majjts Slott, hus och Trägårdar här uti Residencet och inom dess Staket, måtte Öfwer Intendents Embete och answar som det af ålder warit allena tillagt blifwa och samma Embete endast af Eders Kongl. Majjts omedel-

bara allernådigste förordnande dependera. at 2° utom de twenne betiente nemblⁿ Conducteur och Copist, som nu under Öfwer Intendentens lydno allena stå, äfwen alla öfrige till Kongl. Slottet och trädgårdar hörande betiente och handtwärkare såsom Bohags Fogden, Dagwercksskrifwarne, Byggmästare, Murmästare, Stenhuggare, Snickare, Glasmästare, Bleck- och plåtslagare, Smeder och Trädgårdsmästare, måge hädanefter af Öfwer Intendenten, så wida de befinnas skickelige, antagas och under des lydno endast satta warda. at 3° de till deras aflönande utsedde och anslagne medel måtte — av samma Embete dipsoneras och utassigneras — —» samt 4° vad slott och trädgårdar på landet beträffar föreslås att överstemarskalken skulle överlägga med överintendenten endast då det var fråga om någon nybyggnad eller reparation.

Detta märkliga memorial remitterades först till överstemarskalken och överståthållaren. Sedan underställdes det de fyra stånden. På riddarhuset talade Hårleman själv för sitt förslag den 6 maj 1741 och påpekade lämpligheten av ett avgörande just då, enär överstemarskalksämberet genom De la Gardies död var ledigt.³³ Det bifölls av alla stånden och i en underdånig skrivelse anhöllo ständerna, att »det tacktes Eders Kongl. Majt under nuvarande Vacance af Öfwerste Marskalks Embete, detta ärende til nådigt afgörande med första sig företaga». Kungl. Maj:t remitterade detta förslag åter till överståthållaren, hovintendenten och kammarkollegium den 9 juni med befallning, att dessa skulle sammanträda »och söka Eder emellan at jemka och komma öfwerens om sysslornes fördelning».³⁴

Här tycks detta ärende ha stannat och ett avgörande aldrig kommit till stånd. Men denna skrivelse och dess behandling är ändå av stort intresse, ty den klargör de svårigheter under vilka överintendentsämberet arbetade. Hårleman blev själv snart därpå utnämnd till överintendent, och trots att icke något Kungl. brev utfärdades, tycks han under sin verksamhet ha tillämpat de principer som här ovan refererats. Sedan Tessin 1745 utnämnts till överstemarskalk bortföllu naturligtvis många konfliktämnen, och Hårlemans framställning förlorade till stor del sin aktualitet.

Men samma fråga kommer dock åter på tal 1747, då konungen den 4 aug., i anledning av ständernas skrivelse av den 17 juli s. å. anbefaller överintendenten, överstemarskalken och överståthållaren att sammanträda för att inkomma med underdånigt utlåtande, i vilket »till Wårt vidare nådige stadfästande» skulle urskiljas »de ärenden, som efter hwardera ämbetets egentelige beskaffenhet dit hörer och Instructionerne der efter sedermera för hwar och en lämpas».³⁵ Men även denna gång blevo överläggningarna resultatslösa, och instruktionen förblev alltså

oskriven. Märkligt nog skulle detta bliva fallet i ytterligare över hundra år, och överintendentsämbetets första instruktion utfärdas först den 18 juni 1864.

Från och med 1810 uppfördes överintendentsämbetet på ordinarie stat med ett blygsamt årligt anslag av 3782 riksdaler 32 sk. bko och efter 1818, då slottsbyggnadsdirektionen upplöstes och vårderna om Stockholms slott och de kungliga lustslotten lades under riksmarskalks-ämbetet och under detta sorterande ståthållare, befriades överståthållaren från omsorger om kronans hus och byggnader i huvudstaden, vilka ställdes direkt under överintendentsämbetets uppsikt. Genom dessa förändringar stadgades ämbetets ställning högst betydligt och kan strängt taget först från denna tid räknas som ett fullt självständigt ämbetsverk.³⁶

Av ovanstående framgår Hårlemans önskan att åt sitt ämbete skaffa större makt, att centralisera ledningen över kungliga och statliga byggnadsärenden. Som överintendent lämnade han ritningar till alla viktigare nybyggnader och reparationer. Men att han också önskade kontroll över allt som i landsorten utfördes av enklare arkitekter och byggmästare bevisar sekreta utskottets underdåniga skrivelse av den 25 sept. 1747, som helt säkert tillkommit på förslag av Hårleman. I denna skrivelse föreslås »at till de i orterne förefallande reparationer och Byggnader ej allenast förslagen till sielfwa desseinen och requisitionerne måge af Öfwer-Intendenten Hårleman öfwerses, utan ock så wida det sig giöra låter, han uppå sielfwa Byggnaden hafwa inseende, till Cronans besparing och Lättnad, särdeles om han tillika förbindes at hädanefter förrätta Resor till Landsorterne och sielf ... taga alt i ögnasikte».³⁷ Till dessa resor fick han årligen 400 dlr smt samt på egen begäran fr. o. m. 1750 »på resor i publike ärender 6 dlr smt^s dagtractamente samt skiuts på 6 hästar» eftersom överintendenten hade samma rang som »öfwersten af LifGardet och Hofmarskalcken».³⁸

I samma riktning som ständernas skrivelse går ett underdånigt memorial av Hårleman, dat. den 23 april 1750 och bifallet av rådet den 25 april.³⁹ Med anledning av att han behövde en karta över Alingsås för att uppgöra en plan till stadens återuppbyggande efter branden i oktober 1749, hemställde han samtidigt »om icke de öfwrige städerne i Rijket kunde med slijka Chartor inkomma på det Eders Kongl. Majjestedtz Bygnings Embete sedan må äga tillfälle att öfwerlembna underdånigt förslag till något beqwämligare, säkrare och regulierare bygningzsätt än här till blifwit i agt tagit, så länge hwar och en ägt tillfälle att efter egit behag

bygga och utan afseende på samfundets bästa och landetz prydnad, på enstakad godtycke giöra sine inrättningar». Denna förordning respekterades av städerna, och i rådsprotokollen kunna vi följa i vilken utsträckning kartorna insändes.

Slutligen erhöll Hårleman ett Kungl. brev av den 8 sept. 1752⁴⁰ med befallning »det alla de Ritningar och desseiner, som författas öfwer hus, broar och andre byggnader, hwilcka, för Publici räkning, skola upföras, jämte de däröfwer upsatte förslager, förut och innan sådant sättes i wärckställighet, til Oss i underdånighet måge insändas at af Eder behörigen öfwerse». ⁴¹ Den 22 mars 1759 utsträcktes denna bestämmelse att gälla även för kyrkorna.

Denna överintendentens granskningsskyldighet utökades ytterligare genom Kungl. förordningen av den 31 juli 1776, vilken bl. a. stadgade att desseiner till alla kyrkor, hus, broar och flere »Publique Byggnader i Städerne och på Landet, Altare, Predikstolar, Orgwerk», epitafier m. m. skulle överses av överintendentsämbetet och stadfästas av Kungl. Maj:t. ⁴²

Alla dessa skrivelser äro onekligen intressanta dokument i överintendentsämbetets historia och vittna om detsammas alltmer ökade makt och myndighet över svensk byggnadskonst. Var dess chef en god arkitekt, som fallet var med Hårleman, blev han i det närmaste enväldig i byggnadsfrågor. En konkurrent hade han dock i stadsarkitekten i Stockholm, som enligt 1736 års instruktion skulle lämna desseiner till publika byggnader, betjäna stadens innevånare samt i stadens byggnadskollegium föredraga alla ritningar, som av kollegiet översågs och gillades. ⁴³ Uppenbarligen förefunnos här flera konfliktämnen, vilka också några gånger kommo till offentligt uttryck, som t. ex. vid riksbanksbygget eller uppförandet av storkyrkotornet. I allmänhet synas dock dessa båda ämbeten ha dragit ganska jämnt, kanske mest beroende därpå att de ej hade så mycket med varandra att göra.

Enligt Hårlemans ovannämnda memorial av år 1741 sorterade i ämbetet under Överintendenten endast tvenne tjänstemän »Conducteur och Copist». Att dessa poster icke voro alldeles oväsentliga kan man sluta sig till av kvalifikationen hos de män som under Hårleman innehade dessa ämbeten. Carl Fredrik Adelcrantz var konduktör från 1741, i verkligheten efter hemkomsten från studieresan 1744, till sin utnämning till hovintendent den 12 sept. 1750 och Jean Erik Rehn var i flera år kopist. Att döma av den mängd kopior som utfördes av Adelcrantz efter original av Hårleman, skötte han långa tider båda befattningarna. Konduktörens huvudsakliga verksamhet synes ha varit förlagd till slottsbygget. I januari

1748 föreslog Hårleman att hovjunkaren Adelcrantz' skulle erhålla ett årligt arvode av 400 dlr smt, vilket bifölls av deputationen.⁴⁴ Hårlemans i protokollet anförda motivering klargör Adelcrantz ställning: han »har gått Hr Baron och Öfwer Intendenten här wid Slottzbyggnaden till handa uti hwad Hr Baron och Öfwer Intendenten icke sielf kunnat medhinna, så med ritningar som medelst upsikt öfwer Konstnärerne och Handtwärckare samt andra Slottsarbetare och det hela dagen igenom uti 4 åhrs tid, utan den ringesta hit in tills därför niuten wedergällning».

Den jämte Överintendenten mest betydande tjänstemannen inom landets byggnadsväsende var *hovintendenten*. Märkvärdigt nog sorterade han icke officiellt under överintendentsämbetet utan direkt under överstemarskalken, men i realiteten blev han överintendentens närmaste man, uppehöll under dennes bortovaro platsen på förordnande och efterträdde honom alltid när ämbetet av en eller annan orsak blivit vakant.⁴⁵

Hovintendentens åligganden voro fastställda i en instruktion av den 24 nov. 1721⁴⁶, vilken avtryckes som bilaga n:r 1, enär den i 13 punkter noga preciserar vad denne tjänsteman, i detta fall Hårleman, var skyldig att fullgöra. Framför allt gällde instruktionen de kungliga slotstens möblering, uppgörande av ritningar till nya möbler, guld- och silverföremål, vagnar m. m., överinseendet över husgeräds- och klädkamrarna, samt ordnandet av alla kungliga bröllop, begravningar samt hovfester. I verkligheten samarbetade i nästan alla ovannämnda fall hovintendenten med överintendenten, som, när det var en man med Hårlemans stora begåvning och arbetsförmåga, själv övertog en stor del av arbetet, t. ex. vid Fredrik I:s begravning och Adolf Fredriks kröning. Hovintendentsämbetet var alltså i själva verket en hovcharge, vars innehavare ej hade någon skyldighet att sysselsätta sig med landets byggnadsverksamhet. Men genom att till platsen alltid utsågs utbildade arkitekter som — åtminstone gäller detta Hårleman — samtidigt voro hovarkitekter, fingo hovintendenterna en betydligt vidsträcktare befogenhet än vad den rätt snäva instruktionen berättigade dem till. Därtill kom under Hårlemans tid som hovintendent den tidigare påtalade omständigheten, att C. G. Tessin saknade håg och fallenhet för arkitektyrket, som han dessutom hade föga tid att ägna sig åt, varför praktiskt taget allt arbete kom att vila på Hårlemans axlar.

Organisationen vid slottsbygget, slottsbyggnadsdeputationens, överintendentens och hans medhjälparens insats, har tidigare klarlagts av Lindblom⁴⁷, som med all rätt framhåller överintendentens, framför allt Hårlemans, stora betydelse som inventor till de rumsinredningar som där utför-

des. Samma förhållande kan konstateras vid statens omfattande byggnadsverksamhet i hela landet. Så snart ett byggnadsföretag skall igångsättas, det må vara i Sverige eller Finland, anmodas överintendenten, i detta fall Hårleman, om ritningar och förslag. Det är denna Carl Hårlemans verksamhet, som satte så djupa spår i svensk arkitekturhistoria, vilken skall bli föremål för vårt studium.

II

CARL HÅRLEMANS BIOGRAFI

KAP. I.

HÄRSTAMNING, UNGDOM OCH STUDIERESOR.

Ett bland de mest typiska uttrycken för vår stormaktstids praktälskan torde utan tvivel vara trädgårdskonsten, som under 1600-talet genomlever en oerhört kraftig utveckling med sin kulmen infallande under seklets senare hälft. Trädgårdskonsten blir en självständig konstart, avsedd att bilda den yttre ramen åt arkitekturen, att framhäva denna och att fullkomna arkitektens intentioner vid bildandet av en oupplöslig enhet, arkitektur och arkitektoniserad natur. De större trädgårdarna planerades i allmänhet av husets arkitekt, men till hjälp vid utförandet av anläggningen och alla dess detaljer hade han ofta till sitt förfogande särskilt utbildade trädgårdsarkitekter, som i en person förenade både konstnären och trädgårdsmästaren.

Bland alla de konstnärer och hantverkare, som under vår storhetstid inkallades till Sverige för att förgylla upp den ursprungligen ganska enkla ram inom vilken tidens stormän levde sitt liv, fanns även en trädgårdsmästare vid namn CHRISTIAN HORLEMAN. Han föddes i Oldenburg 1633 och var sedan bosatt i Holland, där han gifte sig med en holländska, Elisabeth Bogels från Gröningen (1631—1706).¹ Omkring 1660 inkallades han till Sverige av Hedvig Eleonora och utnämndes 1666 vid trettiofem års ålder till trädgårdsmästare vid den kungliga trädgården i Stockholm. Huruvida Christian Horleman haft några som helst konstnärliga anlag, eller om han över huvud gjort någon insats i den svenska trädgårdskonstens utveckling, därom är intet bekant. Men en duglig trädgårdsmästare torde han av allt att döma ha varit, och att hans kontrakt, som utgick 1669, då förnyades på grund av hans välförhållande i tjänsten vittnar ju gott till hans förmåga. Han dog emellertid redan 1687 och begrovs i Jakobs kyrka.

Vid sin död efterlämnade han utom sin hustru tvenne söner, av vilka

den äldste, JOHAN, född i Stockholm den 28 augusti 1662, sedan skulle bliva fader till släktens mest berömde medlem, Carl Hårleman. Den yngre brodern Jacob Andreas (1664—1714) blev guldarbetare, och det är från honom som den nuvarande adliga ätten härstammar.

Helt säkert fick JOHAN HORLEMAN redan tidigt vara sin fader behjälplig i trädgårdsarbetet. Han fick lära sig allehanda »Wettenskaper», vilka enligt hans adelsbrev voro »Teckne Konsten, een deel af Architecturen och andre mechaniske saker», och sedan han »först lagdt gode fundament därtill här hemma» fick han 1680 anträda en femårig studieresa till England, Holland, Tyskland, Frankrike, Italien och Spanien, »hwarest herrlige Lustgårdar uti myckenhet finnas inrättade». Det tycks ha rätt ett visst välstånd i hemmet, då han kunde få göra en studieresa, både längre och dyrbarare än vad konstnärer i allmänhet kommo i tillfälle att företaga den tiden. Sedan han genom oförtruten flit och möda förvärvat sig »een fullkomlig perfection uti det, som egenteligen angår Trädgårds Architecturen, så till alle des Ornamenten medh byggningar, alléer, fontainer, wattenkonster och slijkt mer som till sielfwa Culturen», återvände han 1685 till Sverige, där han omedelbart anställdes vid de kungliga lustgårdarna och fick titeln av Kongl. Trädgårdsmästare. Efter faderns död 1687 blev Johan ordinarie kungl. trädgårdsmästare. Redan året därpå anförtröddes honom av Carl XI »Inspectionen öfwer alla dess Träa- och Lustgårdar här i Rijket». 1692 utnämndes han av Hedvig Eleonora till kungl. trädgårdsmästare vid Drottningholm, vilket 1697 utsträcktes att gälla även Carlberg. Sistnämnda utnämning föranledde honom att ingiva en skrivelse med anhållan att bliva benådad »medh sådan Character, som widh denne min nu hafwande beställning synes wara likmäthig och Convenabel, det vill säga Intendent öfwer alle Eder Kungl. Majj:tz Lustgårdar sampt de därwidh warande fontainer och Wattenkånster». Denna ansökan hade önskad effekt, och hans utnämning undertecknades av Hedvig Eleonora och förmyndarregeringen den 16 sept. 1697.

Redan följande år den 16 november 1698 finner emellertid Kungl. Maj:t för gott »att förbättra hans förre stånd och willkor och dhet samma i ett förnähmare förbyta», d. v. s. han blir adlad och får rätt att kalla sig VON HÅRLEMAN.

Som synes har hans karriär under 1690-talet varit synnerligen hastig, vilket ju tyder på stor duglighet och förmåga att tillfredsställa sina uppdragsgivare. 1699 gör Johan Hårleman tillsammans med sin hustru i andra giftet, Eva Johanna Baartz², även hon av holländsk extraktion, sin andra och sista utomlandsresa till Paris, där han bl. a. hade i uppdrag

att inköpa orangeriväxter för den nydanade Kungsträdgården i Stockholm. Han bedrev även studier i arkitektur och trädgårdskonst, varom åtskilliga ritningar i Nationalmuseum bära vittne.

Efter hemkomsten till Sverige på försommaren år 1700 förunnas honom några produktiva, av arbete fyllda levnadsår. Jag har tidigare publicerat några bidrag till Johan Hårlemans biografi, där hans öden

7. Johan Hårleman. Oljemålning av Martin Meytens d. ä. Gripsholm.

och verksamhet utförligare beröres och vartill hänvisas.³ Här skall endast i korthet omnämnas hans kända arbeten.

Sin största insats fick han naturligtvis göra som intendent över Kungl. Maj:ts och kronans trädgårdar. Framför allt vid Kungsträdgården i Stockholm⁴ har han länge varit sysselsatt som ledare av det stora omdaningsarbetet under 1600-talets slut, vilket med största sannolikhet utfördes efter Nicodemus Tessin d. y:s planer. Johan Hårleman har,

liksom i flertalet av de anläggningar där han varit verksam, helt säkert inskränkt sig till att inom den av arkitekten — i allmänhet Tessin — utstakade ramen utföra alla detaljritningar till växthus, parterrer, urnor, staket, grindar m. m. samt som en skicklig dendrolog svara för orangeriväxters anskaffande och trädgårdens riktiga skötsel.⁵

Utom vid Kungsträdgården har han efter bevarade ritningar att döma varit verksam vid Drottningholm, Carlberg, Ekolsund och Leckö samt för privatpersoner vid Steninge, Östanå, Noor samt Carl Pipers trädgård på Kungsholmen i Stockholm, den s. k. Piperska muren. Vid mera omfattande forskningar skulle helt säkert denna lista kunna ökas avsevärt, men det sagda må vara nog för att åskådliggöra omfattningen och arten av hans verksamhet.

Han var en skicklig tecknare, som med stor smak laverade sina ritningar. Men som någon betydande konstnär kan man ej betrakta honom. Alla kända ritningar och papper rörande Johan Hårleman tyda på en påfallande begränsning i konstnärligt avseende, han tycks hela livet endast sysselsatt sig med detaljer och ej mottagit större uppdrag. Han träder helt i skuggan av Nicodemus Tessin d. y., som säkerligen står som inventor till största delen av de storartade trädgårdsanläggningar, som utfördes under 1600-talets slut. Det är först hos sonen Carl Hårleman, som de konstnärliga anlag vi kunna spåra hos fadern Johan Hårleman, helt komma att utlösas i en rik blomning av stor och grundläggande betydelse för hela den konstnärliga odlingen under frihetstiden.

Den 27 augusti år 1700 föddes i Stockholm CARL HÅRLEMAN, endast några månader efter föräldrarnas hemkomst från Paris. Han var den fjärde i ordningen av åtta syskon. Trots krigstider och dåliga avlöningar torde familjen haft det ganska bekymmersfritt, men genom faderns tidiga bortgång den 26 maj 1707 vid ännu ej fyllda 45 år⁶ stod modern ensam i hemmet vid Drottninggatan 88, med sex minderåriga barn. Två hade nämligen avlidit i späda ålder.

Om Carl Hårlemans barndom veta vi ej mycket. Den enda källan är Gahm-Perssons avskrift av Berchs levnadsteckning, som därom lämnar en del upplysningar av intresse.⁷ Han tycks ha fått en synnerligen vårdad uppfostran, även om den första undervisningen ej förefaller särskilt lyckad. Han råkade nämligen ut »för en Läremästare, som efter gamla Diäkne-sättet plågade honom med hugg och slag att lära utan-läxor». På sina fristunder sysselsatte han sig mest med teckning.

Emellertid tycks Eva Johanna Hårleman haft svårt att uppfostra alla

sina barn, varför Carl skickades ut till några släktingar, familjen de Geer på Skyllbergs bruk i Närke, för att där tillsammans med barnen åtnjuta en ordentlig undervisning. Här lärde han sig matematik för en informator Hjorter, sedermera observator i Uppsala. Dessutom visade han stora anlag för geometri; och då det alltså tidigt framgick, att hans håg stod till arkitekturen satte hans moder honom i lära hos »Lieutnanten Gustaf Torshell⁸, en man, som den tiden var mycket berömd för precision i teckning och frihet ifrån allt onödigt och kalt penslande, hvarmed mången begynnare förlorat sine stunder». Han studerade även franska och italienska samt fick inhämta grunderna uti »Symboliske bilder och sådant som har gemenskap med decorationer».

Grunderna till arkitekturen inhämtade Hårleman hos stadsarkitekten i Stockholm Göran Josua Adelcrantz; mellan vilka år han studerade hos den gamle borgmästaren är icke bekant — sannolikt bör det ha varit mellan åren 1715—20 — ej heller varuti denna undervisning bestod. Byggnadsverksamheten i Stockholm utmärkte sig ej för någon större livlighet under denna period, slottbygget låg ju helt nere, och Hårleman fick väl hjälpa Adelcrantz med ritningar samt inhämta tekniska och teoretiska kunskaper.

I en handskriven volym betitlad »Hårleman, Traitées sur l'architecture»⁹ är inbunden en tolv sidor stark uppsats »Borgmästaren Wählborne H. J. G. Adelcrantz tankar angående proportion och murning af allehanda slags Hwalf i anseende till Starkheten» egenhändigt nedskreven av Hårleman och daterad den 4 mars 1729. Den rör sig helt om rent tekniska spörsmål och har här intet större intresse. Dock citeras bl. a. två franska arkitekturteoretiker från 1600-talets första hälft, Fr. Derand, författare till *L'Architecture des Voûtes etc.* 1643 samt Gerard Désargues, som ungefär samtidigt utgivit geometriska avhandlingar. Dessa läroböcker exemplifiera helt säkert vad som bjöds den unge blivande arkitekten, huvudsakligen teknisk undervisning. Ovannämnda uppsats av Adelcrantz är sannolikt i koncept upptecknad före studieresan 1721, ty när Hårleman återkom till Sverige kan han väl knappast längre ha uppskattat den gamle Adelcrantz, som 1727 skilts från sina ämbeten. I så fall skulle denna uppsats vara det enda bevarade minnet från denna första lärotid. Bland läroböckerna hörde helt säkert också arkitekturteoretikerna från 1600-talets senare hälft, Pierre Le Muet, Antoine Le Pautre, Blondel d. ä. samt Davilers berömda *Cours d'architecture*, av vilken Adelcrantz själv tagit starka uttryck.¹⁰ Här inhämtade han Vignolas läror om kolonnordningarna, om nödvändigheten av riktiga proportioner av byggnader med alla dess detaljer. Huruvida Adelcrantz i någon

högre grad påverkade Hårlemans estetiska åskådning är svårt att bedöma. Det är knappast troligt, i så fall torde dessa intryck försvunnit under den långa studieresan, vilket för Hårlemans del icke finnes någon anledning att beklaga, då Adelcrantz väl ej kan räknas bland våra konstnärligt mera betydande arkitekter. Samtida kännare yttrade t. o. m., efter en elege för hans stora kunskaper, att de i hans arbeten saknade »den wissa behaglighet för ögonen som man gifwit namn af smak.»¹¹ I fråga om gedigenhet i undervisningen kan dock ej råda några tvivel.

Han tycks också ha kommit i nära kontakt med Nicodemus Tessin d. y. av vilken han enligt äldre författare användes som kopist. Några ritningar eller brev, som bestyrka denna uppgift, finnas dock ej bevarade. Tessin tycks dock mycket ha uppskattat den unge Hårleman, som han ju senare skulle utse till sin förnämsta hjälprede vid slottsbygget. Hårleman å sin sida yttrar sig alltid med den största beundran för Tessins snille och personlighet, vilket onekligen tyder på en nära bekantskap dem emellan från denna tid. Tessins död i april 1728, en kort tid efter Hårlemans hemkomst från studieresan, utesluter att den stora uppskattning, som Tessin hyste för den unge arkitekten, kan vara grundad under tiden efter Hårlemans hemkomst. Det var också genom Tessins förmedling som Hårleman 1721 erhöll ett stipendium till sin första utrikes studieresa.¹²

Sedan Hårleman fått bästa möjliga utbildning i Sverige kom äntligen i april 1721 den efterlängtade dagen, då han fick anträda sin första utomlandsresa. Den konst, om vilken han hemma läst så mycket, lockade alltmer till ett intimt studium i de stora konstmetropolerna Paris och Rom.

Den 24 april 1721 undertecknade hans moder ett papper, varuti hon förmäler: »Min son Carl von Hårleman, som logerat hoos mig uti mitt huus, ärnar resa ut till främmande orter, och att detta sker med mitt tillstånd och willja atterteras här med».¹³ Tre dagar senare är hans respass daterat.¹⁴ Detta är avfattat på latin och gällde även hans reskamrat och intima vän, fortifikationslöjtnanten Petter Walrave.¹⁵

Om denna resa veta vi något, tack vare en av Carl Gustaf Tessin i hans stora Åkerö-dagbok 1764: 1 gjord avskrift av den reseberättelse, som Walrave lämnat honom. Avresan från Stockholm ägde väl rum någon dag efter det passet undertecknats av konungen, alltså omkring Valborgsmässoaftonen 1721. Först reste de till Åls kloster i Halland, där deingo dröja en månad i väntan på att en »Galiort», som de tänkte medfölja från Göteborg till Amsterdam, skulle bliva segelfärdig. Efter åtta dagars seglats kommo de sedan lyckligen till denna stad, där de stannade

någon tid för att studera alla sevärdheter. Bland »denna Stads många märckwürdigheter» tycks Hårleman alldeles särskilt ha intresserat sig för de untanförl staden inrättade kvarnarna, ett studium som »ökade den wackra Kundskap han sig hemma förwärfwat».

Resan fortsattes därefter till Haag, där Hårleman fick tillfälle att, genom svenske ministern J. F. PREIS' förmedling, närmare underrätta sig om den holländska hushållningen och där anlagda slussverk »med flere mechaniska och Hydrostatiske inrättningar, dem han besåg, afritade och utforskade under omgånge med dem, som, uti dessa wettenskaper och deras utöfwande woro Mästare». Efter någon tids vistelse i Holland »reste wi genom Brabant och Flander, hwarwid Ritare Academien i Antwerpen och Rubens samt Van Dycks härliga målningar därstädes, så i Jesuiterkyrkan, som å flera ställen, med all uppmärcksamhet blefwo besedda». »Mot hösten» anlände de båda resenärerna till resans mål, Paris. På en ritning i Vasabiblioteket (KB) anger Hårleman som sin adress i Paris »Hotel de Suède, rue de petit bourbon, près l'abbaye», men om detta gäller hans första eller andra besök är svårt att avgöra. Av handstilen att döma, är det dock skrivet vid början av 1720-talet och skulle alltså vara hans bostad under denna parisvistelse.

När Johan Hårleman 1699—1700 vistades i franska huvudstaden, sammanträffade han där med trädgårdsarkitekten CLAUDE DESGOTS, systerson till den store Le Nötre. När sonen Carl anlände dit uppsökte även han genast samme man, och Desgots tycks med faderlig vänlighet ha tagit hand om honom under de år han studerade i Paris. En verklig vänskap synes ha uppstått mellan dessa båda, vilket bl. a. framgår av ett brev från Hårleman till C. G. Tessin (dat. 26 febr. 1729) i anledning av att Tessin besökt Desgots i Paris. »Jeune, inconnu et ignorant que j'étois en débarquant dans ce païs-la, il s'est bien voulu charger non seulement de ma conduite, mais encore de mes etudes; sa maison jusqu'au jour de mon depart n'a pas été plus à lui qu'à moi.» Det är starka ord, som klart visa vad Desgots betytt för honom under parisvistelsen. Förutom sina egna ritningar ägde Desgots en mängd blad av Le Nötre, som Hårleman efter behag fick studera och kopiera, och om detta studium vittna en mängd ytterst omsorgsfullt utförda planer till trädgårdarna vid Chantilly, studier från Versailles och Meudon m. m. ofta signerade, exempelvis »Carl Hårleman fait à Meudon 1723 apres Le Notre» eller »apres Desgots». Av studieteckningarna att döma förefaller det som Hårleman under sin första parisvistelse mera intresserade sig för sin faders speciella gebit, trädgårdskonsten, än den egentliga arkitekturen.

Detta är säkerligen att tillskriva Desgots stora inflytande. Vid tiden

för Hårlemans besök i Paris var Desgots »Intendant des batiments et Jardins du Roi et Controlleur de Meudon», och bosatt vid detta slott strax utanför Paris. Vid 1600-talets slut och 1700-talets början var Meudon ett bland de praktfullaste kungliga residensen, som med sina två slott, terrasser, grottor och trädgårdar rivaliserade med de vackraste anläggningarna i och omkring Paris.¹⁶ För att vara närmare Desgots flyttade Hårleman enl. Walrave ut till Meudon, där han tycks ha åtnjutit fullständig undervisning. Utom ovannämnda kopiering fick Hårleman självständiga uppgifter. »Han (Desgots) proponerade genom åtskillige swåra Planer och idéala variationer af tompter och marck till trädgårdsinrättningar, dem Hårleman lyckel. och till Hr Desgotz fulla nöije i desse in utförde. När andre resande swenske roade sig i Paris med fåfänge tidsfördrif, så förlustade sig Hårleman allena uti arbete.»

Över huvud tycks Desgots ha varit Hårlemans fasta punkt och hjälpredda under dessa år. Bland annat introducerade han honom hos Duc d'Antin, directeur général des batiments, i vars hus han ofta umgicks. Även »sträckte sig hans sällskap till de mäst namnkunnige uti alla fria konster. Han började med de snällaste Architects besök och slöt med deras öfverträffande», som Walrave med någon överdrift framhåller.

Snart efter ankomsten till Paris började Hårleman sina studier i den 1671 grundade l'Académie royale d'architecture. François Blondel hade författat akademiens första stadgar och varit dess lärare 1671—86, då han efterträddes av Philippe de la Hire till 1718. Under hans tid antogos 1699 nya stadgar, utarbetade av Jules H. Mansard.¹⁷ Från 1719 till 1728 var Desgodets akademiens lärare och dennes föreläsningar 1723—1724 »de la commodité de l'architecture concernant la distribution et la proportions des édifices», vilka upptecknats av en av hans elever Pinart, åhörde med säkerhet Hårleman, liksom en med honom jämnårig fransk arkitekt Ange Jacques Gabriel.¹⁸

Sin första tävlan avhöll akademien 1701—02 då endast tre unga arkitekter anmälde sig som aspiranter till de två prismetallerna. Från och med 1720 ägde tävlingar rum varje år under livligare anslutning och samtliga tävlingsförslag, som författats över något visst av akademien utsatt ämne, utställdes efter tävlingstidens utgång.

Enligt Berch och friherrebrevet skulle Hårleman 1725 ha erövrat ett första pris vid denna akademi. Någon som helst uppgift som styrker detta återfinnes emellertid icke i några akademiens papper och protokoll.

Desgots, som vid denna tid var medlem av akademien, bistod säkerligen Hårleman på många sätt, bl. a. med en »billet de protection», vilken

styrkte att han behärskade de första grunderna i teckning, och utan vilken ingen elev fick tillträde.

Men han studerade också vid den andra, likaledes av Colbert 1648 grundade »l'Académie royale de peinture et de sculpture», där målaren Cazes vid denna tid var lärare. Walrave omtalar härom, att Hårleman mest »nyttiade den berömda Cazes, hos hwilken han idkade figurteckningen med krita efter academiens modeller, gipser och bosser, samt Professoren och Bildhuggaren Hr Vasé¹⁹, som war förnämst och snabbast i ornamenter, indre Decorationer, Theatrer och trädgårdars utzirande».²⁰

Största utbytet hade han kanske dock av sina egna studier i Paris och på de kungliga slotten i dess omnejd. Just den tid (1721—25) han vistades i Paris var oerhört betydelsefull för orienteringen av 1700-talskonsten, det var under régenceperioden, den övergångstid mellan style Louis XIV och style Louis XV, då rokokon föddes, en tid av starka motsättningar mellan olika konstnärsläger, av intensivt arbete och nyskapande kraft. Med en av stilens skapare, Gilles Marie Oppenord, måste han hava trätt i nära bekantskap, därom vittna ej endast alla de originalteckningar av Oppenord som finnas i hans samling, utan också den släktskap som råder i deras stiluppfattning och teckningsmaner, som i många fall visar en påfallande likhet. Möjligt är att han också sammanträffade med den andre av stilens skapare, Juste-Aurèle Meissonnier, som först 1724 anlände till Paris, dock utan att dennes stil då synes ha gjort något starkare intryck på honom.

Många bekantskaper gjorde han bland Paris förnämsta konstnärer, som i framtiden skulle bliva honom till stor hjälp. I flera fall kom han att räkna dem bland sina vänner t. ex. Fr. de Cuvilliès, som 1724 lämnade Paris, Fr. Boucher och J. B. Oudry.

Paris mera betydande byggnader studerade han naturligtvis flitigt, och åtskilliga studieteckningar i hans samling vittna härom. Från Palais Royal, Tuilerierna, Louvren, Place Vendôme, kyrkan Val-de-Grâce m. fl. har han gjort detaljritningar, och särskilt den stora kyrkan S:t Sulpice, som just då var under uppförande, intresserade honom livligt. Bland de hotell som aristokratien då uppförde kan nämnas Hotel d'Evreux, nuv. Elyséepalatset, vilket efter Mollets ritningar började byggas 1718 av millionären och konstsamlaren Crozats förnäma måg Comte d'Evreux. Det fullbordades vid denna tid.²¹ Dessa och andra byggen »bewistade han flitigt, lade ofta sielf handen därwid, och lärde sig således, ej allenast att see andras fehl, uti dessa ämbnen, uthan ock, att dem rätta, och sielf giöra bättre. Han försummade intet att fara till alla Kongl. Slotten kring Paris, upbehållandes sig 2 à 3 weckor på

hwart ställe, därest han ingen möda och flit sparade, att afmäta och afrita facader, planer, profiler och indre prydnungen». (Walrave.) Framför allt torde det ståtliga slottskapellet i Versailles ha intresserat honom i hög grad. Dekorationen som blivit färdig ett tiotal år tidigare måste han ha beundrat och studerat, och den där förekommande kartuschen, den krönta skölden med vingar, använde han sig av hela livet. Det i fig. 8 avbildade överstycket är utfört 1710 av Thibault, sannolikt efter ritning av J. Hardouin-Mansard.

Under dessa intensiva studier i Paris företog Hårleman 1724 en resa till Holland för att där sammanträffa med sin broder, medaljgravören, och modern, vilka samma år rest dit för att ordna en del familjeangelägenheter. Han skriver från Paris till familjens ombud och vän, svenske ministern i Haag Joachim Fredric Preis d. 19 maj 1724²²: »Je pars d'ici la semaine prochaine et j'espère d'être en peu de jours en Hollande». Där tillbringade han sommaren och hösten, och kanske är det under denna period, som han gjorde en kort visit i England. Den enda källa, som omtalar att han besökt detta land, är friherrebrevet, enligt vilket han skulle idkat studier därstädes. Detta måste i så fall ha varit 1724. Emellertid finna vi honom åter i Paris från och med den 22 oktober, då han där återupptager sina avbrutna studier. Han skriver till Preis den 10 nov. att han lyckligen anlänt och funnit sina landsmän »en très bon état». Men hans reskamrat Walrave »est très malade du côté de la finance», och så snart han får pengar är det bäst att »emballera» honom »au plus vite pour l'envoyer en Hollande ou il attendra quelque occasion favorable pour s'en retourner en Suède». Men ännu i januari 1725 är Walrave kvar i Paris, då han räddas från att »loger au chatelet» av Sveriges agent i Amsterdam, Balguerie, som skickade honom pengar. Snart därpå reste han hem och lämnade Hårleman ensam kvar i Paris.

På försommaren 1725 hade Hårleman beräknat att kunna fortsätta sin studieresa till Italien. Den 13 april skriver han till Carl Gustaf Tessin, att han om sex veckor eller två månader tror sig kunna lämna Paris, och efter femton månaders arbete i Italien och Tyskland »je me promets d'être de retour dans la patrie».²³ Men dessa hans förhoppningar skulle ej gå i uppfyllelse. Av okänd anledning kvarstannar han i Paris nästan hela året 1725, och hans tycks ha rest först omkring 1 december. »Je suis entierement consolé de me voir encore à Paris, malgré le compte, que j'avois fait d'Etre déjà il y a longtems en Italie», skriver han till Preis den 13 november, men hoppas samtidigt »que dans quinze jours l'arrangement sera fait pour que je puisse aller gagner Italie».

Från denna hans första och enda Italiaresa sippra källorna oerhört

8. Dörröverstycke i Versailles' slottskapell. Efter Pierre de Nolhac.

sparsamt. Några kända brev finnas ej i behåll, men Berch omtalar några detaljer från vistelsen i Rom, och i Nationalmuseum och i Vasa-bibliotekets ritningssamling (KB) finnes en samling studieteckningar från dessa år, vilket allt giver en viss inblick i hans liv och verksamhet.

Vilken väg han reste, därom sväva vi i okunnighet, men sannolikt gick färdan över Dijon, Lyon till Turin, Milano och Genua samt vidare över Florens till Rom. Från de italienska städerna finnas studieteckningar i behåll, och särskilt besöket i Turin torde varit mycket givande. Där verkade då arkitekten på modet, FILIPPO JUVARA (1685—1735), som efter en lärotid hos Carlo Fontana i Rom hade slagit sig ned i Turin. Både här och annorstädes i nordvästra Italien fortsatte han den verksamhet som påbörjats av Camillo Guarini. Av Juvaras huvudverk i Turin, slottet Stupinigi, centralkyrkan Superga samt Palazzo Madama, voro de två sistnämnda under uppförande, när Hårleman passerade staden, och det är av intresse att iakttaga hur starkt han påverkades av dessa byggnadsverk. Flera projekt av Juvara införlivade han med sin arkitekturritnings-samling, och huru dessa användes skola vi få se längre fram.

Helt säkert anlände Hårleman till resans egentliga mål, Rom, vid början av år 1726. Här tillbragtes nästan ett helt år, uppfyllt av arbete och konststudier, utflykter till omgivningarna samt angenäm samvaro med flera vänner och konstnärskamrater. Främst bland dessa var den berömde medaljgravören Carl Hedlinger, med vilken Hårleman redan innan han lämnade Sverige hade slutit en varm vänskap, som räckte hela livet. Först hösten 1726 anlände Hedlinger till Rom, varför deras samvaro ej kunde bli så långvarig, då Hårleman till Hedlingers stora saknad snart måste lämna staden.²⁴ Men även med Franska akademiens

i Rom stipendiater stiftade han bekantskap, särskilt med Edme Bouchardon, som vistades där 1723—32.²⁵ Att denna bekantskap skulle bli till stor nytta för Hårleman längre fram, när det gällde att till Sverige införskrika franska konstnärer, kan man taga för givet. Även med andra och mera inflytelserika personer kom han i beröring.

Under 1700-talet voro kardinalerna ett slags konsuler för de olika landen, d. v. s. de beskyddade och hjälpte på alla sätt den studerande ungdomen i Rom. Svenska nationens »protector» var den berömde konst-samlaren och mæcenaten kardinal ALEXANDER ALBANI²⁶, som i sitt magnifika palats, Villa Albani, strax utanför Rom utövade en storartad gästfrihet. Vid tiden för Hårlemans besök hade han ännu ej påbörjat sin berömda antiksamling som först på 1750—60-talen hopbragtes med Winckelmanns hjälp, ej heller var hans palats färdigbyggt, vilket skedde genom Carlo Marchionne först 1746—60. Kardinalen lär emellertid ha fattat stor vänskap för den unge Hårleman och introducerade honom i en hel del kretsar, framför allt bland konstälskare och konstnärer. Detta hade naturligtvis sin stora betydelse för hans utveckling, framför allt därigenom att han fick tillfälle att se mycket konst och konsthantverk, som i dessa tider, innan ännu de offentliga gallerierna öppnats, kunde vara ganska svårt för unga studerande.

En annan av hans gynnare i Rom var den lärde antikvarien och konst-samlaren Baron PHILIPP VON STOSCH²⁷, som uti sitt hus höll mottagningar för de bästa konstnärerna av alla slag och nationaliteter. Här umgicks Hårleman flitigt. Av alla de diskussioner och omdömen om konst, som där fälldes, lärde han sig naturligtvis mycket och skärpte sitt kvalitets-sinne. Bland andra träffade han där en tecknare »Cavallier Chizzi», som ritade ett porträtt av honom, vilket senare graverades i Paris av greve Caylus.

Sina arkitekturstudier bedrev han, att döma av bevarade ritningar, synnerligen omsorgsfullt. Vad han framför allt studerade i Italien och särskilt i Rom var samma kyrkor, som arkitekter både före och efter honom avritat ända in i våra dagar med förvånansvärd enträgenhet. Att han ej i likhet med Tessin d. y. lade huvudvikten vid palatsarkitekturen är ganska förklarligt och framgår med full klarhet, när man studerar resultatet av hans verksamhet. De stilideal han hyllar i fråga om profanarkitekturen, inhämtade under studieåren i Paris, bibehåller han hela sitt liv. Vid sitt besök i Italien var han på detta område redan färdigbildad, och hans smak enbart inriktad på fransk arkitektur. Följaktligen tager han ej något djupare intryck av romersk palatsarkitektur. Vad som däremot särskilt tycks ha intresserat honom är fönsteromramningar, portaler, trappor,

9. C. Hårleman. Studier från Rom. Ur skissboken. N. M.

således mest detaljer, och därav finnes en mängd utomordentligt vackert utförda uppmättningsritningar.

Att Hårleman över huvud var en man, som ägnade mycket arbete och intresse åt detaljernas utformande, belyses synnerligen väl av ett uttalande av Berch, som beskriver honom och hans arbetsmetoder på ett mycket upplysande sätt. »Att denne unge svensk uti Rom gifwit noga ackt på det som hörde till hans giöromål, är så mycket mera till troendes, som han äfwen under äldre åhren war upmärksam när något föreföll uti Architecturen som honom behagade. Jag påminner mig när Hårleman sidsta gången war i Paris åhr 1745, och jag stundom åkte kring staden med honom, huru han, när någon särdeles Portal, Fönster eller dylikt förekom, lät kusken hålla stilla, att närmare få betrackta en sådan wacker Byggnings-del: tog ock wäl fram sin Blyerts-penna, att med några strek på papperet qwarhålla idéen. Gick han igenom en Sahl uti ett Palais och allenast blef warse en wälgiord list på Snickar-arbetet, war straxt Blyerts-pennan framme, att taga profiten därutaf. Således har han ock säkert giordt i Rom: emedan man ibland andre wedermälen, wet att han på stället afritat och sielf sedan i koppar

etzat en Port, som Michael-Angelo inventerat: hwilcken han förmodeligen icke funnit wara uti någon Architects Bok tillförene uptagen.»

Blev Hårlemans profanarkitektur huvudsakligen grundad på fransk klassicism, och hans inredningskonst uteslutande beroende av fransk régence och rokoko, upptog han i sin kyrkliga arkitektur framför allt element, som bottnade i den romerska barockens kyrkoanläggningar. Så vitt man kan finna av hans studieteckningar, är det främst kyrkor från 1600-talet som intresserat honom, och av dessa har han gjort ett flertal uppmättningsritningar av planerna och mindre sysselsatt sig med fasaderna. Däremot hava tornen i ovanligt hög grad varit föremål

för hans livliga studium och assimilerats av honom i så hög grad, att han aldrig under sin verksamhet som tornbyggare kunde prestera något förslag, som nämnvärt skilde sig från hans italienska förebilder.

Kyrkor som särskilt intresserat honom äro bland andra Rainaldis båda tvillingkyrkor vid Piazza del Popolo, av vilka han ritade planen till S. Maria

10. Fontana di Trevi, Rom.
Tuschlavyr av C. Hårleman. N. M.

in Monte Santo och Borrominis torn till S. Maria dei Miracoli; S. Carlo al Corso, påbörjad 1612 av Onorio Lunghi och avslutad först mot seklets slut efter att ha varit under behandling av många av tidens främsta arkitekter: Cortona, Carlo Fontana, Bernini m. fl. Francesco Caprianis och Carlo Madernas centralkyrka S. Giacomo al Corso, Borrominis S. Carlo alle Quattro Fontane och S. Agnese vid Piazza Navona, den med Il Gesu besläktade stora S. Ignatio, alla förekomma de i egenhändiga uppmätningar eller skisser i Hårlemans samling.

Minnen från Hårlemans exkursioner utanför Rom äro skisser från kaskaderna vid Caparola och trädgårdsanläggningarna vid Villa Aldobrandini i Frascati.

Ett bland de förnämsta byggnadsverken i Rom från 1700-talets första hälft är Fontana di Trevi, som uppfördes 1735—62 efter Nicola Salvis projekt.²⁸ Under 1720-talet utlystes i Rom en pristävlan för denna byggnad, i vilken bl. a. Edme Bouchardon deltog med tvenne förslag.²⁹

Något bestämt årtal för denna pristävlan har jag ej kunnat finna i tillgänglig litteratur, men möjligt är att denna ägde rum medan Hårleman var kvar i Rom. I så fall har han helt säkert med intresse följt densamma, och en kopia av hans hand i det närmaste lik Salvis' förslag finnes i hans samling. Detta skulle tyda på att projektet var utarbetat redan under Hårlemans vistelse i Rom 1726, alltså nio år tidigare än vad som allmänt anses.

En annan monumentalanläggning i Rom, Spanska trappan framför Chiesa S. Trinità dei Monti, började uppföras 1723 och måste alltså varit under byggnad vid tiden för Hårlemans vistelse i den eviga staden. Inspirerad av Berninis tidigare projekt hade Francesco de Sanctis utfört flera förslag³⁰, av vilka den 1723 godkända ritningen kopierades av Hårleman. Helt säkert var han en flitig åskådare vid detta väldiga bygge. Studieteckningar av de båda tornen å Trinità dei Monti finnas även, vilket är av intresse, då han i ett par av sina blivande verk visar sig vara inspirerad av denna kyrkas såväl torn som västfasad.

Huruvida Hårleman företog någon resa till Neapel har jag icke kunnat utröna, men sannolikt räckte tiden ej därtill. Säkerligen lämnade han Rom mot slutet av år 1726 och var redan då försenad, emedan han tidigare lovat C. G. Tessin att vara hemma redan på hösten s. å. Han drog sig alltså så småningom norrut över Siena, Florens, Bologna, Padua till Venedig, där han befann sig våren 1727. Ritningar av Capella Nicolini vid S. Croce i Florens samt några skisser av florentinska palats, av Capella Chigi i dômen i Siena samt en uppmätning av S. Maria della Salute i Venedig minna om denna resa.

I Venedig nådde honom det bl. a. av Berch omtalade brevet från Nicodemus Tessin med befallning att snarast återvända till Sverige för att biträda vid slottsbyggnadsarbetet i Stockholm, som i en nära framtid åter skulle igångsättas. Förmodligen anträdde han hemresan omedelbart på sensommaren 1727 den sedvanliga routen över Verona—Wien—Prag—Dresden—Berlin. I Wien fick han tillfälle att studera den praktfulla barockarkitektur, som skapats under ledning av de stora arkitekterna J. B. Fischer von Erlach (1650—1723) och Lucas von Hildebrandt (1666—1745). Särskilt den sistnämndes stora slott Belvedere, som blev färdigt tre år innan Hårleman anlände till Wien, måste ha intresserat honom i hög grad, varom också vissa drag i Stockholms slott bära vittne.³¹

I Prag beundrade han även den rika och praktfulla barockarkitekturen i gamla staden och på Hradschin och hann t. o. m. göra en uppmätning av Jesuiterkyrkans plan. Från Berlin gjorde han helt visst ett kortare

besök i Potsdam, där visserligen den med Hårleman jämnårige von Knobelsdorff ännu ej börjat sin verksamhet, men där det ändå fanns åtskilligt att studera. Därifrån var resan ej lång till Stockholm, dit han efter sex års bortovaro anlände mot slutet av år 1727 eller på nyåret 1728.

11. C. Hårleman (?) Ornamentstudie från Paris. Teckning i rödkrita. N. M.

KAP. II.

HEMKOMST OCH FÖRSTA VERKSAMHET VID SLOTTSBYGGET I STOCKHOLM.

Det var stora och svåra uppgifter, som väntade den unge Hårleman, då han efter sin långa och grundliga studieresa återbördades till hemlandet. På grund av Carl XII:s krig hade byggnadsverksamheten i stort sett legat nere de senaste tjugu åren. Slotten hade till stor del fått förfalla och några nybyggnader av betydelse hade icke igångsatts. Vid kungl. slottet i Stockholm, som efter branden d. 7 maj 1697 omedelbart började återuppföras efter N. Tessin d. y:s ritningar, hade arbetet legat nere sedan 1708. Hårlemans första arbeten efter hemkomsten gällde också reparationer och nybyggnader vid de kungliga slotten samt framför allt uppförandet av Stockholms slott.

Med grämlse hade Tessin sett detta sitt största verk helt ligga nere i så många år, och upprepade gånger försökte han förgäves påverka ständerna att återupptaga byggnadsarbetet. 1726 framhåller han i bevekande ordalag, »at där något i min lifstijd där wijd göras skall, så i anseende til min höga ålder wore nödigt at thetsamma ju förr ju heller skedde».³² Äntligen blev denna begäran uppfylld genom att ständerna beviljade den s. k. slottsbyggnadshjälpen och Kungl. Maj:t förordnade en slottsbyggnadsdeputation d. 29 aug. 1727, vilken dock ej på något sätt skulle medverka vid den konstnärliga utformningen utan endast omhändervärd organisationen och ekonomin. Denna deputation sammanträdde första gången den 26 oktober 1727.

Hur långt byggnadsarbetet framskridit vid denna tidpunkt framgår bl. a. av Tessins brev till Carl XII. Redan 1698 hade norra fasaden med undantag av flyglarna reparerats. Grunden till det nya slottet runtom borggården var färdig 1704 och Foucquets båda bronslejon uppsatta på lejonbacken. Följande år är hela muren å västra sidan färdig till en och en halv vånings höjd, och 1707 är fasaden mot Storkyrkan tre alnar hög.³³

Så långt hade alltså slottet och förarbetena för byggets återupptagande avancerat vid Hårlemans hemkomst, och han fick genast hugga i med unga och friska krafter. Tessin var gammal och avled redan den 16 april 1728, dock först efter att ha utverkat en höjning av sin skyddsling Hårlemans lön.³⁴ Som det memorial, han ingav i anledning härav, kraftigt framhäver omfånget av de uppgifter som väntade Hårleman, meddelas här ett utdrag. Efter att först ha framhållit nödvändigheten av att slottsarkitektens³⁵ lön regleras, fortsätter Tessin: »Här wid Kongl. Hofwet beståås åth slotsarkitekten Hr Hohlreman nu allenast 800 dhl^r sillf^rm^t, och kommer han sålunda äfwenwähl at förestå alla Kongl. Husens reparationer som ock Carlberg, Drottningholm och Ulricksdahl jemte Ekholmsund, hwartill han lerer blifwa nödsakat, at använda helgdagar och aftonstunderne, alldenstund denne förestående Slotsbygningen lerer mästadehls här erfordra hans dagel. närwarelse, på det at så stort wärk må kunna med allfware drifwas, räckningarna continuerl. underskrifwas» etc. 800 dlr smt beviljades också »i anseende till den trägne tjenst han här wid Slotsbygningen kommer at hafwa och förnämligast på honom ankommer».

Carl Gustaf Tessin, som av Carl XII i Kristinehamn den 29 mars 1718 utnämnts till hovintendent, blev den 16 april 1728 faderns efterträdare som överintendent. Carl Hårlemans fullmakt att vara hovintendent är daterad dagen därpå, den 17 april 1728.³⁶ På grund av C. G. Tessins många offentliga uppdrag, utländska resor och beskickningar samt kanske mest på grund av hans oförmåga som skapande konstnär, blir det dock i realiteten Hårleman, som får bära de huvudsakliga omsorgerna om överintendentsämbetet och därmed förknippade göromål. Och i c:a ett-hundrafemtio bevarade brev beskriver han för sin förman gången av slottsbyggnadsarbetet samt omtalar en mängd omständigheter av intresse rörande konstlivet i allmänhet, politiken, skandalerna vid hovet m. m. Breven giva läsaren en målade och intressant inblick i tidens kulturella liv samt en viss uppfattning av brevskrivarens personlighet och intressen, omöjlig att erhålla ur torra protokoll, ämbetsskrivelser och räkenskaper.

Under de fyra första åren koncentreras allt arbete på murarnas uppförande. C. G. Tessin hade som överintendent före sin resa till Paris utarbetat en plan, enligt vilken arbetet skulle bedrivas. Åtminstone var så fallet för arbetsåret 1729, ty 1728 nämner Hårleman »den anstalt och Instruction Öfwer Intendenten grefwe Tessin innan dess afresa författadt för det tillkommande året».³⁷ Hårleman var emellertid den som direkt ledde arbetet. Detta torde ha tagit hans tid i anspråk nästan

helt och hållet, ty antalet mera betydande arbeten utanför slottsbygget är mycket obetydligt från dessa år omkr. 1730.

Enligt ovannämnda instruktion skulle arbetet »fortfaras på den Västra sidan som alldeles är uthan kiällarehwalf ock skilliemuhrar». Likaså var man betänkt på att lägga grunden till sydvästra flygeln mot Storkyrkan, vilket dock ej ägde rum förrän 1734, då en medalj slogs över denna händelse. Emellertid synes man, att döma av Hårlemans brev till Tessin av den 19 febr. 1730 tänkt sig, att endast uppföra huvudslottet utan flyglar. Han skriver upprörd om denna »scandale», att endast »faire elever en premier lieu les quatre faces principales qui forment le grand quarré». Lyckligtvis tycks denna tanke ej vidare ha blivit aktuell, utan arbetet skriker lugnt framåt.

Av ett brev den 17 juli 1731³⁸ får man ett ganska bra intryck av hur långt arbetet avancerat. Slottet växer varje dag en smula, och utom de huggna stenarna som fattas för att bygga nischerna, är »kyrksidan» redan i höjd med rikssalen (d. v. s. södra fasaden). Soldaterna schakta nu för den andra flygeln mot Logården, emedan det behövs grus för att fylla nedanför gården, »vers le grand mur de pierres de Roche».

I ett senare brev från 18 augusti s. å. talar han om att de arbeten, som nämndes i det föregående brevet, nu ytterligare avancerat och att deputationen hittills hade varit mycket lätt att komma överens med, eftersom den vanligen ej räknade mer än två eller tre personer. Det förefaller som om det annars varit svårt nog att jämka tillsammans överintendentens och deputationens intressen: å ena sidan så vackert och förstklassigt som möjligt, å andra sidan så billigt som möjligt.

Den 4 sept. omtalar Hårleman, att man i morgon kommer att sätta upp den första listen på flygeln mot vattnet (den sydöstra), och att han hoppas i slutet av veckan kunna börja med att täcka kyrkan. Fyra dagar senare får Tessin veta, att man tagit itu med hörnet och resten av fasaden mot greve Gyllenberg (nordvästra), och att man på ovannämnda flygel satte upp valvställningarna för de sista sandstensbågarna.

Så reste sig så småningom de väldiga murarna. Hårleman är den som har överinseendet och leder arbetet, skickligt assisterad av de allestädes närvarande och dugliga männen, slottsbyggmästaren Petter Gerdes, slottsmurmästaren C. Körner och slottsstenhuggaren Jonas Fristedt. Som skapande konstnär får Hårleman inga tillfällen att göra sig gällande. Han följer helt Nic. Tessins ritningar, varför också denna period i slottsbygget för Hårlemans del är av ganska ringa intresse. Hans konstnärsbegåvning kommer ej till sin rätt, men hans arbets- och organisationsförmåga framstå så mycket mera.

KAP. III.

ANDRA PARISRESAN.

Ju högre slottsmurarna avancerade, desto angelägnare blev det att i tid förbereda inredningen. Hårleman inkom också till slottsbyggnadsdeputationen med ett memorial, vari han påminner om »att man också borde vara betänkt på målningar och bildhuggerier, som räknas nästan oundgängliga i ett konungshus. Drages därmed ut till dess all murning wore färdig, skulle inredningen fordra nästan så lång tid som blifwit använd på Stommens updragande. I det ställe kunde en dehl skie tillika med det grofwa arbetet och konstnärerna i deras wärckstäder reda til, hwarmed rummen gienast giordes fullkomliga sedan murmästare och timmerkarlar gådt därifrån.»³⁹

Resultatet av detta memorial och en mängd underhandlingar i deputationen blev, att Hårleman 1731 beordrades avresa till Frankrike för att »hijt förskaffa duchtige och förfarne handtwärckare». Hårlemans pass, som denna gång utgöres av ett kungl. brev till svenske ministern i Paris, Baron Gedda, med befallning till denne att »understödja Hårleman uti alt, hwad han Eder till Wår tiensts befrämjande, i detta måhl anlitander warder», är daterat den 2 dec. 1731. Resan var beräknad att räcka i fyra à fem månader d. v. s. Hårleman skulle vara hemma igen till våren, då byggnadsarbetet åter skulle igångsättas. Till reseunderstöd fick han 2,000 dlr smt, vilket, då resan kom att räcka i nästan åtta månader, ökades till 3,500 dlr smt.⁴⁰

I början av december 1731 avreste Hårleman i sällskap med sin lärjunge och blivande efterträdare Carl Johan Cronstedt »i swåresta wäglaget» från Stockholm över Köpenhamn till Hamburg, där vi finna honom den 18 januari 1732 flera dagar försenad på grund av det förskräckliga väder, dimma och storm, som hindrat passagen över Bälten.⁴¹ Genom matrosernas okunnighet hade fartyget blivit uppkastat på en sandbank, varifrån de hade haft ett förskräckligt arbete att »nous retirer avec

l'honneur». Först den 15 februari anmäler han sin ankomst till Paris med följande ord, som väl visa, att det inte varit fråga om en nöjesresa att vintertid taga sig fram. »Après bien de la peine, des Mauvais Chemins et tout ce que la saison puisse fournir de desagréable et de fatigant, nous sommes enfin arrivés ici, et cela depuis avant hier au soir.»

Denna vistelse i Paris, som blev av en sådan oerhörd vikt för Hårleman själv, slottsbygget och svensk konstkultur överhuvud, har tidigare behandlats av Ludvig Looström i hans grundläggande arbete om »Den svenska konstakademien». Men som arkivmaterialet är flödande rikt och intressant, må det vara tillåtet att här något utförligare följa Hårleman dessa månader i Paris.

Om sina underhandlingar med konstnärer berättar Hårleman, att han redan i Brüssel träffat en skulptör vid namn Jean Baptiste Van der Haegen, »qui m'a paru etre fort notre fait, tant à son scavoir qu'à son humeur et à son langage qui sympatisent bien plus avec les notres que ceux des François». Hårleman, som tycks ha satt ett mycket stort värde på denna skulptör, väntade varenda dag ett bestämt svar från honom, men ännu en vecka senare: »Je n'ai encore pas eu le moindre petit mot de reponce de mon Sculpteur Van der Haegen». Först en månad senare får han brev från Brüssel, vari Haegen begär så kraftigt arvode, att något kontrakt ej kan komma till stånd. I hans ställe engageras Belette, »qui le remplacera parfaitement et à beaucoup moins de frais».⁴²

Svårigheten att övertala konstnärer att lämna Paris mot ett för svenska staten acceptabelt gage var mycket stor, och misstänksamheten mot Sverige satt ännu kvar från den tid, då de franska konstnärerna obetalda finga återvända till hemorten. Hårleman klagar också i sin nöd för Tessin⁴³, att han ännu ej fått något resultat av sin resa. »Il se trouve bien d'habiles gens ici qui n'ont presque rien à faire, qui meurent de faim, qui voudroient bien changer leur sort, mais qui ne sauroient se resoudre a gagner leur pain et à vivre hors de Paris». Hårleman påpekar också, att hans plikt att anställa folk till så billigt pris som möjligt var ganska oförenlig med hans uppdrag, som inte borde taga hänsyn till någonting annat än skicklighet och kunskap.

Ungefär en månad senare ha förhållandena något ljusnat, och vi låta Hårleman själv föra ordet.⁴⁴ »Après bien de la peine et de recherche je suis enfin arrivé d'avoir pu debaucher⁴⁵ quelques Sculpteurs en bois d'ici, un appellé le Lievre, dans le faubourg S:t Martin, qui a fait bien des ouvrages dans le gout de Monsr Openor, et deux autres appellés Babele et Gardie — dans celui (gout) de Monsr Vassé, qui selon moy est beaucoup a preferer au premier.»

Vidare omtalar Hårleman, att de ovannämnda konstnärerna begärt i lön respektive 1500 och 2000 livres, vilket han inte tycker är mycket i betraktande av, att de i Paris förlora sin praktik, sin stil, som är helt beroende av modet, och efter vissa år äro att betrakta som döda för detta landet.

Men att övertala en målare, som var lämplig att i slottet dekorera dörröverstycken, plafonder m. m., måtte ha varit ännu svårare. Först försöker Hårleman att övertala Watteaus trogne epigon, Pater, att resa till Stockholm. Först har han ganska gott hopp om att det skall lyckas, men det strandar till slut på Paters girighet och överdrivna fordringar, 10000 livres i årlig lön. Hårleman omtalar sig ha sett ett brev i vilket konung August II erbjuder Oudry 8000 livres för att slå sig ned i Polen, och Oudry ansågs väl ändå för en mera betydande dekorationsmålare. »Il m'a été impossible de debaucher Pater, mais je l'ai remplacé par un autre, qui dans le fond ne le veut pas», skriver Hårleman den 4 april till Tessin.⁴⁶ Denne andre bör väl ha varit Guillaume Thomas Taraval, vilken han fått anvisning på av Claude Audran. »Audran l'ornementiste m'a aidé dans ma recherche et m'a meme nommé ces gens-cy (d. v. s. Pater och Taraval) qui apres avoir travaillé toutte leur vie chez lui, peuvent certainement etre pris pour ce qu'il y a de meilleur à Paris.»⁴⁷ Denne Taraval »qui fait egalment bien et la figure et les animaux», anställdes vid slottsbygget mot en summa av 6000 livres om året och visade sig i framtiden vara ett bland de lyckligaste förvärven. Han stannade i Sverige ända till sin död 1750. Sannolikt var det med Audrans hjälp, som Hårleman hittade de båda ornamentsmålarna Nicolas Deslavier och Lambert Donnay, vilka båda anställdes mot en årslön av 3200 livres. De stannade dock ej i Sverige längre än till 1734. Samtliga konstnärer hade Hårleman varit tvungen lova logis i Stockholm, vartill föreslås rännarbanan, där skulptörerna till en början bosatte sig. Målarna hyrde själva bostäder ute i staden.

I slutet av maj äro Hårlemans underhandlingar med konstnärerna äntligen slutförda, kontrakten underskrivna och resan till Sverige allt mera aktuell. Den 24 maj avreste skulptörerna från Paris över Rouen, Amsterdam, Hamburg till Stockholm, »ou j'espere qu'ils seront presque au meme tems que moy» skriver han till Tessin den 30 maj 1732 och drar säkerligen en lättnadens suck, att allt är lyckligen överståndet. »Enfin mon gracieux SurIntendant ma mission est ainsi finie plut à Dieu que vous en fussies aussi content que j'ai humainement tout fait au monde pour m'en bien acquitter, et que vous vouliés bien faire entendre à Messrs de la Deputation que je n'ai touché à leurs argent que le moins que j'ai pu et le tout en tremblant».

Målarna avreste i början av juni tillsammans med Hårleman över Brüssel till Holland, där de lämnades åt agenten Balguerie för att genom dennes försorg från Amsterdam överskeppas till Sverige. Den 17 juni äro de i Haag, och någon dag senare i Amsterdam. Sannolikt sammanträffade de här med skulptörerna, som av svenske ministern Gedda skickats båtvägen över Rouen alldeles för tidigt, ty de fingo vänta några veckor i Amsterdam på lämplig båtlägenhet. Alla konstnärerna anlände samtidigt till Stockholm den 4 juli.⁴⁸

Hårleman själv däremot fortsatte med diligensen från Amsterdam landvägen till Sverige, sannolikt över Hamburg och Köpenhamn. Den 11 juli deltog han första gången efter hemkomsten i slottsbyggnadsdeputationens sammanträde, »då han önskades lycka til sin hembkomst» och presenterade för deputationen de nio utländska konstnärer, som Tessin redan den 5 juli officiellt anmält.

Dessa voro, utom de tre ovannämnda målarna, följande sex skulptörer: ANTOINE BELLETTE och LE LIÈVRE, verksamma respektive sex och två år mot en årslön av 3400 livres, NICOLAS VARIN verksam i fyra år och CHARLES RUSTRE i sju år mot en lön av respektive 1700 och 1500 livres. PARIS-NICOLAS LEGER stannade i två år och PIERRE-RENÉ DAVID i ända till 30 år, båda mot en begynnelselönen av 1400 livres.⁴⁹

Denna Hårlemans andra parisresa var dock icke endast gjord för att inkalla franska konstnärer. Det var på samma gång en studieresa för att för slottets och egna behov studera nyheter i inrednings- och möbelkonsten samt göra inköp av modeller o. dyl. I det ovan citerade brevet till Tessin av den 15 mars säger han sig hava »depencé une assez grande somme pour le compte du chateau en Modeles de cheminées de Marbre, en chapiteaux Corinthiens et Joniques, en Serrures à la Mode, et en Cartons de Sculpture en grand pour le reglement des prix de la Sculpture en bois qui servira a nous guider». Alla dessa föremål skickar han med den båt, med vilken skulptörerna avreste från Rouen.⁵⁰

För Hårlemans stiluppfattning torde detta besök varit mycket givande. När han ungefär fem år tidigare första gången lämnade Paris, var rokokostilen ännu ej fullt färdig. Men utvecklingen hade gått hastigt, särskilt sedan Juste-Aurèle Meissonnier 1724 bosatt sig i Paris. År 1732 stod rokokon i full blom⁵¹, och Hårleman blev snart en varm beundrare av den nya stilen, åtminstone vad inredningskonsten beträffar. Men av Meissonniers outrerade stil synes han ej ha tagit så starka intryck, och jag har icke lyckats konstatera, om de någonsin personligen sammanträffade.

Under sitt första besök i Paris studerade Hårleman hos Antoine

Vassé, känd från inredningar i hotel de Toulouse samt bronsarbeten i Salon d'Hercule i Versailles, den enda interiör i detta slott som utfördes i régencestil efter Rob. de Cottés ritningar. Av Vassé ägde Hårleman ett flertal ritningar, som han enligt egen uppgift föredrog t. o. m. framför Oppenord. Vassé var enl. Briseux beroende av en arkitekt⁵², som vid sidan av Oppenord och Meissonnier väl förtjänar nämnas som en av rokokons största konstnärer, NICOLAS PINEAU.⁵³

Pineau var i tjänst hos tsar Peter den store av Ryssland från 1716 till 1720-talets slut men återvände omkring 1730 till Paris. 1732 arbetade han tillsammans med Blondel vid »hotel du ministre Rouillé, rue des Poulies», och 1733 med Le Roux vid »hotels de Roquelaure». Utom det ovannämnda sambandet genom Vassé är det mycket tänkbart, att en direkt förbindelse mellan Pineau och Hårleman existerade vid den sistnämndes besök i Paris 1732. En jämförelse av deras originalritningar är av mycket stort intresse och visar, hur mycket de äga gemensamt, icke endast i det utsökta teckningsmaneret utan i den sobra, klara och — åtminstone i jämförelse med Meissonnier — måttfulla uppfattningen av rokokostilen. Hårleman synes ha mottagit direkta intryck av Pineaus mönsterblad, vilket kommer att framgå av det följande.

Att Hårleman verkligen märkte stora förändringar i Paris konstliv och dessutom kände sig säkrare till mods än första gången han kom dit, framgår med önskvärd tydlighet av det brev, han skrev till Tessin efter en veckas vistelse därstädes. »Ingenting kan jämföras med den överraskning, som jag erfarit på den här resan vid att se och känna hur mycket som undgått mig på den första och — för att säga sanningen — hur mycket som jag haft reda på utan att veta det; vilken tillfredsställelse att se sig i stånd att lära av och bli bekant med de mest framstående och att känna sig säker för de andra. Jag skulle inte kunna göra dessa reflexioner, mon très cher comte, utan att sända Eder en tanke full av tacksamhet för all Er godhet mot mig; ty det är Er som jag framför allt är skyldig all tacksamhet, så förnimbar för en man vilken som jag är full av arbetslust och ännu ung nog för att lära åtminstone en del av det som fattas honom.»

Det är av stort intresse vid betraktandet av Hårlemans fortsatta utveckling och verksamhet att fastslå, att denna resa ej endast var en tjänstresa utan minst lika mycket en studieresa, och att den ägde rum omedelbart efter det rokokon slagit igenom i Paris. Sverige blev således tidigare än de flesta länder utanför Frankrike delaktig av denna nya stil, dels genom Hårleman själv såsom den ledande arkitekten, dels genom de vid slottsbygget employerade franska konstnärerna.

Som ovan är nämnt, återvände Hårleman till Stockholm i juli månad 1732 och mottogs med lovord för det utmärkta sätt, på vilket han skött sitt uppdrag. »On a été fort content de ma comission», skriver han belåten till Preis omedelbart efter hemkomsten. Och man hade verkligen all anledning att vara nöjd med resultatet av resan, även om kanske ej konstnärernas nivå stod på den höjd som man hoppats. Av denna uppsättning blev det egentligen endast Taraval, som skulle komma att göra en betydande och varaktig insats till ej oväsentlig del i den svenska konstakademien. Behovet av konstnärer fylldes icke av de ovannämnda fransmännen, och några svenskar, som självständigt kunde arbeta i den då moderna stilen, funnos icke.

Det gällde alltså att undervisa de konstnärsämnen, som till äventyrs kunde finnas i landet. Genom att de inkallade fransmännen, huvudsakligast Taraval, kommo att tjänstgöra som lärare åt svensk ungdom, bildades snart i nära anslutning till slottsbygget samt livligt understödd av C. G. Tessin och Hårleman den första svenska konstskolan, som efter franskt mönster år 1735 inrättades till den s. k. Kongl. Ritareakademien.

Dennas inrättande och utveckling är sedan länge känd, tack vare Ludvig Looströms utmärkta och rikt dokumenterade arbete »Den svenska konstakademien». Med hänvisning till denna bok kommer jag ej att i den följande framställningen ingå på Hårlemans betydelse för akademien eller hans insats för att bereda konstnärer och konsthantverkare, t. ex. Johan Pasch, en friare och bättre ställning. Avslutningsvis må endast anföras några ord av Tessin i det åminnelsetal över Hårleman, som han höll i vetenskapsakademien den 19 mars 1753. »Målareakademien här i Stockholm, som Hr Öfverintendenten vid dess spädaste inrättning och vid dess ålders morgon mottog, är under hans insigt och hägn uppstigen till den höjd, att der dagligen sådan svensk ungdom mognas, som med tiden kan för svenska målarskolan vinna rum bland de erkände hufvudskolerne».

Hårlemans andra resa och inkallandet av den första konstnärskolonien blev av största betydelse för den kommande konstutvecklingen. Den var direkta orsaken till den omkastning i stiluppfattningen, som präglar början av slottets inredning. De engagemang som då uppgjordes äro karakteristiska för tiden och i detta sammanhang av speciellt intresse, därför att Hårleman själv tog så aktiv del i alla underhandlingar.

KAP. IV.

LEDAREN AV SLOTTSBYGGET.

Stockholms slott har under de senaste åren utgjort en centralpunkt för svensk konsthistorisk forskning. Under det att G. Upmark d. ä. och J. Böttiger framför allt uppehållit sig vid det äldre slottet och dess inredning, hava yngre forskare koncentrerat sig på det nuvarande slottet och dess inredning under 1700-talet. Ragnar Josephson har givit ytterst värdefulla bidrag till slottets ytterarkitektur och omgivning, Carl David Moselius till slottets inredning under gustaviansk tid, Gunnar M. Silfverstolpe har i sin vägledning samlat en mängd värdefulla och pålitliga uppgifter, särskilt rörande inredningen under 1700-talet. Slutligen har Andreas Lindblom i en imponerande rad arbeten faktiskt skrivit slottets inredningshistoria under frihetstiden. Det är till hans korrekta och väl dokumenterade studier i dessa ämnen, som man i första hand har att vända sig. Dessutom förbereder han, i det stora vetenskapliga verk över Stockholms slott, som under Martin Olssons redaktörsskap snart beräknas utkomma, en sammanfattande skildring av slottets byggnadshistoria under denna tid. Arbeten av Lindblom som redan utkommit rörande slottets inredning äro följande: Fransk barock- och rokokoskulptur (1923), Rikssalen å Stockholms slott (Samf. St. Eriks årsbok, 1924), Rokokoinredningar å Stockholms slott och deras mästare (Svensk Nyttokonst 1924), Jacques-Philippe Bouchardon och de franska bildhuggarna vid Stockholms slott under rokokotiden (1924) samt Stockholms slott genom seklerna (1925). I samtliga dessa studier, främst i boken om Bouchardon, har Lindblom lämnat så värdefulla bidrag till kunskapen om slottets inredning, till den inkallade franska konstnärskoloniens ställning, om möjligt till varje enskild konstnärs arbeten och till Carl Hårlemans insats i det stora verket, att någon rekapitulation är i stort sett onödig.

Men Hårlemans liv och verksamhet är å andra sidan så intimt för-

bunden med hans ställning som chef för slottsbygget, att detta i en biografisk studie ej helt kan förbigås. De vid slottet anställda konstnärerna och deras arbeten komma dock i det följande att så vitt möjligt förbigås.

Under åren 1732—35, alltså räknat från Hårlemans hemkomst, var Carl Gustaf Tessin icke blott officiellt utan också i verkligheten slottsbyggets högste chef. Hans namn förekommer ofta i slottsarkivets handlingar från denna period, och ett annat indicium för att han personligen följde arbetet är, att Hårlemans rapporter d. v. s. brev i stort sett saknas från dessa år. Av några strödda brev från denna tid kan man dock skönja, hur murarna uppdrogos och inredningsarbetet började. I brev av den 30 sept. 1732 omtalas, att hela Logårdssidan är uppförd både utan och innan ända till taklisten, inredningsarbetet har kommit i gång, och att fransmännen just hålla på att fullborda plafonden i drottningens sängkammare, där man varit tvungen att riva ner två murar för att montera den nya cheminéen. Arbetet går raskt framåt, och 1733 är man sysselsatt med utformningen av södra fasadens storartade mittparti. Till denna fanns redan förut huggna ornamentala detaljer, kapital m. m., varför densamma, tillsatt med rokokoskulptur, är av en något blandad stilverkan. Den 22 juli 1733 skriver Hårleman: »On pose actuellement les trois premieres niches du grand avant corps du midi, et on commence a lever les dernieres fenetres d'en haut de la facade vers Storkyrkan». Helt säkert äro slottsmurarna i stort sett färdiga mot 1730-talets slut, men taktäckningen med kopparplåt började inte förrän 1742. Med den dekorativa utsmyckningen arbetades hela 1730—40-talen.

De fyra skulptörer, som medföljde den första franska konstnärskolonien, visade sig snart både otillräckliga och delvis ganska odugliga för allt det skulpturala arbete, som slottet fordrade både utan och innan. Redan i februari 1734 inkallades en ny koloni om icke mindre än elva stycken bildhuggare, en mästare, Michael Gardi, och tio gesäller.⁵⁴ Underhandlingarna sköttes denna gång av svenske ministern i Paris baron von Gedda. Det var sista gången en hel koloni samtidigt inkallades, härefter engageras enskilda mästare och gesäller undan för undan. De förnämsta av dessa voro under Hårlemans period JEAN BOURGIGNON, verksam i Stockholm (1735—41), CHARLES-GUILLAUME COUSIN (1737—47?), JACQUES-PHILIPPE BOUCHARDON (1741—53), PAUL DE SAINT-LAURENT (1744—47) och ADRIEN MASRELIEZ (1748—1806).

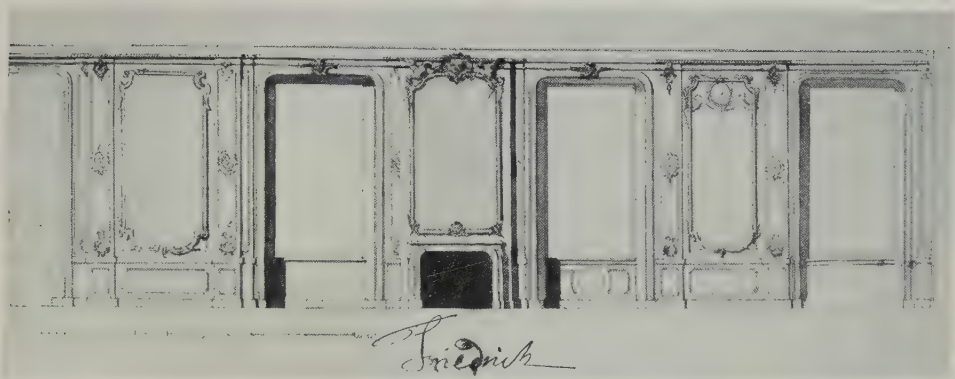
Den yttre dekorativa skulpturen koncentrerades till de södra och västra fasaderna och i stort sett följdes Nic. Tessins intentioner. Södra fasadens triumfbågsliknande mittparti pryddes 1735—36 av trofégrupper utförda av Bellette, som också utförde lejonmaskerna under taklisten, liksom på

östra fasaden åt Logården »dix dragon avec une rose de mesme grendeur pour estre posé dans la frise de la corniche», som han med bedröflig ortografi skriver i sin räkning dat. 14 dec. 1736 (SA). Dessutom uppsattes bevingade lejon och musslor i respektive övre- och mellanvåningen samt drakar i östra och västra borggårdsfasadernas fönstergavlar i mellanvåningen. På västfasaden arbetade framför allt Cousin, som 1743—45 utförde de här befintliga tio käryatidformade hermerna.

Samtidigt härmed pågick inredningsarbetet i slottet. Man började med de våningar, som avsågos för konungen och drottningen och som numera kallas Oscar II:s och drottning Sophias f. d. våningar belägna i norra längans mellanvåning. Här fick Hårleman äntligen tillfälle att vid slottet framträda som skapande konstnär, och de inredningar som här under 1730—40-talen färdigställdes äro i de flesta fall utförda efter hans ritningar. Ritningar till nedre eller lilla galleriets, det s. k. Bernadottegalleriet, lång- och kortväggar finnas bevarade i slottsarkitektkontoret, och ett långt memorial (dat. 28 juli 1739) av Bourgignon rörande »les ouvrages de sculpture — qui sont pour les deux cabinet des deux bout de la gallerie», Oscar II:s audiensrum och det s. k. porlinskabinettet, är bevarat i SA.

Galleriet inreddes 1737—38, de båda kabinetten 1738—39. Förmaket eller frukostrummet, som hör till slottets vackraste rokokointeriörer, inreddes 1736—37 i en mycket rik men något ålderdomligare rokokostil. Pelarsalen (rum 125) inreddes, som Lindblom visat, märkligt nog under 1730-talet och stod färdig 1736, likaså påbörjades under detta årtionde det s. k. drottning Sophias skrivrum (141). Under 1740-talet fullbordades Oscar II:s biljardsal (rum 123—124), Victoriasalen (126), Röda och Blå salongerna (130—131), Oscar II:s matsal (132), Yttre matsalen (133), Drabantsalen (134) och drottning Sophias sängkammare (140). Några ritningar till samtliga dessa rum finnas sorgligt nog ej i behåll, men torde åtminstone flertalet kunna hänföras direkt till Hårlemans konstnärsskap. De äro i varje fall samtliga utförda under hans omedelbara ledning av franska ornamentsbildhuggare, Bourgignon, Bellette, Menard, David, Caillon m. fl.

I den övre våningen i norra längan, festvåningen, som vad inredningen beträffar delvis stod färdig redan före slottsbranden 1697, och vars barockinredning i stor utsträckning är bevarad, arbetades likaså under 1730—40-talen i ett par rum efter Hårlemans ritningar. Så finnes t. ex. bevarad hans dessein till den stora drabantsal, som (nu avdelad i två rum) 1737 inreddes i strängt klassicistiska former. Det andra rum, vars inredning Hårleman ritade, var ursprungligen även det drabantsal men sam-

12. C. Hårleman. Nedre galleriet i Stockholms slott. Ritning till fönsterväggen. S. A. K.

manslogs 1845 med ett annat rum och kallas nu Vita havet.⁵⁵ Inredningen i denna drabantsal, Vita havets södra del, utfördes 1747 och även här användes klassiska element, arkader flankerade av pilastrar med kompositakapital. Men dörröverstyckena utfördes i rik rokokostil, och det är av intresse att kunna konstatera, att av dessa, som representerade de fyra världsdelarna, två stycken, Europa och Afrika, fortfarande finnas i behåll fast i ganska medfaret skick i slottets magasin för gamla inredningsdetaljer. Till ett tredje dörröverstycke, Asien, finnes en laverad teckning å Fullerö med en *egenhändig* påskrift av Hårleman, vilket bevisar att dessa överstycken suttit i den drabantsal, som senare skulle förstöras och bilda en del av Vita havet. Påskriften är följande och lämnar som synes även uppgift å dem som medverkat vid plafonden: »Ces quatre portes sont pour la grande salle des gardes en haut, ou il y a ce plafond peint par Dominique, Mr Taraval et Pasch, et qui tient à l'escalier».

Härmed äro omtalade de viktigaste bostadsrum, som inreddes eller i varje fall helt säkert planerades⁵⁶ före Hårlemans tredje och sista resa till Paris 1744—45.

Jämsides med att ornamentskulptörerna snidade de eleganta panelerna, målades plafonderna av Taraval och hans medhjälpare, dörröverstycken av Boucher, Natoire och Oudry importerades och uppsattes i vackert skulpterade ramar. Men de största inredningsarbetena från 1730- och framför allt 1740-talen utfördes dock i rikssalen och slottskyrkan, dessa båda väldiga rum, som i stort sett hunno färdigställas under Hårlemans levnad.

Innan arbetet därstädes behandlas, måste jag dock referera de underhandlingar som fördes mellan C. G. Tessin—Hårleman och en betydande

13. Ritning till dörröverstycke i östra drabantsalen (nuv. Vita havet) i Stockholms slott. Tuschlavyr av okänd konstnär. Fullerö.

konstnär, vilkens inkallande hade betytt ett oerhört konstnärligt tillskott till slottsbyggnaden, men som vi tyvärr gingo miste om: GIOVANNI BAPTISTA TIEPOLO. Den brevväxling, som av denna anledning fördes mellan Tessin och Hårleman, är av ovanligt stort intresse och väl förtjänt att i detta sammanhang åter uppmärksammas.⁵⁷

Det var i oktober 1735, som Tessin avreste från Sverige åtföljd av sin kära maka Ulla Sparre och uppvaktning för att tillträda en befattning som

»Envoyé Extra-Ordinaire» vid hovet i Wien. Han reste utan något särskilt uppdrag blott för att i allmänhet bevaka Sveriges intressen⁵⁸, men hans svenska vänner klagade vid följande riksdag, att han i onödan blivit bortsänd endast för att avlägsnas. Tessin själv, ansåg sig med det obetydliga apanage han hade, ej ha råd att stanna länge i Wien, utan lämnade efter vederbörligt tillstånd beskickningen redan den 26 sept. 1736.

Vad som förlänar denna resa och särskilt resan till Venedig ett speciellt intresse för svensk konstforskning är dels de underhandlingar han förde med utländska konstnärer för deras anställning vid slottsbygget i Stockholm samt hans brev till Hårleman, bland vilka särskilt märkes en kritik av den venezianska målarskolan, dels de inköp, som han gjorde av skolans arbeten, vilka nu finnas i Nationalmuseum och annorstädes.⁵⁹

I Wien sammanträffade Tessin med den berömde dekorationsmålaren Giuseppe Galli Bibiena (1696—1756), mest känd för sina utomordentligt rika och fantasifulla teaterdekorationer. Tessin intresserade honom för den teater, som skulle inrymmas i sydöstra flygeln, den s. k. bollhus-flygeln i Stockholms slott, och Bibiena utförde också två stycken ritningar, »riches grandement chargés et fort finis» som Tessin skriver. Hårleman tycktes emellertid ej ha varit någon större beundrare av Bibiena, utan

önskade hellre ett projekt i Canalettis stil, som »i fråga om perspektiv är lika bra, men i fråga om kolorit och teckning är mycket bättre».⁶⁰ Teatern blev aldrig av, mest på grund av att flygelbyggnaden var för låg för maskineriet.

I slutet av maj 1736 företog Tessin med grevinnan en tur på fjorton dagar till Venedig, dit de kommo vid karnevalstiden mitt i virveln av nöjen och förlustelser.⁶¹ Av Hårleman hade han bl. a.

blivit ombedd att speciellt för slottets trappuppgångar, rikssal och kyrka skaffa en av dessa »faiseurs» av konstgjord marmor, varav hela Italien är fullt, detta för att undvika »la depece immense des marbres». Men det egentliga uppdraget var att skaffa en lämplig plafondmålare bl. a. för rikssalen.

Med vanlig säker konstnärlig instinkt uppsökte Tessin den förnämste av det på målare då så rika Venedig, Giovanni Battista Tiepolo, och med honom utspinna sig underhandlingar, om vilka vi få en utmärkt kunskap i brevväxlingen mellan Tessin och Hårleman. De skriftliga underhandlingarna tyckas emellertid ha ägt rum från Wien, ty därifrån äro samtliga brev daterade. Den $\frac{10}{21}$ april skriver han: »On m'a parlé et fortement recommandé un Peintre nommé Tiepoli. Le connoissés vous, par hazard? Je pense vous avoir mandé, qu'il y en a icy des tolerables et meme davantage; mais pour les Architectes, Libera nos Domini!» Hårleman svarar den 30 april: »Le peintre Tiepoli m'est tres connu».⁶² I nästa brev ($\frac{5}{16}$ juni) lämnar Tessin en intressant exposé över den venetianska målarskolan och karakteriserar Tiepolo på följande sätt: »Tiepolo dit Tiepoletto est fait exprès pour nous. Il est sectateur de Paul Veronese: Ainsi comme vous le dites fort bien, tout est dans ces Tableaux richement vetu, jusqu'aux Gueux. Eh! Mais n'est-ce pas la la grande mode? Au reste il est plein d'esprit, accommodant comme un Taraval, un feu infinis, un Coloris eclatant, et d'une vitesse suprenante. Il fait un Tableau au moins de

14. Dörröverstycke, ursprungligen från östra drabantsalen i Stockholms slott.

tems, qu'il n'en faut un autre pour broyer les couleurs. Comme il est actuellement occupé chez Le Noble Cornaro pour 5 à 6 mois: Ainsi je n'ai jamais pu obtenir une Reponse positive, cependant il paroît disposé a venir. Mais ce que Vous me dites des Finances me fait trembler. Expliqués vous, s'il vous plait, plus precisement la dessus; car il faut, au moins une somme de 1500 Ecus.»

Redan den 11 maj hade Hårleman skrivit förtjust över möjligheten att få Tiepolo till slottet: »Si Tiepolo voyoit la grandeur, la beauté et le tour de notre Plafond de la Salle des Etats je suis persuadé qu'il feroit un voyage ici expres, rien que pour le voir», och den 25 juni fortsätter han i samma anda: »Je suis charmé que le Tiepoletto ne paroît point eloginé de nous honorer de sa visite et il me semble que son gout, sa vitesse et son humeur docile meritent bien au moins quince cent Ecus».

Ännu i slutet av juni hade Tessin ej fått något bestämt besked av Tiepolo; några andra äro ej att tänka på, de äro antingen »trop bornés de Génie, ou gâtés par les Anglois». I augusti (brev 3 aug.) är Hårleman ej mycket förhoppningsfull och säger, att kommer Tiepolo inte nu så blir det väl aldrig av, vilket han ju också skulle få bekräftelse på i ett brev från Tessin, daterat $\frac{1}{2}$ augusti. »On diroit, mon cher Hårleman, que le pauvre Tiepoletto n'y touche pas! Voicy une Lettre, qu'il appelle son ultimatum par laquelle il demande 2000 sequins par an. — En effet c'est une impudence a cet homme, qui a peine gagne Mille Ecus annuellement à Venise de vouloir se faire payer (au) six duple le plaisir de venir ches nous et l'honneur de travailler à un Palazzo Reale.» Han kunde också blivit »Peintre du Roy et Professeur de l'Académie Royale de Peinture et de Sculpture de Suède». Trots alla ansträngningar gick slottet tyvärr miste om denne utomordentlige målare, som skulle ha givit dess salar och kyrka en skönhet och festivitas, som Taraval och Johan Pasch ej förmådde. Tessins resa resulterade dock i inkallandet av två italienska målare dock utan någon större kvalitet, Allessandro Feretti och Domenico Francia⁶³, som stannade här respektive 1736—37 och 1736—44. Den sistnämnda målade bland annat en stor plafondmålning »dygdernas triumf» i Vita havet.

Rikssalen fick tyvärr aldrig någon plafondmålning; men den skulpturala utsmyckningen blev i stället så mycket rikare. Denna utfördes till stor del under Hårlemans tid och som Lindblom först påvisat också efter hans anvisningar och utkast, främst av Cousin, Saint-Laurent och i någon mån även av Bouchardon.

Inkallandet av Cousin är av mindre intresse. Det skedde i vanlig

ordning genom ministern i Paris, baron von Gedda, som slöt kontrakt med honom den 22 mars 1737.⁶⁴

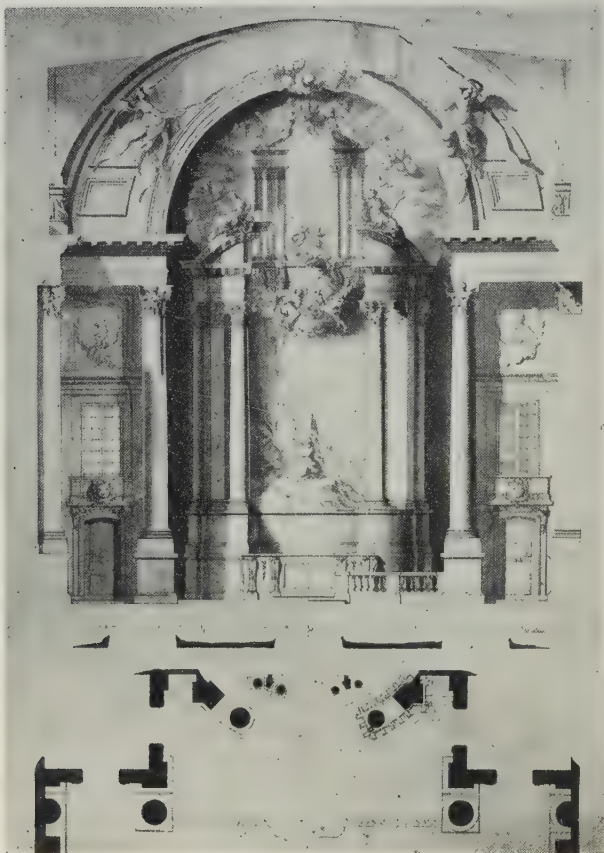
Forskningarna efter en god bildhuggare och underhandlingarna med Bouchardon erbjuda dock ett mycket stort intresse. Lindblom har i sin Bouchardonbok ingående redogjort för dessa underhandlingar, men några nya brevfynd kasta ytterligare ljus däröver, varför vi ägna några rader även åt detta engagemang.

I juli 1739 hade Tessin åter lämnat Sverige för att tillträda posten som svensk ambassadör vid hovet i Paris. 1740 utgick kontraktet med Cousin⁶⁵, det fanns alltså ingen figurbildhuggare vid slottet. I sina bekymmer vänder sig Hårleman till Tessin (5 sept. 1740): »Presentement, mon tres parfaitement aimé Comte, il s'agit que vous jettiés les yeux sur deux bons Sculpteurs, l'un pour remplacer Bourignon qui ne scait point assez la figure ni l'ornement pour qu'on lui puisse confier les ouvrages de la chapelle qui va faire notre quartier d'hiver . . ., l'autre pour faire tête à la petite tête ronde de Cousin».

Svårigheten att hitta lämpliga skulptörer villiga att resa till Sverige förefaller ha varit mycket stor. Den 7/18 november 1740 skriver Tessin ett mycket intressant brev till Hårleman⁶⁶: »Je suis à Paris depuis six jours et je chasse actuellement aux sculpteurs, c'est un gibier plus rare qu'on ne s'imagine d'abord. Les uns ne veulent pas aller si loin, les autres mettent leur marchandises à trop haut prix, et tous conviennent dans la sublime idée, qu'ils ont de leur merite; mais comme Mon^r le Comte Cailus et Bouchardon (Edme) marchent à mes cotés il faut esperer que nous mettrons bientôt la bete a mort.»

15. C. Hårleman. Förslag till väggdekorer i Rikssalen. S. A. K.

16. C. Hårleman. Altaret och östra väggens dekorer i Slottskyrkan. S. A. K.

Med sådana medhjälpare hade ju Tessin stora chanser att snart göra en god fångst och efter vissa besvärigheter, för vilka Lindblom redogjort, träffas överenskommelse med Edme Bouchardons yngre broder Jacques-Philippe, vilken anställdes mot den relativt höga årslönen av 5000 livres. Innan kontraktet underskrevs i juli 1741 underställdes frågan slottsbyggnadsdeputationens avgörande, och Hårleman skriver i ett postscriptum i brev d. 12 juni: »La deputation m'a chargé de conjurer Votre Exc. de ne point laisser échapper ce cadet de Bouchardon, qu'Elle regarde comme une Trouvaille».⁶⁷ Den 15 oktober 1741 anlände Bouchardon till Stockholm, där han jämte Taraval blev Hårlemans mest

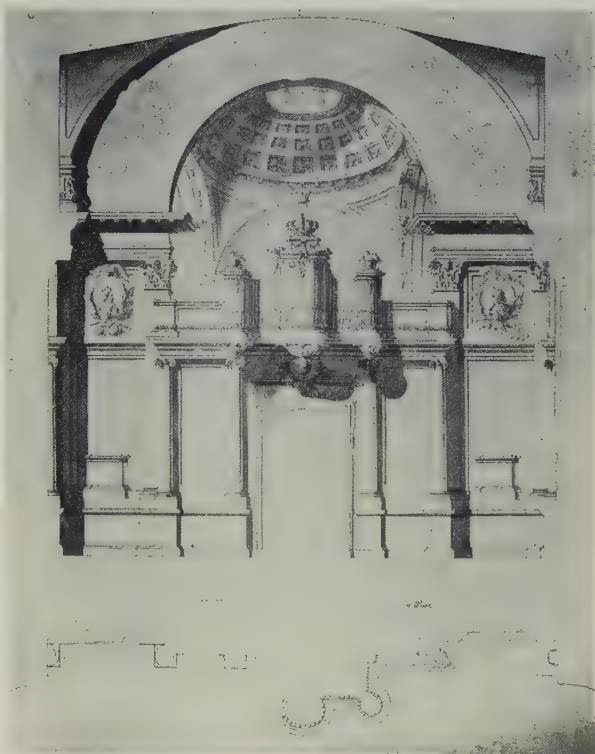
oumbärlige medhjälpare och en av slottsbyggnadsarbetets kraftigaste stöttepelare. Han avled här den 19 dec. 1753.

Dessa så utförligt refererade underhandlingar med Tiepolo och Bouchardon, synas mig i detta sammanhang äga ett speciellt intresse. De kasta onekligen ett skarpt ljus över förhållandena hemma i Sverige, vår stora brist på egna användbara krafter och den konstnärliga ledningens verkligt aktningsvärda åstundan att trots alla motigheter av ekonomiska och andra slag göra slottet till en centralhärd för kvalitetskonst. De belysa även förhållandet mellan den nominelle chefen Carl Gustaf Tessin och hans närmaste man och allt i allo, Carl Hårleman. Den förstnämnde vistades mest på resor, gjorde värdefulla bekantskaper, köpte god konst och underhandlade med goda konstnärer. Den sist-

nämnde satt ganska isolerad i Stockholm men följde med intresse och förvånansvärd sakkunskap konstlivet i Europa. Med stor kraft och skicklighet skötte han sitt maktpåliggande värv som arbetsledare vid slottsbygget och de kungliga lustslotten samt en imponerande »privatpraktik».

Dessa underhandlingar kunna också väl exemplifiera Tessins och Hårlemans brevväxling, vilken är alltför omfattande för att i en biografi som denna komma helt till sin rätt. Av den mängd brev, som finnas bevarade, kunna endast ett fåtal citeras och detta endast på de viktigaste punkterna. En brevväxling av så stort konst- och kulturhistoriskt intresse, borde vara förtjänt av en fullständig publicering.

Hur Hårleman använde de båda figurbildhuggarna Cousin och Bouchardon i rikssalen och slottskyrkan, för vilka rum de framför allt inkallats, är utrett av Lindblom i hans ovannämnda arbeten. Av dessa framgår, hur Hårleman till en början helt följde Nic. Tessins ritningar. Men när arbetet i *Rikssalen* avancerat så långt att kolonnerna och den väldiga kornischen fullbordats, övergav han den ursprungliga planen och följde sina egna intentioner. Denna stiländring från barock till rokoko ägde rum vintern 1735—36, alltså några år efter resan till Paris. Den bestod framför allt däruti, att Tessins rätvinkliga fönsterformer och takbärande parvis stående giganter utbyttes mot halvovala fönsterbågar, dekorerade med en rikt utformad rokokokartusch samt kolossala grupper i fri skulptur utan bärande funktion, vilka Hårleman synes ha upptagit efter Oppenords fasadförlag till S. Sulpice. Tvenne egen-

17. C. Hårleman. Orgeln och västra väggens dekorering i Slottskyrkan. S. A. K.

18. Detalj från Slottskyrkan.

händiga ritningar av Hårleman till rikssalens väggdekorerings finnas dels å Fullerö, dels i slottsarkitektkontoret, av vilka den sistnämnda avbildas å fig. 15. Fyra stycken av Hårleman utförda studier till den av Cousin skulpterade gruppen över tronen i rikssalen finnas även å Fullerö och hava delvis reproducerats av Lindblom. Av de tjugo figurgrupper, som finnas på rikssalens kornisch, äro enligt samme författare ej mindre än tio stycken utförda av Cousin, en av Bouchardon och de övriga av L'archevêque delvis med hjälp av hans lärjunge, den unge Sergel.

Säkerligen äro de av Cousin och Bouchardon utförda grupperna komponerade av eller i samråd med Hårleman, som

likaså skissat de i praktfull rokoko av Saint-Laurent utförda kartuscher i de övre fönsterbågarna.

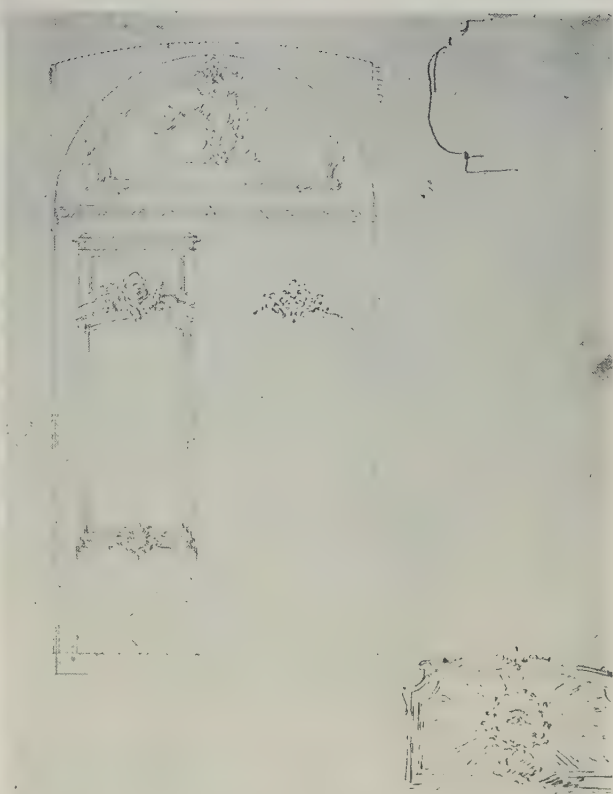
Det andra stora praktrummet, *Slottskyrkans*, byggnadshistoria företer många likheter med rikssalens. Skillnaden är bara den, att övergången från Nic. Tessins ritningar till Hårlemans här skedde på ett senare stadium. Kyrkans konstruktiva delar uppfördes nämligen helt efter de äldre ritningarna och praktiskt taget all dekorativ utsmyckning efter de yngre, som böra ha varit färdiga omkr. 1740.⁶⁸

I rikssalen blev Bouchardon, som vi sett, högst obetydligt använd. I slottskyrkan däremot är det han som får utföra så gott som all skulptural utsmyckning, och därmed får han börja omedelbart efter ankomsten till Stockholm. »Si tot qu'il se sera remis de la fatigue du voyage je conte le placer à la voute de notre chapelle ou il aura de quoi s'étendre et à s'amuser», skriver Hårleman betecknande nog till Tessin den 16 okt. 1741, dagen efter det Bouchardon anlät till staden.

Det var framför allt tre stora uppdrag, som väntade Bouchardon i

slottskyrkan: plafonden, predikstolen och altaret.

Plafonden består huvudsakligast av ett tunnvalv med stickvalvskappor över fönstren. Å valvet märkas tre takspeglar med målningar av Taraval och Johan Pasch i rikt ramverk, samt praktfullt förgyllda reliefmassor mellan takspeglarna och mellan dessa och gavelväggarna. Relieferna utgöres av lilla riksvapnet, drakar, lejon, putti och blomsterguirlander avtecknande sig mot väldiga molnmassor. Det vita taket i övrigt är täckt med ett snedvinkligt rutmönster med en förgylld krona i varje ruta. I stickvalvskapporna synas de tolv apostlarnas huvuden, ett i varje kappor

19. C. Hårleman. Skiss till Slottskyrkans dörrar. Bellinga.

samt i två kappor IHS, allt inom rikt ramverk. Som Lindblom påpekat återgår kompositionen av denna »rokokotidens yppersta plafond i Sverige» till ritningar av Hårleman, under det att utförandet kommit på Bouchardons lott. Arbetet därmed pågick mellan 1741—49.

Det samma är förhållandet med predikstolen, som fullbordas mellan åren 1748—51. Den uppbäres av de fyra evangelistsymbolerna bland moln och krönes av en himmel med lambrequiner. Som fond tjänstgör ett böljande draperi, uppburet av putti. Denna predikstol är både vad komposition och utförande beträffar ett första klassens konstverk, ett bland de förnämsta arbetena i den som rokokointeriör så fulländade slottskyrkan.

Östra gavelväggen upptages framför allt av altaret, inbyggt i en stor nisch, och å ömse sidor därom kolonner, uppbärande en gesims. Över nischen löper ett jättelikt språkband, uppburet av änglar⁶⁹, varå läses

PRO MUNDI VITA. Innanför kolonnerna märkas de s. k. ministertribunerna, en å varje sida, samt reliefmedaljonger, allt med rik rokokornamentik.

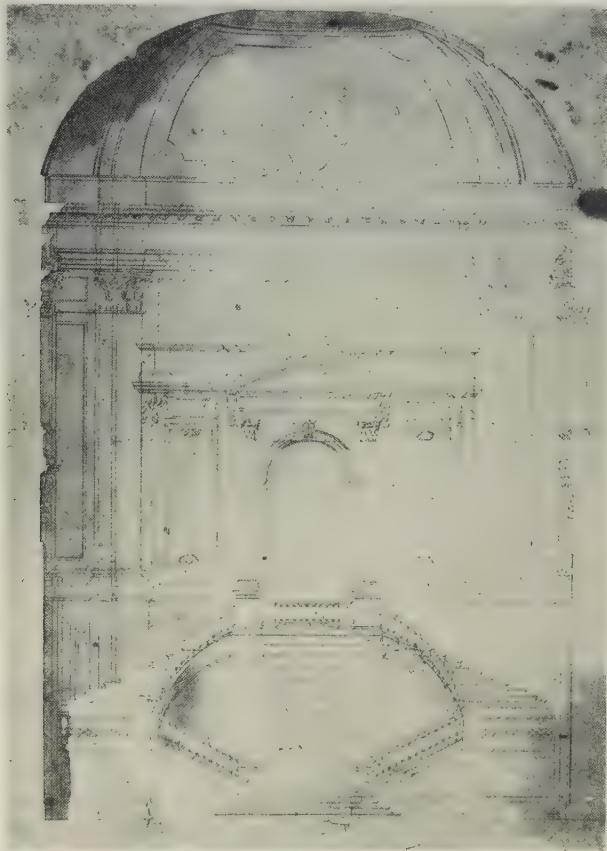
Västra gavelväggen upptages som naturligt är främst av orgelverket med sin läktare vilande på fyra kolonner. Även här märka vi nischbyggnaden med ett mot östra väggen svarande språkband med inskription LAUDATE DOMINUM IN SANCTIS. Kopior av Hårlemans ritningar till båda dessa väggar finnas i slottsarkitektkontoret och avbildas här. I stort följes helt Nic. Tessins ritningar, men alla detaljer ha blivit mycket mjukare och lättare. Rokokoornamentiken uppträder var den kan i ramverk och kartuscher, och särskilt orgelfasaden har fått en mjuk rokokoform. Även till sådana detaljer som till kyrkans dörrar gjorde Hårleman specialritningar, varom här reproducerade skiss upplyser.

Att slottskyrkan var i stort sett färdig 1751, omtalar bl. a. slottsbyggnadsdeputationens protokoll för den 20 febr. Hårleman gav deputationen då tillkänna »at Kyrckan wore nu så wida färdig, så at ingenting återstår mera än årgwärck och gålf, hwad årgwärcket angår så behöfs därtill ej något utifrån at förskrifwas, men wäl til gålfwet, hwilcket efter en af Herr Baron och Öfwer Intendenten författad ritning, som han nu upwiste, skal blifwa af grön och hwit marmor. Den gröna finnes nu här i Riket, men den hwita måste nu i tid, emedan gålfwet bör wara färdigt til Riksdagen, förskrifwas ifrån Italien.» Kyrkan invigdes vid den kungliga familjens intåg i slottet den 8 dec. 1754.

Sådan som slottskyrkan nu står, i stort sett orörd sedan den skapades för snart två sekler tillbaka, är den med all sin prakt i målning och skulptur, i guld och marmor, en av Sveriges vackraste interiörer. Den står också som ett monument över sina skapare, två av våra största arkitekter, Nic. Tessin d. y. och Carl Hårleman.

Mitt emellan rikssal och slottskyrka ligger ett synnerligen monumentalt rum, det södra valvet, vartill en ritning av Hårlemans hand finnes i den greve C. Piper tillhöriga Hochschildska samlingen å Bellinga, som huvudsakligen består av ritningar av Jean Erik Rehn.⁷⁰ Men som detta blad helt återgår på Tessins ritning och valvets dekorering till stor del utförts efter de äldre ritningarna i senare tid, finnes ingen anledning att närmare ingå därpå. Hårlemans ritning till fönsteromramning därstädes finnes i Nationalmuseum och visar en kolonnställning, uppbärande en fronton. Ett ytterligare belägg för samarbetet mellan Hårleman och Bouchardon äro dels de sex arkadrelieferna i slottets östra och västra portiker, dels de populära lyktorna i trapphusen.

De äro komponerade med utgångspunkt från Hårlemans å Fullerö bevarade skisser, publicerade av Lindblom i Bouchardonboken. Arkadrelieferna utgöras dels av två variationer av riksvapnet, hållet i ena fallet av en amorin och ett lejon, i andra fallet av en drake, dels av be-

20. C. Hårleman (efter Tessin). Södra valvet i Stockholms slott. Bellinga.

vingade genier (4 st.) mästerligt inskrivna i den halvcirkelformiga arkaden. Dessa utfördes 1744—45 och uppsattes året därpå. Lyktorna med sina bärande putti utfördes i två serier 1751—52. De äro alltför välkända för att här tarva någon beskrivning. Huvudsaken är i detta sammanhang endast att Hårlemans och Bouchardons samarbete åter konstateras.

KAP. V.

HÅRLEMANS UTNÄMNING TILL ÖVERINTENDENT OCH TREDJE RESA TILL PARIS.

Slottsbyggnadsarbetet 1744—53.

Den 29 juli 1739 anlände Carl Gustaf Tessin till Paris för att där tillträda den betydelsefulla posten som svensk ambassadör vid Ludvig XV:s hov. Därmed hade han också tagit farväl av allt aktivt arbete som överintendent och officiell ledare av slottsbygget, även om han, som av det föregående har framgått, tog en nog så aktiv del i konstinköp och anställandet av konstnärer. De facto tog han ej avsked från överintendentsposten, förrän han i juli 1741 utnämnts till riksråd. Till den då lediga platsen förordnas den 4 augusti 1741 »i kraft af detta Wårt öpne bref och fullmacht — Carl von Hårleman, at wara Öfwer Intendent uti ofwan^{de} grefwe Carl Gustaf Tessins ställe, hwarwid han hafwer att åtniuta den lön och förmohn, som samme ämbete tillkommer». ⁷¹ Denna lön utgjordes av 3200 dlr smt pr år, vilken Hårleman dock ej fick åtnjuta förrän fr. o. m. 1742. Samma dag förordnas Carl Cronstedt att uppehålla den genom Hårlemans befordran lediga hovintendentsplatsen med en årslön av 1200 dlr smt plus 300 dlr smt årliga »Resepenningar». ⁷²

Hårlemans ställning förändrades ju ej avsevärt genom denna utnämning. Tessin hade tidigare med berömvärt förstånd lämnat honom fria händer och anmärkningsvärt är, att i deras korrespondens Hårleman nästan uteslutande relaterar vad som hänt utan att anhålla om några instruktioner, något som Tessin heller aldrig lämnar.

Som av denna korta skildring av slottsbyggnadsarbetet framgår, var detta under 1730-talet koncentrerat på slottets uppförande och våningarnas iordningställande i norra längan. Arbetet gick raskt framåt, penningtillgången synes ha varit jämförelsevis god och tillgången på arbetskraft likaså. Soldater användes ständigt, och de olika regementena avlöste varandra.

Under 1740-talet, särskilt under dess första hälft, arbetas så gott som uteslutande i rikssalen och slottskyrkan, och våningsarbetet kommer i andra hand. Arbetsintensiteten går allt mer tillbaka, vilket ytterst beror på det olyckliga finska kriget 1741—42. Dels slukar kriget det arbetsmanskap som tjänstgjorde vid slottet, dels, och vad värre var, en del av de penningar, som annars kommo bygget tillgodo. Hårleman klagar ofta över ekonomiska svårigheter, och i brev till Tessin den 16 oktober 1741 utropar han: »Dieu veuille que nos besoins pour la guerre ne liquifient point trop ceux de notre pauvre chateau, qui doit deja se passer d'une grande partie des ses revenus de Finland!» De utländska konstnärerna trivas ej heller längre och hota oupphörligen att resa.

Den kungliga familjens längtan efter att inflytta i det nya slottet blev helt naturligt allt starkare ju längre arbetet pågick. Bekvämligheten i kungshuset lämnade säkerligen åtskilligt övrigt att önska, och den gamle konungens lättförklarliga önskan att få taga sin nya boning i besittning tog sig slutligen uttryck i ett brev till överintendenten Hårleman, dat. 3 april 1744. Efter att bl. a. ha påpekat att slottet borde varit färdigt för att mottaga den väntade kronprinsessan Lovisa Ulrika, slutar han med följande allvarliga maning: »Altså föranlåtes Wij Eder härmed i Nåder at anbefalla, det I anwänder all flit och sorgfällighet, at så många Rum måge med all möjlig skyndsamhet därstädes göras färdige, som till den ändan nödige äro».⁷³ Hårleman svarade den 30 april s. å., att han »af underdånig hiertans zeles skulle önska samma wärckställa kunna» men med grämlse måste anföra följande. »1°. At den nu snart på meubleringen när, färdige wåningen för twenne kongl. Personer allenast är inrättad» och ej kan rymma någon mer. »2° de för en ensam eller oförmält Kongl. Person ärnade rummen med dess tilhörigheter, äro eij än på sielfwa murarne när ens widrörde, och fattas där eij allenast spisar, Fönster och dörr Carmar, gålf med gipstak och mera, utan ock koppartäckningen ofwan på sielfwa Taket, det alt omöijeligen på så kårt tid står at färdigt göras, mindre at ärnå den tårcka och sundhet som en boning, den för en så dyr och hög som Eders Majj:ts hysande bör äga, ärfordras kan».⁷⁴

När Hårleman den 9 oktober s. å. uppkallades i rådet och tillfrågades, om det nya slottet kunde bliva beboeligt till nästkommande vår, svarade han, »att om penningar till meublerne blefwo utsedde . . . skulle sådant i det närmaste kunna skie».⁷⁵

Egentliga anledningen var alltså saknaden av möbler och dörröverstycken i den för konungen avsedda våningen. Hårleman påpekade t. ex. den 25 april s. å. i deputationen, att Taraval mycket väl skulle kunna

utföra de nu erforderliga dörrstyckena, men att de i så fall skulle bliva varandra tämligen lika, då de voro gjorda av *en* hand. Han föreslår därför, att omkr. tolv dörrstycken skulle införskrivas från utlandet⁷⁶, vilket bifalles av deputationen den 7 november 1744. Angående slottets inredning och möblering påpekar Hårleman nödvändigheten av, att denna »sätties uti det stånd och anseende som emot det utwärtens någorlunda swara kunde» och anmäler sin avsikt vara att »giöra en resa utomlands til Paris til at erfara hwad som efter des sista resa i slika måhl kunde wara förbättradt och inventerad samt tillika antingen at i Riket införskaffa en eller annan nödig pröfwad handtwärckare, eller ock wid handen skaffa hwarjehanda mönster och modeller hwarefter de erforderade meubler af inhemska Fabriqueurer sedermera måtte kunna förfärdigas, men däremot til drägeligaste pris at beställa sådane Meubler, af Speglar och dylikt, som här icke kunde tilwärcas». Som hjälp till egna resekostnader begärde Hårleman ett bidrag på 2000 dlr smt, »då han ock utan någon vidare publique kostnad wore sinnad at med sig taga slottssnickaren Wollf samt slottsmurmästaren Körners son, til at för Publici behof giöra sig underrättade om hwad de wid deras sysslor icke ännu warit kunniga».⁷⁷

Till möblering av konungens våning hade Hårleman samtidigt inlämnat ett kostnadsförslag på 70,000 dlr smt, av vilken summa 50,000 dlr skulle användas »till sielfwa beklädningarne samt Sängar och Stolar» samt de övriga 20,000 till »Speg-lars, Bords, Bureaux och flera erforderliga commoditeters anskaffande».

I början av december 1744 (sannolikt omkr. den 10) avreste han till Paris i sällskap med Wollf och Körner d. y. samt sin lärjunge den unge arkitekten och kontrollören vid Upsala slott, Fredrik Sparre. Passet »pro supremo aedificiorum regium Præfecto Carolo Hårleman» för resa »in Galliam» är daterat den 20 november s. å.⁷⁸ Under hans bortovaro sköttes hans göromål av hans närmaste man, Carl Johan Cronstedt.

Det var tretton år sedan Hårleman varit utomlands, och att han kände sig föga à jour med de senaste nyheterna i arkitektur, inrednings- och möbelkonst är ganska förklarligt. Själv plågades han mycket av denna brist. När det t. ex. 1741 är fråga om, att hovets gamla silverservis skall gjutas om i modern form och man av honom begärde ritningar därtill, skriver han till Tessin »on me demande de desseins pour cela, à moi, qui depuis bientôt dix ans n'en ai point vue de passable» och föreslog istället till detta uppdrag J. E. Rehn, som då befann sig i Paris. »Grand Dieu que je serois sauvé d'un mauvais pas et que ma tres humble reconnaissance seroit éternelle!»⁷⁹ Några veckor senare ber han Tessin beordra

Rehn »de faire un dessein bien exacte . . . d'apres quelque bon et beau carosse de Paris, et qui fut tel qu'il en faudroit un pour notre Reine». ⁸⁰

Helt säkert var det med glädje som Hårleman lämnade allt arbetet och den trånga och föga befruktande atmosfären i Stockholm. De skriftliga källorna från denna resa äro betydligt sparsammare än från de föregående. Resan gick över Brüssel, där han för slottets räkning inköpte två stycken sviter vävda tapeter, vilka beställts av änkehertiginnan av Österrike, men som genom hennes just då timade frånfälle blivit utan köpare och därför såldes till ett mycket billigt pris. I Paris skrev Hårleman en växel på inköpssumman av dessa tapeter, vilken deputationen vägrade att inlösa, och varigenom han förorsakades många tråkigheter. Dels var han förtvivlad över att slottet skulle gå miste om dessa tapeter, »dont je m'étois fait une si grande fête et pour le prix et pour la beauté», dels över att hans eget anseende skulle minskas, om deputationen vägrade godkänna hans dispositioner. Det är en intressant och ovanlig meningskiljaktighet mellan överintendenten och deputationen, som uppkommer på grund av detta köp. Efter sin hemkomst klagade Hårleman hos Kungl. Maj:t över hur deputationen behandlade honom. Anledningen till deputationens vägran att betala få vi här veta vara följande. »1° emedan iag deröfwer intet corresponderat ock mig tillbörl. förfrågat. 2do Efter Swenske fabriqueurerna derigenom komme att få skiähhlig anledning till klagomåhl, i betrachtande hwaraf Deputationen förmenar att mig äfwenledes ej blifwit mehra till upphandling anförtrodt än allenast större Speglar, hwilcka intet uti Riket tillwärcas,» och »3^{tio} för brist uti Slottsbyggnadsmedlen» bl. a. därför att 60,000 dlr smt nu skulle betalas för omkostnaderna vid Ulrika Eleonoras begravning. Hårleman påstår sig ej kunna komma ifrån det hela »om icke med förlust af det kiäraste jag äger här i werlden, nemblⁿ min reputation och goda namn». ⁸¹

Huru denna konflikt upplöstes få vi besked om i John Böttigers arbete om »Svenska statens samling av vävda tapeter», av vilket framgår, att Kungl. Maj:t behjärtade Hårlemans ansökan och inköpte dessa nio stycken kvalitativt ganska medelmåttiga tapeter för 4412.9. ³/₄ floriner. Tre stycken tillhörde en suite kallad gudarnas triumf, sex stycken en serie framställande scener ur Achilles historia. De finnas ännu i Kungl. Husgerådskammaren. ⁸²

Efter denna utvikning, av intresse för bedömandet av förhållandet mellan Hårleman och deputationen, återgå vi till parisresan. Efter det olyckliga uppehållet i Brüssel torde han ha anlänt till seinestaden vid början av år 1745. I enlighet med sitt uppdrag att inköpa konst, möbelmodeller och studera nyheter i konstfrågor måste han ha tillbragt större

21. Versailles. Detalj av Cabinet de la Pendule. Foto Giraudon.

delen av sin tid i konstnärernas ateljéer och verkstäder, i affärerna, i slotten och kyrkorna. Han hade helt säkert med sig hälsningar från Tessin till de förnämsta målarna, hos vilka denne hade varit en så god kund, och det enda brev från Hårleman till Tessin, som finnes bevarat från denna parisvistelse, vittnar just om detta.⁸³ Han skriver: »Le pauvre Boucher, sa jolie femme, le bon Oudri, Van Loo et tant d'autres parmi les artistes me demandent la larme à l'œil de pouvoir aller trouver Votre Excell. en Suède, et c'est avec bien du regret que je sens nos facultés trop petite pour de si grands personages. Surtout Van Loo seroit bien notre fait, pour tous les plafonds qui nous restent à faire». Tyvärr kunde man ju inte tänka på att införskriva någon av dessa storheter, men i stället importerades flera av deras målningar, vilka blevo en viss ersättning för mästarna själva. Tessin hade tre år tidigare hemfört en anseelig mängd⁸⁴, och Hårleman gjorde inköp även han. Dessutom förvärvade han för egen del åtskilliga handteckningar, vilka delvis ingå i Nationalmusei storartade samling av fransk sjuttonhundratalskonst.⁸⁵ Hårleman beställde även i Beauvais den ståtliga svit av fem efter Boucher vävda tapeter med motiv ur Amors och Psykes saga, vilka nu finnas i den s. k. Psykesalongen i slottet.⁸⁶

För hans konstnärliga utveckling blevo de studier han gjorde framför

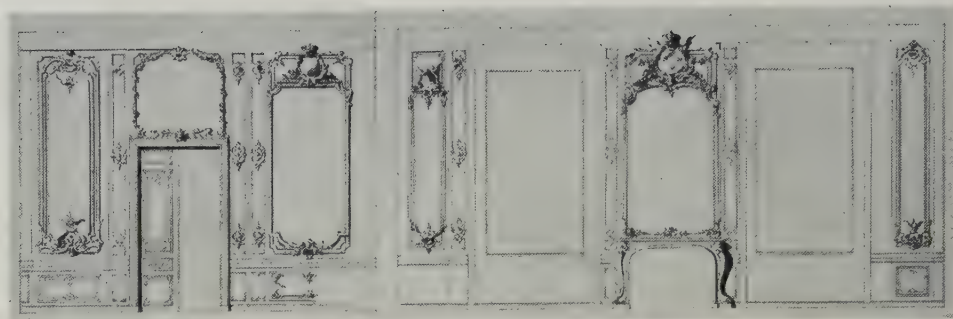
allt i Versailles av den största betydelse. I detta slott inreddes under Ludvig XV:s tid en mängd gemak. Vad man framför allt önskade under denna tid var ej stora praktgemak och salonger à l'italienne utan småvåningar med intima interiörer. Man önskade vara »logé commodément pour soi», som det hette. Gaston Brière påpekar med någon överdrift att Ludvig XV spelade i Versailles rollen av vandal, så hänsynslöst behandlade han det äldre slottet. Omkring »la Cour de Cerfs» lät han bygga »sa petite maison», där under några årtionden skapades de mest fulländade rokokointeriörer som kanske någonsin åstadkommits. Arkitekten var först Robert de Cotte, sedan Jacques Gabriel, som efter sin död 1734 efterträddes av sin son Jacques-Ange Gabriel. Kompositionen av inredningarna återgår främst

på de båda sistnämnda och utförandet på den utan tvivel skickligaste ornamentsskulptören under hela 1700-talet, Jacques Verberckt. Jämte honom arbetade efter 1747 och under 1750-talet Antoine Rousseau. Under 1730-talet inreddes under den äldre Gabriel Cabinets du Roi, Petits Cabinets och Chambre de la Reine; 1738 fortsattes arbetet under den yngre Gabriel med Chambre de Louis XV och Cabinet de la Pendule, vilka färdigställdes under 1740-talet. Den stil som kom till användning var en utomordentligt sober och mått full rokoko, vilket ju också namnen Gabriel och Verberckt borga för. Pannåerna voro i allmänhet breda och spegelliknande med orneringar i båda ändarna och mitten samt målade i olika färger; i allmänhet var fonden vit, lister och ornament i »vert tendre, gris de lin eller rose», så olika mot nu, då allting glänser i vitt och guld. I vinkeln mellan väggen och plafonden (la voussure) utbredde sig en rik nätornamentik.⁸⁷

Det är ganska naturligt, att de praktfulla och fullt moderna interiörerna i Versailles skulle tilltala Hårleman på det allra högsta. Den eleganta och måttfulla dekor, som här skapades, passade också utomordentligt väl

22. Detalj av Prins Gustafs sängkammare. Stockholms slott. Foto.

23. C. Hårleman. Förslag till dekorerings av tvenne väggar i Prins Gustafs audiensrum. Byggnadsstyrelsen.

till hans egen stiluppfattning, och de betydelsefulla impulser han här fick mottaga, omsattes sedan i Stockholms slott i den våning, som han efter hemkomsten ombesörjde för prins Gustaf (III).

Under Hårlemans vistelse i Paris fick han även tillfälle att se festligheterna vid Dauphins första bröllop, då, som Berch säger, »förehades många prächtige uptog, som kunde tiena uti hans ämne». Under hans ämbete hörde nämligen att ombestyras den dekorativa inramningen till dylika fester vid hovet. Likaså fick han audiens hos Ludvig XV, av vilken han (enl. Berch) fick i present »alla de kopparstycken, som på konungens omkostnad woro stuckne ifrån den tid at gamle Hårleman (Johan) hade fått de förste Tomerne af detta prächtige wärck som allmänneligen kallas 'Le Cabinet du Roi', hwilket ock aldrig säljes utan plägar skänckas af Konungen åt hederwärda älskare af sådane konster».

Efter väl förrättat värv lämnade Hårleman, efter fyra månaders vistelse, Paris i början av maj. I Amsterdam är han den 19 maj, då han skriver till Tessin, att han skall lämna staden så snart han fått sin vagn i ordning. Men av ett brev, som han den 8 juni skrev från Hamburg till svenske ministern i Köpenhamn baron Carl Fredr. von Höpken, framgår att han allvarligt insjuknat och varit tvungen att »gardé le lit à Amsterdam pendant trois semaines» men hoppas att »demain matin me mettre en chemin pour Strahlsund».⁸⁸ Över huvud taget synes sjukligheten ha besvärat honom de sista tio åren av hans liv, och ganska ofta klagar han i sina brev över febern, som tvingar honom att ligga till sängs.

Vid midsommartiden 1745 är han emellertid hemma i Stockholm, då han omedelbart får återupptaga sitt arbete vid slottet. Som tidigare framhållits var det slottskyrkan, som under 1740-talet slukade den mesta

24. Prins Gustafs audiensrum, Stockholms slott. Foto.

arbetskraften, men, som Lindblom påpekat, moderniserades redan då flere av de under 1730-talet utförda rumsinredningarna.

Efter hemkomsten började Hårleman förbereda inredningen till den våning, som iordningställdes för den blivande kronprinsen, prins Gustaf, d. v. s. den sydöstra mellanvåningen i östra längan som nu bebos av drottning Victoria. År 1746 börjades med det innersta rummet, sängkammaren, och sedan fortsattes med audiensrummet, förmaket och drabantsalen till 1754, då hela våningen stod färdig.⁸⁹ Åtminstone till det först färdigställda rummet, sängkammaren, har Hårleman ansetts som inventor. Några ritningar hava dock ej varit kända till något av dessa rum, men i en samling obestämda blad i K. Byggnadsstyrelsens arkiv, har jag identifierat två stycken blad till inredningen av audiensrummet. De äro tyvärr kopior men återgå helt säkert på original av Hårleman.

Vad det äldsta rummet, sängkammaren, beträffar, har Lindblom tidigare påvisat⁹⁰, att de praktfullt snidade dörröverstyckena samt ett par pannåer utförts redan 1746—47⁹¹ samt uttalat som en förmodan, »att det är Hårleman själv som komponerat detta harmoniskt avvägda och i sina detaljer så slösande rika rum». Utan att direkta bevis föreligga i form av ritningar eller handskrifter måste både detta och det i stil närstående audiensrummet föras till Hårlemans *œuvres*,

vilka på så sätt bliva betydligt rikare. Dessa rum representera en värdig avslutning på en konsekvent konstnärsutveckling. Vi möta här den mogna, fullt utbildade rokokostilen, den stil som Hårleman inhämtade i Ludvig XV:s våningar i Versailles. Här reproducerade bilder klarlägga denna frändskap betydligt bättre än vad många ord kunna göra (fig. 21, 22).

Ritningarna till audiensrummet hava i stort sett blivit följda. Några smärre förändringar, som att de båda pannåerna till höger om dörren sammanslagits till en, att dörrspeglarna ej erhållit någon ornering m. m., rubba på intet sätt ritningens värde som urkund. På en ritning till en annan vägg synes en cheminée med spegel och rikt överstycke, men här har i senare tid cheminéen tagits bort, vilket minskat väggens konstnärliga helhet.

I båda dessa rum har, helt säkert under 1800-talet, den ursprungliga målningen — i sängkammaren pärlgrått — lutats bort, vilket i hög grad bör ha ändrat det ursprungliga intrycket. Förmaket eller drottning Victorias blå salong inreddes efter ritningar av J. E. Rehn och får huvudsakligen sin prägel av de fem utsökta dörröverstycken, vilkas rikt snidade reliefdekor symboliserar de fyra världsdelarna samt Sverige.⁹²

Enligt nu tillgänglig litteratur skulle denna våning vara den sista, varmed Hårleman före sin död varit sysselsatt. Men den våning, som 1755 inreddes för rådssammanträdena i mellanvåningens sydvästra del, har han åtminstone varit med om att förbereda. Av Lindblom har den tillskrivits Hårlemans lärjunge och ovärderlige medhjälpare vid slottet fr. o. m. 1744, Carl Fredrik Adelcrantz. Det innersta rummet, ursprungligen kallat Riddarsalen, numera Serafimerordens sal, är att döma av Adelcrantz' ritning i slottsarkitektkontoret möjligen komponerat av honom, om än dörröverstyckena i sin stil mera erinra om J. E. Rehns projekt till hertig Carls förmak. Till det följande rummet, Nordstjärneordens sal, finnes dock å Fullerö en arbetsritning till dörröverstycke, sannolikt laverad av någon av de franska ornamentsbildhuggarna⁹³, men med en egenhändig påskrift av Hårleman med anvisning på dess användning. Ritningen är ganska okonstnärligt gjord, men äger ändå stort intresse som urkund. Påskriften är följande: »Ces dessus de portes sont pour la salle de conseil dans le retour de l'aile vers la cour d'entrée à demie lune», d. v. s. den sal som nu går under namnet »Nordstjärneordens sal». Det ena av salens dörröverstycken är i detalj utfört efter detta blad, vars komposition helt säkert återgår på Hårleman. Å ett annat blad, ritat av samma hand som det föregående, synes ett dörröverstycke till Svärdsordens sal. Detta saknar påskrift, men måste vara samtida med nyssnämnda blad till Nordstjärneordens sal och visar, att

dessas rum förbereddes samtidigt. Den stil som representeras i dessa två salar är i många fall karakteristisk för Hårleman, likaså hörnkartuschen i taket i Serafimerordens sal. Vägginredningen därstädes påminner mera om Adelcrantz, dörröverstyckena om Rehn, och torde hela rummet vara ett resultat av samarbetet mellan dessa arkitekter.

Slutligen finnes i slottet ett rum till vilket Hårleman utförde ritningar, som dock aldrig blevo följda, biblioteket i nordöstra flygeln. Som Lindblom tidigare meddelat, erhålles i Adelcrantz' försvarsskrivelse vid riksdagen 1772 en god berättelse om biblioteksinredningens öden.⁹⁴ Tre arkitekter hava gjort ritningar till detta rum, Nic. Tessin, Hårleman och Cronstedt. »Effter den andra desseinen war bibliothequet afdelt i 18 små cabinetter, med en smal gång mitt uti, hwilcket betog bibliothequet hela des anseende». Hårlemans planritning finnes fortfarande i behåll i slottsarkitektkontoret, och vi se av denna hur ett litet »cabinett» planerats mitt för varje fönster å salens båda långsidor. I dessa inbyggda tvärväggar skulle böckerna placeras. Varje tvärvägg avslutades mot rummets mitt av en kolonnställning och följden skulle alltså bliva, att vad man såg av rummet som helhet endast var ett långt kolonn Galleri. Karaktären av bibliotek hade alldeles försvunnit, då man inte såg en enda bok utan att gå in i de avbalkningar eller »cabinetter», som kantade långväggarna.

Biblioteksinredningen gjordes t. o. m. delvis färdig efter detta förslag, men slopades senare helt och hållet till förmån för det Cronstedtska förslaget. Enligt detta uppsattes bokhyllor utmed väggarna mellan fönstren å södra långväggen åt Logården. Den andra långväggen blev en hel obruten bokvägg, som kom till stånd genom att rummet något avdelades, varigenom man även åt norr fick »3 beqwäma gallerier at förwara de sämre böckerna och duppletter» väl belysta av norra långväggens sju fönster. Den Cronstedtska inredningen i ren och vacker rokokostil påbörjades 1756 och finnes ännu utmärkt väl bevarad.

Tyvärr fick Hårleman aldrig uppleva slottets invigning. Redan den 9 febr. 1753 dog han plötsligt, och deputationens protokoll från följande dag förmäler, »det herr Baron och Öfwer Intendenten Hårleman i går, straxt efter middagen helt oförmodeligen och hastigt med döden afgådt, hwilcket dödsfall synnerligen beklagades».

Äldre källor omtala, att vid detta tillfälle endast tjugo rum voro fullt färdiga, men att redan följande år, då den kungliga familjen inflyttade, 158 stycken voro i beboeligt skick. Trots att slottsbyggnadshjälpen ökades detta år, så att arbetet kunde forceras, finnes dock ingen möjlighet att 138 rum kunde iordningställas på så kort tid, utan detta måste

25. Ritning till dörröverstycke i Nordstjärneordens sal, Stockholms slott. Tuschlavyr av okänd hand. Fullerö.

tyda på, som jag även tidigare framhållit, att ett flertal gemak tidigare planerats och vid Hårlemans död varit under arbete.

Det är ett storverk, som han har uträttat vid Stockholms slott, och att han trots kristider med ekonomiska svårigheter, partistrider och krig lyckades i det närmaste slutföra detta bygge, det största som förekommer i svensk arkitekturhistoria, tyder på en duglighet, en arbetsförmåga och begåvning av aktningvärda mått. I Sveriges konungaborg ligger hans största livsverk förborgat, dock helt visst icke det, där han som arkitekt kommer mest till sin rätt, utan där han nedlagt sin mesta tid och omtanke för att därigenom resa detta imponerande monument över slottets konstnärlige skapare och inventor, den väldigaste gestalten i hela vår konsthistoria, Nicodemus Tessin d. y.

Slottsbygget är hela tiden det centrala i Hårlemans liv. För detta utbildas han, och vid detta är han knuten hela den tid han som arkitekt verkade i Sverige. Detta må vara förklaringen till att redan i denna biografiska del medtagits en skildring av hans insats i detta byggnadsverks tillblivelse, i konstnärernas inkallande och i interiörernas färdig-

ställande och dekorerings. Alla viktigare tilldragelser i hans liv och utveckling, såsom utnämningar, studie- och tjänsteresor till utlandet, framför allt till Paris, hänga så intimt samman med och orsakas i de flesta fall av slottsbyggnadsarbetet, att en levnadsskildring måste ses med detta som bakgrund.

Att han, som vi längre fram skola se, medhunnit en otrolig mängd arbeten av andra slag, bidrager endast till att öka den beundran som eftervärlden måste känna inför en personlighet och en arbetsprestation som Carl Hårlemans. Kunskapen om detta livsverk frestar oss att instämma i vad Carl Gustaf Tessin yttrade till hans minne. »Han förenade förståndets gåfvor med hjärtats upodlade renaste drifter. Eldfängt begrepp, hurtigt snille, lättordadt uttryck, djup insigt, sällsedd drift, eggande nit. — Vår saknad efter Honom är så mycket större som alt hvad Honom omgaf växte frodigt, och vi se et Trä kullfallit som prydde orten och var vida rotadt.»

KAP. VI.

BIOGRAPHICA.

En så vitt möjligt fullständig redogörelse för Hårlemans imponerande verksamhet utanför slottsbygget återfinnes i bokens fjärde avdelning. Det må därför vara onödigt att redan här komma med en tröttsam uppräkningslista. I detta sammanhang vill jag endast påpeka mängden av de uppdrag, som under hans tjugofemåriga arbetstid öses över honom. Större delen av denna tid är han, fränsett stadsarkitekten i Stockholm, Johan Eberhard Carlberg, Sveriges ende arkitekt av någon betydelse. Så snart någon nybyggnad, restaurering eller tillbyggnad skulle företagas blir han anlitad, och detta inte endast ifråga om mera betydande byggnadsverk utan även ifråga om de minsta och obetydligaste. För alla byggnadsfrågor från slotten till de enklaste »fångarhus» har han varit tvungen att intressera sig. Helt naturligt har detta i hög grad splittrat honom och även hindrat honom att sysselsätta sig med utarbetandet av större projekt. Men sistnämnda förhållande bottnar också i tidens obenägenhet för igångsättandet av stora och dyrbara byggnadsföretag. Man hade mer än nog av slottsbygget, som slukade pengar, tid och omtanke, och det är därför ganska naturligt om man inskränkte sig till det nödvändigaste.

En redogörelse för Hårlemans många göromål utanför de egentliga arkitektsysslorna, hans författarverksamhet, hans utmärkelser, privatliv, bostad, ekonomiska omständigheter, hans död och begravning, hans karaktär m. m. kunna dock lämpligen avsluta denna biografiska avdelning.

Till sin politiska åskådning var Hårleman, liksom hans chef och vän C. G. Tessin, anhängare av hattpartiet. När detta parti 1738 kom till makten, blev han samma år invald i sekreta utskottet. Som medlem av hattpartiet hyllade han merkantilsystemet, och få ha som han ivrat för produktion av varor inom landet. Detta gäller ej så mycket ifråga

om konstföremål, vilka han helst önskade från Frankrike, som den inre hushållningen och dess produkter. Hela hans skriftställarskap, som i förbigående sagt är bland det torraste och tråkigaste, man kan läsa, är helt och hållet baserat på funderingar om landets ekonomi och hushållning, och i det närmaste fritt från omdömen om konst eller dylikt, som borde legat honom varmare om hjärtat. Ej heller i resebeskrivningarna får man någon uppfattning om, vad han tyckte om av det han passerade, och ej ens när han skriver om slott och egendomar, där han själv varit arkitekt, nämner han detta. En del kan dock läsas mellan raderna, som vi längre fram skola se, särskilt ifråga om herrgårdarna.

Någon politisk roll av betydelse kom han aldrig att spela. Han deltog dock i riksdagarna och yttrade sig ofta under förhandlingarna på Riddarhuset. Under riksdagen 1746—47 blev han t. o. m. två gånger föreslagen till riksråd men avböjde själv av okänd anledning denna kallelse. År 1747 upphöjdes han av Fredrik I i friherrligt stånd och introducerades på Riddarhuset 1752. Friherrebrevet, som är daterat den 12 december 1747, är jämte Berchs levnadsteckning (Gahm-Persson) en god källa till hans biografi och återgives som bilaga i slutet av boken.

Då *de svenska riddareordnarna* 1748 instiftades, synes Hårleman ha spelat en viss roll. Han blir då riddare av nordstjärneorden samt ceremonimästare av Kungl. Maj:ts orden. Tidigare, sannolikt på 1730-talet, hade han av Konungen av Preussen anmodats om ritningar till en byggnad i Potsdam, »hvilka såväl behagade, att högben^{te} Konung sände honom sin Riddare-Orden de la Generosité». (Berch.) Hans insats vid inrättandet av de svenska ordnarna, serafimer-, nordstjärne- och svärdsordnarna, är ganska märklig.

Den 12 dec. 1747 upplästes i Sekreta utskottet⁹⁵ en inläga av Hårleman om ordensväsendet, i vilken han helt enkelt skisserar upp ett förslag till ordensstatuterna, sådana som de året därpå skulle fastställas. Inledningen, i vilken han vidrör behovet av ordnar, och det egentliga förslaget äro väl förtjänta att här delvis återgivas.

»Den omåtteliga begiärelse som i alla tider, dock aldramest vid thenna nu till sluth löpande Ricksdag framlyst för hedersnamn och characterer, här wähl hos mig upwäckt den tancken, at så wida en anständig ambition plägar föda af sig färdige Snillen och dråpelige gierningar, så wida bör densamma långt ifrån at qwärfjas, med nya ämnen till belöning uplifwas och giöras ifwrigare — — —. Intet Rike finnes uti Europa som icke äger sine egna Riddareorden, undantagandes Sverige och Republiken

Holland. — — — Jag har mig bekant at för någre Ricksdagar tillbakars en sådan proposition yttrades, men tiderna och omständigheterna woro icke då af samma beskaffenhet som nu.»

Han framlägger så för utskottet »om icke nödigt wore det trenne Riddare Orden af de gamle Swenske förnyade och inrättade blefwe? Om icke den civile orden som gifwes åt berömmelige Snillen och dem som tiänt Riket uti civile måhl måtte lemnas åth flere personer.

Om icke äntel. den militaire Orden kunde äga et widsträcktare utrymme och efter wisse reglor utdehlas åth wälförtiente Officerare, som dermed kunde tillfredsställas och derigenom både characterer och pensioner från Riket besparas.

26. C. Hårleman. Ritning till serafimerordens kraschan och tecken. N. M.

Skulle Riksens Secr. Utskott härtill gifwa sitt gunstige bifall, så borde hwad den förste orden anbelangar den urgambla Swenska Seraphime Orden förtiena at upväckas emedan en Ordens värde till en stor dehl af des ålder beror, dessutom tyckes som förr sagdt är, en sådan orden inom det minsta antahlet af Riddare in-skränckas neml. 24 för inhemske och 8 för uthländske utom de Kungl. och förstel. personer äfwen ock innom wissa ansenl. både civila och militaire-Embeten såsom till General-Lieutnanter och deras wederlikar inclusive. — — —»

Detta bifölls av utskottet. Hårleman angiver sig själv som författare till detta märkliga aktstycke, men med all säkerhet torde detta icke vara fallet. I Tessin och Tessiniana omtalas att Tessin uppgjorde »förslag till Statuter och Decorationer, hvarvid hans stora förråd af handlingar i Svenska Historien gaf honom en märkvärdig handledning». Anledningen till instiftandet av ordensväsendet torde ligga betydligt djupare än vad Hårleman angav. Oviljan mot Ryssland torde ha varit en kraftigt bidragande orsak. Dels önskade man ej, att den blivande konungen skulle bära endast en rysk orden, dels ansågs att ryssarnas mutningsförsök, genom ett frikostigt utdelande av ordenstecken, skulle motvägas av de svenska ordnarna. En annan orsak var den, att genom ordnarna nya medel bereddes till uppmuntran och belöning av politiska anhängare. I sekreta utskottet tjänstgjorde alltså Hårleman en-

dast som bulvan, och hans egenhändiga skrivelse torde han knappast själv ha författat.

Han fick emellertid i uppdrag att komponera ordensdekorationerna, vilkas utseende ju äro alltför välkända för att här behöva beskrivas. Originalritningarna till serafimerordens kraschan, tecken och dräkter finnas i Nationalmuseum, de övriga äro kända genom gravyrer av Jean Erik Rehn. Vid komponerandet av serafimerordens kedja använde Hårleman som förebild kopparsticket i Dahlbergs »Suecia» av den apokryfiska Serafimerorden⁹⁷, som enligt påskrift instiftades år 1334 eller 1335 av konung Magnus Eriksson, kallad Smek.

Den 1 februari 1748 blev Hårleman uppkallad i rådet »och tillsagd, det Hans Maj:t genom hans Excellence H^r Riks Rådet och Presidenten gr. Tessin i dag låtit befalla, det Ordens-insignierna skulle med det första förfärdigas, och som det blifwit updragit Öfwer hof Intendentens besörjande, antydes han nu därom så mycket skyndesammare at föranstalta, som tiden wore kort, och kunde först begynnas med Nordstjerne- och Sverdsordnernes tilhörigheter, efter de samma komma at gå förut. Ritningarna blefwo ock nu bemålte Öfwer Intendent tilstälte, hwarefter han afträdde.»⁹⁸ Enligt räkenskaper för Kungl. Maj:ts orden broderades de första kraschanerna av hovbrodören Chr. Sergel, ordenstecknen och kedjorna utfördes av guldsmeden And. Almgren och deras räkningar attesterades av Hårleman.⁹⁹ Troligt är, att kerubhuvudena å serafimerordens kedja modellerades av Bouchardon. Den 17 april 1748 instiftades högtidligen de svenska riddarordnarna.

Att Hårlemans namn är så intimt knutet till dessa ordnar är av stort intresse, och att han så ivrigt understödde denna aktion berodde helt säkert icke uteslutande på ideella och rent osjälviska skäl. Hans ärelystnad framgår påtagligt av ett brev, som en ung arkitekt från Hessen-Cassel vid namn Simon Louis Du Ry, som studerade hos honom 1746—48, skrev den 11 mars 1748. Han omtalar där att Hårleman blivit ceremonimästare av Kungl. Maj:ts orden och för övrigt blivit oerhört befordrad under de sista två åren, »två gånger på vippen att bli riksråd, så baron, så serafimerriddare (sic!) och nu bespetsar han sig nog på att bli överståthållare, när baron Fuchs, som är det för närvarande, behagar göra honom det nöjet att lägga sig och dö».¹⁰⁰

I december 1743 invaldes Hårleman i den några år tidigare instiftade Kungl. Vetenskapsakademien och tog 1744 sitt inträde med ett tal »angående ungdomens upfostran under krigstiderna». I april, maj och juni 1746 var han akademiens preses och talade vid avgången från denna

post »om utländska resor», ett tal som trycktes i akademiens handlingar för samma år. Det är anteckningar från resan till Paris 1744—45, som ha tjänat till stoff åt denna ledsamma beskrivning av besökta länders hushållning, näringar m. m.

Han var för övrigt akademien en synnerligen nyttig ledamot. Genom hans »tillskyndande want Academien trenne märckelige förmåhner»: ¹⁰¹Thams donation¹⁰², byggandet av ett observatorium astronomicum samt Kalms resa till Nordamerika och Ostindien. Dessutom »gaf han sig möda» vid riksdagen 1747, »att tillskynda merbemälte Academie inkomst af Privilegium exclusivum på Almanackors tryckande och deras sälljande till högre pris än wanligit warit, hwilket man trodde skulle möta större swårigheter; men likwäl want ständernas bifall, när Hårleman på alla ställen med lämplighet därom anhölts» (Berch), ett privilegium vilket som bekant fortfarande äger bestånd och är en av akademiens inkomstkällor.

De skrifter Hårleman ingav till akademien äro typiska för hans intressen. De äro enl. Wargentins-Tessin följande. År 1745: »Tankar om Förrådshus för säd» samt »Tankar om gips-stenbrottens belägenhet i Frankrike. N. B. Han använde mycken möda och kostnad att efterspana om icke gipsbrott jemwäl skulle kunna uptäckas i Sweriget». År 1747: »Beskrifning och ritning med anmärkningar om iskiällare» samt »Tankar om ett sätt att i det längsta förwara Träwircke ifrån röta, genom dess nedstickande under watten». År 1748: »Tankar om blekande på sjöar och watten». År 1750: »Anmärkningar om Tak-skifer». Efter denna uppräknings tillägger Tessin följande djupsinniga reflexion: »Lefwa är föga, men att nyttigt lefwa är alt».

Hårleman var under de senaste åren av sitt liv mycket sjuklig och företog flera somrar (bl. a. 1749, 1750 och 1752) rekreations- och inspektionsresor till Skåne, dels för att hälsa på sin hustrus Henrica Juliana Liewens släktingar, Ramels på Maltesholm, dels för »att bruka Ramlösa Hälsobrunn». ¹⁰³ Under dessa resor förde han, som jag ovan påpekat, synnerligen utförliga anteckningar, vilka han gav ut i bokform under titeln »Dag-bok öfwer en ifrån Stockholm igenom åtskillige Rikets Landskaper gjord Resa år 1749» ¹⁰⁴, ett arbete som 1751 följdes av en ny liknande reseskildring över resan 1750, skriven i brevform till greve Carl Fr. Piper. Från resan 1752 hann Hårleman endast skriva tre brev, som posthumt utgavos 1753 av hans svåger H. H. Liewen. Han docerar i dessa reseskildringar vitt och brett om förhållanden, som han helt säkert ej alltför väl känner till, stilen är ganska tung och tråkig, och man har svårt att tänka sig skaparen av de eleganta rokokointeriörerna på

Stockholms slott som författare till dessa reseskildringar. Hur mycket friskare verka ej i jämförelse därmed Linnés arbeten av liknande art, t. ex. hans Skånska resa! Till och med hans samtid ställde sig ganska kritisk mot dessa böcker och C. R. Berch bedömer dem på följande sätt (Gahm-Persson): »Uti densamma (dagboken) finnes en hop små roliga saker; enahanda anmärkningar komma dock ofta igen. Han deciderar tämmeligen både uti Cammarwärck och Domarenas giöromål, men misstager sig flera än en gång, som de bewittna hwilka ifrån ungdomen lärdt sådane Wetenskaper och grundligen förstå hwad som kan wärckställas eller allenast önskas.»

Ett arbete som hans samtid däremot högt värderade var Hårlemans insats vid flera slussanläggningar, framför allt vid Trollhättan.¹⁰⁵ Efter resan till Ramlösa 1749 fortsatte han färden tillsammans med Per Elvius¹⁰⁶ över Göteborg till Trollhättan för att deltaga i överläggningarna »om nya segelfarten emellan Trollhättan och Götheborg». På återresan till Stockholm besåg han alla de ställen, där dämningar kunde göras. Han anlidades tydligen av Chr. Polhem som byggnadsteknisk sakkunnig, »och kunde bättre än någon annan af Directionen döma om Byggningsomkostnaderna och sluta Contract med Götheborgs-Boarna, som blefwo Entrepreneurer».¹⁰⁷ Han författade också 1749 »dessein till Slusswärbets wid lilla Edet uti Elfsborgs län förestående nödwändige upbyggande och reparation», över vilken Hans Kungl. Maj:t uttalade sitt »nådige wälbehag».¹⁰⁸ Likaså ledde Hårleman arbetet vid Polhems södersluss och järnbro i Stockholm, påbörjade 1744. Han hade ett mycket stort intresse för »mechaniske saker», varom flera studieteckningar av pumpar och andra maskiner vittna.

Bland de resor som han företog på äldre dagar, var en färd från Ramlösa till Köpenhamn sommaren 1752, där han »giorde sin uppvachting hos den Kongl. Danska familjen, som honom emottog på ett nådigare sätt, än han kunnat wänta. Sedan skyndade han sig till Stockholm och fullföljde Kongl. Slottets städande.»

Carl Hårleman var ogift större delen av sitt liv. Han inträdde ej i det äkta ståndet förrän den 29 juni 1748, då han förenade sina öden med grevinnan Henrica Juliana von Liewen, född den 16 febr. 1709, dotter till riksrådet greve Hans Henrik von Liewen. Bröllopet firades i all stillhet på Drottningholms slott, då en lång hyllningsdikt upplästes för de båda nygifta. Den okände poeten önskade dem all lycka i bland annat följande verser:

»Nu byggen liuffigt bo tillsamman, trogne wänner
Och tänken, Wårlden af Er fordrar *Hårlemänner*».

Äktenskapet blev emellertid barnlöst, varför den friherrliga ätten Hårleman utslocknade med honom 1753.

De båda kontrahenterna voro heller inga ungdomar. Hon var vid detta tillfälle 39 år gammal och hade en lång hovtjänst bakom sig. Redan 1729 hade hon anställts som hovdam hos Ulrika Eleonora och blev efter Lovisa Ulrikas ankomst till Sverige 1744 hovdam även hos henne. Henrica Juliana von Liewen var en av den tidens mest kända damer, omtalad för sin begåvning och kvickhet. Hennes största intresse var politiken, och flera av hattpartiets ledande män påstås ofta ha rådgjort med henne och före ett viktigt avgörande inhämtat hennes råd. Hon överlevde sin make i många år och dog ej förrän den 26 aug. 1779.¹⁰⁹

Några drag av Hårleman som människa ha redan framskymtat i det föregående. Det är främst hans samvetsgrannhet, häpnadsväckande flit och arbetsförmåga, som med all rätt framhålles av samtida källor. Detta stämmer också väl med de arbetsresultat, han efterlämnade vid sin död. Likaså nämnes han som i hög grad sober och ordentlig, pålitlig, vänfast och hjälpsam mot sina vänner, särskilt när någon behövde byggnadsritningar el. dyl.

Men han kunde nog också vara sträng när så behövdes. En arbetsförman vid slottsbygget, Göran Fröman, klagar t. ex. hos Tessin över den behandling han fått röna av Hårleman, enär »under arbetet med ställningarna på östra sidan af Kongl. Slättet ett bröstvärnstycke funnits wara stöt och skadat uti en kant». Trots att Fröman inte hade en aning om hur detta missöde tillgått, skriver han att »Wålbn^{ne} Herr Håf Intendenten mig derföre för hufwudet tagit och hela min Maj Månads förtienst hos Casseuren till widare förbudit».¹¹⁰

I den ovannämnde Hessen-Casselska arkitekten Simon Louis Du Ry's brev till hemmet få vi några ganska roande inblickar i läraren Hårlemans karaktär. Den är inte odelat sympatisk, och han förefaller ha varit mycket hög mot arbetare och även mot den tjugoårige lärjungen, som genom förmedling av Fredrik I:s broder, sedermera Wilhelm VIII av Hessen-Cassel, studerade under honom från juni 1746 till juni 1748.¹¹¹

När Du Ry anlönt till Stockholm blir han ej mottagen av Hårleman förrän vid sjätte visiten, men hälsas då mycket artigt och får löfte att låna så många böcker och ritningar han ville. »Hårleman var en herre som levde på stor fot, hade det största anseende i Sverige, var ytterst belevad och man tog honom snarare för en fransman än för en svensk.» — »Han

hade nyligen fått franska vetenskapsakademiens pris och var en mycket skicklig karl men mäkta grand seigneur», skriver Du Ry i ett senare brev och undrar, om han länge skall profitera av dennes undervisning. Alla undra över att Du Ry skickats till Stockholm, där det ej bygges något annat än slottet, och det så långsamt, att det väl kommer att dröja i hundra år! Varför bygget går så långsamt vet inte Du Ry och många andra inte heller, men Hårleman har sagt, att det beror på penningbrist. Till detta återkommer han även senare och skriver, »att när han frågat Hårleman något om slottsbyggnaden har denne svarat så lakoniskt, att han ej velat återkomma till ämnet».

Den 25 aug. 1746 beskriver Du Ry sina studier hos Hårleman. Av vardagsmänniskan Hårleman få vi här en god bild, som väl förtjänar att återgivas (efter Folcker): »Du Ry går alltid 2 à 3 gånger i veckan till slottet, men alltid ensam. Hårleman har aldrig propulerat honom att åtfölja sig, han har inte ens tillrätt honom att gå och se på arbetena där; han behandlar de svenska snickarna som okunniga tölpar och de andra mästarna också. Fadern önskade att han oftare skall gå till Hårleman, men han vet kanske inte vilken stor herre denne är. När han mottager honom går det till på följande sätt: först släpper kammartjänaren in honom i salen, medan han går och anmäler honom, mycket sällan blir han mottagen den dagen, han är så förskräckligt överhopad med göromål, att han ber honom ursäkta och komma igen en annan gång, när han vill. Du Ry kommer igen dagen därpå, då tar han kanske emot honom, ser på hans ritningar, rättar dem, om det är något att rätta och rekommenderar honom att framför allt teckna, teckna, ofta med tillägg att resten kommer av sig själv. Sedan söker han fram några andra teckningar, säger honom ännu ett par ord, om han är vid gott lynne (ty hans lynne är inom parentes sagt ytterst växlande). Han får stanna kanske en timme eller ett par och sedan får han gå.» Man kan nästan förstå att Du Ry tröttnade och i stället reste till Paris.

Men något som han helt säkert lärde sig hos Hårleman var att teckna och lavera, ty i detta torde ingen svensk arkitekt varken förr eller senare kunna mäta sig med honom. Alla hans byggnadsritningar äro sällsynt elegant utförda. Först ritade han i allmänhet med ett ytterst spetsigt silverstift, fyllde så i med tusch samt laverade på ett verkligt konstnärligt sätt med tusch eller vattenfärger. Hans skisser, även de i tusch eller ibland i blyerts, äro hastigt nedkastade kompositionsstudier av en fullkomligt impressionistisk verkan. Du Ry talar också om för sin far, att han vinnlagt sig om att imitera Hårlemans sätt att lavera så mycket som möjligt, ty det måste ju erkännas, att Hårleman laverar sina

27. Carl Hårleman, mezzotint av J. J. Haid efter målning av O. Arenius.

teckningar med utsökt smak. Tessin karakteriserar i sitt minnestal Hårlemans sätt att rita i följande ord: »Hans utkast äga de största mästaress eld och Dess teckningar de tålmodigaste mäns finhet, nätthet och fullkomlighet». Den mängd egenhändiga blad, som finnas i offent-

liga och privata samlingar, visa tillfullo sanningen av ovannämnda yttrande, som vid första påseendet kanske förefaller något överdrivet.

Under hela sin stockholms-tid bodde Hårleman i familjens malmgård, nr 3 i kvarteret Islandet å Norrmalm, nuvarande Drottninggatan 88 A. Efter Johan Hårlemans död ärvdes huset av änkan Eva Johanna Hårleman, som ägde huset till sin död 1744, då det övergick till Carl Hårleman och hans två i livet varande systrar. Byggnaden härstammar helt säkert från 1600-talets slut och renoverades av Hårleman sannolikt till hans bröllop 1748. Då tillkommo säkert de vackra rokokodörrarna åt gatan samt den ännu delvis bevarade inredningen i övre våningen, väggmålningar i förgyllda rokokoramar, takkartuscher, målade dörröverstycken m. m.

Ett studium av mantalslängderna från 1700-talets första hälft är ganska givande och lämnar åtskilliga upplysningar om huset och dess innebyggare.¹¹²

År 1711 står fru Eva Johanna Hårlemans stenhus tomt, emedan hela familjen är på landet. Tio år senare finna vi henne inflyttad, och har hon i sin tjänst två trädgårdsdrängar, en kusk och tre pigor. I 1730 års mantalslängd erhålla vi en beskrivning på hela malmgården. »Wid Drättninge Gatan. I stenhus af 2^{ne} Wåningar. Den 1ste Wåningen i sahl, 4 camrar och i kök sampt 2^{ne} hwälfda kiällrar. Den 2^{dre} Wåningen i Sahl, 4 Camrar och i kök sampt i Enkell Rum med tegeltak. På Norra sijdan: i gammall Träabygning af 4 Rumb med torftak. På gården: i Träbygning af 2^{ne} Rumb med Torftak. Stall och Wagnshuus af bräder.» Fru Hårleman var detta år »bortrest på landet derest hon låtit skrifwa sig och sitt folk», men hennes son Carl var nu inflyttad, sedan han 1728 återvänt från sina studieresor. I sin tjänst hade han endast en hushållerska och en dräng. Han bodde i ena våningen, den andra hyrdes av kaptenen vid Kungl. gardet Otto Fredrik von Schwerin och »des fru Thessijn», d. v. s. Nicodemus Tessins dotter Hedvig Charlotta, som sedan 1729 varit gift med ovannämnde Schwerin. År 1740 bebodde fru Hårleman åter sin egen gård samt hade i tjänst en dräng, en hushållerska och två pigor, Carl Hårleman hade i sin tjänst endast en dräng och en kusk, vilket tyder på att han hade gemensamt hushåll med modern.

Efter hans död ärvdes hans del i gården av änkegrevinnan Liewen, som i 1755 års förteckning »bebor egit hus». Där bo också hans syster Johanna samt systerdotter Christina Magdalena Raab. Änke-

grevinnan måste ha levt i goda ekonomiska omständigheter att döma av antalet tjänare: en kammarpiga, en lakej, en trädgårdsdräng, en kusk, två huspigor, en kokerska och en kökspiga.

Om rummens utseende under Hårlemans sista år lämnar hans bouppteckning en del upplysningar. Kabinettet var klätt med ostindiska tapeter och möblerat med en stor soffa, en »commode», en liten spegel, ett litet skrivbord samt ett ur. Sängkammaren var tapetserad med grön damast samt möblerad med bl. a. en grön damastsäng, två speglar, en byrå med marmorskiva samt 12 engelska stolar. I förmaket, som likaså var klätt med grön damast, fanns en canapé med sex stolar, ett bord med förgylld fot och marmorskiva, commode, ljusarmar samt hans tavelsamling bestående av »17 Tableaux» utan angivande av mästare eller ämnen. I salen fanns en gammal byrå med marmorskiva, ett gammalt väggur, sex gamla stolar samt tvenne tapeter. Dessutom upptages en mängd andra möbler utan att man får veta, vilka rum de möblerat.

Bouppteckningen, som lämnar åtskilliga intressanta upplysningar om Hårlemans ekonomiska ställning, fordringar och bohag, återgives som bilaga. Efter avdragna skulder utgjorde behållningen 190,663 dlr 15 öre kmt. Märkvärdigt nog är huset ej upptaget som någon tillgång. Hans stora bibliotek är värderat till 1200 dlr kmt, den väldiga ritnings-samlingen är ej alls omnämnd. Det förstnämnda — 550 nummer — såldes på bokauktion i Stockholm den 19 jan. 1780, då en tryckt förteckning uppgjordes.¹¹³ Det omfattade huvudsakligen arkitektur- och skönlitteratur, resebeskrivningar m. m.

Den sistnämnda omfattade dels Hårlemans egna ritningar och en mängd av honom i Frankrike inköpta kopior och uppmätningar av huvudsakligen fransk arkitektur samt åtskilliga original av Juvara, Oppenord, Vassé, Van Loo m. fl., som han antagligen fått av konstnärerna, dels Johan Hårlemans stora samling av studieteckningar samt uppmätningar av parishus från 1600-talet. Denna samling förvaras nu i Nationalmuseum under namn av Hårlemanska samlingen. Dit har den kommit från Kungl. biblioteket vid museets inflyttning i den nuvarande byggnaden 1866—67. Hans änka hade nämligen donerat den till staten för att få behålla den pension på 2000 dlr smt, som ständerna tänkte draga in, när mössorna 1765 kommit till makten.¹¹⁴ Med samma donation följde också ett flertal dyrbara arkitekturteoretiska arbeten och gravyrverk, som ännu förvaras i Kungl. biblioteket. Hela denna samling böcker och ritningar är märkt med en stämpel, bestående av Hårlemans vapen, en pyramid mellan tvenne stjärnor.

Hårlemans död och begravning. Eftermäle.

Som förut är nämnt dog Hårleman mycket hastigt den 9 februari 1753. Det uppkom en hel del rykten med anledning av det alltför tidiga dödsfallet, bl. a. att han på gamla dar på sin hustrus inrådan »changerade» politisk åskådning, varigenom hans vänner övergåvo honom och Lovisa Ulrika »med hårda ord och förakt belönte hans beredvillighet att träda på hennes sida», vilket tog honom så hårt att han dog. Eller också berättas han hava dött »af chagrin öfver några hårda ord drottningen gaf honom, då vissa decorationer ej voro så hastigt färdiga som hon ville».¹¹⁵ Men detta måste vara rena fantasier och motsäges på det kraftigaste av Lovisa Ulrika själv, som i brev till sin moder Sophia Dorothea talar om det sorgliga dödsfallet, vilket hon utförligt beskriver:¹¹⁶ »Nous avons fait une perte irréparable par la mort subite du surintendant des bâtimens du Roi. C'était un homme qui en Italie et en France passait pour le plus habile, et qui rassembloit avec son art toutes les sciences; il etait d'un caractère et d'une droiture reconnues et avait une conversation charmante. C'est un deuil général. Il était beau-frère du comte Liewen. Sa veuve est inconsolable, ne s'étant point attendue à ce malheur. Elle entrait dans sa chambre, et, dans le moment, il prit fortement haleine. Elle s'approche pour lui demander s'il se trouvait mal, et dans le même moment il tombe roide-mort dans ses bras ... Ce qu'il y a d'extraordinaire, c'est que tous les chirurgiens ni médecins n'ont trouvé aucun indice qui détermine la raison.»

Som jag tidigare nämnt, var Hårleman, särskilt under sina sista år, mycket besvärad av sjukdom. Han hade ofta feber och sannolikt var det ett slaganfall, som ändade hans verksamma liv.

Det blev verkligen, som Lovisa Ulrika skrev, »un deuil général» vid Hårlemans bortgång. I samtida protokoll och brev beklagas ofta denna förlust. Allehanda tillfällighetspoeter fingo full sysselsättning att författa sorgeverser, som till stor del trycktes och nu finnas i Gahm-Perssons samling.

En av Hårlemans bästa vänner, Carl von Linné, skrev tre dagar efter dödsfallet till archiatern Bäck i Stockholm ett brev, i vilket, kanske bättre än i alla de vältalighetsprov varmed hans minne hyllades, kommer fram en varm uppskattning av den avlidne vännen och den sorg och saknad han kände över hans bortgång. »Min K. Broder. Hielp mig gråta den hurtige Hårleman, det war en obotelig skada, i vår tid ej at hielpas, han

28. J. E. Rehn. Förslag till epitafium över Hårleman. N. M.

wille wähl, han wågade tala ut; han stödde reelle wettenskaper; då andra ej wågade, wårade, förstodo, begrepo, då war han karl; utom sin egen wettenskap i hwilken han excellerade, gynnade han alt reelt. Gud hielpe oss; hvem skall nu wara Hårleman?»¹¹⁷

Den ståtligaste hyllningen ägnades honom av Carl Gustaf Tessin i det »Äre-Minne», i vilket hans liv tecknades för wettenskapsakademien på dess sammankomst i Riddarhuset den 19 mars 1753.¹¹⁸ I detta tal, som är ett av Tessins mest berömda, firade hans wältalighet sannskyl-diga triumfer. Ivern att få höra Tessin hade varit så stor, att ingen hade kommit in utan biljett, vilka hade utdelats flera dagar i förväg.¹¹⁹

Dessutom författade han ej mindre än tre gravskrifter i stensstil och ett tal vid »griftstoden», vilka samtliga äro tryckta.¹²⁰

Bland alla de tillfällighetsverser, som utkommo till begravningen, är det endast de »runor», som Hedvig Charlotta Nordenflycht riktade till Hårlemans

sörjande änka, som förtjäna att uppmärksammas.¹²¹ Efter att först hava uttalat några tröstens ord och liknat den avlidne maken vid Mæcenass och Augustus, avslutar hon sitt opus med följande strof:

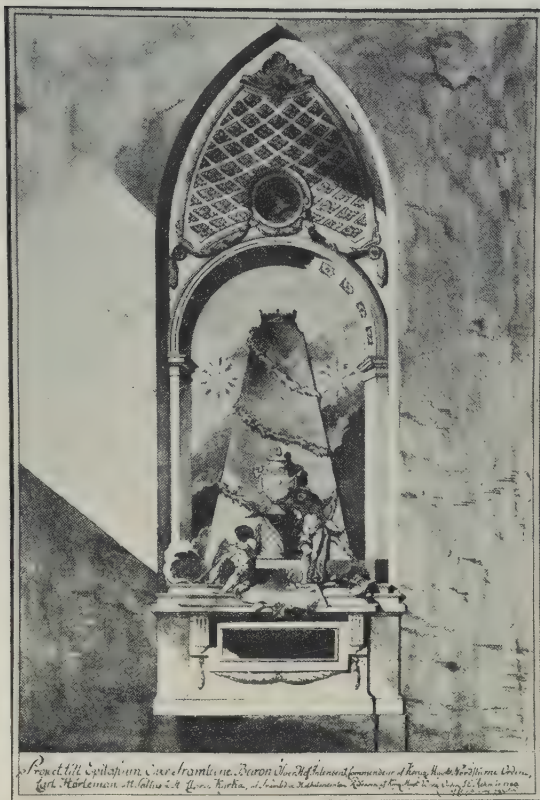
»Men rörda Fosterland, som denna saknad trycker,
Som känna måst at döden rycker,
Din' största snillen tidast hän;
Gjut tårar ut; Här läggs i stoftet neder
En lämning af en Man, som varit Sverges Heder.
En Jordens Prydnad och et Dyrbart Himlens Lån.»

Den 13 februari ägde jordfästningen rum i S. Jakobs kyrka. I likprocessionen deltog »ett långt följte af Hof-Folck och en myckenhet konstnärer och slottsarbetare, hwilkas gynnare han i lifstiden varit hade». (Berch.) Han sattes tills vidare i faderns grav, då överjägmästaren C. R. von Fersen vid friherrevapnets söndersläende »afsade ett wälbundit tahl», författat af riksrådet C. F. von Höpken och sedan utkommet av trycket.

»Kongl. Målare- och Bildthuggare Academien hade efter den på utrikes orter wid dylika tilfällen bruklige plägsed til denna sin Föreständares och Fosterfaders äretjänst låtit upretta en af Målare-Bildthuggarearbete sammansatt decoration. Den war både framföre och baktill illuminerad och förestälde en hwälfad Ingång (Portique) til Årans tempel. Uti medlerste hwälfbågen (arcade) stod en med Lagrer omlindad Pyramid, hwarmed syftades så wäl på framl. Herr ÖfwerhofIntendentens inlagde ära, som på des Stamwäpen. På denna Pyramid upfästes af två genier en stor skådepenning eller Medaillon, hwaruppå sågs des Bröstitbild.» Dessutom funnos hans ordensdecorationer samt två allegoriska figurer representerande byggnadskonsten och de sköna konsterna »i gemen».¹²²

K. Vetenskapsakademien hyllade honom genom att slå en medalj, utförd av medaljgravören Fehrman, och riksråden Tessin, Höpken, Palmstierna och Ekeblad genom att prägla en minnespenning, där samma bild användes som i den av Hedlinger 1734—37 utförda medaljen.

Härlemans trogne medhjälpare vid en mängd byggnadsföretag, slottsbyggmästaren Claes Eliander, tänkte hedra honom på ett sätt som för den framtida forskningen hade varit ytterst värdefullt, nämligen genom

29. J. E. Rehn. Förslag till epitafium över Hårleman.
U. U. B.

att under sin sjukdom »samla och afrita allehanda Baron Hårlemans ritningar och utkast, dem han ärnade skänka till Kongl. Vetenskaps Akademien — til eftersyn för andra och til en värdig åminnelse af en så fullkomlig mästare».¹²³ Detta hade varit så mycket mera värdefullt, »som denne Herren aldrig själf behöll några afskrifter af sina utkast och ritningar, hwilka fördenskull hotas af det öde, at inom en kårt tid blifwa aldeles förskingrade, förlorade och förgätne». Tyvärr hindrades han i dessa goda avsikter av en alltmer tilltagande sjukdom och död 1756, och alla efterforskningar i akademiens arkiv ha varit resultatlösa.

Som nämnts begravdes Hårleman först i Jakobs kyrka. Men i januari 1754 gjorde hans änka framställning till kyrkorådet i Klara kyrka att där »få graf för sin saliga man, öfwer hwilken hon wille låta upsädia Epitaphium». Den grav hon önskade låg »på vänstra leden om stora gången uti halffönstret». Bronsgjutaren, direktör Meyer, anmärkte att graven borde skänkas, därför att Hårleman nedlagt så stort arbete och omtanke samt visat kyrkan så mycken kärlek, men kyrkorådet ansåg sig ej för närvarande kunna bortskänka eller disponera någon grav »wid närvarande oredighet wid grafvarna». Meyer erbjöd sig då att »cedera sin graf som ligger inunder Predikostolen till kyrkian» mot löfte att han sedan skulle få en annan i stället.¹²⁴

Om Hårleman begravdes under kyrkan har jag mig icke bekant. Berch uppgiver att han jordades i den efter branden 1751 nyuppförda »hwälfda Graf-Byggnaden», där han själf utsett sitt lägerställe.

Till epitafiet uppgjordes ritningar av Jean Erik Rehn, av vars hand flera bevarade förslag finnas bevarade i Nationalmuseum. Ett förslag finnes t. o. m. i Musée des Arts décoratifs i Paris. Ett avbildas i fig. 28 och utgöres efter vanligt schema av en minnestavla av grön kolmårdsmarmor med dekorationer i brons, nederst en dödskafe med en orden, över inskriptionerna en kartusch med hans vapen, krönt av en friherrekrona och en urna. Men något sådant epitafium torde aldrig ha blifvit uppsatt av hans änka, utan först efter hennes död uppsattes av Anders Johan von Höpken en minnestavla gemensam för dem båda. Även den är komponerad av Jean E. Rehn¹²⁵ efter i UUB förvarad ritning. Den är utförd av grön kolmårdsmarmor samt har ett överstycke bestående av Hårlemans vapen under friherrlig krona samt två guirlander, allt i förgyllt arbete. Inskriften är följande:

VIRO IMMORTALI
 L. B. CAROLO HÅRLEMAN.
 SUPR. AEDIF. R. PRÆFECTO
 N.D. 27 AUG. 1700. DEN. D. IX FEBR. 1753.
 ET CONIVGI PISSIMÆ
 COMIT. HINDRICÆ. IVL. LIEVEN
 N.D. 16 FEBR. 1709. DEN. D. 26 AVG 1779
 AND. I. HÖPKEN
 COMES R. R. SENATOR
 ERIGI CURAVIT.

Hårleman avmålades flera gånger. Mest känt är det porträtt, som Olof Arenius målade på 1740-talet, och som nu finnes å observatoriet i Stockholm. En mängd kopior tycks ha gjorts redan under Hårlemans livstid, ty sådana finnas hos åtskilliga personer och uppträda även i konsthandeln. Detta porträtt vävdes i hautelisse av Hilleström samt graverades i mezzotint av den kände tyske gravören J. J. Haid på beställning av Hårleman, som själv gjorde ritning till den rika, om hans arkitektverksamhet minnande kartusch, i vilket det är insatt.¹²⁶ Hans porträtt graverades även efter hans död av en i Cassel bosatt gravör Augustin Dahlsten, som tillägnade sitt blad efterträdaren överintendenten Carl Johan Cronstedt. Hårleman målades även i ordensdräkt av den enkle konterfejaren P. Fjellström. Ett exemplar av detta porträtt finnes å Gripsholm och är daterat 1755. Hans byst, modellerad av J. Ph. Bouchardon, finnes dels å Fullerö, dels i observatoriet.

Det porträtt på Gripsholm vilket återgives som försättsplansch är sannolikt även det målat av Arenius. Hårleman är avmålade i sin blå arbetsrock. Vänstra handen stöder han på sin skissbok och i fonden skymta Cestiuspyramiden, Trajanuskolonnen och Pantheon. Detta konstnärsporträtt kan dock knappast härstamma från Romtiden utan torde vara målat i Stockholm på 1730-talet. Bland alla porträtten minnas vi helst denna målning. Hårleman är här framställd i sin bästa ålder och förefaller kraftfull och intelligent, där han sitter i sin mörkblå sammetsrock med en mantel effektfullt draperad över högra axeln.

III

CARL HÅRLEMANS VERK

KAP. I.

SLOTT OCH KUNGSGÅRDAR.

I.

Reparationer. Till- och ombyggnader.

De kungliga slott, som huvudsakligen uppförts under vasatiden eller storhetstiden, hade under Carl XII:s långa krig och den därmed följande ekonomiska depressionen alltmer fått förfalla. Att under krigstider tänka på någon byggnadsverksamhet var ganska uteslutet. Men när landet vid 1720-talets slut började hämta sig, blevo kraven på restaureringar, till- eller ombyggningar av de kungliga slotten allt mer oavvisliga, och den som så gott som ensam fick allt arbete om händer var den unge Hårleman, som just hemkommit från studieresorna. Jämsides med det maktpåliggande arbetet vid slottsbyggnaden i Stockholm, vilket just under 1730-talet bedrevs med särskild kraft, infalla flertalet av Hårlemans restaureringar vid de övriga slotten. Den avslappning i arbetsintensiteten, som tydligt förmärkes vid slottsbygget under 1740-talets början, återfinnes också i landets övriga byggnadsverksamhet. Det är finska kriget, som kastar sin förlamande skugga. Efter 1745 ökas åter uppdragens mängd, och vid seklets mitt äro ett flertal slott under arbete. Under det att Hårleman under 1730-talet huvudsakligen var engagerad av offentliga uppdrag, blev han under 1740-talet och 1750-talets början mycket anlitad av privatpersoner. Det är under denna tid, såsom en redan berömd man, överintendent och hela Sveriges mode-arkitekt, han skapade flertalet av sina verk ute i landet.

Tidigare är anført Nic. Tessins memorial av den 15 febr. 1728, varuti han anhöll om tillökning av Hårlemans lön, emedan denne utom det ordinarie slottsarbetet skulle förestå även alla de kungliga husens reparationer som ock Karlberg, Drottningholm, Ulriksdal och Ekolsund. Ungefär ett år senare ingav Hårleman själv en underdånig anhållan att

bliva ihågkommen med en årlig reseersättning av 400 dlr smt för besiktningen av »förefallande reparationer, bygnader och anstalter wid Kongsgårdarne och Eders Maj^{tz} trädgårdar».¹ I anledning härav beslöts i rådet den 14 juni 1729, att »300 dlr smt tillägges Håf Intendenten Hårleman i rese och understöds pen^r för innewarande åhr och framgent så länge han bewistar utom sin ord^e Embetes sysslor de wid Kongl. Slätten och Kongsgårdarne samt lustträdgårdar, som utom Stockholm belägne äro, förefallande bygnader och reparationer.»

Gripsholms slott.

Det första slott som reparerades under frihetstiden tycks ha varit Gripsholm. Den här befintliga gamla slottsträdgården ansågs alltför sank och ofruktbar, varför »träden på Ulrika Eleonoras befallning blevo rothuggna, platsen till 1 à 2 alnar upfylld och en ny Trädgård efter Hårlemans ritning anlagd och med utländska Dwärgträn försedd, så wid Espalierer som omkring sneplaner och omgifwen med en Tegelmur täckt med Järnplåtar».² Hårlemans memorial och ritning till denna trädgård finnes å Fullerö. Arbetet börjades 1729 och torde ha avslutats inom några år. Trädgården, som är belägen på den trånga platsen mellan slottet och vattnet, är mycket enkel och erbjuder intet intresse som anläggning betraktad. Platsen omöjliggjorde större parterrer och perspektiv, och Hårleman fick inskränka sig till enkla symmetriska anordningar.

Gripsholms slott tillhörde icke under frihetstiden de mera populära slotten. Relativt sällan gästades slottet av de kungliga, och följden blev, att endast de nödvändigaste reparationsarbetena blevo utförda. Några rokokoinredningar finnas t. ex. ej alls i slottet.

Men flertalet tornhuvar, som måste ha varit mycket bristfälliga, ombyggdes sannolikt efter Hårlemans förslag på 1730—40-talen. Den 2 juni 1729 upplästes i rådet ett brev angående »nödige medell til Gripsholms Slottz reparation», vartill rekvirerades 24402 dlr 15: 16 ö. smt. Början gjordes med Vasatornet eller det norra, som blev färdigt 1733. I landshövding Törnflychts und. brev av den 25 okt. 1732 rekvirerades ytterligare 3575 dlr smt »samt om Hof Intendenten Hårlemans dijtskikkande». Arbetet gick tydligen raskt undan i början, ty redan i sept. 1733 talas om det andra tornets d. v. s. kyrktornets »nedertagande». Sex år senare omtalas i räkenskaperna att tornet, som här kallas »stora rundels-tornet, är i detta år 1739 ombyggt, så at det gamla bofällige ock förlorade Tornet blef nedertagit ock ett nytt till Trä- och järn med full-

komlig styrcka och fastighet upsatt af Slåtts Byggmästaren Petter Gerdens genom dess gesäll och flere arbetare».³ Detta täcktes liksom det föregående med kopparplåt och stod fullt färdigt 1742. Grip- eller Klocktornet besiktigades 1750 av Cronstedt och befanns i det tillstånd, »at det betarfwar en ganska skyndesam förbättring och ombyggnad» som slutade på 8980 dlr smt.⁴ 1752 var det färdigt, men täckt endast med järnplåt, och 1764 avslutades Fängelsetornets takbetäckning.

Tre av tornen uppfördes alltså under Hårlemans tid. Han följde i stort sett de gamla tornhuvarnas utseende, och vid en jämförelse av de nuvarande tornen med bilden i Dahlbergs Suecia framträder en slående likhet. Dessa kraftfulla kalotthugar av en rent barock karaktär äro för Hårleman ganska främmande. Överhuvudtaget hade han svårt att uppskatta vasatidens byggnadskonst. Men när han senare får tillfälle att projektera tornhugar som t. ex. å Upsala slott, anknyter han gärna till Gripsholms tornhugar, som han helt säkert ansåg synnerligen lämpliga att avsluta tunga vasarundlar. Hårlemans insats vid slottets réparation kan knappast hänföras till den skapande arkitektens. Men hans ställning till denna ombyggnad och hans synpunkter på restaureringsproblemet, som antydvas därav, äro ändå av intresse och bidra till att belysa den fortsatta verksamheten.⁵

Västerås slott.

En större restaurering av ett annat gammalt vasaslott var ombyggnaden av det av elden härjade Västerås slott. Efter mindre reparationer på 1730-talets början var slottet helt säkert i ganska gott stånd, då det den 23 maj 1736 förstördes av en eldsvåda. Slottet innehöll bostad för landshövdingen samt lokaler för länsstyrelsen. Redan den 26 maj s. å. ingav dåv. landshövdingen Gustaf Funck en underdånig berättelse om »den timade wädelden» och anhöll »at honom medel til huusrumms hyrande i Staden måtte bestås, i medlertid at Recidencet för landzhöf^{en} blifwer byggdt». Slottet bör alltså ej hava varit mera raserat, än att en restaurering ansågs självklar. Förberedelserna härför igångsattes också omedelbart, och den som fick i uppdrag att författa ritningar var naturligtvis Hårleman. För att byggnadsarbetet skulle kunna börja våren 1737 utarbetades ritningar och kostnadsförslag under slutet av år 1736, och den 23 febr. 1737 upplästes i rådet Kammarkollegiets och Statskontorets brev av den 25 nov. »angående det afbrända Slottet i Westerås». Till detsammes reparerande erfordrades 66,120 dlr smt, »då den understa wåningen skall kunna

apteras til Kongl. Maj^{ts} eget behof, och den öfversta Wåhningen för Landzhöfdingen, samt därunder blifwa twenne hwälfda wåhningar för Lands Cantsliet och Rånteriet med mehra». Därefter hemställdes »den af Hof Intendenten Hårleman författade Rijtningen til Kongl. Maj^{ts} ompröfwande, och om icke i detta åhrs Stat 16000 dlr smt därtill måtte blifwa uhtsatt, förutom de 4000 dlr smt, som uti Staten redan til detta Slotts reparerande är uppförd».⁶

Av Hårlemans ritningar finnes mig veterligt endast ett blad bevarat i Upsala landsarkiv, dit det kommit med en deposition Västeråsarkivalia. Som framgår av bilden är den nio fönsteraxlar breda och fyra våningar höga fasaden uppdelad genom ett markerat mittparti, som är inramat av rusticerade lisener och ytterligare pointerat genom två väldiga,

30. C. Hårleman. Ritning till Västerås slott. Upsala landsarkiv.

symmetriskt uppställda portar. Slottet som förut var trevåningt skulle alltså påbyggas med en våning.

Den 6 juni 1737 »förmäles från Cammar Collegium», att slottsbyggmästaren Petter Gerdes ville åtaga sig reparationen i entreprenad emot 20000 dlr smt inalles, men innan någonting avgjordes skulle Hårleman höras

»som berättas hafwa igenomsett Gerdeses förslag». Dessutom meddelades att kaptenen och stadsarkitekten Carlberg författat förslag till uthusbyggnad vid Västerås slott. Hans dessein approberades samt 7000 dlr kmt beviljades till byggnadens uppförande.⁷

Det blev Petter Gerdes, som fick leda reparationen av Västerås slott. Helt visst var slottet i relativt gott stånd, vilket framgår av landshövding Johan Cederbielkes berättelse, »det murarne woro goda och starke som ock källarne och hwalfwen, och derföre wore det skada om de längre skulle stå uthan Taak, då inredningen sedan efter hand kunde byggas och repareras, efter den Rijtning som Hof Intendenten giordt och Hans Kl. Maj^t i nåder hade approberat».⁸

Byggnadsarbetet pågick under hela 1740-talet, och när Hårleman sommaren 1749 besökte staden, var slottet i det närmaste färdigt.⁹ I resedagboken omtalar han, att »Slottet i Westerås war och nu redan så långt drifwit, at allenast den stora trappan än återstod, för at emottaga

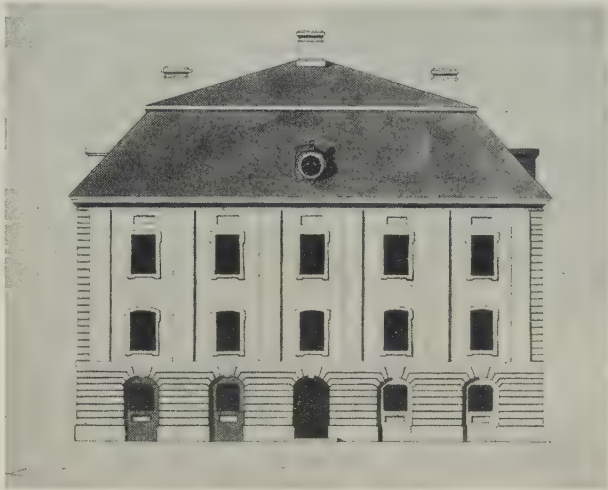
så Höfdingen som hela betjeningen, som ock at bereda Konungen sielf en dess höga Person wärdig boning. Trägården nedan för Slottet, så wäl som den prydeliga Borggården, lära ock under samma drifwande Ämbetsman, snart winna deras fullbordan». Hårlemans ritning till trädgård approberades i rådet den 28 mars 1750.

Gävle slotts

byggnadshistoria företer ganska stora likheter med Västerås'. Det uppfördes även under wasatiden samt härjades av en häftig eldsvåda den 6 april 1727. Men det skulle dröja betydligt längre, innan Gävle slott åter iståndsattes. I mars 1736 berättar Hårleman i brev till Tessin, att han varit i Gävle »pour m'instruire de l'Etat de son chateau, brulé il y a quelques années». ¹⁰

Först 1739—40 började man på allvar tänka på en restaurering, och i en underdånig skrivelse av den 27 nov. 1739 omtalade landshövdingen Eric Odelström, att Gävle

stadsförsamling omöjligt var i stånd att anlägga någon ny kyrka, »hwartil likwäl Kongl. Maj:t medelst resolution af åhr 1728 donerat det afbrände gamble Slottet därstädes». ¹¹ I stället anhålles om Kungl. Maj:ts bifall »så wähl til bemälte Slotts inrättande til ett residence för landzhöfdingen, hwartil det förr warit anslagit samt til Kyrkia för en Tysk Försambling, som ock at förunna Staden någon Collect jemte det bewilliade lotteriet, til understöd at fortfara med reparationen af gamla kyrkian». ¹² I den händelse Kungl. Maj:t i nästa års stat skulle »låta anslå någre medel til samma Slottsbyggnad, hwaröfwer Hof Intendenten Hårleman skall hafwa formerat en dessein, så will landzhöfdingen i winter draga försorg om materialiers anskaffande och i sommar om byggnaden».

31. C. Hårleman. Ritning till Gävle slott. Byggnadsstyrelsen.

Hårlemans ritningar till ombyggnaden av Gävle slott finnas i kopior i Byggnadsstyrelsens arkiv. Det är en ganska radikal omändring, som Hårleman föreslår, från den rikt tornprydda och måleriska byggnad vi se på bilden i Dahlbergs Suecia till den släta klassicistiska kub, som ännu i ganska orört skick finnes bevarad. Den gamla slottskyrkan slopades helt och hållet, och slottet inreddes uteslutande för landshövding och länsförvaltning. Av här reproducerade ritning framgår, hur Hårleman ursprungligen tänkt sig fasadens gestaltning: en rusticerad bottenvåning och hörnkedjor, över bottenvåningen ytterligare två våningar med fem fönsteraxlar skilda genom släta murlisener och däröver ett brutet tak à la Mansard. Med undantag av lisenerna samt blinderingar över fönstren i tredje våningen uppfördes slottet efter Hårlemans förslag av slottsbyggmästaren Petter Gerdes på sin gamla, i det närmaste kvadratiske grundplan. Arbetet pågick hela 1740-talet, och slottet »kunde till en del bebos år 1751, men blef först på 1760-talet fulländat». ¹³ Då byggdes även staketet runt parken samt de magnifika östra slottsgrindarna i murverk och smide.

De båda fristående flyglarna på norra sidan i sluttningen mot ån bilda sneda vinklar i förhållande till huvudbyggnaden i likhet med vad som tidigare projekterats vid Svartsjö. Den östra med lokaler för lantmäterikontor och arkiv bär årtalet 1738, den västra, stallflygeln, uppfördes 1753. Mellan dessa flyglar vidgade sig ned mot ån en ståtlig parterr-anläggning med terrass, trappor, symmetriskt anordnade trädpartier och gångar. Enligt uppgift är denna anlagd år 1775. ¹⁴ Huruvida Hårleman uppgjort ritning även till denna anläggning är osäkert. En plan över flyglar och parterr av okänd hand finnes å Fullerö. Till de båda flyglarna har han dock sannolikt varit arkitekt, och sådant som byggnadskomplexet ännu idag gestaltar sig, kan det betraktas som en skapelse av Hårleman.

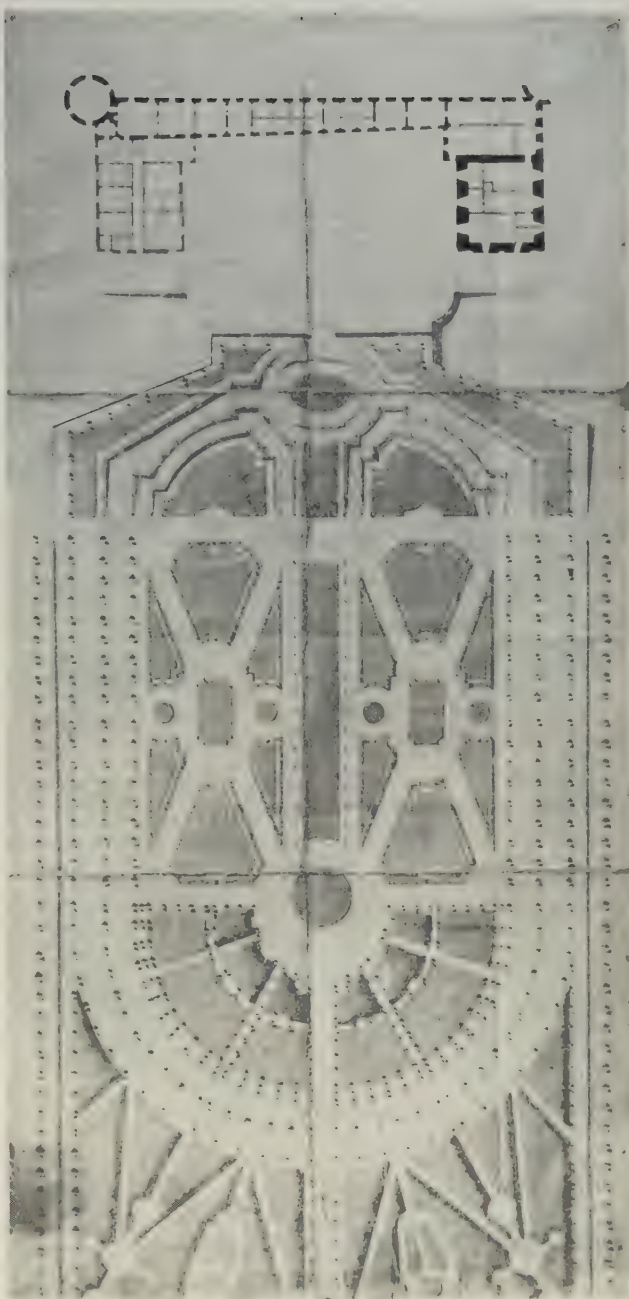
Upsala slott.

Slottets äldre byggnadshistoria har genom August Hahrs forskningar blivit klarlagd, och dess öden under 1700-talet har författaren tidigare behandlat. ¹⁵ Under hänvisning till dessa skrifter kommer här att lämnas endast en kortfattad behandling av detta väldiga byggnadsföretag, väl den största restaurering, som utfördes efter Hårlemans ritningar.

Efter att ha blivit svårt härjat av 1702 års eldsvåda, utdömdes slottet av Tessin d. y. och raserades delvis för att lämna byggnadsmaterial

till grundmurningen av Stockholms slott. 1730 avstannade rivningsarbetet, som huvudsakligen berört den södra flygeln. Tack vare Adolf Fredriks ingripande beslöts 1744, att Upsala slott åter skulle istandsättas, och Hårlemans ritningar uppvisades i radet den 3 mars s. å., varvid konungen »berömde ganska mycket en så genereux Dessein».¹⁶

Vid uppgörandet av ritningarna reagerade Hårleman mot det osymmetriska Vasaslottet. Han utgick från det aldrig utförda av Olof Rudbeck framlagda förslaget att göra slottet till en barockanläggning genom att i norr uppföra en mot södra tvärslottet korresponderande flygel, runda hörntorn även i de båda tvärslottens västra ändar samt anläggandet av en stor trädgård och dess förbindande med slottet genom terrasseringsringar. Hårleman slopar visserligen de av Rudbeck projekterade hörntornen och utformar i stället flyglarnas

32. C. Hårleman. Plan av Upsala slott med trädgård.
U. U. B.

gavelfasader med frontoner och lisener, men i stort sett kan man märka samma tanke i utbyggandet av den norra flygeln samt ett betonande av det intima sambandet mellan slott och trädgård. Hans stora ytterst intressanta planritning av hela anläggningen samt fasadritningen återgivas här.

Byggnadsarbetet, som under de första sju åren betalades ur Adolf Fredriks privata kassa, började i april 1744 och fortgick med växlande intensitet varje sommar till och med 1761, då ett brev från statskontoret påbjöd arbetets nedläggande på grund av penningbrist. Byggnaden hade då fått ungefär det utseende som den har ännu i denna dag, med undantag av att södra tornet stod stympat och täckt endast av bräder. Så blev förhållandet ända till 1815, då genom ett kungligt brev fastställdes G. af Silléns i anslutning till Hårleman författade ritning, efter vilken tornet då uppfördes.

I Upsala slott kämpa vasarenässansen och 1700-talsklassicismen om herraväldet. Den förstnämnda segrar på huvudfasaden åt öster, den sistnämnda gör sig åtminstone i hög grad gällande på borggårdsfasaden åt väster. Exteriören åt öster får sin vasakaraktär främst av de åt detta håll dominerande fästningslika rundlarna och den däremellan liggande släta och långa fasaden. Genom det höga och dominerande läget samt den vilda vegetation, som uppfyller den från all arkitektonisk utformning befriade slottsbacken, förstärkes ytterligare intrycket av en borganläggning.

Hårlemans tillsatser, fönstergrupperingen, bottenvåningens putsrusticering samt de åtta lisener, som äro så svagt markerade, att de knappast märkas och ej åstadkomma någon uppdelning eller koncentration på den långa fasaden, göra ej stort intrång på vasakaraktären, som han för övrigt helt säkert ej velat taga bort. Den röda färgen, de kalottformade tornhuvorna, bådaderna kanske lån från Gripsholm, tyda härpå.

Borggårdsfasaden är helt olika danad. Mittpartiet är mycket kraftigare markerat genom två stora portar, rusticering samt sex lisener. Även den stympade södra flygelns gavelfasad är helt och hållet skapad i 1700-talets stil. Den projekterade norra flygeln uppfördes som bekant aldrig, och hela anläggningen blev därigenom osymmetrisk och haltande. Ej heller Hårlemans trapp- och terrassanläggningar ned mot slottsträdgården blevo någonsin färdiga, och det tilltänkta intima sambandet mellan slott och trädgård kom aldrig till stånd i någon högre grad.¹⁷

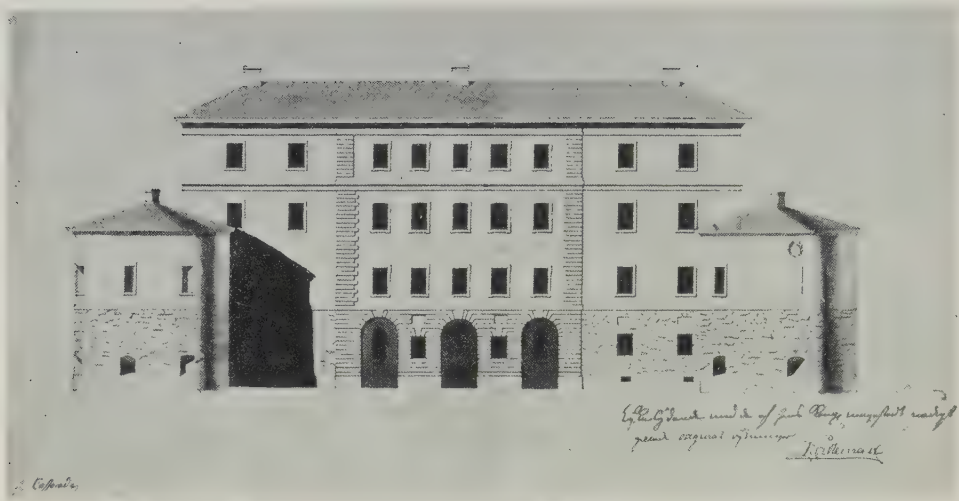
Även vid uppgörandet av planerna till slottsträdgården utgick Hårleman från Rudbeck d. ä:s gamla förslag och bibehöll de stora i trädgårdens ytterkanter löpande alléerna samt mittaxeln med de delvis från Rudbecks

33. C. Hårleman. Ritning till den projekterade norra flygeln å Upsala slott.
Fasad mot väster. Byggnadsstyrelsen.

tid ännu kvarstående granarna. Men under det att dennes trädgård ännu befann sig på senrenässansens ståndpunkt, både vad som gäller de trappstegsformade terrasserna samt den något enformiga uppdelningen av parterren, spåras i Hårlemans plan helt nya synpunkter. Trädgården utgör en sträng arkitektonisk fortsättning av slottet och sammanhålls medelst de fyrdubbla sig nedåt slutande alléerna. En kraftig kontrastverkan till den stora öppna parterren åstadkoms genom en stor boské, i vars täta och välklippta vegetation större och mindre runda platser förbundos med varandra och med alléerna medelst rätlinjiga gångar med skicklig beräkning lagda så, att ett stort antal perspektiv bildades. Från terrassen med dess hästskoformade dubbeltrappa utgick ett starkt betonat längdperspektiv, vilket till sin första hälft bestod av en s. k. tapis vert, som på andra sidan följdes av en gång genom bosképartiet.

I stort sett anlades trädgården, fränsett terrasserna, efter denna plan, och tack vare Gustaf III:s i donationsbrevet 1787, då anläggningen överlämnades till universitetet som botanisk trädgård, gjorda bestämmelse, »at Trädgården til Träd, Planteringar och Alleer m. m. underhålls i det skick den nu är», räddades den från att offras för senare stilar inom trädgårdskonsten. Det enda större ingripandet i dess plan gjordes vid

34. C. Hårleman. Förslag till restaurering av Örebro slott. Byggnadsstyrelsen.

anläggandet av Desprez' orangeri, som spolierade trädgårdens västra del med bosképartiet. Vi kunna alltså fortfarande se mycket av Hårlemans plan i Upsala slottsträdgård, en bland de få trädgårdsanläggningar, som utfördes efter hans förslag.

Strax söder om slottsträdgården anlades likaledes efter Hårlemans ännu bevarade ritning en enkel köksträdgård, även den indelad i geometriska kvarter, mittaxel samt en liten vattenkanal, som sträckte sig tvärs över trädgården.

Örebro slott.

Även detta gamla vasaslott blev vid 1700-talets mitt föremål för en genomgripande ombyggnad efter Hårlemans ritningar. Slottets byggnadshistoria är numera välkänd, tack vare att ej mindre än två monografier ha skrivits därom.¹⁸ Hårlemans originalritningar till ombyggnaden ha emellertid förgäves efterlysts av föregående författare, men de två olika förslag han utförde finnas i Byggnadsstyrelsens arkiv. Det andra och verkställda projektet är dessutom graverat av J. E. Rehn.

Örebro slott hade länge varit i behov av reparation, och i landshövding Reuterholms berättelse till Kungl. Maj:t den 29 april 1745 beskrives, hur genom den höga vårfloden grunden delvis hade blivit bortsköljd, förryckt och fördärvad, så att byggnaden lutade betänkligt mot ån.

35. C. Hårleman. Förslag till restaurering av Örebro slott. Byggnadsstyrelsen.

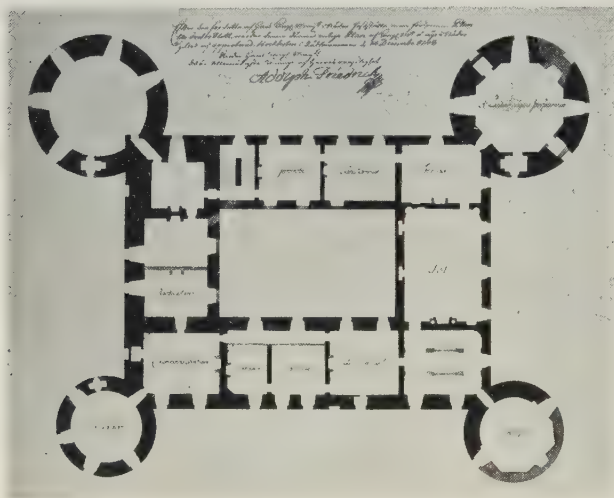
Pengar till en reparation utanordnades, men dessa synas ha varit alltför otillräckliga, ty något byggnadsarbete kunde ej igångsättas. På grund av en förnyad framställning av landshövdingen i april 1748 fick Hårleman nådigt uppdrag att utarbета ritningar till slottets ombyggnad, och torde dessa ha levererats omedelbart och approberats i rådet. Den östra fasaden, huvudfasaden, dominerades av tre väldiga portar, insatta i ett fem fönsteraxlar brett mittparti, ända upp till taklisten inramat av rusticerade lisener. Slottets höjd var fyra våningar och huvudfasaden nio fönsteraxlar bred. Rundlarnas höjd minskades, möjligen beroende på att den ena rundeln hade rasat 1738, och man sparade byggnadsmaterial genom att även riva de tre andra. Bagge framhäver särskilt i sin beskrivning 1785, att »alla fenstergluggarne i slottet, som förut voro mycket oordentligen placerade, stältes i någorlunda god ordning och symmetrie».

Hårlemans första ritningar synas emellertid ha förkommit, ty den 14 dec. 1748 uppvisade han själv »i stället för den tidigare i Nåder faststälte men förkomne Planen en renoverad plan och ritning til Örebro Slätt», vilka approberades med Adolf Fredriks underskrift. I fig. 35 och 37 avbildas planen till mellanvåningen och den till denna plan hörande fasadritningen, vars likhet med originalet intygas t. o. m. av Hårleman själv. Tidigare har August Hahr påpekat den nära frändskapen mellan slotten i Örebro och Västerås, trots att det sistnämnda saknar rundlar.¹⁹ Denna

likhet framträder ännu mera markant vid en jämförelse av Hårlemans ritning till Västerås och det första aldrig utförda förslaget till Örebro, där ungefär samma portsystem och samma uppbyggnad i övrigt går igen.

För utförandet av det första förslaget uppgjordes kostnadsförslag av slottsmurmästaren Körner. Men genom att den gamla trappan kunde bibehållas m. m. gjordes vissa besparingar. Hårleman utförde därför ett nytt projekt och det första förslaget kasserades. Slottsfasaden fick nu ett betydligt enklare utseende, vilket framgår av Rehns gravyr från 1753 men framför allt av försättsritningen därför, vilken Hårleman i brev av den 5 jan. 1749 meddelar skall sändas till Örebro med murmästaren Kör-

ner »och ständigt komma att förblifwa wid contoiren af lähnet», där den dock förgäves eftersökts av föregående författare (fig. 36). Den huvudsakliga förändringen i det nya förslaget var den, att i stället för de tre stora portarna utfördes mitt på fasaden endast en sådan försedd med en mycket kraftigt rusticerad portalomfattning. I anslutning härtill ändrades också fönstergrupperingen, vilket framgår av bilden, men samma antal fönster-

36. C. Hårleman. Plan av Örebro slott med förslag till rumsguppering. Byggnadsstyrelsen.

axlar bibehöllas. De förändringar i planen som vidtogos voro ganska obetydliga och endast motiverade av de flyttade fönsteröppningarna. Samtidigt lovade Hårleman att till sommaren besöka Örebro, men han meddelar i sin dagbok (sid. 213) intet annat än att vid slottet »woro en del stenar uti den omkring det samma flytande strömen bårtsprängde», vilket tyder på att smärre förarbeten voro igångsatta.

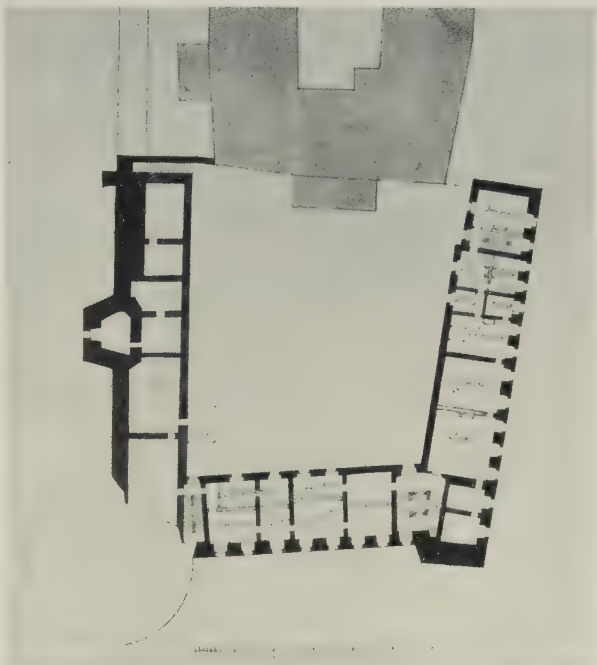
Byggnadsarbetet kom dock ej igång. Bagge påstår att anledningen härtill skulle vara landshövding Nils Reuterholms »höga ålder och svaga hälsa». Det var först den nye landshövdingen, greve Adolf Mörner, som den 30 juli 1757 påpekade att förbättringen borde med det första företagas, och vid den utlysta entreprenadauktionen fick murmästaren Johan Berg i uppdrag att åter iståndsätta slottet för en summa av 33166

dlr 2818 smt. Hårleman fick alltså ej uppleva slottets färdigställande, vilket skedde under hans efterträdares C. J. Cronstedts överinseende. Reparationsarbetet bedrevs med all kraft, och vid kronprinsessan Sofia Magdalenas besök i Örebro hösten 1766 stod slottet färdigt i sitt nya skick. Detta utseende bevarade Örebro slott ända till den senaste restaureringen 1896—1900, då det fick en helt annan karaktär, putsen togs bort så att gråstensmurarna kommo i dagen, rundlarna försågos med väldiga barockhuvar m. m.

Åbo slott.

Ytterligare ett vasaslott fick Hårleman i uppdrag att restaurera, slottet i Åbo. Detta hade sedan 1698 stått obebott och behöfve för att kunna användas som landshövdingebostad en grundlig reparation. Dåvarande landshövdingen i Åbo O. R. Yxkull hade i en skrivelse av den 16 jan. 1736 till Kammarkollegiet erbjudit sig att »uplåta sitt i Åbo stad ägande Stenhus til Landzhöfdingeresidence för 6000 dlr smt, men Collegium och Statzcontoiret höll före, at Åbo Slott, $\frac{1}{4}$ mijl allenast ifrån staden belägit, kan af den dertil anslagne Slottshielpen och hielpemedeln repareras och istånd sättias».

Vid ärendets behandling i rådet den 22 juni s. å. resolverades, »at rummen på Slottet wid Åbo ju förr ju hällre böra lagas och adapteras för Landzhöfdingen och Landzcantzliet». Därmed tyckes dock ingenting ha blivit av, och först på 1750-talet kommer samma fråga åter upp till behandling. Generalguvernören över Finland hade låtit kapten Nordencreutz besiktiga slottet, »som deröfwer författadt rittningar och

37. C. Hårleman. Plan av Åbo slott, »det nya slottet», med förslag till rumsgropper. Byggnadsstyrelsen.

dem jemte memorial — till honom — ingifwit». Antagligen med stöd av dessa uppmättningsritningar utförde Hårleman sitt förslag till »Åbo Slotts apterande til Landshöfdinge Residence», vilket approberades i rådet den 28 febr. 1752. Några dagar senare, den 2 mars, ingav landshövding Lilljenberg en underdånig skrivelse med anhållan om nödiga medel till utförande av det approberade projektet. »Det gamla huset är af så bofällig beskaffenhet och otillräckelighet, at det icke utan äfwentyr och mycken olägenhet bebos kan» skriver han.²⁰

I Byggnadsstyrelsens arkiv finnes en bunt ritningar till denna reparation, av vilka en av Hårleman egenhändigt utförd plan här återgives. Synbarligen gällde det endast att iståndsätta och inreda den del av slottet, som kallas »det nya slottet». Exteriören fick behålla sitt gamla utseende. Möjligheterna till någon rumsgruppering voro ytterst ringa i de långa smala längor, i vilka inreddes boställsvåning och lokaler för länsstyrelsen. Planlösningen är, som framgår av bilden, ej heller av något större intresse. Anmärkningsvärt är endast att Hårleman varit engagerad även vid detta gamla slott, vilket enligt tillgängliga tryckta källor ej undergått någon som helst restaurering under 1700-talet. Att rummen fingo någon konstnärlig inredning är knappast troligt. Någon sådan finnes i varje fall ej nu bevarad.

Jönköpings slott.

Slutligen utförde Hårleman även ett restaureringsförslag till Jönköpings slott. Detta hade härjats av en svår eldsvåda den 7 april 1737, varefter det utdömdes av Bengt W. Carlberg, fick alltmer förfalla och revs t. o. m. delvis.²¹ Men man hade tydligen planer på slottets iståndsättande till landshövdingeresidens, och Hårleman synes även erhållit uppdrag att utarbета förslag. Med anledning av ett besök i Jönköping sommaren 1749 omtalar han i dagboken, att slottets »härliga och säkra belägenhet» — »lärer upväcka Öfwerhetens nådiga försorg, at snart hugna och pryda denna orten med dess åter i stånd sättande». Han anmärker också, att av slottet fanns endast »en del af nedersta våningen qwarlemnad».²²

Vid hemkomsten från sin resa utarbetade han sannolikt sina ritningar, ty den 11 maj 1750 var han uppe i rådet och »anhölt i underdånighet om Kongl. Majts nådige approbation uppå 5 st. författade Ritningar, som utwisa desseinen til det förfallna Jönköpings Slotts åter upbyggande och apterande till Landshöfdinge-Residence». »Och bewiljades den

38. C. Hårleman. Stallet vid Karlbergs slott. K. B.

begärde approbation.» Huru dessa ritningar sett ut är svårt att säga, då de tyvärr icke ha återfunnits. Någon restaurering kom icke till stånd, och tanken därpå tycks ganska snart ha övergivits, ty kort därefter uppstodo planer på ett nytt residenshus likaså efter Hårlemans ritningar.

Slottet reparerades nödtorftigt under 1790-talet men efter ännu en eldsvåda 1835 fick det allt mera förfalla. Med otrolig pietetslöshet behandlades under 1800-talet det gamla slottet i Jönköping. Dess murar fingo tjäna som fyllningsämnen vid kajer och vågbrytare, och dess områden upplätos till staden för skolhus, promenadplatser o. a. De sista resterna av de gamla vallarna försvunno vid detta sekels början, och nu vittnar ingenting om slottets forna plats och utseende.

Samtidigt med restaureringen av de flesta gamla vasaslotten, arbetades i större eller mindre utsträckning även å de övriga slotten. I många fall gällde det endast ett rent konserverande syfte, som i en framställning som denna ej äger större intresse. Men flera anmärkningsvärda till- och ombyggnader utfördes under Hårlemans ledning.

Vilka slott som voro under behandling på 1730-talets mitt framgår av ett rådsprotokoll den 3 dec. 1736. Då upplästes Överstemarskalken de la Gardies memorial av den 8 nov. »Ang^{de} medel som requireras til nybyggnader och reparationer wid Kongsgårdarne Carlberg, Strömsholm, Kungöhr, Drottningholm och Ekolmsund, hwarom där hoos war bifogadt Hof Intendenten Hårlemans memorial som 40000 dlr smt fordrar».

Karlbergs Slott.

Redan 1728 hade taket på Karlbergs slott samt ena flygeln reparerats.²³ Vid det egentliga slottet ägde inga anmärkningsvärda byggnadsarbeten

rum under denna epok. Men ett stall uppfördes där under 1730-talet efter Hårlemans ritning. Denna approberades den 5 nov. 1733, och byggnadsarbetet började våren 1734.²⁴ Fasadritningen finnes i Kungl. biblioteket och visar en enkel byggnad med mitt- och hörnrisaliter, den förstnämnda krönt av en attika och fyra dekorativa urnor. I mitten projekterades en stegrande häst insatt i en nisch, vars övre del pryddes av en stor mussla. Stallet finnes fortfarande kvar men brukas nu som boningshus och verkstad. Med undantag av att fönstergrupperingen blivit ändrad finnes husets exteriör kvar i relativt oförändrat skick. Hästen är försvunnen och osäkert är, om den någonsin blivit utförd, men den övriga dekorativa utstyrseln, musslan och urnorna, är bevarad.²⁵

Strömsholms Slott.

Redan 1731 omtalar Hårleman i ett memorial »de många otahlige reparationer som wid Strömsholms kongsgård högst nödigt synas».²⁶ Att så relativt få blevo utförda får tillskrivas de kungligas ointresse för slottet och ej Hårlemans bristande nit. Ofta möter man hans anslagskrav, som sällan tyckas ha blivit beviljade, och t. o. m. i rådet framför han själv 1735 sina bekymmer »at hwalfwen under Terassen i trädgården woro så förfallna at de hotade snart aldeles infalla, då de icke utom anse-
lig bekostnad å nyo kunde uprättas, taket jämwäl fult med Dropp och Läck med mehra».²⁷ Medel för de nödvändigaste reparationerna beviljades och användes till takets täckande med järnplåt, reparationer av kajmurar och terrasser samt till inredningen av det högst upp belägna slottskapellet, som invigdes 1741, samma år som medlen togo slut. Dessutom hade då kyrkan, stora trappan samt något över hälften av taken blivit gipsade.²⁸

År 1747 påpekades av överstemarskalken i und. skrivelse, att stallmästarebyggningen vid Strömsholm, »så wäl som Stall Predikantens samt Hingst ridare, Remsnidare, Skräddare och Stalldrängs byggningarne äro af ålder och röta så förfallne, att uppå dem ingen ytterligare reparation will förslå.» I nov. 1746 hade Hårleman anmodats att »formera Desseiner på desse Huus och byggningarnas tienligaste anläggning och Structure.» Han hade dock endast inkommit med ritning på stallmästarehuset och ännu ej yttrat sig om de andra byggnaderna. Denna ritning är ej känd och ovisst är om de andra någonsin utfördes.²⁹

Slottskapellets inredning, som helt säkert utfördes efter Hårlemans förslag, blev den enklast möjliga, med predikstol, dopfunt, orgel och

altare, det sistnämnda bestående av ett kors samt däröver ett förgyllt strålnippe med några änglahuvuden i moln, »hwilka tyckas swäfwä i luften, tilsammans af et wackert Bildthuggare arbete», som Grau uttrycker sig.³⁰

Dessutom iståndsattes Tessinarnas trädgård under hans ledning med plantering samt anläggning av parterrer.³¹

Först 1767—1775 inreddes slottsrummen av C. Fr. Adelcrantz för att sedan tagas i bruk av drottning Sophia Magdalena.

Vid *Kungsörs* kungsgård i Uppland företogos sannolikt inga reparationer under denna tid, byggnaden var så förfallen, att den utdömdes 1738, och Hårlemans nybyggnadsförslag behandlas därför i samband med övriga nybyggnader.

Ekolsunds Slott.

Slottets utseende vid 1600-talets slut framgår av tvenne 1690 utförda stick i Dahlbergs Suecia, varav dock endast det ena får tillmätas större sanningsvärde, emedan vid denna tid endast den östra av de båda vinkelböjda tvillingbyggnaderna blivit uppförd, sannolikt efter ritningar av Tessin d. ä. Enligt Lars Salvius' 1741 tryckta »Beskrifning om Upland» meddelas, att det gamla huset (d. v. s. det västra) skulle göras helt lika med det nya av Claes Åkesson Tott uppförda, »men att det ännu icke hunnit sin fullbordan». Byggnadsarbetet pågick under 1730-talet och bör ha avslutats vid 1740-talets början. Ekolsund ägdes vid denna tid av konung Fredrik I, som erhållit detsamma i förläning redan 1716. År 1747 återlöstes slottet av Kronan för att skänkas till prins Gustaf (III), och då anslogs till köpet och gårdens förbättrande 200,000 dlr smt.³² Arkivalia rörande Ekolsund äro, på grund av att slottet var kunglig privategendom, ganska sparsamma, och det är svårt erhålla bestämda dateringar för de olika förslag som Hårleman utförde.

Salvius omtalar även, att emellan de båda stora stenhusen fanns »et mindre på Västra sidan om Borggården, hwilken slutes emellan dem såsom uti en Rundel». Hårlemans situationsplan i N. M. åskådliggör husens läge samt »rundeln» plan, före det senare stora projektet (fig. 40).

De två symmetriska i rät vinkel böjda huvudbyggnaderna omsluta en borggård, som åt ena sidan begränsas av en terrassanläggning med trappor, åt andra av »rundeln», en halvcirkelformig byggnad, anlagd närmast efter mönster av flyglarna vid Stockholms slotts yttre borggård,

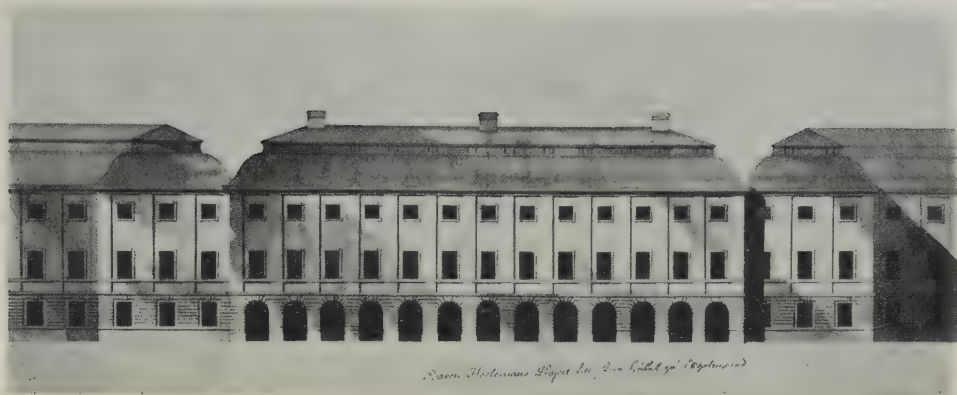
39. C. Hårleman. Plan av Ekolsunds slott. N. M.

och tydligen ämnad till stall och vagnbod. Fasadritningen till denna en våning höga stallbyggnad³³, som fortfarande står kvar i sitt gamla skick, är approberad 1739 och daterar alltså denna anläggning. Framför stallet planerades en öppen rundplats, från vilken utgå tre långa perspektiviskt lagda gångar.

Med utgångspunkt härifrån utförde Hårleman sitt andra stora projekt till om- och tillbyggnad av Ekolsund. När detta utfördes har jag icke lyckats konstatera, men osannolikt är ju icke, att det i tiden sammanfaller med Kronans övertagande av kungsgården 1747, då även pengar anslogos till gårdens förbättrande. Men även av detta förslag finnes två

alternativ. I båda gällde det att sammanbinda de tvenne lösryckta vinkelhusen med en stor huvudbyggnad, som skulle giva hela anläggningen nödig klarhet och stadga. I det ena och utförligast bevarade alternativet lägges huvudbyggnaden mellan de båda vinkelhusen, i det andra framför. Härigenom degraderas dessa hus till från huvudbyggnaden utspringande flyglar. Av det förstnämnda alternativet finnas planer och fasader i N. M., av det sistnämnda endast en plan med trädgård i Byggnadsstyrelsens arkiv.

Vad det projekterade stora husets plan beträffar, är den fullkomligt regelbunden, med rummen i enfilade symmetriskt grupperade kring mittrummen. Fasaden, som är helt sammankomponerad med de förut existerande flyglarna, är tre våningar hög med tretton fönsteraxlar skilda

40. C. Hårleman. Förslag till nybyggnad av Ekolsunds slott. N. M.

av slätputsade lisener. Taket är det av Tessin d. ä. så omtyckta säteritaket med nedre fallet karnisformigt svängt. Hårlemans egen tillsats är den långa arkaden i bottenvåningen mot trädgårdssidan.

Intetdera av dessa projekt kom någonsin till utförande. Slottet var ej under frihetstiden någon gouterad bostad för de kungliga. Det var först under Gustaf III:s tid, som Ekolsund hade sin sista glansperiod. C. Fr. Adelcrantz projekterade då en ny ombyggnad i samma anda som Hårleman under den anspråkslösa titeln »Cavalliersflygels anläggande på Ekolsund». ³⁴ Men även detta torkade in, och endast inredningar i ett flertal rum blevo utförda efter J. E. Rehns ritningar. ³⁵

Ekolsunds gamla trädgård anlades på 1600-talets slut, sannolikt efter Nic. Tessin d. y:s ritningar. Även Johan Hårleman var där verksam med utförandet av parterrer o. dyl.

I samband med ombyggnadsförslagen utförde även Carl Hårleman en stor plan till Ekolsunds så vittberömda trädgård. Denna är dock snarare att betrakta som en uppmätning av den gamla trädgården än ett projekt till en ny. I UUB:s topografiska samling förvaras en stor 1600-talsritning till trädgården, där allt väsentligt redan finnes planerat. I detaljerna märkas några förändringar som t. ex. att mönstret i broderiparteren ej är detsamma, och att gångarna äro något olika lagda i mittpartiets nedre del, där den av 1700-talet så omtyckta »gäsfoten» har kommit till användning.

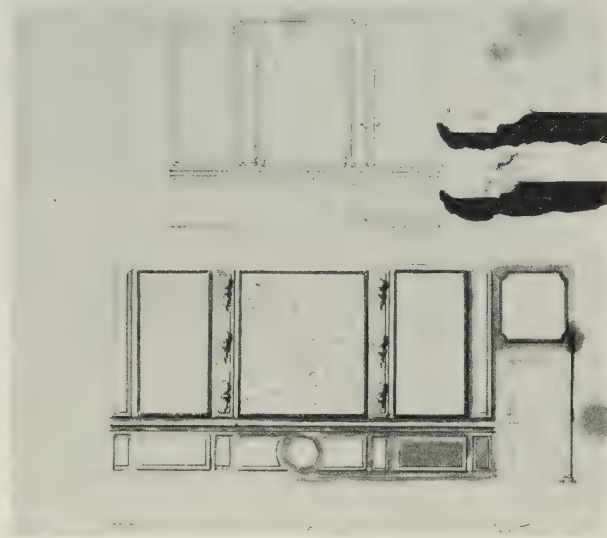
Men trädgården planerades av Hårleman i mindre skala, och vissa kvarter äro ej ens utförda på planen. I stort sett fick Ekolsunds trädgård behålla den praktfulla karaktär, som den erhållit under 1600-talets slut och 1700-talets början. »Den stora Lustgården», som det heter

hos Salvius 1741, »är mycket härlig och full med utklipta Trän, Vattenkonster och mångahanda prydeliga Ritningar.»

År 1759 utförde den framstående parisarkitekten Contant d'Ivry en planritning till Ekolsunds trädgård, vilken dock ej torde ha föranlett till någon åtgärd.³⁶

Ulriksdals Slott.

Det gamla Jacobsdal, alltsedan 1684 kallat Ulriksdal, genomgick under 1700-talet en del ganska genomgripande förändringar och till-

41. C. Hårleman. »Drottningens Cabinet på Ulricksdahl». Byggnadsstyrelsen.

byggnader. För en del av dessa har August Hahr tidigare redogjort.³⁷ Slottet disponerades av Fredrik I och Ulrika Eleonora, men endast drottningen visade det något större intresse, och som Hahr påpekat var det tack vare henne, som slottet fick sin nuvarande exteriör.

På grund av ofullständiga räkenskaper och handlingar har det varit svårt att datera de tillbyggnader som ägt rum. I ett flertal inlagor av Carl Gustaf Tessin, Cronstedt och C. Fr. Adel-

crantz erhållas dock en del uppgifter, som få anses tillförlitliga.

Huvudbyggnaden och flyglarna påbyggdes under Ulrika Eleonora d. y:s tid med en våning. Enligt memorial av Cronstedt skedde detta 1727³⁸ och torde alltså icke, som tidigare antagits, vara ett verk av Hårleman, som då ännu icke var hemkommen från studieresan. Vem som varit arkitekten, Tessin d. y., G. J. Adelcrantz eller någon annan, vet man icke. I stilen påminner exteriören dock ganska mycket om Hårleman.

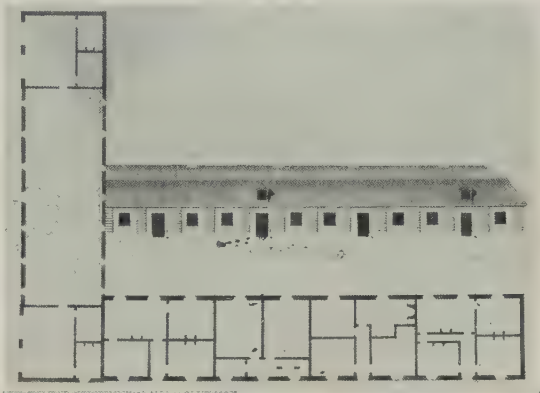
Något inredningsarbete torde icke ha ägt rum under Ulrika Eleonoras tid. År 1748 insattes »nya kakelugnar ... uti merendels Rummen af Slottet samt des flyglar; hwar af de mäste warit kostbare».³⁹

Lovisa Ulrika vistades mycket på Ulriksdal, och under hennes tid

utfördes helt visst en hel del inredningsarbeten. Men som ingenting därav nu är bevarat, och dessutom ritningarna med ett par undantag när äro försvunna, är det svårt att bilda sig någon uppfattning om dessa arbeten. I Byggnadsstyrelsens arkiv finnas två av Hårleman utförda ritningar med Adelcrantz' påskrift »Naturalie Cabinettet på Ulricksdahl 1752» och »Drottningens Cabinet på Ulricksdahl 1752», båda visande detaljer av väggdekorationer. På den förstnämnda är väggen indelad med panel, bokhyllor med förhängen samt högst upp en dekorativ fris, bestående av pannåer med allehanda fåglar m. m. Det andra bladet är av mycket stort intresse, emedan väggindelningen och pannåer med på konsoler ovanför varandra sittande porslinsvaser är en föregångare till Rehns rumsinredning till Kina slott, vars komposition även är nära besläktad med blad av William Chambers.⁴⁰

Vad som utfördes vid Ulricksdal utom huvudbyggnaden erhålla vi uppgift om i Tessins ovannämnda memorial av den 8 dec. 1750. Samtliga arbeten synas ha igångsatts 1744, samma år Lovisa Ulrika kom till Sverige och pågingo till 1754.⁴¹

»1° Ett anseeligt stort stall för 24 hästar med 2^{ne} stora wagnshus och 4 kamrar för

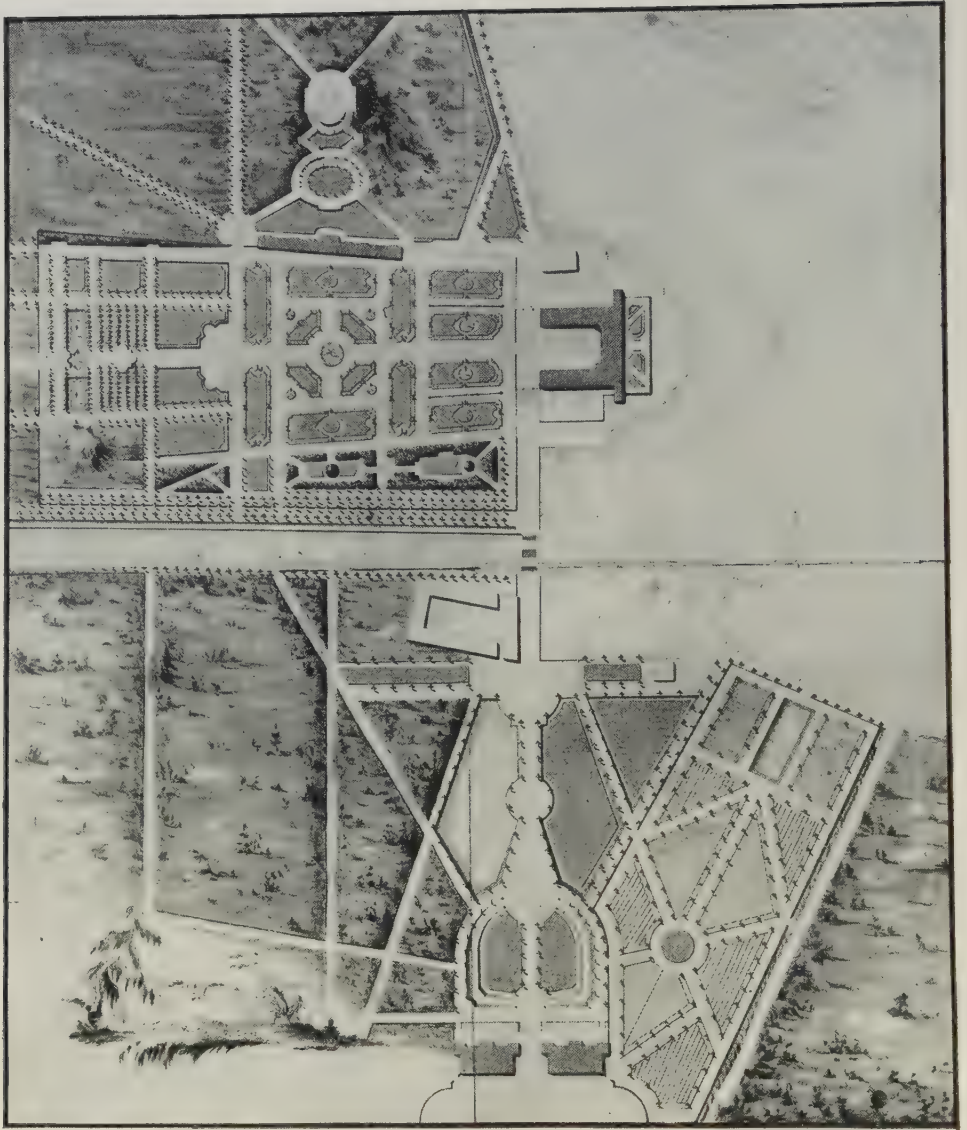
42. C. Hårleman. Stallet vid Ulricksdals slott. N. M.

slottsbetjäningen», vilket »af grunden med gråsten, tegelmurar, Tak och innanrede är förfärdigat.» Stallet var en enkel envåningslänga med brutet tak och endast dekorerad med kraftiga rusticerade lisener. Redan 1765 omtalar Adelcrantz i ett underdånigt memorial av den 4 maj, att denna stallbyggnad, som »med all möjlig försigtighet efter framledne . . . Baron Hårlemans desseiner samt under dess inseende blef wärckstält» satt sig mycket på grund av den sumpiga marken och snart kommer att ramla ihop, om det icke snart rives och ersättes med ett nytt. Redan följande år var stallet rivet och byggnadsmaterial till ett nytt anskaffat.⁴²

»2° En stor hwalf-Stenbro öfwer åhn emellan stallet och slottet» med alla dess tillbehör av huggen sten, trävirke och »grofwa järnankare».

»3° Ett nytt drifhus i Trägården med alt des tillbehör, sedan det förra genom en olyckelig wädeld afbrändes».

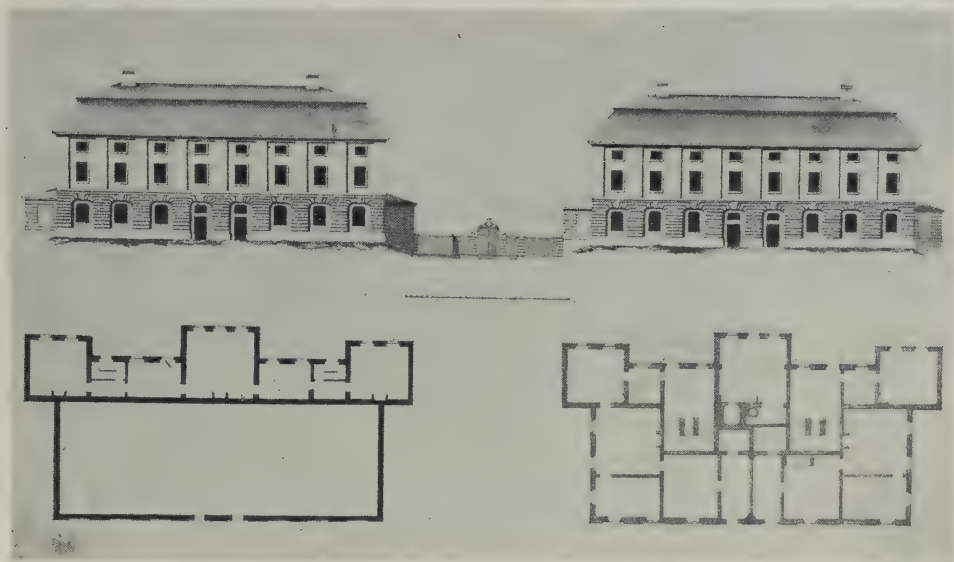
4° insättande av de ovannämnda kakelugnarna och »5° åtskillige

43. C. Hårleman. Ritning till Ulriksdals slottsträdgård. Vasabibl. K. B.

nya anläggningar och planeringar i Trädgårdarne, tillika med ärligen förrättade oumgängelige reparationer.»

Samtliga dessa arbeten utfördes sannolikt efter Hårlemans ritningar, i varje fall under hans direkta ledning. Hans stora plan till omläggning av trädgården finnes i Vasabibliotekets teckningssamling och avbildas

44. C. Hårleman. Förslag till ordnande av entrén till Ulriksdals slott. Till vänster det gamla Beriderhuset, till höger projekterad nybyggnad. Byggnadsstyrelsen.

av Nils G. Wollin i hans intressanta studie om Ulriksdals trädgård.⁴³ Arbetet igångsattes våren 1744; planen bör därför ha utarbetats närmast föregående vinter.

De viktigaste förändringarna enligt detta Hårlemans projekt voro: en fullt symmetrisk parterranordning framför slottet samt ordnandet av en ståtlig infartsväg från söder med rytmiska rundplatser. Särskilt entrén tänktes synnerligen monumental. Här låg förut, väster om vägen, det gamla Beriderhuset och Hårleman projekterade öster om vägen en tvillingbyggnad. Vägen mellan dessa båda hus skulle avstängas medelst ståtliga gallergrindar. Någon sådan byggnad blev emellertid aldrig av, och Beriderhuset, »som under 1700-talets förra hälft varit värdshus, ändrades på Fredrik I:s bekostnad vid seklets mitt till bollhus, samtidigt som där inreddes opera- och komedirum» (Wollin). Hårlemans ritning till de båda husens plan och fasad, som mycket erinrar om projektet till byggnad vid Ekolsund, avbildas i fig. 45.

Drottningholms Slott.

Det största inredningsarbete, som Hårleman utförde näst efter Stockholms slott, var färdigställandet av Lovisa Ulrikas Drottningholm. Där-

med var han sysselsatt från 1745 till sin död 1753, och de rumsinredningar, som där utfördes efter hans ritningar, beteckna på sitt sätt höjdpunkten av hans arbeten inom inredningskonsten. Både ritningarna och rummen själva finnas till ganska stor del bevarade, varför ett studium av detta hittills så gott som alldeles obeaktade material erbjuder mycket av intresse. I motsats mot Stockholms slott hava flera interiörer undgått senare, alltför hårdhänta restaureringar, varför vi här erbjudas ett lyckligt tillfälle att se dem i sitt ursprungliga och för Hårleman mycket typiska skick.

På Drottningholm firades den 29 augusti 1744 Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas bröllop. Två dagar senare erhöll hon slottet i present av Fredrik I, och förtjust omtalade hon samma dag i brev till sin bror, Fredrik den store av Preussen:⁴⁴ »Dans ce moment le Roi vient de me donner Drottningholm. C'est un présent des plus considérables et un endroit charmant». Det dröjde ej länge innan på hennes initiativ igångsattes omfattande till- och ombyggnader, de största som slottet undergått, sedan det efter Tessin d. ä:s ritningar uppfördes av Hedvig Eleonora. De drivande krafterna voro utom drottningen själv C. G. Tessin och Hårleman, av vilka den sistnämnde fick det största inflytandet som inventor till samtliga byggnadsritningar.

Redan före Lovisa Ulrikas ankomst till Sverige hade smärre arbeten ägt rum för att modernisera slottet till det stundande bröllopet. Hårleman inkallades i rådet den 8 juni 1744 och »upwiste en Ritning på hwad sätt Rummen på Drottningholm skola inrättas» och »apteras till Hennes Kongl. Höghetz emottagande», men att döma av den obetydliga summa om 3000 dlr smt, som anslogs till dessa arbeten, voro de föga omfattande. Under sommaren 1745 vistades Lovisa Ulrika tidvis på sitt vackra slott, och det var antagligen då som byggnadsplanerna mognade. I juli återvände Hårleman från sin sista pariserresa, då han sannolikt omedelbart fick befallning att uppgöra ritningar. Med dessa arbetade han hösten och vintern 1745—1746, och på våren sistnämnda år började det stora byggnadsarbetet.

Avsikten var att erhålla modernare och hemtrevligare bostadsvåningar, mera ägnade att tillfredsställa Lovisa Ulrikas och tidssmakens fordran på bekvämlighet och intimitet. Dessutom önskade hon sig ett bibliotek samt lokaler för sina konst-, naturalie- och myntsamlingar. Som Hahr tidigare påpekat⁴⁵, löste Hårleman problemet på följande sätt. Ytterligare en våning tillbyggdes dels på de ursprungliga envåningslängor, som förenade slottets fyra från huvudbyggnaden utspringande flyglar (de s. k. fyrkanterna) med fyra (två å vardera sidan) belägna paviljonger, dels på de tvenne längor som i norr och söder förenade dessa. Det var

45. C. Hårleman. Ritning till nordvästra flygeln, Drottningholms slott. N. M.

alltså på ej mindre än sex ställen, som en ny våning skulle tillbyggas. Dessa längors eller flyglars ytterarkitektur anslöt sig så nära till huvudbyggnadens, att man numera knappast tänker på, att de äro senare tillbyggnader. Mellan vart och ett av flyglarnas fem fönster finnas två lisener och över varje fönster en båge. Den gamla bottenvåningen samt de ursprungliga fyrkanterna och paviljongerna bibehöllos vad exteriören beträffar i sitt ursprungliga skick. Hårlemans av Lovisa Ulrika approberade ritningar finnas i N. M.

Arbetet började våren 1746 med den nordvästra flygeln, vilken till stor del var ämnad att hysa biblioteket. Under de första åren tycks det ha bedrivits med stor kraft. Samtidigt ändrades en del av de gamla rummen i slottet. Den 31 maj 1746 skrev Lovisa Ulrika till sin moder: »Je suis occupé à faire orner Drottningholm». — — — »La maison est magnifique, mais, comme les ornements sont antiques, cela suggère beaucoup de changements.» Dels inreddes fyra rum i slottets övre våning åt Adolf Fredrik⁴⁶ — »Les appartements du Prince Royal que j'ai fait faire, lui ont beaucoup plu, et il ma témoigné, se trouver mieux ici qu'en nul autre endroit»⁴⁷ — vilka numera ej äro bevarade, dels inreddes flera rum åt Lovisa Ulrika själv. I ett brev till systern Amalia, dat.

8 aug., beskriver hon dem. Bland annat märkes ett magnifikt, ny-möblerat audiensrum; »la boiserie est blanche et or, avec des trumeaux de glace», vilket sannolikt är detsamma som det nuvarande s. k. audiensrummet i nordvästra fyrkanten, n:r 24 å planen i Hahrs arbete.⁴⁸ Det är ett av de vackraste och bäst bevarade rummen, vars stil anger upptakten till vad som skulle komma. Mellan fönstren finnes en stor spegel med rikt skulpterad ram, ett överstycke med en tavla och ramverk, guirlander samt som fond ett rutverk. Å en annan vägg finnes en cheminée, likaledes med spegel, och ett överstycke med Hårlemans karakteristiska kartusch, det krönte lilla riksvapnet med tvenne vingar. Ritningarna saknas, men att Hårleman komponerat detta rum, därom finnes intet tvivel.

Invid audiensrummet ligger Hedvig Eleonoras sängkammare, ett rum som Lovisa Ulrika, trots dess överlastade barockstil, i hög grad gillade. Den enda förändringen i detta rum var en ny säng, utförd efter ritningar av Jean E. Rehn. Därintill ligger ett av slottets praktrum, den Ehrenstrahlska salongen. Dess gamla inredning, med undantag av målningarna, nedrevs till största delen, och i stället utfördes en ny efter Hårlemans ritningar. När omdaning av detta rum ägde rum är ovisst. Men sannolikt hänsyftar Lovisa Ulrika därpå i brevet till modern av den 4 aug. 1747, i vilket hon omtalar att »dörrar, fönster, cornischer — allt har blivit borttaget och kommer nästa år att göras om», vilket hon hoppas skall göra rummet vackrare och »mera motsvarande den nuvarande smaken». Av Hårlemans ritningar finnas tvenne blad bevarade, dels ett till halva södra långväggen med cheminée, väggfält samt dörr med överstycke, dels ett till västra kortväggen. Å detta märkes en kraftig ram med en rik kartusch till ett av väggfälten med Ehrenstrahls allegorier samt dörrinfattningar och överstycken (fig. 46). Det sistnämnda bladet är vackert laverat i färger, det andra endast uppritat i tusch. Rummets nuvarande inredning överensstämmer i nästan alla detaljer med dessa ritningar, och över den stora spegelcheminéeen strålar fortfarande Nordstjärnan, inramad av ädelt formade rokokkoornament och listverk. Även den s. k. gula salongen (n:r 43) i nordöstra fyrkanten erhöll sannolikt vid denna tid sin inredning med dörröverstycken och panel.

Dessa rum, audiensrummet, Ehrenstrahlska salongen och den gula salongen, äro, med undantag av ett vaktrum samt rummen i sydvästra fyrkanten, de enda i det gamla slottet, som ha sin inredning i det närmaste orörd kvar från den Hårlemanska perioden. Så mycket rikare finnes den bevarad i de ovan omtalade tillbyggnaderna.

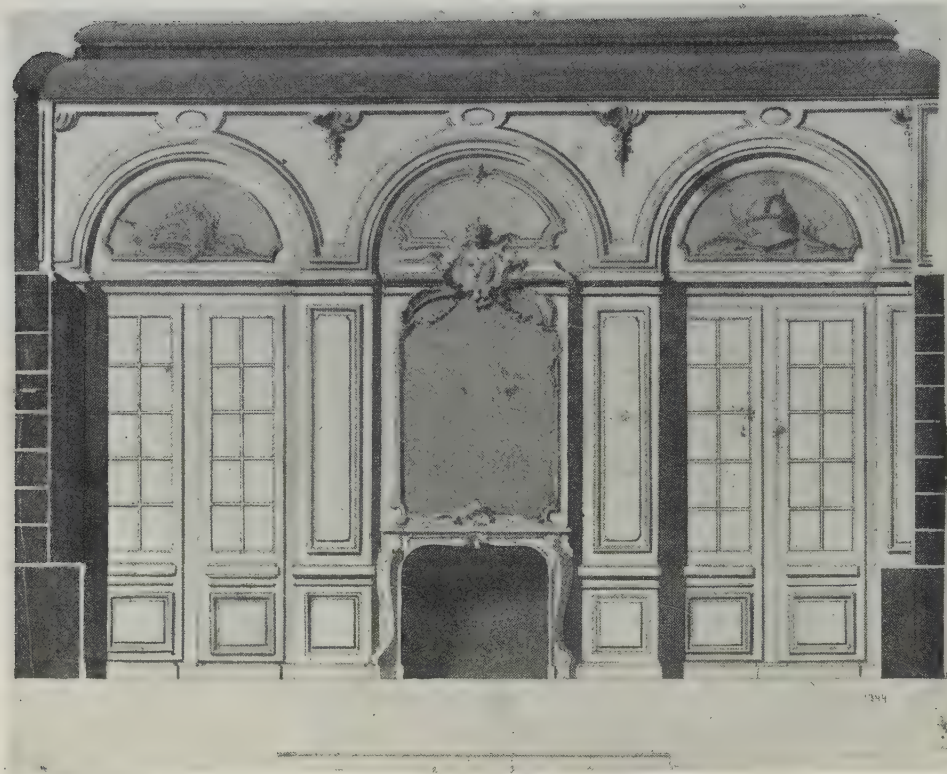
Arbetet började 1746 med den nordvästra flygeln, vilken torde ha

46. C. Hårleman. Ritning till västra väggen i Ehrenstrahlska salongen. Drottningholm. N. M.

varit i det närmaste färdig redan följande år. Då inreddes rummen därstädes, främst det underbart vackra biblioteket samt några mindre rum, hos Hahr betecknade som konungens skrivrum, sovrum och adjutantrum (27—29). Skrivrummet är ännu utomordentligt väl bevarat. Mellan fönstren och över cheminéen sitta speglar med rikt skulpterade och förgyllda överstycken. De typiska Hårlemanska drakarna och kartuschererna möta oss även här. Sannolikt är det detta rum som Lovisa Ulrika syftar på, då hon talar om sitt älsklingsrum, panelat i vitt med trumeau över spisen samt mellan fönstren, och där hon förvarade porträtten av sin kära familj.⁴⁹

Det mest betydande och vackraste rummet var dock *biblioteket*. Enligt Drottningholms för Lovisa Ulrikas tid högst fragmentariska räkenskaper gipsades taket och putsades väggarna 1747, men redan i september s. å. omtalar hon i brev till modern sitt biblioteksrum såsom färdigt »tout boisé et doré. Sur les dessus des portes sont peints les quatre arts; sur chaque corniche il y a des bustes de marbre et de bronze, au dessus de la cheminée un trumeau. Le tout-ensemble fait à mes yeux un fort joli effet». Denna beskrivning stämmer alls icke med bibliotekets nu-

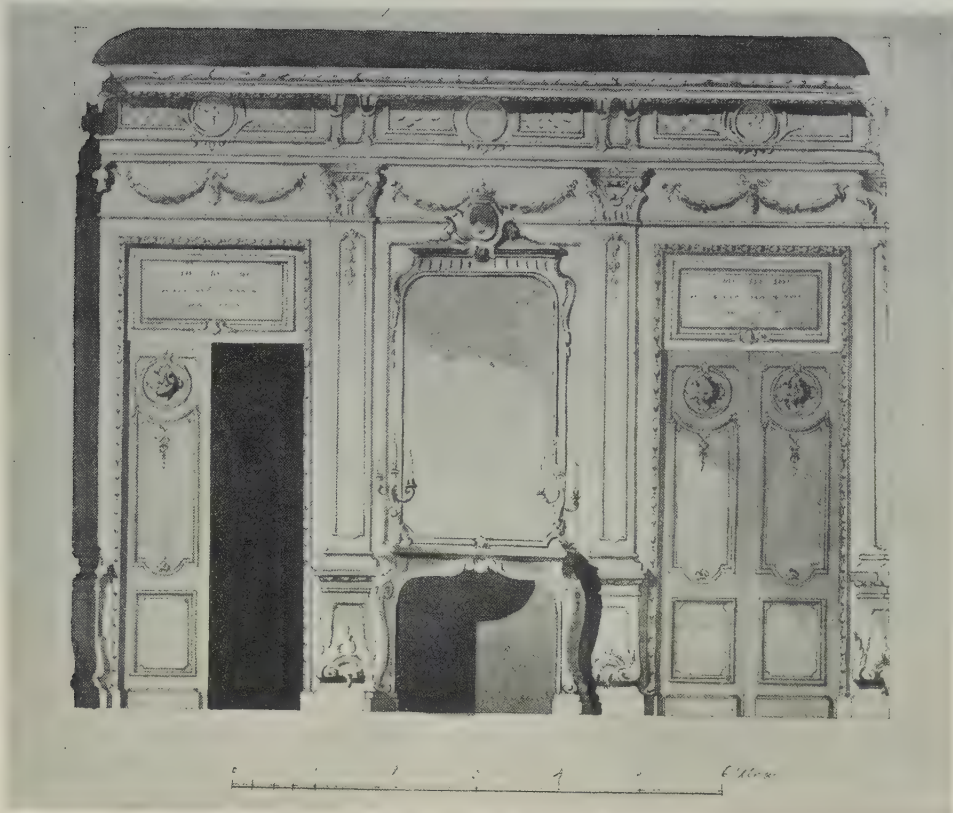

47. C. Hårleman. Ritning till norra kortväggen i Drottningholms bibliotek. N. M.

varande utseende. Inredningen har emellertid trots detta alltid ansetts »som ett av de tidigaste proven i Europa på den stiltrötthet och den längtan efter något nytt, som förde världen in i den mera ceremoniösa, stelare style Louis XVI». Likaså har påståtts att rummet redan från början utfördes efter Rehns ritningar.

Men att den unge och relativt okände Rehn redan då, strax efter hemkomsten från studieresan, skulle fått i uppdrag att komponera det förnämligaste rummet i hela Lovisa Ulrikas tillbyggnad, medan ännu Hårleman var i sin fulla kraft, förefaller minst sagt otroligt.

Riktiga förhållandet är, att biblioteket inreddes och färdigställdes sommaren 1747 efter Hårlemans ännu delvis bevarade ritningar. Tyvärr saknas ännu alla förslag till långväggarna. Men av ritningarna till södra och norra kortväggarna, kompletterade av drottningens beskrivningar, kan man ännu bilda sig en god föreställning om rummets ursprungliga utseende. Å norra kortväggen märkes främst en stor cheminée med

48. J. E. Rehn. Ritning till norra kortväggen i Drottningholms bibliotek. Bellinga.

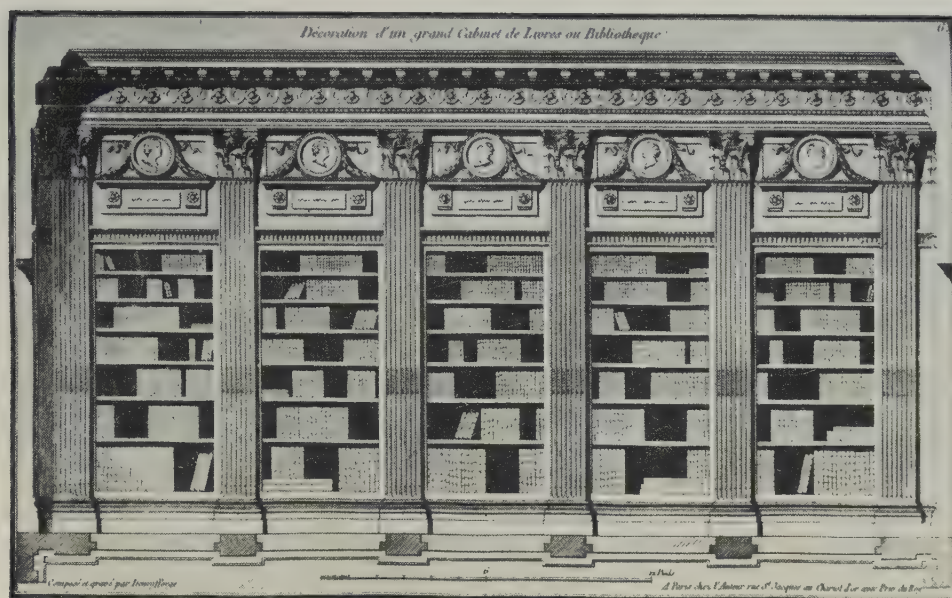
spiegel i rik rokokoinramning samt däröver Härlemans typiska krönte kartusch med monogram. Spisen flankeras närmast av tvenne breda pilastrar samt dörrar, därav endast en verklig. Över dessa avdelas hela väggen av en list och där ovan märkas tre kraftiga bågar, som omgiva halvmånformiga överstycken. De som äro placerade över dörrarna innehålla de av drottningen omtalade målningarna representerande de fyra konsterna, sannolikt målade av Taraval; bysterna av marmor och brons synas ej å ritningen. Västra långväggen upptages av fem stora fönster, varigenom man har en underbar utsikt över terrassen och parken; mellan fönstren voro pilastrar och bokskåp med glasdörrar. Östra långväggen var helt inklädd av bokskåp, avdelade medelst pilastrar, som korresponderade med den motstående väggens. I detaljerna märkes åtskilligt av rokokookamentiken, men i stort sett måste biblioteket gjort ett strängt arkitektoniskt intryck.

49. Drottningholm. Interiör av biblioteket. Foto.

Ungefär tjugo år senare var dekoreringen i det Hårlemanska biblioteket redan omodern, dessutom var hyllutrymmet för litet för Lovisa Ulrikas ständigt växande boksamling. Det var först då som Jean E. Rehn fick göra sin insats i bibliotekets historia. Moselius, som nyligen behandlat densamma, anser att Rehns å Bellinga förvarade och av drottningen approberade ritningar äro de, efter vilka inredningen ursprungligen utfördes.⁵⁰ Som av det föregående framgått, kan så dock ej vara förhållandet, utan de torde i stället vara ett aldrig fullt realiserat ombyggnadsförslag från 1760-talet.

Det var ej små ändringar som föreslogos. Utrymmet förbjuder en detaljerad behandling av den intressanta motsättningen mellan Hårlemans och Rehns båda förslag, som bäst framgår vid en jämförelse av ritningarna. Å fondväggen bibehölls den gamla cheminéen med sin spegel, men ramverket rätades ut, rokokornamenten fingo försvinna så mycket som möjligt, och från den Hårlemanska kartuschen borttogs t. ex. vingarna. Dörrarna omgjordes, de Taravalska dörröverstyckena medtogos för att, som det synes av ritningen, eventuellt återuppsättas över vissa av långväggens hyllor. Detta torde dock aldrig blivit av. Väggens överparti ändrades helt och indelades genom tvenne frispannåer, den undre

50. J. F. de Neufforges. Väggdekoration i biblioteksrum. Ur »Recueil Élémentaire d'Architecture».

med festoner, den övre med medaljonger. Den största förändringen var kanske den, att de breda, kraftiga murpilastrarna utbyttes mot lätta, spänstiga och mycket smalare korintiska pilastrar, i vilkas nedre partier ännu mycket av rokokon finnes kvar. Långväggarna tänktes indelade på samma sätt. Över bokskåpen insattes rektangulära och lunettformiga överstycken.

Men detta projekt skulle aldrig helt utföras. Sannolikt på grund av det stora behovet av ökat utrymme för böckerna slopades alla överstycken, och skåpen höjdes i verkligheten ända till frispannäerna, som istället för de mjuka festonerna pryddes med omväxlande tre kronor och Lovisa Ulrikas krönte monogram. Öven fönstren uppsattes lunettformiga gipsreliefer, som på grund av sin stil knappast kunna ha något med 1740-talet och Cousins konstnärskap att skaffa⁵¹, utan enligt Moselius utfördes efter Louis Masreliez' 1762 (?) daterade ritningar.⁵²

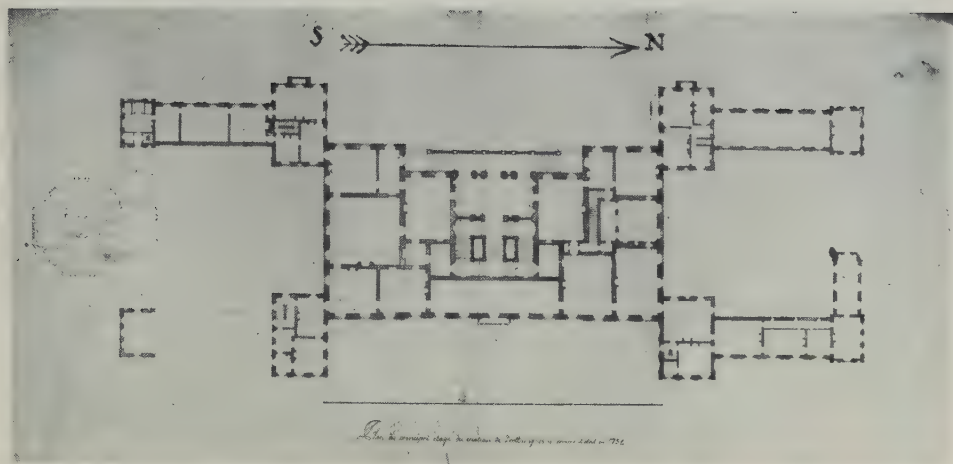
När utfördes den nu omtalade ombyggnaden av Drottningholms bibliotek? Med all säkerhet under 1760-talets slut eller omkring 1770. I början av år 1771 avled Adolf Fredrik, vilket utesluter att arbetet kunnat börja efter detta år. Av de ofullständiga och i hög grad fragmentariska räkenskaperna i SA framgår, att 1767 anslås årligen 6000 dlr smt till ej specificerade byggnadsarbeten å slottet, vilken summa 1770 ökas med

ytterligare 4000 dlr. Kanske kunna dessa anslag sammanställas med denna reparation? Bibliotekets nuvarande utseende föranleder närmast en datering till 1760-talets slut. Denna datering bestyrkes i hög grad av en gravyr, som otvivelaktigt tjänat Rehn som förebild vid uppgörandet av ritningarna. Det är ett förslag till »Décoration d'un grand Cabinet de Livres ou Bibliotheque», som förekommer i den 1767 utkomna sjunde delen av Jean François de Neufforges stora verk »Recueil Elémentaire d'Architecture», plansch 492. Samma inspirationskälla använde Rehn under 1770-talet vid inredningen av Gustaf III:s paradsängkammare å Stockholms slott.⁵³ I båda dessa fall har han mycket nära anslutit sig till förebilden, även om biblioteksinredningen på Drottningholm är mera rokokobetonad än Neufforges förslag. Indelningen med korintiska pilastrar mellan boksåpen, frispannåer och cornisch äro av en påfallande överensstämmelse, som knappast kan vara en tillfällighet. Mycket talar alltså för, att den stora ombyggnaden av Lovisa Ulrikas bibliotek ägde rum under 1760-talets slut eller omkring 1770.

Därmed äro vi framme vid den i sanning underbara interiör, som ännu i dag kan studeras i sitt väl bevarade skick. Dess historia, som helt sammanfaller med den yngre frihetstidens, är av allra största intresse som det bästa tänkbara skolexempel på övergången från Hårlemans sobra rokoko till den begynnande gustavianska stilen, sådan den uppfattas av en av dess skapare, Jean E. Rehn.

År 1748 började byggnadsarbetet vid den nordöstra flygeln, sannolikt också vid den norra länga, som sammanband de båda flyglarna. Räkenskaperna för åren 1748—51 omtala »en ny flygelbyggnad begynd, samt till väggar uppförd, och under taak brackt, bestående i en wåhnings förhöjning öfwer de så kallade fruntimmersrummen åt förbemälte sida, till egalité med en åren 1746 och 1747 uppförde galleriewåningen wäster till norr».⁵⁴ I oktober 1751 kunde drottningen skriva till sin moder att »slottets tredje flygel är så pass färdig att man nu kan arbeta på inredningen. Nästa vår kommer den fjärde att uppföras. Då återstå blott två.»⁵⁵ 1751 voro alltså alla tre tillbyggnaderna å norra sidan färdiga, med undantag av inredningen i två av dem. Det var ritningar därtill, som sysselsatte Hårleman de sista åren.

Men han uppgjorde även detaljerade planer och inredningsförslag till den sydvästra flygeln, vilka finnas dels i Byggnadsstyrelsens arkiv, dels i N. M. Arbetet med uppförandet av denna började sannolikt våren 1752. Den var ej färdig förrän två år senare, då inredningsarbetet ägde rum. En av Hårlemans ritningar kopierades av Adelcrantz och

51. C. Fr. Adelcrantz. Plan av huvudvåningen å Drottningholms slott år 1752. Byggnadsstyrelsen.

erhöll påskriften »Drottningholm 1754». Detta år den 16 maj besökte Lovisa Ulrika slottet och skrev till sin moder samma dag: »Jag skall i år fullborda den fjärde slottsflygeln». ⁵⁶ Några år därefter torde det egentliga arbetet varit färdigt. Efter Hårlemans död 1753 inträdde Cronstedt som ledare med Adelcrantz och Rehn som biträdare.

En intressant urkund på hur långt arbetet avancerat år 1752 är Adelcrantz' stora plan av slottet med påskrift »Plan du principal étage du chateau de Drottningholm, comme il etoit en 1752». Av denna framgår, att samtliga väggar i de tillbyggda våningarna voro färdiga utom å följande ställen: i norra flygeln, där sedan mynt- och mineraliekabinetten inrättades, hela södra flygeln, och största delen av den sydöstra. Det visar sig också, att Hårleman ej haft något med dem att skaffa, varför vi tills vidare kunna lämna dem å sido, och i stället återvända till de norra och nordöstra flyglarna, som vi nyligen konstaterade vara färdiga — vad det yttre beträffar — hösten 1751.

Den nordöstra flygeln var tydligen ämnad till bostadsvåning åt konungen och bestod av rummen n:ris 40, 41, 42. Därmed förbands även det sannolikt tidigare inredda rummet n:r 43 i nordöstra fyrkanten, kallat den gula salongen. Framför allt rummen n:ris 41 och 42 inreddes ganska praktfullt, men förstördes delvis redan under Gustaf III:s tid genom de sannolikt av Jean Baptiste Masreliez mycket okänsligt utförda ändringarna. Hårlemans ritningar till konungens sängkammare (n:r 42) finnas dels i original (ett blad) i Slottsarkitektkontoret, dels i kopior av okänd hand i Byggnadsstyrelsens arkiv (2 blad). Påskriften av Adelcrantz lyder:

52. C. Hårleman. Ritning till fönstervägg i »konungens sovrum». Drottningholms slott. S. A. K.

»Chambre a coucher du Roi à Drottningholm, décoré en 1752». De två bladen äro kopierade av samma hand, som utfört ritningen till audiensrummet i prins Gustafs våning i Stockholms slott. Över fönstren sitta de välkända kartuscherna med monogram och vingar, däremellan en spegel med ram, flankerad av pannåer. Över dörrarna märkas överstycken med trofégrupper, över spisen en spegel med rikt skuret ramverk. Väggarna äro indelade i fält, antagligen klädda med siden och inramade även de av praktfulla ramar. På långväggen mitt emot fönstren hade sängen sin plats. En ritning i Byggnadsstyrelsen visar antagligen ett annat förslag till detta rum. Å detta är sängen utritad, en verklig prattsäng klädd med grönt siden, dekorerad med riksvapnet å ryggstycket och sänghimmel med panascher och lambrequin.

Det bredvidliggande rummet (n:r 41), nu använt som konungens sängkammare, inreddes samtidigt med en liknande rumsdekor.

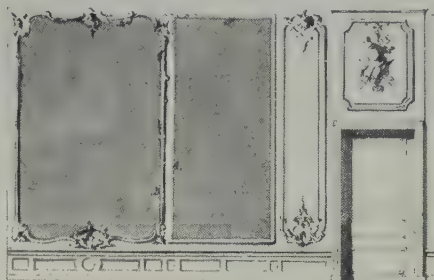
Den norra längan rymmer fortfarande naturalie-, mineralie- och myntkabinetten, numera tyvärr berövade sina samlingar. Det enda av dessa rum, vartill Hårlemans ritning finnes bevarad, är naturaliekabinetten, och det torde vara tvivelaktigt, om han någonsin utfört projekt till de

övriga rummen. Å Adelcrantz' plan av 1752 är naturaliekabinettet det enda, som är utmärkt som då existerande. Till detta utförde Hårleman två varandra mycket närstående förslag, båda i Bellingasamlingen.⁵⁷ Väggen är försedd med tre stycken nischer; i två av dessa finnas höga skåp, och väggpartierna dememellan äro uppfyllda av pannåer, rikt skulpterade bl. a. med trofégrupper, vilka hänsyfta på naturalhistorien. Hårlemans egenhändiga påskrift lyder: »Les Trophées dans les panneaux sont relatifs à l'histoire naturelle et consistent en poissons, animaux, coquilles et coraux. Les culs de Lampes dans les pilastres sont composé de rocaille de Guipierres, (?) Toiles d'araignées, etc. au dessus des armoires sont placés les grandes coniques et les Grand coraux.»

Den huvudsakliga förändringen i det andra förslaget bestod i, att framför väggpartierna mellan nischerna uppställdes mindre skåp mellan långa, smala pannåer. På väggen över dessa placerades mindre tavlor med trofégrupper och ovanpå de stora skåpen en uppsatts bestående av koraller och snäckor m. m.

Huruvida något av dessa förslag utfördes är ovisst. Rummets plan med fönster och nischer stämmer ej med den Hårlemanska väggindelingen, men av Lovisa Ulrikas brev förefaller det dock, som om ett naturaliekabinett skulle varit färdigt i mitten av juli 1751. Hon bosatte sig då för två månader på Drottningholm och sysselsatte sig ivrigt med att, efter Linnés anvisningar, ordna sin stora samling av musslor, havsväxter, fjärilar, insekter, mineralier m. m.⁵⁸ Detta kabinett av 1751 kan omöjligt vara detsamma som det nu existerande, vilket inreddes i gustav-

Chambre à coucher du Roi à Drottningholm, dessin en 1752

53. C. Hårleman. Ritningar till »konungens sovrum». Drottningholms slott. Byggnadsstyrelsen.

54. C. Hårleman. Förslag till naturaliekabinettet å Drottningholm. Bellinga.

iansk stil efter Jean E. Rehns ännu i KB bevarade ritning, sannolikt samtidigt med omändringen av biblioteket. I en nisch placerades en nu borttagen egyptisk mumiekista, väggfälten dekorerades med festoner och porträttmedaljonger av naturvetenskapens stormän, Linné, Klingensstierna, Wallerius m. fl. Dessutom placerades där väggskåp, som mycket erinra om Lovisa Ulrikas nu i myntkabinettet i Statens Historiska Museum och annorstädes förvarade myntskåp, som med största sannolikhet äro utförda efter Rehns ritning.

Det finnes mycket som tyder på, att Hårleman fick utföra ett naturaliekabinett, men om detta skedde efter någon av hans nu kända ritningar, därom kan jag ännu ej yttra mig.

Med mineralie- och myntkabinetten tycks Hårleman ej ha haft något att skaffa, utan dessa torde vara utförda efter Rehns förslag. Myntkabinettets fasta inredning är ännu väl bevarad med sin målade imitation av träinläggning i rutmönster och förgyllt ramverk.

Slottskyrkan i norra rundeltornet färdigställdes redan under slottets första byggnadsperiod. Till vissa detaljer i inredningen finnas av Hårlemans hand blyertsskisser bevarade (Fullerö), vilka tyda på att han utförde ramen till den av Georg Engelhardt Schröder målade altartavlan med en framställning av den heliga nattvarden. Ramverket består av tvenne änglar svävande i tunga moln och är utfört i numera mycket mörkpatinerad gips.

I slottets södra del kunna vi endast spåra Hårleman i sydvästra flygeln. Som ovan är nämnt, inreddes denna först 1754 för kronprins Gustaf,

55. C. Hårleman. Ritning till Prins Gustafs audiensrum. Drottningholms slott. N. M.

men åtminstone delvis efter Hårlemans efterlämnade förslag. Våningen tänktes enligt hans egenhändiga planritning innehålla sju rum, därav tre i gamla sydvästra fyrkanten, förmak, betjäntrum och studerkammare (audiensrum) samt sängkammare, biljardsal, kammare och rum för guvernören. Av dessa är nu endast audiensrummet eller det s. k. »Cabinet d'Etudes» bevarat. I de övriga rummen ändrades till och med väggarnas placering, och i det rum som ursprungligen tänktes som sängkammare lades en stor trappa, vilken nu tjänstgör som uppgång till denna våning, som alltså bebos av kronprinsen.

Hårlemans ritning till audiensrummet finnes i N. M. Å denna synes hälften av de båda långväggarna komponerade efter i stort sett samma mönster som de förut beskrivna rummen. Mitt å ena långväggen står en cheminée med spegel och ramverk, å ömse sidor därom två stora rokokoramar, i vilka nu finnas tapisserier, över dörrarna överstycken och mellan fönstren pannåer. Alla dörrar och paneler äro målade i grönt, vilket synnerligen väl kontrasterar mot ramverkets förgyllning. Än i dag är det ett av slottets vackraste rum.

Den nuvarande inredningen i sydvästra flygeln är föga anmärkningsvärd, och om de ursprungliga ritningarna någonsin följdes är ovisst och knappast troligt. Hårlemans ritningar äro vanskliga att attribuera till vissa rum, men två blad i N. M. (kopior i Byggnadsstyrelsen med påskrift Drottningholm 1754) äro sannolikt att betrakta som förslag till något rum i prins Gustafs våning, kanske hans sängkammare. Bladen äro

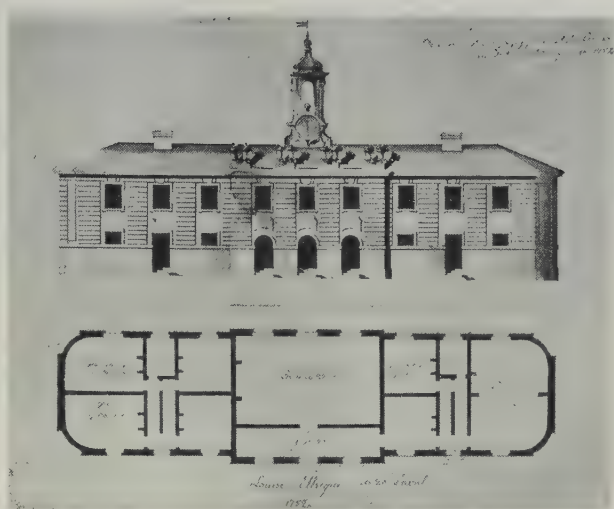
56. C. Hårleman. Förslag till rumsinredning å Drottningholms slott. Sannolikt i Prins Gustafs våning. N. M.

bland de vackraste Hårleman någonsin utfört; rummets fyra väggar med i pannåerna infällda tapisserier med elegant tecknade kineserier, dörröverstycken, cheminéer och draperier, allt är laverat i utsökta färger, och man kan knappast tänka sig ett mera tjugande bostadsrum för en ung rokokoprins än just detta (fig. 56).

Hårlemans ritningar med egenhändiga påskrifter »Hans Kongl. Höghetz Cabinet wijd Drottningholm» och »H: K: H: förmak wijd Drottningholm» höra säkerligen också till denna våning, men de äro mycket enkla och utan större intresse. Dessutom finnas i Hårlemanska samlingen (N. M.) åtskilliga blad, som på grund av sin allmänna stilkarakter och måttförhållanden sannolikt kunna hänföras till Drottningholm. Som de numera icke motsvaras av några rumsinteriörer, äro de svåra att identifiera, vilket för övrigt torde vara onödigt, då de i allmänhet äro rätt torftiga och ej visa Hårlemans inredningskonst från några nya sidor.

Av denna utredning torde framgå det väsentligaste av Hårlemans stora insats i Lovisa Ulrikas Drottningholm. Den innesluter icke någon konstnärlig utveckling. Han började arbetet omedelbart efter hemkomsten från sin sista Parisresa, då han var full av nya intryck och idéer. På dessa levde och skapade han de åtta år, han hade kvar, och rumsinredningarna på Drottningholm stå kanske som det mest mogna och enhetliga han utförde som inredningsarkitekt. I sina allmänna stildrag äga de mycket gemensamt med samtida gemak å Stockholms slott, helt naturligt eftersom de bottna i samma förebilder och i samma idériktning. Men de äro tillkomna under andra förutsättningar, ej avsedda för representation utan för privatliv och följaktligen mindre, intimare, enklare

och mindre pompösa. En vackrare ram för Lovisa Ulrika, Sveriges drottning under rokokotiden, för hennes liv, intimare umgänge och stora samlingar, samt ett klarare uttryck för hennes och tidens smak och intressen kan knappast tänkas. Som sådant är frihetstidens Drottningholm ännu i sällsynt hög grad levande.⁵⁹

57. C. Hårleman. Ritning till sjöflygel vid Drottningholm. Byggnadsstyrelsen.

Under Lovisa Ulrikas tid uppfördes vid Drottningholm en hel del mindre hus, främst det i juli 1753 invigda Kina slott. Till detta anses Adelcrantz ha gjort ritningarna, och Hårleman synes ej alls haft därmed att skaffa, märkvärdigt nog emedan arbetet med grunden påbörjades redan 1748.⁶⁰ Några som helst ritningar eller handlingar, som göra troligt att Hårleman medverkat vid planernas uppgörande, äro icke kända, varför man väl fortfarande får anse Adelcrantz som arkitekt även till det första Kina slott. Som bekant byggdes detta av trä och ersattes åren 1763—66 av det nuvarande slottet av sten.

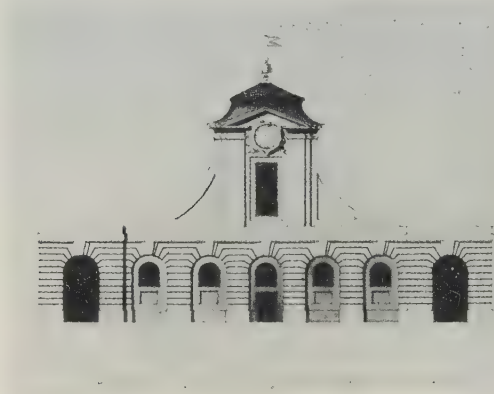
Kvar finnes en ritning av Hårleman med hans egenhändiga påskrift: »Den wänstra nya flygelen åt Siösidan wid Drottningholm, anlagd 1752» och approberad av Lovisa Ulrika den 20 april s. å. Den var ämnad till ett corps de garde och till lokal för »båtsmän». Byggnaden tänktes tvåvåning med nio fönsteraxlar och rusticerade lisener mellan varje fönster. På taket var en lanternin med urtavla och åtta urnor över mittrisaliten. Hörnen voro elegant avrundade. Ritningen graverades av Rehn. Huset uppfördes på 1750-talet öster om slottet, ungefär mitt emot stallet, men är nu för länge sedan rivet.⁶¹

Den vanliga vägen till slottet leder förbi några stora längor, det kungliga stallet och vagnshuset, numera nästan helt övervuxna av vildvin. Till stallet utförde Hårleman tvenne projekt, av vilka det ena avbildas här. Det är en envåningsbyggnad, vars helt rusticerade fasad upptages av sju stycken bågöppningar, varav de tvenne yttersta äro por-

tar, de fem övriga bilda en arkad. Ovanpå denna stallbyggnad tänkte Hårleman sig ett torn, som han smaklöst nog låtit få formen av ett kyrktorn. Detta blev emellertid aldrig uppfört, vilket år 1737 blev fallet med den övriga delen av huset, som nu ingår som bottenvåning i den höga stallbyggnaden. Den nuvarande övre våningen och mansardtaket med vindsvåning tillbyggdes under 1700-talets slut.

Omedelbart norr om slottet ligger en hel gårdsanläggning, huvudbyggnad med fyra flyglar: teaterhuset, uppfört 1763—66 efter Cronstedts ritningar, samt de fyra paviljongerna, kallade kyrkopaviljongen, jakt-paviljongen (fordom hertig Fredriks), södra stenpaviljongen (fordom hertig

Karls) och norra stenpaviljongen (fordom prinsessan Sofia Albertinas). Vem som varit arkitekt är ovisst. Enligt uppgift av Hahr byggdes de tre förstnämnda efter ritningar av Cronstedt, och i så fall under 1760-talet. Inredningen härstammar från 1770-talet. Sofia Albertinas paviljong uppfördes först 1791. Alla paviljongerna äro utförda i typisk 1700-talsstil, nästan kvadratiska i två våningar med mansardtak och vindsvåning och komplettera på

58. C. Hårleman. Förslag till stall vid Drottningholm. N. M.

ett utmärkt sätt hela slottsanläggningen. De utgöra en direkt fortsättning av Hårlemans byggnadsverksamhet, om vilken de i sin stil mycket erinra.

Härmed torde det väsentligaste vara sagt om byggnadsverksamheten vid Lovisa Ulrikas Drottningholm. Mycket återstår att utreda, och även denna period vore förtjänt av en skildring motsvarande den som John Böttiger låtit Hedvig Eleonoras Drottningholm komma till del i sitt monumentala arbete med samma namn. Till en sådan hoppas författaren senare få tillfälle att återkomma.

2.

Nybyggnader.

Voro reparationer, om- och tillbyggnader av de kungliga slotten ofta förekommande under frihetstiden, så voro nybyggnaderna så mycket

färre. Flertalet av de kungliga lustslotten restaurerades och moderniserades av Hårleman, dessutom närmade sig Stockholms slott sin fullbordan. De övriga slotten inrättades i allmänhet till landshövdingeresidens, och i de städer, där nya residensbyggnader voro av behovet påkallade, uppfördes sannerligen inga slottsliknande palats, utan snarare mindre herrgårdsbyggnader. Under 1500-talet och 1600-talets början voro ju slott och fästning synonyma begrepp. Under frihetstiden voro förhållandenå rakt motsatta, och de väldiga summor, som slukades av de stora fästningsbyggena, drogos naturligtvis delvis från den övriga statliga byggnadsverksamheten.

Frånsett Stockholms slott uppfördes under Hårlemans ledning endast tvenne kungliga lustslott, båda relativt små och obetydliga: Fredrikshofs och Svartsjö slott.

Fredrikshofs Slott.

Den tomt, varpå Fredrikshof nu är beläget, indrogs till kronan under reduktionen men skänktes till Fredrik I 1732 eller 1733.⁶² Redan 1732

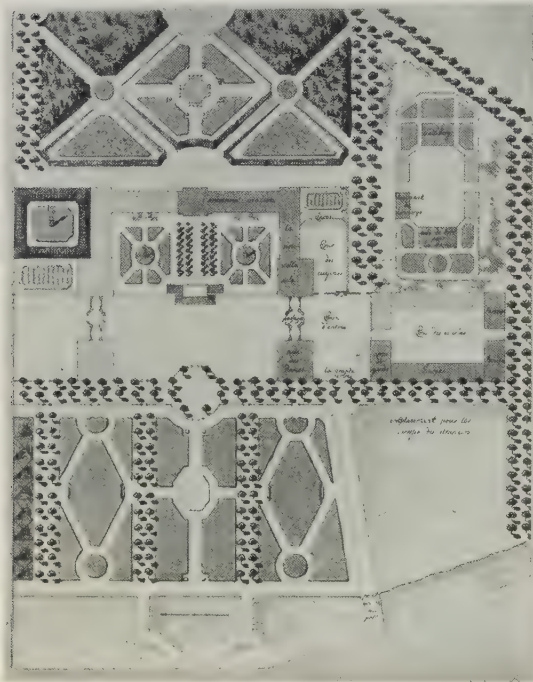
59. Det gamla Fredrikshof. Uppmättningsritning. F. A.

var emellertid konungen sysselsatt med planerna för slottets uppförande. Hårleman fick i uppdrag att utarbeta ritningar och berättar i brev till Tessin flera roliga detaljer om kung Fredriks iver och intresse för den nya byggnaden.

I augusti 1732 hade han på nådig befallning besökt konungen på Strömsholm »et cela pour lui apporter les Plans que j'ai fait sur Fredrichshoff qu'Elle paroît fort resolue de faire accomoder».⁶³ Dock synes Fredriks vän överstallmästaren på hessisk stat i Stockholm Christian Wiebel, antagligen av ekonomiska skäl, motsätta sig »le Batiment de Fredrikshoff, que le Roy pousse vivement», men säger Hårleman helt vanvördigt »j'ignore les intentions de tous le deux».⁶⁴ En månad senare,

i oktober, omtalar han för Tessin⁶⁵, att han varit »furieusement intrigué d'un grand dessein pour le Roy, qui non content d'avoir Fredrichshoff en modele et tous les plans et Elevations en double, m'a encore proposé la dure necessité de lui mettre le tout en perspective, me précisant meme le nombre des personnes qui devoient s'y promener».

Tyvärr äro alla dessa ritningar och modeller försvunna. Man kan ju sluta sig till, att de varit mycket utförliga och att hela den anläggning,

60. C. Fr. Adelcrantz. Projekt till Fredrikshovs slott.
F. A.

som Hårleman här projekte-
rade, varit utsökt i all sin en-
kelhet. Elers omtalar att Fred-
rik I här låtit anlägga tvenne
trädgårdar och ett stenhus.
Hur trädgårdarna, som sanno-
ligt sträckte sig både åt norr
och söder — åt Ladugårds-
gärdet och Nybroviken — sett
ut är svårt att nu bilda sig
en uppfattning om. Av slottet
gjordes däremot uppmättnings-
ritningar i samband med de
ombyggnadsförslag, som Adel-
crantz utförde 1772.

Av dessa framgår att huset
ursprungligen var en enkel,
två våningar hög byggnad av
herrgårdstyp med å den norra
fasaden två något framsprin-
gande hörnrisaliter och 15 fön-
steraxlar, å den södra fasaden
ett betonat mittparti med fron-
ton och dubbeltrappa samt ej

mindre än 21 fönsteraxlar. Rummen voro symmetriskt grupperade
kring det stora mittrummet och parvis ordnade kring den i husets
längdriktning gående hjärtmuren. Sannolikt stod Fredrikshofs slott
färdigt under 1730-talets senare hälft. Då arbetades också med träd-
gården, åtminstone att döma av en förteckning på alla de växter,
buxbom, fikon m. m., som trädgårdsmästaren på Karlberg 1735 leve-
rerade till »Kongsgården Fredrikshoffs trädgård».⁶⁶

Konung Fredrik skänkte slottet till sin gunstling, presidenten Erland
Broman, efter vars död det köptes av baron C. O. Hamilton, som där

anlade ett stort orangeri.⁶⁷ År 1772 inköptes Fredrikshof av Gustaf III, som mot en summa av 120,000 dlr smt överlät det till kronan för att brukas som änkesäte åt Lovisa Ulrika. Adelcrantz uppgjorde då flera förslag till om- och tillbyggnad av slottet, av vilka den ståtliga, delvis utförda planen avbildas i fig. 60.⁶⁸

Det är först genom denna tillbyggnad, Fredrikshof kan göra skäl för benämningen slott. Framförallt i planen framträder storheten i Adelcrantz' anläggning. Fredrik I:s hus, »l'ancienne maison» som det kallas, ingick som en del av huvudbyggnaden. Från denna utgingo åt söder väldiga flyglar, följda av paviljonger. Parterrer och terrasser åt norr och åt söder ned mot Nybroviken samt ekonomibyggnader åt öster förhöjde anläggningens konstnärliga verkan. Till utförande kom endast den östra hälften av detta projekt, vilket uppfördes 1773—1774 och inreddes de två följande åren. Änkedrottningen innehade slottet till sin död 1782, varefter prinsessan Sophia Albertina ytterligare några år »hade Fredrichshof till beboende och under dess disposition».

Omkring senaste sekelskiftet föll den av Hårleman uppförda delen av Fredrikshof offer för en gatureglering, men ett fotografi från 1899 i Unmanska samlingen visar slottets dåvarande utseende.⁶⁹

Adelcrantz' förslag är utan tvivel ett bland de ståtligaste, han utförde i den äldre gustavianska av Gabriel d. y. så beroende stilen. Den nu kvarstående stympade delen av gamla Fredrikshof bevarar i sin södra fasad ett gott prov på denna arkitektur, och som grundade förhoppningar finnas, att slottet åter inom sina murar skall få hysa Livrustkammarens samlingar, torde det därigenom kunna räddas till eftervärlden.

Svartsjö Slott.

Representerade Fredrikshof 1700-talets svenska herrgårdsstil översatt på ett kungligt slott, gäller detta med än högre rätt det nya slottet på Svartsjö. Som byggnadsverk betydligt intressantare och mera genomfört har det haft i stort sett samma öden som Fredrikshof och även undergått ombyggnad av Adelcrantz. Det av Hårleman uppförda slottet vid Svartsjö står ännu i denna dag, vad fasad och plan beträffar, i det närmaste orört. Som samtliga ritningar till slottet finnas bevarade, och dess arkitektur helt visst haft en stor och typbildande betydelse för den svenska 1700-talsherrgården, kommer det att behandlas något utförligare.

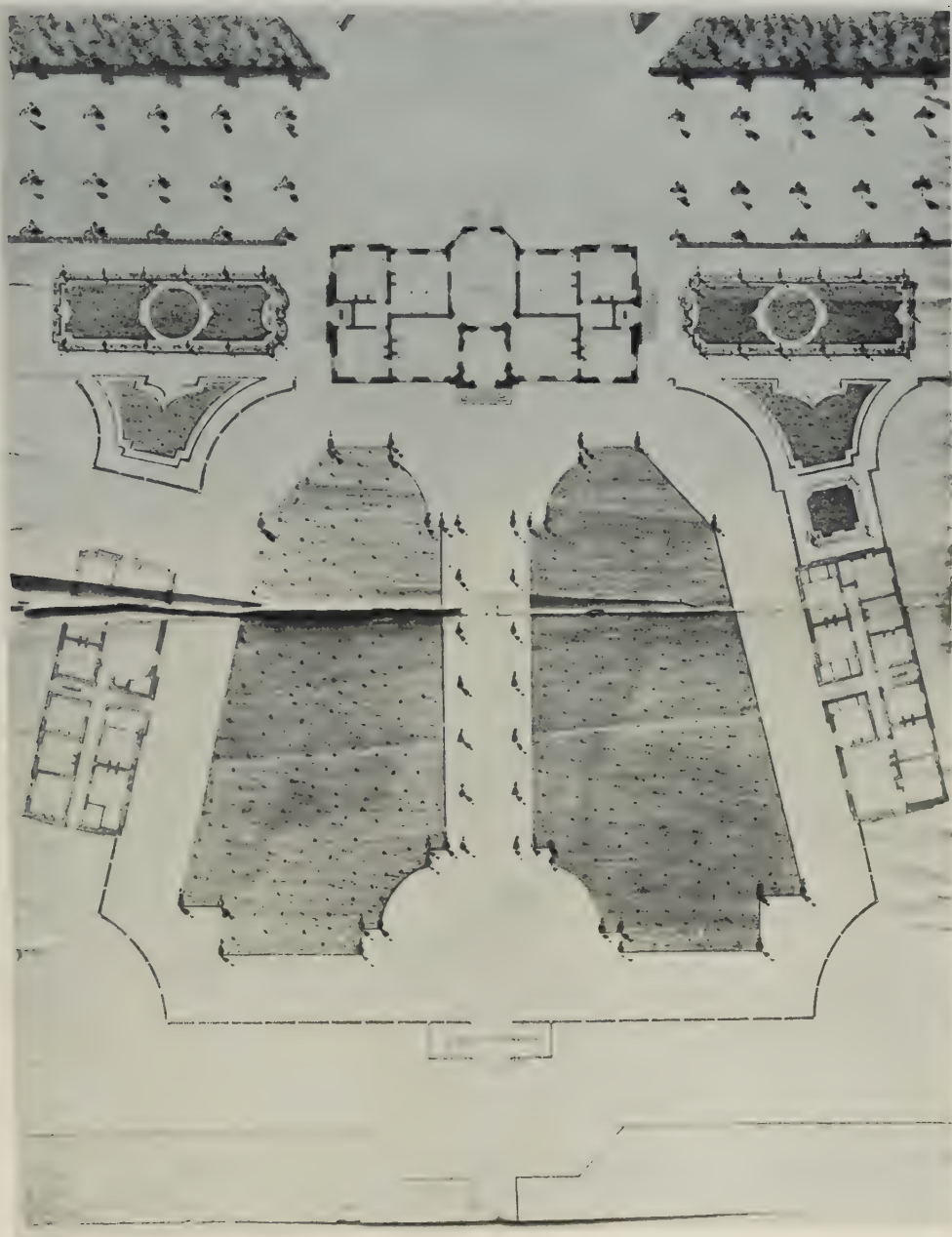
Det gamla vasaslottet brann den 23 januari 1687 och fick sedan alltmör förfalla, så att Salvius 1741 kan omtala, att »nu är det så illa medfarit, at bara Källarhwalfwen stå kvar». Den vanliga uppgiften t. ex. i Nordisk Familjebok att det nya slottet uppfördes på Ulrika Eleonoras befallning 1742 är felaktig. Drottningen hade avlidit redan i november 1741. Detta år meddelar Salvius i sin Uplandsbeskrivning, att »et nyt Kongshus är åter nyligen upbygdt». Detta tyder på att slottet uppförts under 1730-talet, och det tillkommer L. Looström att ha visat riktigheten av detta.⁷⁰

Svartsjö var på grund av sin fagra natur och givande fågeljakter en mycket uppskattad vistelseort. Ulrika Eleonora hade särskilt förälskat sig i platsen och genomdrev att ett nytt slott där skulle uppföras. Härleman fick 1734 i uppdrag att utarbeta ritningar till »det nya kungshuset», som slottet ofta kallas i officiella papper, och följande år började byggnadsarbetet sedan nödiga medel utanordnats. År 1739 var slottet i allt väsentligt färdigt. Inredningsarbetet var dock enl. Looström ej avslutat förrän vid 1740-talets mitt. Ofta klagas över fukten, som förstörde träinredningen i bottenvåningen, och ofta återkommande reparationer måste företagas redan på 1740-talet. Cronstedt uppgav dock i sin riksdagsrelation 1755 att »år 1738 upphörde arbetet på den nya stenhusbyggnaden eller Slättet, då altsammans war i fullkomligt godt stånd, men sedan den tiden är uti hela undervåningen, alla gålf och dörar med dess karmar samt panelningar af Swamp och fuchtighet för ruttnade».⁷¹ Trots det fuktiga och ohälsosamma läget bodde de kungliga ganska ofta på det nya Svartsjö slott, fastän de i närheten hade det vida förnämligare Drottningholm.

Härlemans av Fredrik I approberade ritningar finnas fortfarande i behåll i slottsarkivet och byggnadsstyrelsens arkiv. Hela huset är en typisk liten fransk slotts- eller snarare hotellbyggnad från den äldre rokokotiden. Men den är lämpad för svenska förhållanden och även synnerligen typisk för sin arkitekt.

Planen utmärker sig för stor enkelhet och klarhet och uppfyller alla tänkbara anspråk på »régularité, ordonnance och symmetrie». Från entrétrappan kommer man direkt in i den ovala vestibulen med de för Härlemans vestibuler så karakteristiska fyra nischerna, vilka liksom dörarna äro symmetriskt placerade.

Från vestibulen föres man rakt in till huvudrummet, salongen, ett stort åttkantigt, ovalt rum åstadkommet genom den under 1700-talet så vanliga utbyggnaden åt trädgårdssidan, det av König omtalade »utskofet». Från detta rum leda ett par stora dörrar direkt ut i den vidsträckta

61. C. Hårleman. Plan av Svartsjö slott med flyglar och parterr. S. A.

62. C. Hårleman. Ritning till Svartsjö slott. Gårdsfasad. S. A.

parken. Fullkomligt symmetriskt ligga å ömse sidor om denna mittaxel de övriga rummen med alla dörrar så vitt möjligt i enfilad. Huvudtrappan är förslagsvis förlagd till vänster om vestibulen. Å husets kortsidor finnas även dörröppningar, vilka leda till i trapphus inlagda spiraltrappor.

Den ovalt betonade salongen infördes redan av Tessin d. ä. i Sparreska palatset i Stockholm, av Tessin d. y. användes den i Steninge, där ovalen kom att upptaga nästan en fjärdedel av husets areal.⁷² Ovalen förlades dock i husets längdriktning. Under 1700-talet ändrades det ovala rummets läge så att dess längdriktning blev vinkelrätt mot huset. Denna förändrade orientering av huvudrummet upptogs efter franskt mönster av Hårleman och hans samtid.

Även slottets fasader äro synnerligen karakteristiska för Hårleman och den herrgårdsarkitektur, han företräder. Höjden är två våningar, fönsteraxlarnas antal åt gårdssidan sju och åt trädgårdssidan nio. Å gårdsfasaden märkes en svagt betonad mittrisalit med port och en bred, rusticerad portalomfattning. I övre våningen stöda härpå fyra stycken slätputsade lisener i grupper om två och två å ömse sidor om mittfönstret. Dessa uppbära en fronton. Denna uppbyggnad återfinnes på flertalet Hårlemans herrgårdsbyggnader. De obetydligt framspringande hörn-

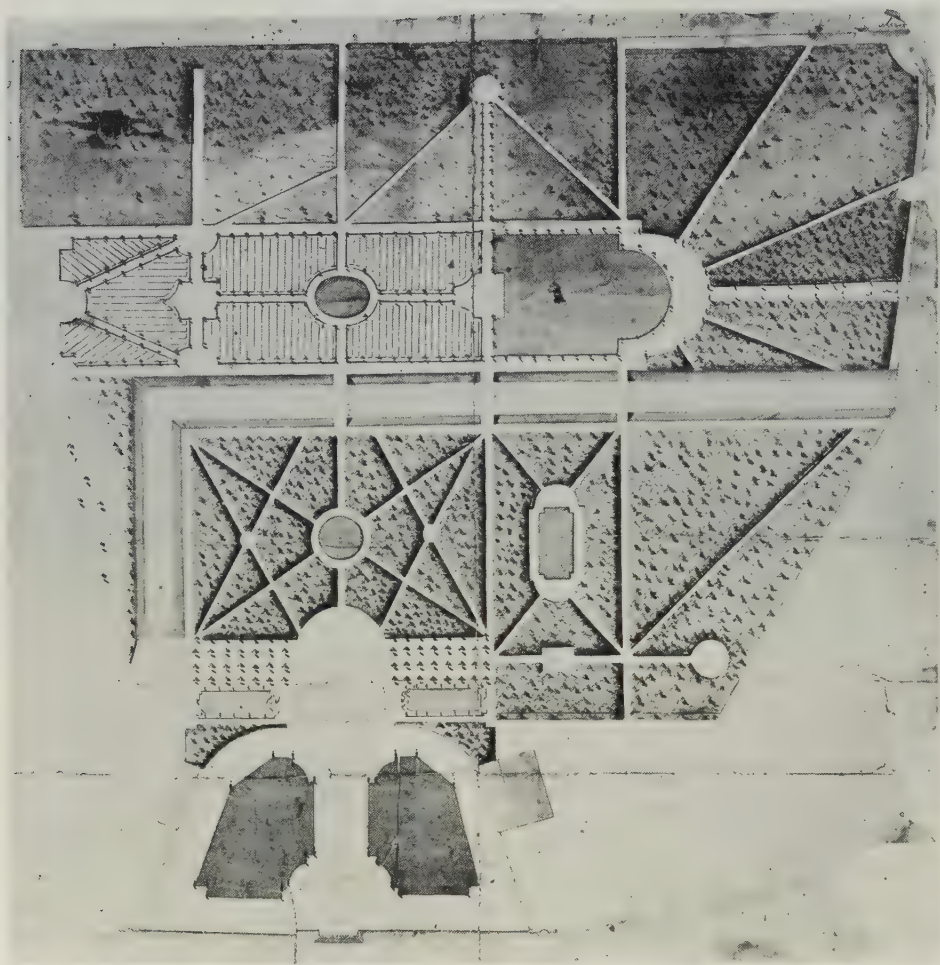
63. C. Hårleman. Ritning till Svartsjö slott. Trädgårdsfasad. S. A.

risaliterna inramas av upp till taket gående, rusticerade lisener. Taket är som vanligt det brutna mansardtaket.

Gavelfasaderna få sin karaktär av den ymnigt förekommande rustiken. Trädgårdsfasaden är som sig bör den rikast dekorerade med ornamentiken, rustik, mussla och en kartusch med drakvingar, koncentrerad på det utskjutande mittpartiet och hörnrisaliterna, vilka markeras vardera av fyra stycken urnor.

Detta lilla palais företer i allt väsentligt stora likheter med förebilderna i Frankrike, les maisons de plaisance, sådana som de t. ex. återgivas av Briseux. (Jfr fig. 5.) De förändringar Hårleman vidtagit äro främst motiverade av vårt strängare klimat, fönstren ha gjorts mindre och dörarna färre, men han bibehåller alltjämt bottenvåningen som huvudvåning. I detta fall frångick han ej sina franska förebilder, trots att det ur hälso- och värmesynpunkt var mycket olämpligt.

Som ovan påpekats ruttnade snart trävirket i Svartsjö slotts bottenvåning och fick ständigt repareras. I en annan byggnad, som Hårleman uppförde ungefär ett kvartsekel senare, Åkerö, möta vi samma förhållande, och Carl Gustaf Tessin framhåller i sin dagbok, att han av sin byggnad blivit övertygad om »tvenne hufwudsanningar: 1° att den som bygger sig stenhus här i Sweriget bör aldrig bygga sina egna rum à rez-de-

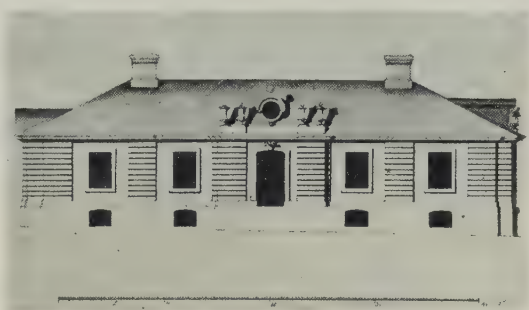
64. C. Hårleman. Ritning till Svartsjö slottsträdgård. Byggnadsstyrelsen.

chaussét, ty vår snö, vår kyhla, vår wätska, gör understa wåningen åtminstone i många åhr fuchtig och när därtill kommer trögålf födes egendomlige swamp.» — — — 2° att gångar och garderober utan direkt ljus aldrig torka, och att allt vad där insättes murknar och möglar. »Nedersta wåningen bör inwigas åt kök, skafferi, bagare-twättarestufwa» etc. — — — »andra wåningen til egit beboende» och »3:die wåningen till gästrum». ⁷³

Dessa två fall, Svartsjö och Åkerö, äro naturligtvis ej enstaka företeelser, och det är av stort intresse att observera huru i svensk arkitektur,

ungefär samtidigt med Tessins uttalande, huvudvåningen flyttas en trappa högre upp. Genom att denna våning alltid hade de högsta fönstren ändrades även exteriören. I de bruk och herrgårdar, som efter Jean E. Rehns ritningar i så stort antal uppfördes under 1760-talet, ligger nästan alltid *piano nobile* i övre våningen, vilket utgör en påfallande skillnad mellan Hårlemans och Rehns annars ganska överensstämmande byggnader.

Hela Svartsjö slott med flyglar och trädgård kan i detalj studeras dels i en stor specialplan över slottet med parterren, dels i en plan över hela trädgården. Framför slottets gårdsfasad projekterade Hårleman en stor gård med två stora geometriskt formade gräsmattor, inramad av ett staket och tvenne flyglar, snett inställda i förhållande till huvudbyggnaden för att vidga perspektivet mot densamma. Hårlemans ritningar till »Facade åt Bårggården af de wid Swartsjö Slätt ärnade flyglar» visa en enkel envåningsbyggnad med port och fyra fönster avdelade genom breda rusticerade lisenner. Rummen tänktes ordnade kring en i byggnadens längdriktning gående korridor.

65. C. Hårleman. Förslag till flygelbyggnad vid Svartsjö slott. Byggnadsstyrelsen.

Om dessa flyglar meddelar Cronstedt i den ovan citerade berättelsen av 1755, att gamla byggnader för vaktmästare, kök etc. blivit utdömda 1746 och »har Sahl. Baron Hårleman författat ritning på 2^{ne} stenflyglar i stället, til kök och betiänters rum, samt tillika ingifwit förslag på kostnaden, men sedermera har det icke blifwit vidare wärckstält». Sannolikt blevo de aldrig utförda.

Å slottets andra sida utbredde sig den egentliga trädgården, vars ännu till stor del bevarade plan framgår av ritningen (fig. 64). Bakom och parallellt med huset märkes först en allé med fyrdubbla trädrader och bakom denna en väldig boskéanläggning med stjärnplatser och geometriskt lagda gångar. Utmed denna löpte en lång kanal, över vilken förde tre broar till en annan långsträckt parterranläggning, antagligen köksträdgården, som omgavs av kraftig vegetation. Genom denna förde raka gångar. I trädgårdsplanen märkes alltså tvenne bestämt betonade längdperspektiv, som vinkelrätt korsa varandra, ett utgående från slottet, det andra markerat av den nedre parterren.

66 C. Fr. Adelcrantz. Ritning till tillbyggnad av Svartsjö slott. S. A.

Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika vistades ofta på Svartsjö, men trångboddheten i den relativt anspråkslösa byggnaden gjorde sig snart gällande. Uppvaktning och betjäning måste inkvarteras »på slottsvinden eller i bondehus», som Adelcrantz skriver, och »själva slottet, som af början blifvit byggdt till jakthus, är mindre än många säteshus i riket, så att den kungl. familjen uti största trängsel saknar de nödvändigaste bekvämligheter för sig och betjäning».

Adelcrantz fick 1769 i uppdrag att utarbete ett förslag till tillbyggnad av slottet, vilka ritningar likaså finnas i slottsarkivet. Tillbyggnaden, som enl. Adelcrantz bestod i »tvänne med slottet sammanhängande flyglar, kommandes hvardera af dem efter upprättadt förslag att kosta 47764 dlr smt», beslöts definitivt den 6 april 1770, då det av Adolf Fredrik approberade kontraktet slöts mellan Adelcrantz och slottsmurmästaren, åldermannen Johan Chr. Körner. Enligt detta skulle genast börjas med den norra eller kungsflygeln, som måste vara färdig sommaren 1771; arbetet med den södra eller drottningflygeln skulle vara avslutat på hösten 1773.

Det av Hårleman uppförda slottet bevarades i oförändrat skick som mittbyggnad — endast en lanternin påbyggdes mitt på huset — och härifrån utdrogs två stora flyglar, vilkas arkitektur helt sammankomponerades med slottets. Genom denna tillbyggnad fick Svartsjö slott den exteriör, som bevarats till våra dagar. Inredningen har dock spolierats under 1800-talet, och när slottet 1888 anvisades till lokal för en tvångsarbetsanstalt för män, inreddes byggnaden till kasärn med 300 bostads-celler. Det beklämmande intryck, som griper besökaren vid en kringvandring i de brunt oljefärgade och gallerförsedda slottsgemaken, som fortfarande ligga efter den ursprungliga planen, förflyktigas något, när man kommer ut och ser de väl bibehållna fasaderna. Planeringen kring

67. Svartsjö slott. Gårdsfasad. Foto.

gårdsplanen har förstörts genom ett flertal ekonomi- och sjukhus, höga fängelsemurar m. m., men åt trädgårdssidan vittnar ännu den underbara parken om Svartsjö forna skönhet.

Framför allt tack vare ritningarna kan man bilda sig en god uppfattning om, hur den Hårlemanska byggnaden såg ut under dess korta blomstringstid. Detta har sitt stora intresse av flera skäl. Främst därför att Svartsjö är ett synnerligen typiskt verk av Hårleman och den äldre rokokotiden samt den äldsta kända anläggning av detta slag. Någon liknande herrgårdsanläggning före 1734 är icke känd, och det är först under 1740-talet, som nya corps de logis mera allmänt börja uppföras ute i landet i många fall med Hårleman som arkitekt. Svartsjö lilla slottsbyggnad synes i flera fall ha tjänat som förebild åt den borgerligt betonade herrgårdsarkitektur, som blomstrade i Sverige vid det adertonde seklets mitt.

Kungsör.

Den av Carl XI så omtyckta kungsgården Kungsör i Västmanlands län hade alltsedan hans tid allt mer fått förfalla. Redan 1738 hade man

68. C. Hårleman. Förslag till kungsgården Kungsör. Byggnadsstyrelsen.

ej funnit mödan värt att reparera gården, och Cronstedt berättar i sin ovan citerade berättelse av 1755 att kavaljersbyggnaden, »som långt för detta blifwit utdömd är nu mere aldeles förderfwad igenom takets infallande». På grund därav hade hans företrädare, Hårleman, »i anseende till desse gamla och nästan obrukbare husen, wid förra Riksdagar rijtning ingifwit på ett nytt stenhus upsättjande öfwer de på Borggården ännu med tak conserverade wälfde kiällare som dock ännu ej blifwit wärckstält».

Hårleman hade den $\frac{2}{12}$ 1745 till Kungl. Maj:t ingivit »dessein» och förslag »till nytt stenhus vid Kungsör», och ritningarna hade då approberats av konungen.⁷⁴ Men något nytt Corps de logis blev aldrig uppfört vid Kungsör. Ritningar därtill finnas emellertid bevarade.⁷⁵ Fasaderna har den vanliga uppbyggnaden med nio fönsteraxlar i två våningar, starkt betonat mittparti inramat av kraftiga rusticerade lisener, fronton samt brutet tak. Planen visar heller intet anmärkningsvärt. Å en ritning äro de gamla källrarna utmärkta med svart och allt nytt efter vanligheten med rött. Byggnadsplanerna strandade emellertid på grund av bristande medel, och Hårlemans ritningar kommo aldrig till användning.

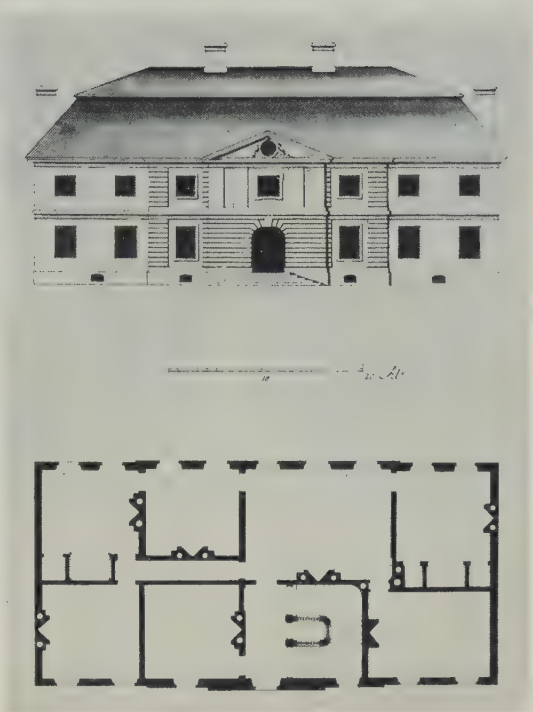
Flyinge Kungsgård.

Ytterligare en kungsgård, vartill Hårleman uppgjorde ritningar, är Flyinge i Malmöhus län. När han på sin resa 1749 passerade där förbi,

anmärkte han i dagboken (sid. 26): »Wid pass en mil på denna sidan Lund besiktigade wi det gamla förfalne, men nu till uprättning ämnade Slottet eller Biskopssätet wid Kungsgården Flyinge». Ombyggnadsförslaget synes redan då ha varit på tänkt och ritningar utarbetade. Hårlemans ritning, som i original finnes i Hochschildska samlingen, Bellinga, i kopior i Byggnadsstyrelsen och N. M., visar en enkel byggnad av vanlig typ med ett mittparti, som i mycket erinrar om det på Svartsjö. Liksom vid Kungsör tänktes det nya huset uppfört på det gamlas grund.

Något byggnadsarbete tycktes ej heller här komma igång, och i Gillbergs beskrivning över Skåne, tryckt 1765, omtalas att »Characters Byggnaden består nu af korswärcke en wåning hög; men efter Desein kommer framdeles en grundmurad Corps de Logis med 2:ne flyglar att byggas».⁷⁶

Så sent som 1765 hade Hårlemans ritning till Flyinge ej resulterat i någon nybyggnad, och det är knappast troligt, att någon sådan senare kom till stånd.

69. C. Hårleman. Förslag till kungsgården Flyinge. Byggnadsstyrelsen.

Slottsprojekt för utlandet.

I samband med Hårlemans verksamhet som slottsbyggare böra ytterligare nämnas två projekt, som han utförde dels för Fredrik I:s broder lantgreven Wilhelm av Hessen-Cassel, dels för konungen av Preussen Fredrik Wilhelm I.⁷⁷ Om den förstnämnde omtalas i Berchs minnes-teckning, att han önskade ritningar av Hårleman, och i korrespondensen med Tessin få vi veta vad dessa ritningar gällde. Lantgreven hade

70. C. Hårleman. Slottsprojekt. N. M.

planer på att till- och ombygga slottet Amelienthal vid Cassel. Vid besöket hos Fredrik I i Stockholm 1732 gjorde han bekantskap med den unge Hårleman, som fick i uppdrag att utarbета ritningar.

Hårleman omtalar i augusti 1732, att han mottagit prinsens order »touchant son Chateau d'Ameliendhal dont il a fait venir les mesures et pour lequel il m'a demandé plusieurs projets», . . . »comptant que je les ferois sous votre direction mon tres cher Comte», som Hårleman artigt nog tillägger. Prinsen skulle emellertid snart resa hem igen, varför det brådsnade med ritningarna, och i sept. skriver Hårleman, att han fått »dessiner jour et nuit pr le Prince Guillaume». ⁷⁸ De voro också färdiga vid avresan några dagar senare, då Hårleman omtalar, att han för sitt besvär erhållit »beaucoup de bonne mine, bien des louanges et une petite montre d'or». ⁷⁹ Det tycks också ha stannat vid detta, och det förunnades i stället Hårlemans lärjunge Simon Louis Du Ry att uppföra slottet. Märkligt nog arbetade Du Ry på ritningarna till Amelienthal eller Wilhelmsthal, som det senare kallades, just under sin utbildningstid i Stockholm. ⁸⁰

Om slottsbyggnaderna i Potsdam veta vi endast, att Hårleman omkr. 1735 blivit anmodad av konungen av Preussen »om projecter till någon Byggnad i Potsdam; hwilka så wäl behagade, att högbem^{te} Konung sände honom sin Riddare-Orden de la Generosité». ⁸¹

Ritningarna till dessa två slott äro okända, och då Hårleman så gott som aldrig antecknade namn eller andra upplysningar, torde det vara nästan omöjligt att med säkerhet attribuera några blad till det ena eller andra projektet. I Hårlemanska samlingen finnas dock trenne slottsprojekt, som bära en otvetydig utländsk prägel. De kunna knappast ha projekterats för något slott i Sverige och ha aldrig blivit utförda. Att dessa projekt äro just de, som man vet han utförde för Potsdam och

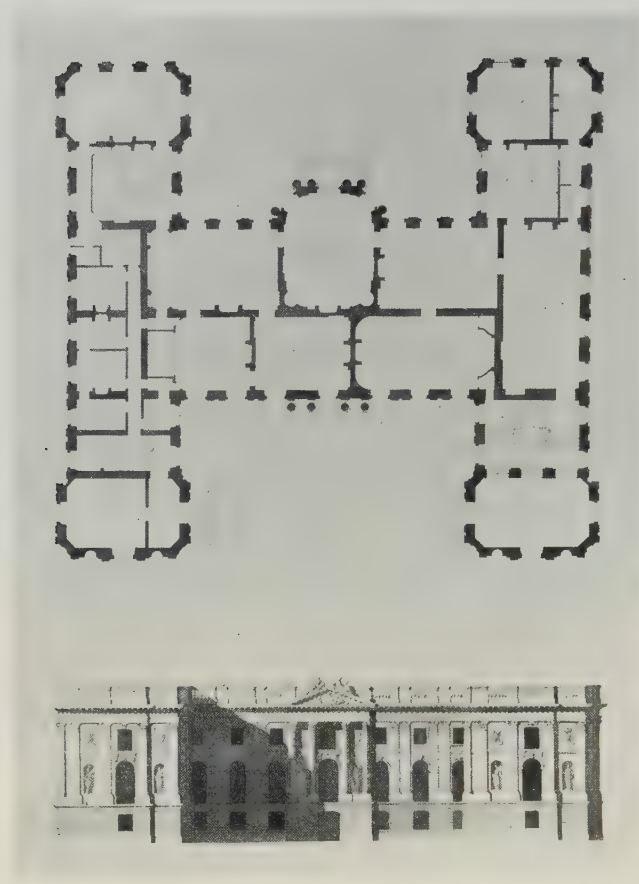

71. Palazzo Madama i Turin. Foto.

Cassel är endast en mycket svag gissning. Därmed må vara hur som helst, ritningarna äro intressanta som arkitekturhistoriska dokument och kunna lämpligen behandlas här.

Det ena projektet avbildas i fig. 70 och gällde som synes en stor palatsbyggnad av en arkitektur, som i mycket skiljer sig från Hårlemans vanliga stil. Som mittparti tänkte han sig en magnifik kolonnuppställning flankerad av arkader skilda genom korintiska pilastrar. Bottenvåningen har tagit form av en hög, rusticerad sockel, taklisten prydes av en balustrad med dekorativ skulptur. På ömse sidor om denna framskjutande mittbyggnad fortsattes fasaden med i samma anda komponerad arkitektur och avslutades med kolonnprydda hörnpartier, försedda med tornliknande uppbyggnader. Två alternativa, varandra mycket närstående förslag, gjordes till denna fasad.

Av stort intresse är att kunna konstatera den direkta förebilden till den stora mittbyggnaden. Vid behandlingen av studieresorna framhölls det starka intryck, som Hårleman tog av Juvaras arkitektur i Turin. Det visar sig, att denna mittbyggnad i ena alternativet är *i detalj* kopierad efter Juvaras kända byggnad Palazzo Madama. I det andra alternativet är parställda kolonner Hårlemans enda tillägg. Den nära släktskapen med den långa trädgårdsfasaden vid Versailles är också

72. C. Hårleman. Slottsprojekt. N. M.

påfallande. De tornliknande sidobyggnaderna möta oss t. ex. på Palazzo Marino i Milano och Villa Medici i Rom, samt mycket överensstämmande är den med Hårleman jämnåriga Vanvitellis dock senare utförda stora projekt till slottet Caserta vid Neapel. Ur stilhistorisk synpunkt har detta förslag sitt stora intresse. Ett med detta ganska befryndat förslag till en mindre slottsbyggnad återges i fig. 72. Fasadarkitekturen, hög sockel, kolonn- och pilasterindelning samt balusterförsatt tak är i stort sett densamma. Planen är dock mindre vanlig. Från en huvudbyggnad med oval salong framspringa åt båda håll väldiga flyglar.

Teckningen är egenhändigt utförd av Hårleman, men huruvida den återger ett fullt självständigt projekt, är en uppmätning eller avritning,

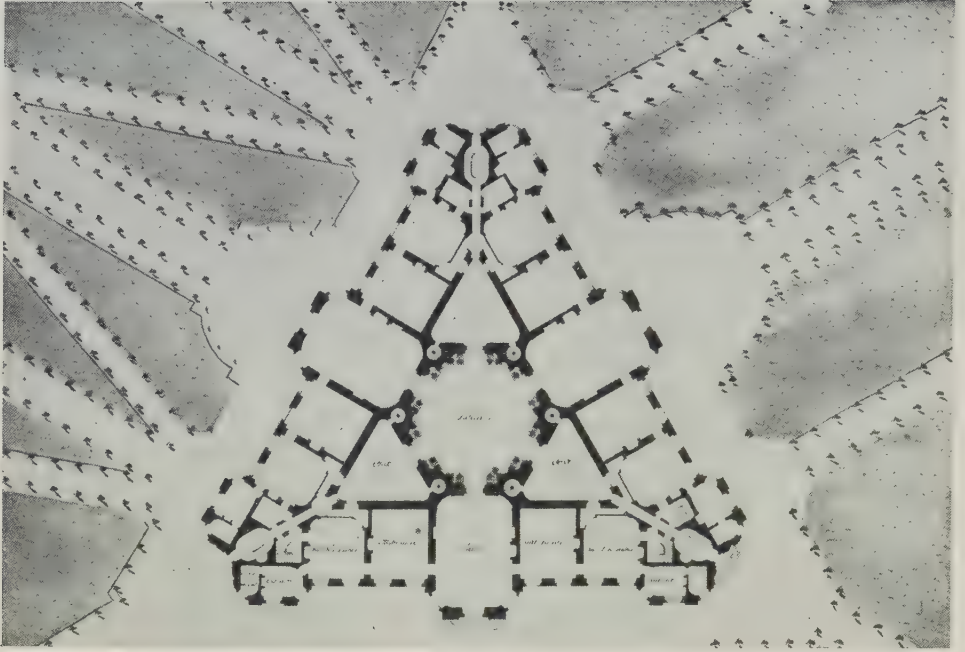

73. C. Hårleman. Slottsprojekt. N. M.

har jag ej lyckats avgöra. I litteraturen har icke påträffats någon fullt överensstämmande slottsbyggnad, varför vi här torde ha ytterligare ett exempel på Hårlemans många utförda projekt.

Hårlemans tredje slottsprojekt är även det, särskilt vad planen beträffar, en för honom mycket ovanlig skapelse (fig. 74). Grundformen är den liksidiga triangeln. Mitt på varje sida ligger en fyrsidig något utskjutande sal med avrundade hörn; i de tre vinklarna ligga trappor och i triangelns mitt en stor, sexsidig, kolonnprydd salong, vars kupol höjer sig över de omgivande fasaderna. Runt denna väldiga salong bildas tre öppna ljusgårdar. Ritningen till fasaden visar en två våningar hög, ganska enkel och för Hårleman karakteristisk slottsbyggnad. En gammal påskrift på tyska upplyser om, att bladet är egenhändigt utfört »von dem berühmten königlichen schwedischen Architecten und Hof Intendenten von Horlemann» (fig. 73).

Vid uppgörandet av planen till denna egendomliga byggnad kan Hårleman ha influerats av Juvaras under 1720-talet uppförda slott Stupinigi nära Turin. I detaljerna finnes ingen överensstämmelse, men grundidén med den stora centrala salongen är i stort sett densamma. En påfallande likhet är dock rådande mellan denna plan och ett projekt av Briseux, avbildat i dennes arbete »L'Art de bâtir des Maisons de Campagne» del II pl. 142. Den huvudsakliga skillnaden är att Briseux endast utfört två av triangelns sidor, samt i stället för den stora salongen tänkt sig en rund peristyl och ett trapprum. Vi möta alltså

74. C. Hårleman. Slottsprojekt. N. M. Plan till föregående.

här ett nytt exempel på frändskapen mellan Hårleman och den franske arkitekten.⁸²

Att döma av teckningsmaneret och påskriften av titeln hovintendent bör detta projekt dateras till 1730-talet.

KAP. II.

HERRGÅRDAR OCH ÄMBETSBOSTÄLLEN.

I.

Herrgårdar.

Studiet av de svenska herrgårdarna har på senaste tiden i hög grad underlättats genom utgivandet av det i många avseenden förträffliga arbetet om »Svenska Slott och Herresäten». Största svårigheten vid en behandling av herrgårdsarkitekturen är dock saknaden av nödigt arkivmaterial. Herrgårdsarkiven äro till stor del spolierade, och de statliga arkiven innehålla som bekant ganska litet rörande gårdarnas byggnadshistoria. Det är också en kännbar brist i ovannämnda arbete, att en fast datering samt namnen på de olika herrgårdarnas arkitekter så ofta saknas.

Herrgårdsbebyggelsen under 1700-talet koncentrerade sig dels i mälardalens landskap, framför allt i Upland och Södermanland, med kraftiga utlöpare till Östergötland, dels i Skåne.

Byggnadsverksamheten förefaller dock ej ha varit särskilt livlig under 1700-talets första hälft, och de av Hårleman med säkerhet uppförda gårdarna äro lätt uppräknade. Den byggnadstyp, som han efter franskt mönster skapade i de mindre slotten, kungs- och herrgårdarna, blev dock grundläggande även för större delen av seklets andra hälft och spriddes ytterligare runt hela landet genom mönsterblad och Wijnblads mönsterböcker. Hårleman kan därför indirekt anses ha spelat en ganska betydande roll även för herrgårdsarkitekturen.

Hans säkra verk äro som sagt ej så många. Men med kännedom om hans stora produktivitet finnes helt säkert anledning misstänka, att många 1700-talsgårdar med okänt arkitektnamn, härstamma från honom. Många av hans ritningar, särskilt till mindre herrgårdar, finnas i N. M. och annorstädes, men det har i de flesta fall visat sig omöjligt att för

närvarande bestämma dem till en viss byggnad. Husen kanske aldrig blivit uppförda eller också ha de hunnit bliva ändrade många gånger under de 175 till 200 år, som förflutit sedan de byggdes.

Utom den herrgårdstyp som Svartsjö slott så väl exemplifierar, förekomma under 1700-talet ytterligare två typer, som jämsides komma till användning: dels byggnaden med indraget mittparti och framspringande flyglar, dels det rektangulära huset, vilket såsom varande det enklaste fick den största spridningen. I de flesta fall kompletterades huvudbyggnaden av två fristående flyglar, vilkas antal kunde ökas så att hela gårdsplanen blev omsluten som en borggård. I många fall utgrupperades rytmiskt mindre flygelbyggnader för att stegra intrycket av entrén till gården.

Den förstnämnda typen med oval salong användes av Hårleman endast i så vitt jag vet två nybyggnader. Även hans lärjunge J. E. Rehn, som verkade under en tid av livligare byggnadsverksamhet under 1760—70-talen, använde sig ibland därav. Efter dennes ritningar uppfördes bl. a. Österby, Gimo, Forsmark och Väsby i Upland, Sturehof i Södermanland, Ljung i Östergötland, Rosslätt, Bjersjölagård och Tulesbo i Skåne.

Hårlemans två nybyggnader äro Svindersvik i Nacka s:n nära Stockholm samt Fogelvik i Tjusts härad i Kalmar län. Samma typ visar även Kaggeholm i Upland, uppfört även det under 1700-talets första hälft, men av okänd arkitekt.

Svindersvik uppfördes under 1730-talets slut som sommarbostad av den kände affärsmannen och bruksägaren Claes Grill efter ritningar av Hårleman.⁸³ Corps de logis utgöres av en tvåvåningsbyggnad, endast 20 meter lång och 9 meter hög. Fasadernas dekorering inskränkes till den sedvanliga putsrustiken och listverk. Endast åt balustrader med dekorativa gjutjärnsurnor runt huset samt åt en lustig takryttare ha givits rikare former. Färgbehandlingen är av en ovanligt god verkan: varmt gul puts samt en sockel i rött och svart.

Planen är den vanliga med husets mittaxel gående genom vestibulen och den åttsidigt ovala salen, från vilken dubbeldörrar leda ut till terrassen med en hänförande utsikt över Gäddviken och stora segelleden. Ursprunglig inredning finnes i salen, där väggarna äro klädda med träpanel indelad av pilastrar och lister samt i stora salongen med rokokoramar kring de väggfasta speglarna. Köksflygeln är också kvar i oförändrat skick med sina breda rusticerade lisener samt dekorativa urnor över portalen.

75. Svindersvik. Gårdsfasad. Foto.

Carl Gustaf Tessin vistades ofta på Svindersvik, och i sin dagbok har han efterlämnat en entusiastisk beskrivning därav. Bland annat ger han följande värdefulla upplysning, att »naturens lek, herr Grills pung och smak, samt min vän sahlig Herr Baron Hårlemans konst, hafwa giordt af Swinderswik ett människonöje, som har få likar i täckhet och städning». Bland ställets alla behag framhålles särskilt »ett på modellet af Swartsjö wäl byggt och fullkoml. inredt hus».⁸⁴ Det är intressant att denna överensstämmelse påpekats redan av Tessin. Den är också synnerligen i ögonen fallande, och så väl husets plan som flygelfasaden äro nästan förminskade kopior av Svartsjö.

Märkvärdigt oberört har Svindersvik och dess vackra park genomlevt snart 200 år. Tack vare att det så gott som uteslutande använts till sommarbostad, har hela anläggningen i hög grad fått behålla sin ursprungliga karaktär, och man må hoppas att den redan av Tessin fruktade »stadens närhet», som under senare år tilltagit i så oroväckande grad, ej måtte helt uppsluka denna underbara anläggning från kung Fredriks tid.

Fogelvik stod, enligt uppgift av E. Åkerhielm, färdigt 1796, uppfört efter Nic. Tessin d. y:s ritningar!⁸⁵ Denna uppgift tarvar en revidering

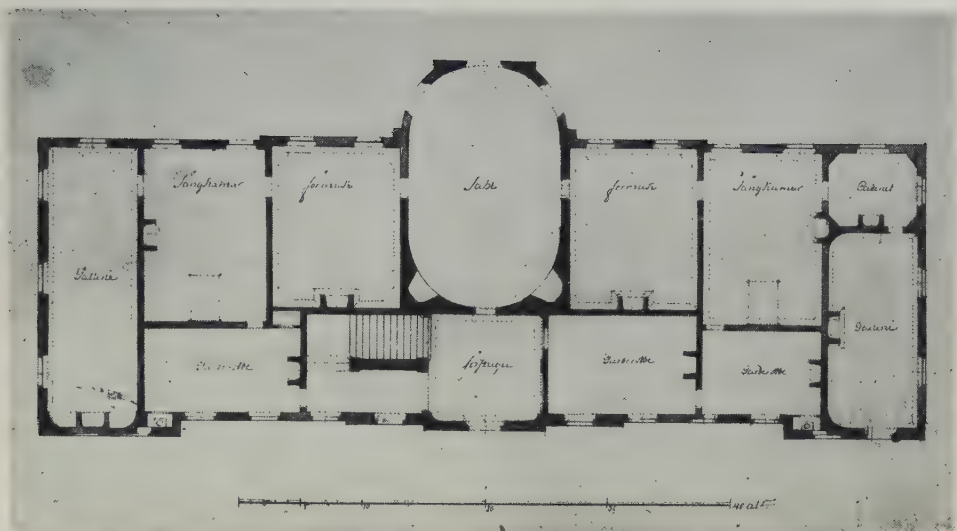

76. C. Hårleman. Förslag till corps de logis vid Fogelvik. Trädgårdsfasad. K. B.

så till vida som corps de logis i sitt nuvarande skick är ett verk av Hårleman. När detta uppfördes är mig obekant, men av stilen att döma torde det ägt rum vid 1700-talets mitt.

Hårlemans ursprungliga originalritningar till »Stenhus wid Fogelwik» finnas i Kungl. biblioteket och i Fullerö gårdsarkiv. Dessa synas dock ha förefallit byggherren, som bör ha varit greve A. Horn, väl stora och dyrbara att utföra, ty huset är i sitt nuvarande skick en förminskning av det första projektet. Även Hårlemans ritningar till det mindre förslaget finnas i K. B. Huset uppfördes i huvudsak efter dessa ritningar. Den å fig. 78 synliga höga sockeln finnes dock ej i verkligheten. Den största förändringen å gårdsfasaden är, att fönsteraxlarnas antal minskats med fyra stycken, från tretton till nio, varigenom de båda hörnrisaliterna, vardera med två fönster, borttagits. Planen med det ovala huvudrummet i byggnadens mittaxel är i övrigt ungefär densamma. Huset med delvis bevarad inredning kompletteras av fyra flyglar. Det företer många likheter med andra av Hårleman uppförda byggnader, t. ex. Svartsjö och Sätuna.

Den andra och tredje herrgårdstypen stå varandra synnerligen nära. Huset med indraget mittparti och framspringande flyglar övergår i många fall direkt i det rektangulära huset på så sätt, att flyglarna allt mer förminskas till hörnrisaliter, vilka stundom endast markeras på fasaden av rusticerade lisener. Den andra typen, som framför allt genom Tessin d. ä:s verksamhet kommit till en rik utveckling i vår stormaktstids arkitektur, levde kvar ofta i ganska förvanskad skick i 1700-talets herresäten och residensbyggnader. Genom impulser från Frankrike, där den vid seklets mitt åter blir modern⁸⁶, upplever denna typ en ny blomstring.

77. C. Hårleman. Förslag till corps de logis vid Fogelvik. Plan till föregående. Fullerö.

Nyantiken använder sig med förkärlek av denna planform, då en kolonnförhall bekvämt kunde placeras mellan flyglarna.⁸⁷

Typiskt är att de enstaka fall, då Hårleman använder sig av denna planform, tillhöra hans sista år omkr. 1750. Mest utpräglad föreligger typen i en av de mest utsökta och enhetliga anläggningar som utfördes på 1700-talet, Övedskloster. I Johannishus i Blekinge, vilket Hahr visat vara byggt av C. Fr. Adelcrantz, återfinnes samma typ i mindre skala.

Övedskloster tillhörde vid 1700-talets mitt den store jorddrotten och byggherren Hans Ramel, med vilken Hårleman blivit befryndad genom sitt giftermål med Henrica Juliana Liewen. Planerna att återuppföra slottet synes ha uppstått omkr. 1750. Antagligen utarbetades ritningarna under Hårlemans sista levnadsår. Byggnadsarbetet ägde rum först under 1760-talet, och på grund därav har bl. a. av Upmark d. y. och Hahr framkastats tvivel om, att Hårleman verkligen skulle vara arkitekten.⁸⁸ Detta bestyrkes dock främst av husets arkitektur samt av en mycket pålitlig källa, J. L. Gillbergs skånebeskrivning. Här uppgives att de gamla husen vid borggården »nu snart kommer att nederrifvas och ombyggas efter en dertill af framledne Herr Baron Hårleman författad ritning, och skall bestå uti en Corps de Logie med 4 st. Pavilloner, hwaraf 2:ne redan äro färdige».⁸⁹

78. C. Hårleman. Förslag till corps de logis vid Fogelvik. Gårdsfasad. K. B.

Att Hårleman är mästaren till Övedsklosters arkitektur, anser jag otvivelaktigt. Inredningen utfördes efter Jean Erik Rehns ritningar.⁹⁰

Det är en synnerligen intressant och ståtlig anläggning, som vi kunna studera i det nuvarande Övedskloster, om vilket Gustaf III lär ha fällt det kända yttrandet »trop royal pour un particulier!»⁹¹ Framför huvudbyggnadens norra fasad ligga de fyra omtalade flyglarna förbundna med denna och varandra genom envåningshus och murar. Den ståtliga borggård som på så sätt bildas, en förstorad upplaga av den franska »cour d'honneur», synes ha påverkat J. E. Rehn vid skapandet av Gimo.⁹² Husen runt borggården äro vitputsade, men huvudbyggnaden är rödputsad med breda rusticerade lisener m. m. av röd Övedsklosters-sandsten. Genom att huset ligger i en sluttning, har borggårdsfasaden blivit tvåvåning, trädgårdsfasaden trevåning med arkaderad bottenvåning. Fasadernas uppbyggnad i övrigt framgår av här reproducerade ritningar, efter vilka huset blivit uppfört.

Huvudbyggnadens plan är av stort intresse.⁹³ I piano nobile, d. v. s. bottenvåningen åt borggårdssidan, äro rummen grupperade på vanligt sätt, med den skillnad att den ovala salongen blivit utbytt mot ett fyrsidigt rum. Övre våningen domineras av den långa, raka korridoren, löpande i byggnadens längdriktning. Till denna öppnas samtliga rum. Vid 1700-talets mitt blir denna planlösning allt vanligare. I det av Briseux 1743 utgivna arbetet »L'art de bâtir», vilket otvivelaktigt har influerat Övedsklosters både plan och fasad, finner man i samtliga förslag till plan för övre våningen, den s. k. premier étage, samma långa korridor. Redan i 1500-talets och det tidiga 1600-talets byggnader finnes stundom denna

79. C. Hårleman. Övedskloster, ritning till trädgårdsfasad. Övedsklosters gårdsarkiv.

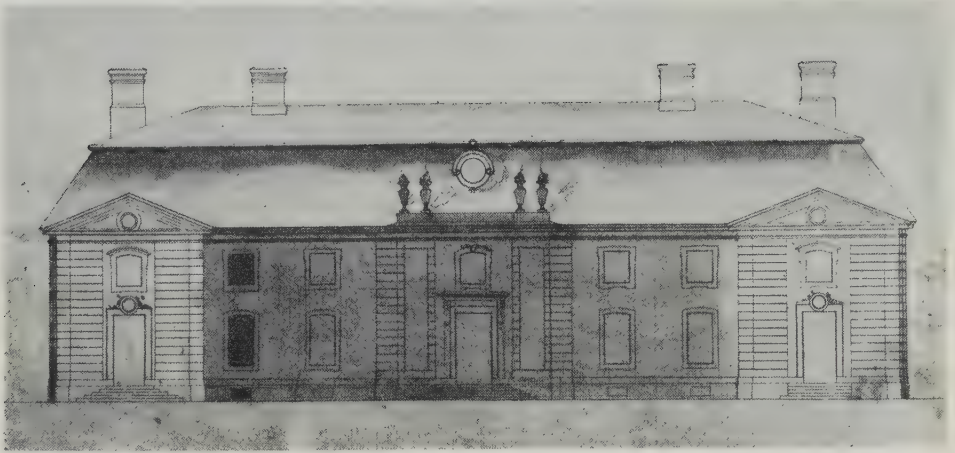
korridor i bottenvåningen. Under 1700-talet återkommer den i sovrumsvåningen, där den tjänar endast ett rent praktiskt syfte. (Jfr fig. 4.)

Framför trädgårdsfasaden ligger en parterr kantad av klippta häckar och träd, och runt den ståtliga slottsbyggnaden sträcka sig vidsträckta parker. Övedskloster är en bland Sveriges mest fulländade anläggningar och ett utsökt prov på Carl Hårlemans konst.

Åkerö i Södermanland uppfördes som bekant för Carl Gustaf Tessin. Att döma av alla de olika förslag som Tessin och Hårleman utförde, voro förberedelserna till detta bygge mycket grundliga. Ritningsmaterialet finnes bevarat i skilda arkiv. Helt naturligt gjorde Hårleman sitt bästa för att skapa en så lyckad och helgjuten anläggning som möjligt, när hans gamle vän och gynnare Carl Gustaf Tessin var uppdragsgivare. *Åkerö* kan också lämpligen behandlas som representant för den tredje typen, det rektangulära huset med i puts markerade hörnrisaliter och flyglar ej sammanhängande med huvudbyggnaden.

De två första förslagen utfördes av Tessin själv. Det är två enkelt utförda planer utan någon egentlig karaktär. På det ena av dessa blad har han själv skrivit »Mitt andra utkast till huset wid *Åkerö*. 3^{die} utkastet som jag blef wid, giordes af Hr. Hof Intend. B. von Hårleman.» Men det tredje utkastet tycks ha efterföljts av flera. Den inbördes ordningen mellan dessa är dock svår att avgöra.

Det första förslaget tyckes vara det i fig. 81 avbildade. Fasaden är

80. C. Hårleman. Övedskloster, ritning till borggårdsfasad, Övedsklosters gårdsarkiv.

ganska egendomlig så till vida, att i stället för två av fönsteraxlarna tänktes i den helt rusticerade bottenvåningen nischer med skulptur, i övervåningen minnestavlor. I mittpartiets fronton märkes i en kartusch Tessinska och Sparreska alliansvapnet. Den i flertalet förslag bibehållna placeringen av portarna, en å varje sida av mittrisaliten, observeras redan här. I ett senare projekt är fasaden ganska överensstämmande med det slutgiltiga, men trappuppgången är förlagd mitt på fasaden.

Av det sista och i huvudsak utförda förslaget med påskrift »maison de campagne de M^r Le Comte de Tessin» avbildas fasaden åt sjösidan i fig. 82. Rusticerat mittparti, två ingångar samt fronton med Tessin-Sparreska alliansvapnet äro utmärkande drag. Åt gårdssidan äro två hörnrisaliter markerade av urnor, slätputsade lisener och putsrustik. Risaliterna betonas ytterligare av var sin port, av vilka den ena var fingerad. Vad planen beträffar ligger huvudrummet ej längre i byggnadens mittaxel utan är något förskjutet åt sidan, och vad den härigenom förlorat i klarhet, har den säkerligen vunnit i bekvämlighet.

Enligt uppgift i Svenska Slott och Herresäten börjades rivningsarbetet av det gamla huset på Åkerö så sent som 1752. Enligt Sigrd Leijonhufvud hade Tessins maka Ulla Sparre redan på hösten 1749 gjort upp kontrakt med en murmästare om att bortskaffa resterna av det gamla huset, som skulle användas till terrassfyllning åt sjösidan.⁹⁴ Murmästaren skulle låta transportera »all den bråten i sjön och conservera allt det gamla teglet i valven», som det heter. Arbetet utfördes vintern 1749—50, ty när Ulla Sparre nästa vår kom ut till sitt Åkerö, såg hon med välbehag

81. C. Hårleman. Förslag till Åkerö. N. M.

att den fula och skrymmande ruinen ej längre skymde den vackra utsikten. Under hela 1750-talet arbetades med uppförandet och inredningen av huvudbyggnaden under Tessins eget överinseende. Så länge Hårleman levde, var även han flera gånger därute bl. a. i sällskap med murmästaren Körner, »notre vieux Körner», som han kallade sin trogna hjälpredda från en mängd byggen.⁹⁵ Men också Tessins maka ägnade mycken tid och intresse åt det blivande hemmet, och enligt Sigrid Leijonhufvud voro trädgårdsanläggningarna hennes verk. Även dessa planerades efter Hårlemans ritning men blevo aldrig fullt färdiga.⁹⁶ I slutningen från gårdsplanen lades en parterr inramad av alléer samt på sidan därom en stor köksträdgård. Hårlemans ritning till en enkel orangeribyggnad kom säkerligen aldrig till utförande. De båda flyglarna uppfördes enligt kontraktet i Åkerö arkiv av Petter Gerdes 1755, och det »nya stenhuset», inspektorsbostaden, 1762.

Inredningen blev synnerligen originell. I stora salen utfördes en målad dekoration efter skisser av fransmannen L. J. Le Lorrain av Olof Fridsberg, som även dekorerade i andra rum. Även Johan Pasch anlätades.⁹⁷ Särskilt anmärkningsvärd är den vackra trappan med sitt smidda trapppräcke, som i elegans och form är fullt jämförlig med trappanläggningar av motsvarande slag i Frankrike.

Med största omsorg och intresse följde Tessin uppförandet av detta Åkerö, som skulle bliva hans ålderdoms hem. I ett brev till kronprins Gustaf, daterat Åkerö den 6 juni 1753, tryckt i den berömda brevsamlingen »En gammal Mans Bref til en ung Printz», skriver han bl. a.: »Ett

de campagnes de l'inc Le Comité de l'École

82. C. Hårleman. Ritning till Åkerö. Fasad åt sjösidan. Åkerö gårdsarkiv.

hus, afpassadt efter mina wilkor och min förmögenhet, ser jag nog långsamt byggas under mina ögon». Han påpekar hur »omisteligt husägarens öga är», om resultatet skall bliva gott, samt tillägger blygsamt och märkvärdigt uppriktigt: »Jag widgår, at, ehuru jag bör bygnings-wäsendet i allmänhet förstå, så brister mig dock handlaget och de konst-grep, hwilka de äga, som enkannerligen hwart och et derunder hörande handwerk idka. Jag söker at nyttja de förfarnaste Kon: tnärers råd och åtgärd» etc. Åkerö tycks ha spelat en viss roll vid den undervisning prinsen fick mottaga. I Berchs levnadsteckning över Tessin omtalas att han efter Hårlemans ritningar lät förfärdiga en modell av Åkerö. »Barn älska att bygga små hus», och prins Gustaf fick av denna modell lära sig byggnadens sammansättning, »huru huset skulle se ut innantill, och huru meubleras».⁹⁸

Åkerö finnes alltjämt väl bevarat och gömmer inom sina murar många Tessinminnen, främst den stora dagboken om 29 volymer som är en guldgruva för studiet av 1700-talets konst- och kulturhistoria.

Bland alla bevarade projekt till herrgårdsbyggnader reproduceras ett, som kan anses vara särskilt typiskt för Hårlemans stil. I detta återfinnes å gårdsfasadens mittparti samma uppbyggnad som redan beskri-

83. Åkerö. Trädgårdsfasad. Foto.

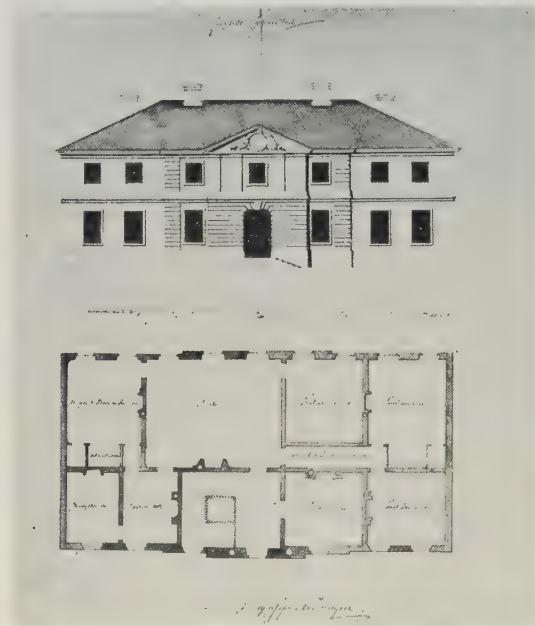
vits i samband med Svartsjö. Det erinrar i så hög grad om det efter Hårlemans ritningar uppförda *Sätuna* i Upland, att man nästan vore frestad betrakta det som ett första förslag. Så kan dock ej vara fallet, emedan *Sätuna* är byggt på det gamla husets grund och därigenom fått en oregelbunden plan med sned hjärtmur.

Litteraturen om det nuvarande *Sätuna* är mycket rik. Under hänvisning därtill⁹⁹ behöver endast påpekas, att corps de logis uppfördes på 1740-talet av friherre Fleming efter Hårlemans ritningar. Samtliga fasader äro mycket karakteristiska för husets arkitekt. De gulputsade murarna stå vackert mot det vitputsade, rusticerade mittpartiet, lisenerna, frontonen och den runt byggnaden gående kordonlisten. Det väl bevarade huset med flyglar och uthus är en god exponent på ett mindre svenskt herresäte vid 1700-talets mitt.

Granhammar i Upland tillbyggdes med en våning av generalmajoren Jacob Albrecht von Lantingshausen på 1750-talet.¹⁰⁰ Av sin vän Hårleman fick han ritningar, vilka t. o. m. graverades av Jean Erik Rehn under titeln »Granhammarhus herr General Majior Lantingshausen tillhörigt». Huset blev alltså tvåvåningt med sju fönsteraxlar, helt rusticerad bottenvåning, stor mittrisalit åt gården samt tvenne i putsen markerade hörnrisaliter åt trädgårdssidan. Vi möta återigen den vanliga uppbyggnaden. Åren 1801—1802 påbyggdes huset med en tredje våning, varigenom de goda proportionerna delvis gingo förlorade.¹⁰¹

Thorönsborg uppfördes, enligt uppgift i Anton Ridderstads Östgöta-beskrivning, år 1756 efter Hårlemans ritning i två våningar med frontespis och hög kupolbyggnad.¹⁰² Denna uppgift har det emellertid ej lyckats mig att bestyrka. Den väldiga huvudbyggnaden i två våningar med tretton fönsteraxlar, en kraftig, tre våningar hög mittrisalit med fronton samt mansardtak kan emellertid mycket väl av stilistiska skäl tillskrivas Hårleman, vars ritningar lära finnas i gårdsarkivet.¹⁰³ Det höga mittpartiet är dock ett för Hårlemans arkitektur i övrigt okänt element, som

knappast förefaller ursprungligt. För beskrivning och avbildningar av det slottlika corps de logis'et, uppfört av generalen greve Göran Gyllenstierna, hänvisas till Upmarks uppsats i Svenska Slott och Herresäten.

84. C. Hårleman. Fasad och plan till okänd herrgårdsbyggnad. N. M.

Då Hårleman på sin resa 1750 kom till Skåne, sammanträffade han där med överstelöjtnanten Fredr. Trolle. De följdes åt till Trolles gods »det til läget så wackra och behagliga Ericsholm», nuv. *Trolleholm*, »det Herr Öfwerste Lieutnanten utur des förfallne nu warande tilstånd ärnar uprätta, samt prydeligen och beqwämt, så til byggnad, som trögårdar tilreda».¹⁰⁴ Till denna ombygg-

nad utförde Hårleman ritningar samma år. Resultatet av reparationen blev ganska misslyckat. Det gamla slottet, vars historia har skildrats av August Hahr¹⁰⁵, tillbyggdes med flyglar, rundlarna försågos med kallottformiga huvar efter mönster av Upsala slott, och det hela överdrogs med puts. På en situationsritning i Rålambska saml. KB ses slottets exteriör, de omgivande planteringarna samt de framför infarten till slottet symmetriskt lagda ekonomibyggnaderna. Huruvida även dessa projekterades av Hårleman må lämnas osagt. Anläggningen synes vara ungefär densamma på alla skånska gårdar.

Hårlemans restaurering har 1887—89 ersatts av den danske arkitekten

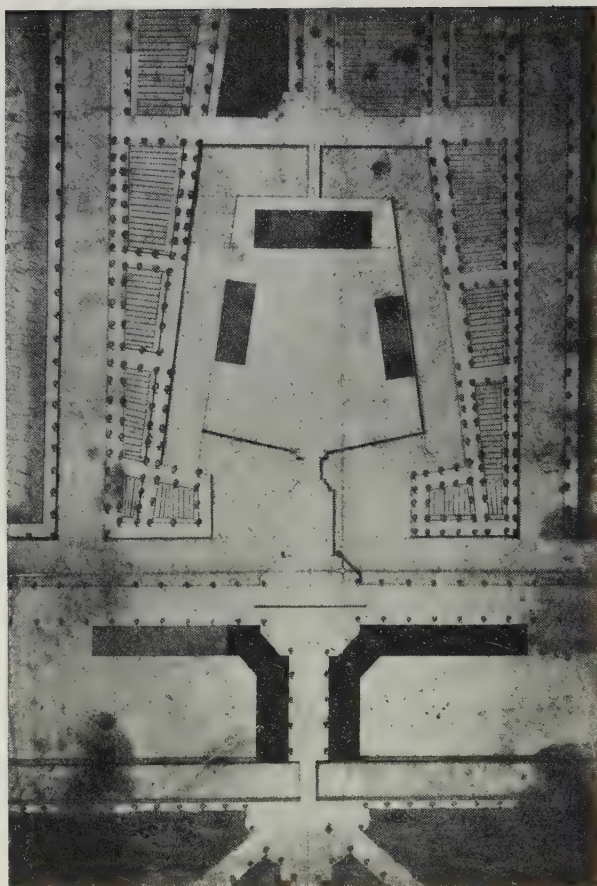
85. Sätuna. Gårdsfasad.

F. Meldahls grundliga ombyggnad i renässansstil. Enligt Ernst Malmberg finnes dock kvar från Fredrik Trolles tid en av Hårleman ritad trädgårdspaviljong.¹⁰⁶

I Barfods kända bok »Märkvärdigheter rörande skånska adeln» omtalas att Fr. Trolle, utom Trolleholm, även lät uppföra *Trolleberg*, »hvar-till ritningarne voro uppgjorda af baron Hårleman».¹⁰⁷ Nuvarande huvudbyggnad med flyglar uppfördes vid 1700-talets mitt och mycket troligt är, att Hårleman anlidades även vid detta byggnadsföretag.

Till ytterligare ett gammalt slott i Skåne, det vid sundet så vackert belägna *Barsebäck*, uppgjorde Hårleman ett stort ombyggnadsprojekt, som dock aldrig blev utfört. Hans originalritningar finnas alltså bevarade i en volym i gårdsarkivet.¹⁰⁸ För att erhålla goda proportioner på den höga och korta huvudbyggnaden önskade han öka husets längd med två fönsteraxlar. Flyglar, vallgrav, broar, ekonomibyggnader och trädgårdsanläggning, vilket allt låg osymmetriskt och åtminstone efter Hårlemans åsikt oordnat och oestetiskt, skulle flyttas, rivas eller nybyggas för att tillfredsställa då moderna fordringar.

Sannolikt utförde Hårleman detta projekt på 1740-talet för fältmarskalken Gustaf David Hamilton. Med relativt små medel hade Barsebäck kunnat bli en modärn, väl planerad anläggning.¹⁰⁹ Men vid husen

86. C. Hårleman. Förslag till ombyggnad och planering av Barsebäck. Barsebäcks gårdsarkiv.

gjordes intet. Trädgården däremot synes ha planlagts efter hans ritningar, och när han sommaren 1750 passerade Barsebäck antecknade han att »Trädgården nyligen blifwit tilökt med åtskilliga wackra och angenäma planteringar». Först 1889 restaurerades slottet i en synnerligen ledsam holländsk renässansstil.¹¹⁰

Hörningsholms slott på Mörkö i den sörmländska skärgården tillhör en av de få herrgårdsanläggningar, där arkitektnamnet bevarats genom hela 1800-talet. Det äldre slottet förstördes under ryssarnas härjningar 1719 och restaurerades åren 1748—53 av landshövdingen greve Nils Bonde efter Hårlemans ritningar. För denna Hårlemanska ombyggnad har Bengt Thordeman utförligt redogjort.¹¹¹ Han framhåller där de

utomordentliga svårigheter, som mötte arkitekten vid behandlingen av de gamla oregelbundna murresterna och grunderna. På den relativt orörda bottenvåningen uppfördes två nya våningar. För att erhålla nödig symmetri revs ett där befintligt rundtorn, vilket ersattes med en låg, framspringande flygel, som fick sin symmetriska motsvarighet i fasadens södra del, trapphuset inbyggdes och två stora portar med rusticerad portalomfattning stadgade ytterligare fasaden. Slottet försågs med mansardtak samt putsades och bevarar ännu i dag samma exteriör, som det erhöll vid den Hårlemanska ombyggnaden.

Att Hårleman nybyggt eller restaurerat en hel del herrgårdar utom de nu nämnda torde vara säkert. Därom vittna dels hans efterlämnade ritningar, dels från hans tid bevarade brev och andra handlingar.

I Berchs levnadsteckning över Hårleman framhålles, att om »någon af hans wänner eller annan privatperson som wille bygga rådförde sig hos honom, uptogs det med mycket nöije, och fick en sådan utan tidens utdrägt sådana Idéer, som woro både behagelige och lämpade efter ägarens omständigheter.» Att se sina förslag sättas i verket var den enda belöning han eftertraktade. »Och såsom aldrig någon architect gaf sin möda för så godt kiöp är icke underligt om Hårleman blef mycket anlitad. Aftonstunder och Söndags-eftermiddagar, när andra förlusta sig, wände han på sådant privatarbete; och kunde man wara säker att då finna honom hemma wid sit ritbord med linealen och Circelen i handen.»

Med ledning av dylika uttalanden torde man som sagt kunna förut-sätta, att Hårlemans produktion för privata uppdragsgivare är betydligt större än vad som uppgivits i det föregående. Av hans dagboksanteckningar kan man draga vissa slutsatser. När han passerar en gård med vars byggnader han haft befattning, uppger han detta i omskrifningar på så sätt, att han berättar, att ägaren antingen tänker förbättra eller redan förbättrat gården i fråga. I sistnämnda fall äger Hårleman god kunskap om var byggnadsmaterial har tagits o. s. v.

I samtliga fall som detta kunnat kontrolleras har det visat sig att Hårleman varit arkitekten, men någon absolut säkerhet nås dock icke utan ritningar.

På sin resa 1750 besökte han bl. a. i Östergötland de båda slotten Bro-kind och Löfstad. Det gamla slottet vid *Brokind* brann 1726, det nya uppbyggdes enl. Romdahl åren 1727—31.¹¹² Hårleman omtalar i dagboken (sid. 16), att gården »för några år tillbaka utaf Fältmarskalken Gref Axel Sparre och dess husfru Anna Maria Falkenberg med så mycken

kostnad och ordning af sten aldeles å nyo bygd at den nu, som natt och dag är olika hwad Grefwe Dahlbergs werk deröfwer wisar». Allt byggnadsmaterial hade tagits på gården, vilket ur hushållningssynpunkt särskilt lovordas. Hårleman förefaller nästan vara byggnadens arkitekt, vilket icke heller motsäges av dess exteriör. Det skulle i så fall vara en bland de första byggnader, som han haft befattning med.

Det ståtliga 1600-talsslottet *Löfstad*, som genom gifte tillhörde riksrådet greve M. J. de la Gardie, brann den 7 jan. 1750 men stod åter färdigt 1753.¹¹³ Hårleman besökte slottet efter branden och antecknade i dagboken (sid. 10): »Det wäl belägne, men nästledne winter igenom wädeld til största delen afbrände Löfstad, den nu mera utgångne Grefl. Lilljeske släktens Stamgods, besökte wi idag förr middagen, och funno en stor del af de til denna härlighets upbyggande erforderliga ämnen redan til myckenhet framskaffade, och alt nu på arbetare allenast wäntade». Huset syntes ej ha tagit så stor skada av branden, reparationen gällde huvudsakligast taken, som nu ombyggdes å la Mansard, samt inredningen. Hårleman omtalar själv, vad som skulle göras: »Byggnaden skal istället för tak med spån täckt, illa dragne skårstenar, trätrappor och andra osäkerheter så wäl rättas, och i allting förses, at wår wackra Frökens senaste efterkommande skola hafwa orsak, at glädja sig öfwer en sådan Mormors Moder Moders hurtiga och försigtiga anstalter». Av den inredning som utfördes är obetydligt bevarat. Med all säkerhet utfördes denna reparation efter Hårlemans förslag.

Det nya slottet vid *Tullgarn* ombyggdes åren 1719—28 av samma ägare som till *Löfstad*, riksrådet greve Magnus Julius de la Gardie, efter ritningar av den franske arkitekten kapten Destin, som även byggde Bergshammar nära Strängnäs. Slottets kännare F. U. Wrangel omtalar, att sedan De la Gardie företagit den stora reparationen och ombyggnaden vid *Tullgarn*, utvidgade han även trädgården samt började med planteringar av finare trädslag kring själva slottet.¹¹⁴ Till den utvidgning av trädgård och park som där utfördes hade Hårleman gjort ritningarna. Det brev, som han i anledning av trädgårdsplaneringen skrev till De la Gardie, är synnerligen upplysande. Av detta framgår tydligt nog, att det var fråga om en verklig reglering av terrängen närmast slottet. Den unge Hårlemans ödmjuka brev till »Högwählborne H^r Grefwen, Sweriges Rijkens Råd samt Öfwerste Marskalken» är daterat den 24 aug. 1728.¹¹⁵ I detta översänder han »den anbefalte planen af nya trädgården wijd *Tullgarn*» samt anhåller om order ang. de hundra »lindeträd», som erfordrades till alléerna. Dessutom omtalar han att franske ministern greve Casteja

behagat andraga, att hela trädgården borde överallt betäckas med träd, och som opposition häremot framlägger han några egna synpunkter på trädgårdskonsten, som kunna vara av intresse. Han själv tycker, att en sådan trädgård, som är ämnad endast till promenadplats, måste lämnas öppen »så wähl för prospectens skull ifrån huset och gården som för sielfwa angenämhetens skull uppå rummet, som genom denna diversitet intet litet ökat blifwer». Och säger han i en parentes för att understryka sin mening, »hafwandes iag och i det måhlet alla wählordinerade trädgårdar uti Frankerike på min sijda».

Tullgarn, som 1772 blev kungligt lustslott, har ännu kvar sin park och de gamla lindalléer, som efter Hårlemans plan planterades för tvåhundra år sedan.

I Åkerö gårdsarkiv finnes ett projekt av Hårleman till en mindre herrgårdsbyggnad, som ansetts höra till den rad projekt som utfördes för Åkerö. En plan till samma hus (N. M.) bär dock påskriften »p^r Mad. Com. De la Gardie». Huset skulle alltså varit avsett för den ovannämnde Magnus Julius De la Gardies hustru, den vid Fredrik I:s hov så välkända Stina Lillie. Planen erinrar om ett mindre franskt hotell med strängt symmetrisk rumskomposition, fasaden verkar ganska kort med sju fönsteraxlar i två våningar och mittpartiet betonat med tre rundbågiga portar, lisener och urnor. I takformen har han frångått mansardtaget till förmån för pulpettaget. Om eller när hon uppförde detta hus är icke känt, möjligen på någon av alla sina egendomar, Löfstad, Häringe eller Tullgarn; eller kanske i Paris, dit hon efter mannens död flyttade 1746.

Till två mindre gårdar i Östergötland, *Näs* vid Bråviken och *Landsjö* i Kimstads socken, nära Löfstad, finnas ritningar i Hårlemans samling. Ett av bladen är försett med egenhändiga anteckningar av Hårleman och Körner. Förslagen äro synnerligen enkla och torde vara uppgjorda av den sistnämnde under Hårlemans överinseende. *Näs* uppfördes av greve Arvid Horn och *Landsjö* av generallöjtnant J. C. Strömfelt (död 1736) eller hans dotter, gift med landshövding C. Adlerfelt.

I Västmanland ligga tvenne gårdar, vars nuvarande exteriörer helt säkert äro verk av Hårleman: Ångsö slott och Hedensberg.

Ångsö restaurerades på 1740-talet av Hårlemans vän Carl Fr. Piper, samme man som han tillägnat sina dagböcker. Slottet tillbyggdes då med en fjärde våning, där rokokoinredningen alltjämt finnes bevarad.¹¹⁶ Byggnadens fyra hörn fingo rusticerade lisener, mellan tredje och fjärde vå-

ningarna insattes en kraftig kordonglist gående runt huset, taket blev à la Mansard med ett mittorn i form av en lanternin. Hårleman var tydligen ofta gäst på Ängsö, och han talar med en viss égard om »Herr Grefwens wackra Engsö» och »det kära Engsö». På den närbelägna Ängsö kyrka byggdes samtidigt tornet efter hans ritningar, och helt säkert torde även slottet tillbyggt av honom. På familjen Pipers gods i Skåne, exempelvis det 1737 uppförda Kristinehof, synes han däremot icke ha blivit anlitad.

Hedensberg ägdes vid 1700-talets mitt av landshövdingen i Västerås Per Drufva, som lät uppföra den nuvarande huvudbyggnaden.¹¹⁷ Det är en envåningsbyggnad med ett två våningar högt mittparti med mitt-risalit, rusticerade lisener och fronton samt mansardtak och vindskupor. Den lilla herrgårdens exteriör är det mest typiska Hårlemanska byggnadsverk som önskas kan och erinrar i gårdsfasaden mycket om Svindersvik. Inga ritningar eller andra arkivalia rörande denna både för honom och tiden så karakteristiska herrgårdsanläggning bestyrka dock denna attribution.

Segersjö i Närke besökte han sommaren 1750. Det tycks då vara tal om nybyggnad, och Hårleman beskriver platsen för en »värdig byggnad» med utsikt åt Hjälmarén som »en belägenhet», vilken »näppeligen kan föreställas (sid. 216). Efter inhämtad kundskap om den tillägnade byggnadens möjlighet och fortsättande, i anseende til allehanda erforderliga byggningsämnen», fortsatte Hårleman sin resa. Ägare till Segersjö var då Fredrik I:s bekante gunstling, friherre Erland Broman, som dock sålde gården redan 1756. Med stor sannolikhet utförde Hårleman ritningar åt honom år 1750, men efter dessa byggdes endast en flygel år 1751. En envånings huvudbyggnad uppfördes ej förrän 1776, och denna om- och påbyggdes jämnt 100 år senare.¹¹⁸

På samma resa gästades även *Julita gård* i Södermanland. Hårleman omtalar (sid. 217), att han besökte sin »ungdomswän Baron Axel Palbitzki på des wäl byggde och fordom så namnkunnige Juleta». Detta hade brunnit 1744 och uppfördes ånyo under 1740-talet till tre våningars höjd¹¹⁹, sannolikt efter Hårlemans ritningar. Husets nuvarande exteriör härstammar dock från en omfattande reparation under 1790-talet, varför det är omöjligt att av stilistiska skäl inränga huvudbyggnaden bland hans æuvres.

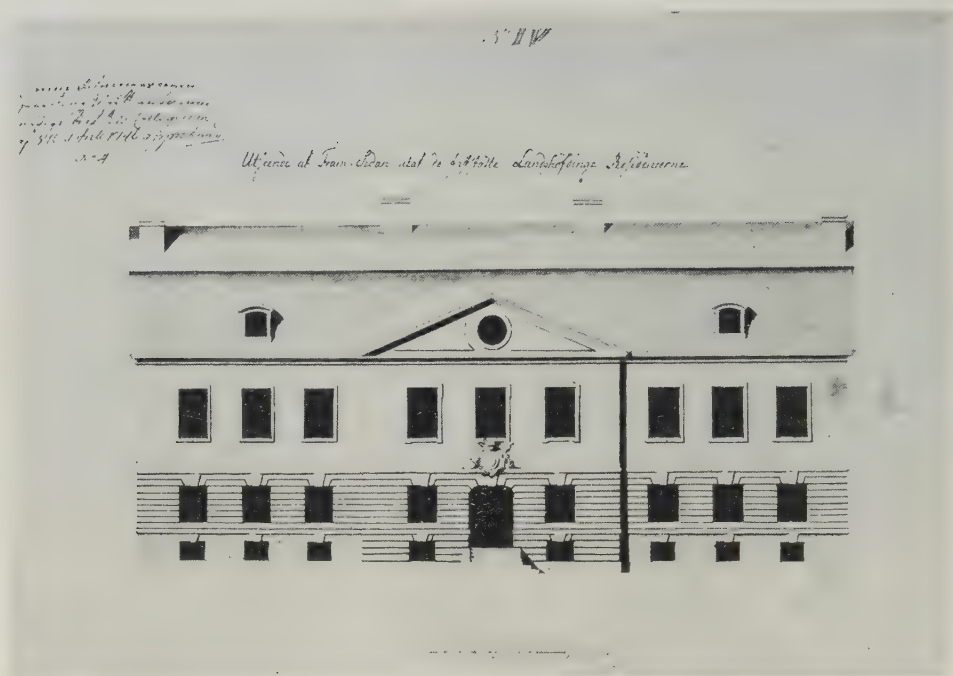
De stora bruksegendomarna i Upland och Gästrikland bebyggdes i allmänhet under 1700-talets senare hälft efter Hårlemans död, och deras speciella arkitekt blev som nämnt Jean E. Rehn.

Ett undantag utgjorde t. ex. *Hargs bruk* i Upland, vars huvudbyggnad med flyglar uppfördes under 1750-talet av landshövdingen Erik Oxenstierna.¹²⁰ I stilen ansluter den sig nära till andra Hårlemanska byggnader, men Upmark anser den med rätt eller orätt vara influerad av de Wijnbladiska ritningarna. Ett annat var *Leufsta bruk*, som efter ryssarnas härjningar återuppfördes redan under 1720-talet och ännu företer en god typ av den senkarolinska byggnadskonsten.

Ett tredje var *Söderfors bruk*. Dess stora corps de logis av trä uppfördes före 1724, men sedan bruket 1748 kommit i Claes Grills ägo, nybyggdes alla arbetarebostäder efter en bestämd plan och de ännu bevarade trevliga bruksgatorna bildades.¹²¹ Med kännedom om det nära förhållandet mellan Hårleman och Grill vore man frestad att tänka sig att den förre medverkat vid denna anläggning. Något som helst bevis därför finnes dock ej.

I närheten av Gävle ligger *Forsbacka bruk*, vilket under 1700-talet ägdes av den andra grenen av släkten Hårleman. I en gammal minnesbok i gårdsarkivet står antecknat, att »Forsbacka med tillhörigheter såldes till Capitainen Paco Hårleman för 12000 dlr kmt den 12 dec. 1732». Enligt uppgift uppfördes huvudbyggnaden med flyglar av Hårleman år 1777.¹²² Detta låter ganska otroligt, och de i gårdsarkivet bevarade ritningarna med påskrift »Dessein till Corps de Logis vid Forsbacka Bruk år 1777» ha intet med Hårleman att skaffa. Huruvida under hans kusin, Paco Hårlemans, tid uppfördes någon byggnad har jag mig icke bekant.

Naturligtvis kunna ytterligare många slott och gårdar från 1700-talet upptagas till diskussion, Kristineberg och Yxtaholm i Upland, Bälteberga och Tunbyholm i Skåne, Vapnö i Halland, Sväneby i Västergötland, Regnaholm i Östergötland och ännu många flera. Det sagda må vara nog för att framhålla Hårlemans stora insats i den svenska herrgårdsarkitekturens historia. Huvudsakligen tack vare honom skapades den herrgårdstyp, vars popularitet ständigt ökades hela 1700-talet och som trots sitt franska ursprung tilltalar oss på ett särskilt sätt. Den har på ett lyckligt sätt omsmälts för att passa i svenska förhållanden samt dessutom fått något av traditionen från de tyngre och större 1600-tals slotten och ingår nu i allmänna medvetandet som uttryck för äkta svensk stil. Ty finns väl något mera äktsvenskt än en gammal, traditionsmättad svensk herrgård?

87. C. Härleman. Fasaden av det fastställda landshövdingeresidenset. Byggnadsstyrelsen.

2.

Landshövdingeresidens och övriga boställen.

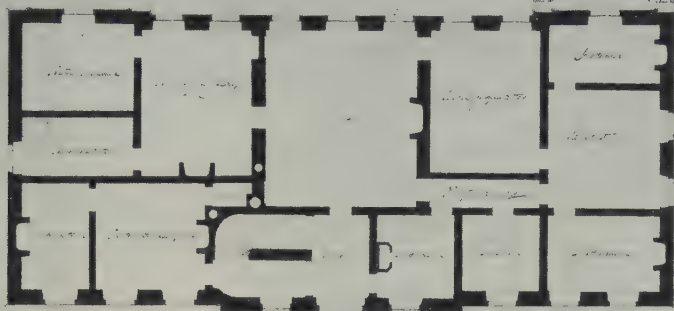
Mönsterblad och normalritningar för allehanda boställen äro som tidigare framhållits typiska uttryck för 1700-talets standardiseringssträvanden. Alla Härlemans fastställda ritningar, som graverades av Rehn, fingo stor spridning och betydelse särskilt i landsorten. I Norrland och Finland kunna dess verkningar spåras ända till 1700-talets slut.

Härlemans ritningar till »de fast-stälte Landshöfdinge-Residencerna» approberades den 15 april 1746. Fasaden hör inte till hans lyckligare. Den höga övervåningen och taket verka för tunga och klumpiga, och för proportionerna tycks han mot vanligheten ej haft det rätta sinnet. Å planen märkes den vanliga strängt symmetriska rumsgrupperingen kring vestibul och sal. Troligen har denna ritning använts i praktiken i ytterst få fall, jag känner i närvarande stund intet, och till de residensbyggnader som uppfördes omkr. 1750 gjordes ritningar och förslag för varje särskilt fall.

Under 1730- och 1740-talen inreddes en del av de gamla slotten till

Resens. Byggnad af gammal
Landshöv. Byggnad
i Växjö. Byggnaden
af 1750 års Byggnad
af 1750 års Byggnad

Grundritning uppå Understa Våningen af de bygnadsresidenset Landshövdinge Huset

88. C. Hårleman. Planen av det fastställda landshövdingeresidenset. Byggnadsstyrelsen.

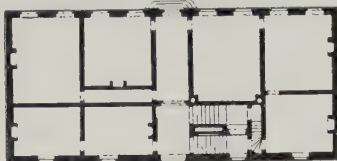
residens. Vid seklets mitt kommer turen till de landsortsstäder som saknade slott. I de allra flesta fall blir det ju då fråga om nybyggnader.

Till tvenne residensstäder i Småland, *Växjö* och *Fönköping*, utförde Hårleman förslag till residensbyggnader. Den 14 febr. 1750 upplästes i rådet Hårlemans memorial »med 4 st. Ritningar öfwer den tillämnade Landshövdinge Residence Byggnaden i Wexiö», vilka approberades.¹²³ Han framhöll särskilt, att han »haft afseende på Platsen och Tomten, samt lämningar af gamla grunden och källare ... til arbetets besparing och tidens vinnande». Sommaren 1749 hade han varit i Växjö och undersökt platsen för det »wid torget tilämnade Landshövdinge-sätet». Samtliga ritningar finnas bevarade i Byggnadsstyrelsens arkiv.¹²⁴ De graverades även av Rehn.

Det var en hel anläggning som här projekterades. I mitten låg huvudbyggnaden med framåt gatan belägna envåriga flyglar med lokaler för landskansli och ränteri. På andra sidan om corps de logis låg en mindre trädgård inramad av låga stall- och vagnbodar samt den för residenset obligatoriska fängelsebyggnaden. I fasader och planer igenkänns tidigare skildrade typer och hänvisas till avbildningarna. Byggnaderna

Utsida utaf Wexjö Landshöfdings Säte emot Torget framåt

Grundritning af nedre Wåningen

Utsida utaf Wexjö Landshöfdings hus åt Frigården

Grundritning utaf den Norra Wåningen

avbrändes 1838 och ersattes fem år senare av ett stort residens uppfört efter arkitekten C. G. Blom Carlsons ritningar.

Sedan tanken att restaurera Jönköpings slott till länsresidens övergivits, utförde Hårleman ritningar till en tre våningar hög nybyggnad, vilka graverades av Rehn.¹²⁵ Planen är ganska egendomlig. Från en smal huvudbyggnad med längsgående korridor utgå både framåt och bakåt flyglar. På fasaden märkes de två framskjutande flyglarna med fronton och lisener, byggnadens mittparti betonas endast av Hårlemans vanliga kartusch, riksvapnet med kunglig krona och utåtriktade vingar. Dessa ritningar utfördes sannolikt 1752, men residensbyggnaden torde aldrig ha blivit uppförd. Ett fängelse byggdes först under Cronstedts överintendentstid.¹²⁶

89. C. Hårleman. Landshövdingeresidenset i Växjö.
Gravyr av J. E. Rehn.

År 1747 insändes till överintendentsämbetet av landshövdingen Christian Barnekow »rijtning och förslag til det tilärnade Landzhöfdinge Huset» i *Kristianstad*. Detta förslag kritiserar skarpt av Hårleman, som i ett »hörsamt memorial» d. 16 febr. 1747 bl. a. anmärker, att »desse rijtningar mer befiutelige rum än de faststälte Residence huus innehålla», vilket tyder på att normalritningarna mera voro avsedda att bestämma husens storlek än exteriören och detaljer i planen. Han föreslår ändringar, bl. a. att tomtens längd synes fordra att den tillfullo blev »med huus intagen och omgifwen». Då ritningar saknas är svårt att nu bedöma, om Hårleman gjorde om huset i så hög grad, att det kan räknas till hans *œuvres*. Gillberg omtalar att ett två våningar högt residenshus »af korswärcke och muhr, som till större delen blifwit nybyggt år 1748», var beläget vid norra torget.¹²⁷ Den 28 febr. 1752 approberades i rådet

bl. a. en av Hårleman författad »Ritning och dessein» til et Lands Cancellie- och Contoirs- hus i Christianstad». Denna ritning och husets vidare öden äro okända.

Utsende af Jönköpings Läns Högste Rätt framåt Gården

Även landshövdingeresiden- set i *Vänersborg* uppfördes efter Hårlemans den 5 febr. 1751 approberade ritningar och förslag.¹²⁸ Han hemställde, att byggnaden måtte uppföras av sten i stället för den påtänkta reparationen av »därwarande träbyggnader». Ritningen, som är graverad av Rehn, visar ett enkelt hus med mittparti och genomgående lisener för de båda övre våningarna. Detta jämte två flyglar uppfördes 1754, skadades illa vid 1834 års brand men finnes fortfarande kvar fast i förvanskad och tillbyggt skick.¹²⁹ Antagligen i samband med detta residens uppfördes en arrestbyggnad efter Hårlemans ritning, som approberades i rådet den 28 febr. 1752. Dessa ritningar äro ej kända.

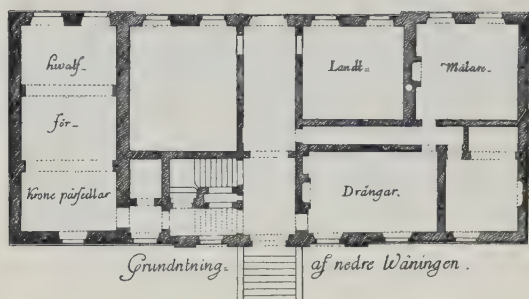
Grundritning uppå ovanstående residens

90. C. Hårleman. Förslag till landshövdingeresi- denset i Jönköping. Gravry av J. E. Rehn.

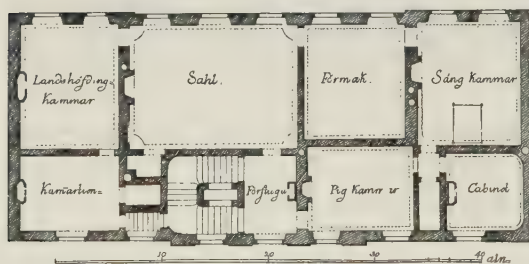
För Finland utfördes förslag av Hårleman till landshövdingeresidens i Helsingfors och Degerby, nuvarande Lovisa.

Ritningarna till residenset i *Helsingfors* approberades den 23 jan. 1749. De finnas i Byggnadsstyrelsens arkiv och Krigsarkivet. Huvudbyggnaden tänktes ganska stor i tre våningar med elva fönsteraxlar åt torget och sju åt gården, förlängd åt båda håll med envåninga, rusticerade, åt torget arkaderade flygelbyggnader, rymmande vaktrum, arrest m. m. Inåt gården lågo fristående byggnader för stall, vagn- och vedbod. Huvudbyggnadens bottenvåning inrymde ämbetslokaler, de övriga landshövdingens bostad. Anmärkningsvärt är, att entrén till huset var från en sidogata över gården och ej från torget.

Huset uppfördes åtminstone ej omedelbart, och så sent som 1755 på-

Utsida af Framsidan utaf Landshöfdinge huset ~

Grundritning af den öfra Våningen på Wenersborgs Landshöfdinge huset ~

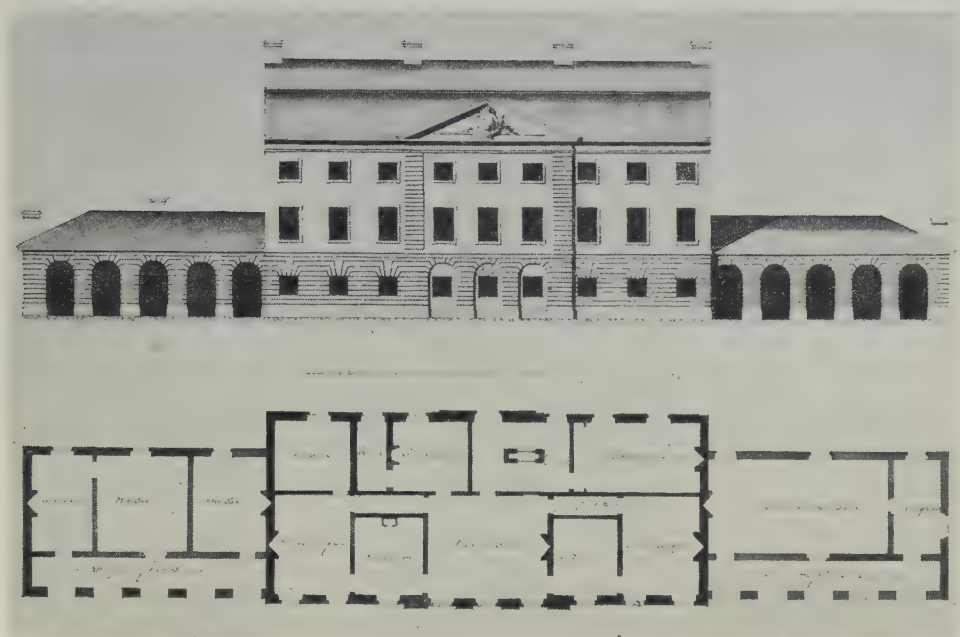
91. C. Hårleman. Landshövdingeresidenset i Vänersborg.
Gravyr av J. E. Rehn.

binerat landshövdingeresidens och kommandantshus, vartill Hårlemans ritningar approberades med Adolf Fredriks påskrift den 2 december 1748. Ritningarna i Krigsarkivet visa en stor, tre våningar hög byggnad med 16 fönsteraxlar åt sjösidan, 11 åt landssidan. Cirka $\frac{2}{3}$ av huset skulle

pekar Cronstedt i anledning av landshövding G. S. Gyllenborgs brev nödvändigheten att en tomt vid »Hukiska platzen» tillköpes, på det att »de tillförende gifna Ritningarna af Sahl. Herr Öfwerintendenten Hårleman måtte komma i behörig wärckställande». ¹³⁰ Byggnadsarbetet pågick antagligen 1755 och 1756, ty följande år berättas att kansli och kontor flyttades till den af landshövdingen bebodda tomten, »hwarest nästledne sommar tilräckeliga rum af sten blefwo upbygda och de förra behörigen reparerade». ¹³¹

Huruvida hela anläggningen utfördes efter Hårlemans ritning är ej bekant, och husen torde ha rivits i samband med arkitekten J. K. L. Engels stadsregleringar, bl. a. för Senatstorget i början av 1800-talet.

I november 1747 approberade kung Fredrik en fästnings- och stadsplan för den nya gränsfästningen Degerby (Lovisa) i Finland. Till denna och stadens övriga byggnader får jag anledning att senare återkomma. Mitt i den lilla staden projekterades ett kom-

92. C. Hårleman. Landshövdingeresidenset i Helsingfors. Byggnadsstyrelsen.

disponeras av landshövdingen och resten av kommandanten. Dessutom fingo de var sin stallflygel. Arbetet på det stort anlagda fästningsförslaget blev aldrig färdigt och nedlades tills vidare 1754. Trots att landshövdingen över Kymmenegårds län åren 1747—79 hade säte i Degerby eller Lovisa, som staden omdöptes till år 1752, uppfördes aldrig vare sig detta eller något annat residens, utan landshövdingen fick bo i fortifikationshuset, som skulle »apteras till Landshöfdingehuus».¹³² År 1776 omtalas att i hela Lovisa stad endast funnos tre stenhus, kommandantshuset, fortifikationshuset och en kasernbyggnad, vilket ej vittnar om någon livligare byggnadsverksamhet.¹³³

Bland övriga boställen märkes främst det s. k. *Presidentshuset* i Jönköping.

I anledning av överskott å en fond, som 1751—52 års riksdag lämnat till »Justitiefondens förstärkning i Swea och Göta hofrätter», hemställdes hos Kungl. Maj:t om en utredning av kostnaderna för uppförande av ett bostadshus för presidenten i Göta hovrätt. På grund härav beordrades Hårleman »at, efter brefwäxling med Landshöfdingen i orten insända förslag och desse in til detta Præsidents hus byggande samt uträkning på kostnaderna därtill».¹³⁴

93. C. Hårleman. Förslag till landshövdingeresidens och kommandantshus i Degerby (Lovisa). Krigsarkivet.

Den 9 nov. 1752 inkom Hårleman med sina ritningar och kostnadsförslag, som uppgjorts efter priserna i Stockholm, »emedan i de flästa Landskapen, där ej något blifwit af sten bygdt, Tegel och Kalck» ej äga något fast pris.¹³⁵ Samma dag gillades i rådet »den uppgifne Desseinen», som omfattade såväl huvudbyggnad som uthus. Projektet graverades av Jean E. Rehn, dels i en »General Plan» över hela anläggningen, dels huvudbyggnadens planer och fasader.

Fasadritningen »af Jönköpings Presidenthus åt stora gatan» visar ett för 1700-talet typiskt gatuhus med brutet tak och den enkla fasaden endast prydd med slätputsade lisener och rustik kring bottenvåningens mittparti. Åt gårdssidan var huset ännu enklare. Där funnos även en liten trädgård, stall och vagnbod, bagarestuga och vedbod m. m.

Innan byggnadsarbetet skulle börja insände Hårleman ytterligare ett underdånigt memorial, dat. 4 jan. 1753, och påpekade, att det gamla på tomten stående trähuset måste »med warsamhet nedtagas» och det på så sätt räddade byggnadsmaterial förvaras, »den förestående nybyggnaden till hielp och någon lindring i kostnaden». Likaså hemställde han »i anseende till aflägsenheten af Jönkiöping och den ringa erfarenhet man i sådane bygnader som denne tillärnade där kan äga», att någon skicklig fortifikationsofficer kunde skickas dit att hålla uppsikt över arbetet, vilket allt bifölls i rådet den 18 jan. s. å.

Presidentshuset uppfördes under 1750-talet å den del av Östra Storgatan, som ligger utmed Hovrättstorget, ungefär mitt emot hovrättshuset. Dess exteriör och läge framgår av en litografi över Hovrättstorget av F. E. Martin 1838, avbildad i uppsatsen om Jönköping i »Sveriges Städer». Samma hus ligger fortfarande kvar, fast till stor del ombyggt för affärslokaler.

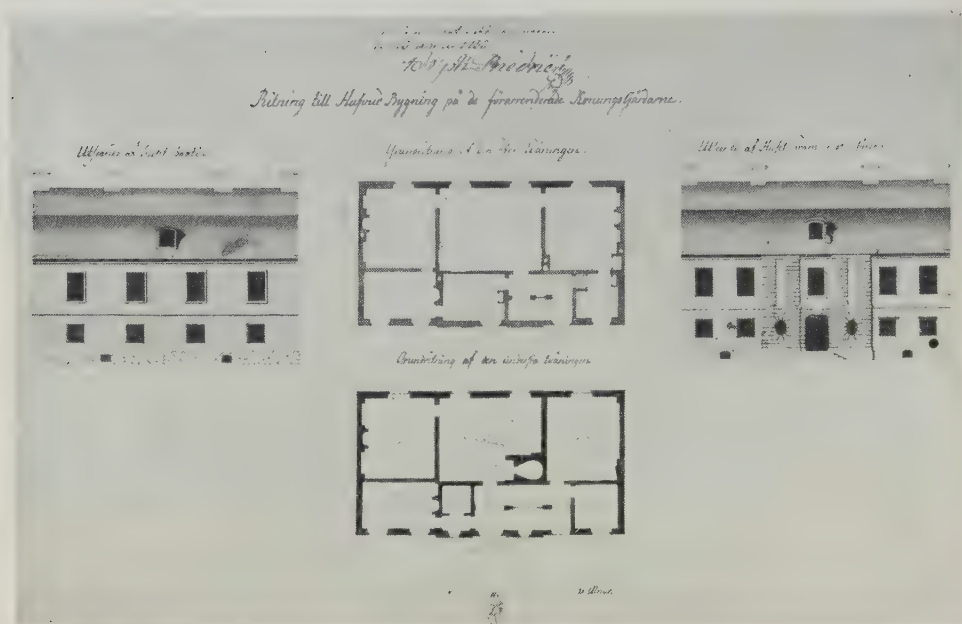

Vfseende af Jönkiopings Presidentshus ål stora gatan.

94. C. Hårleman. Presidentshuset i Jönköping. Gravyr av J. E. Rehn.

Ärkebiskopshuset i Upsala iordningsställdes efter Hårlemans ritningar.¹³⁶ Gården inköptes 1691 och ett på tomten befintligt trevåningshus ombyggdes helt samt inreddes till endast två våningars höjd. Detta skedde genom slottsmurmästaren Körner åren 1736—40. Även de två små på gården belägna flyglarna uppfördes 1740. De ritningar, som »H. Håf Intendenten Wälb. Carl von Hårleman, efter skiedd besichtning, öfwer besagde reparation och byggnad författadt», utfördes 1736 men finnas ej i behåll. Åren 1762—63 tillbyggdes huset med ännu en våning efter Cronstedts i Byggnadsstyrelsen bevarade ritning samt restaurerades ännu en gång på 1890-talet.

De tidigare omtalade ritningarna för militära boställen av sten utfördes omkring år 1750 och graverades samtliga av Jean E. Rehn. Det största och prydligaste är som sig bör överstebostället, ett tvåvåningshus med brutet tak och rusticerad bottenvåning. Varje våning rymde fem rum. »Majors och Öfwerste Lieutnants Bostället»¹³⁷ var obetydligt mindre samt saknade i motsats till det föregående rusticerade lisener i övervåningen. »Capitaines» samt »Lieutnants och Fändrichs» boställena voro små, enkla envåningshus utan någon som helst dekorerings. I vilken utsträckning boställen utfördes just efter dessa ritningar och om några ännu finnas bevarade, har jag ej haft tillfälle att konstatera.¹³⁸

95. C. Hårleman. Ritning till boställe å arrenderade kungsgårdar. Byggnadsstyrelsen.

Till överstebostället *Tuna* vid Östgöta kavalleriregemente, beläget i Rystads socken, utförde dock Hårleman särskilda ritningar. Han hade erhållit order att under sin resa 1750 besöka Tuna samt inkomma med ombyggnadsförslag.¹³⁹ I febr. 1751 hade »Öfwer Intendenten Hårleman med Deseiner till detta hus förbättrande inkommit». Förändringen gällde huvudsakligast husets förseende med en andra våning, vilket efter hans förslag skulle gå ganska lätt för sig. Med hänsyn till de låga kostnaderna approberades ritningarna i rådet, och Krigskollegium fick befallning att »besörja om byggnadens wärckställande». Ritningarna äro icke i behåll. Överstebostället *Tuna* indrogs 1876.

Hårleman utförde dessutom ritning till »Hufvud Bygning på de förarrenderade Konungsgårdarne». Denna approberades i rådet den 25 april 1750 och graverades likaledes av Rehn. Huset har i stort sett samma storlek och exteriör som överstebostället.

Boställena oftast i förening med jordbruk, voro under 1700-talet och 1800-talets första hälft en vanlig form för i landsorten bosatta tjänstemäns avlöning. Under 1800-talets senare hälft blevo dock flertalet boställen indragna och hava i vår tid förlorat all betydelse.

KAP. III.

DIVERSE OFFENTLIGA OCH PRIVATA BYGGNADER.

Rådhus och skolor.

Under 1600- och 1700-talen voro rådhusen ofta de mindre landsortsstädernas enda profana byggnad av någon monumentalitet. I allmänhet uppfördes de av sten i två eller tre våningar vid stadens torg, där de suveränt härskade över de låga och oansenliga bostadshusen. Det låg alltså vikt uppå att en skolad arkitekt svarade för ritningarna, och åtminstone i två fall anlätades Hårleman.

Det gamla rådhuset i *Arboga* revs till grunden åren 1747—49.¹⁴⁰ Det nya återuppfördes efter Hårlemans ritningar och stod färdigt 1752. Under resan 1749 besöktes även Arboga, samt inspekterades »det under byggnad stående rådhuset».¹⁴¹ Den enkla byggnaden, vars ena gavel vetter mot Stora torget, har två våningar samt högt brutet tak med vindsvåning, mittrisalit med fronton och rusticerad bottenvåning med fönstren insänkta i bågformiga nischer. Exteriören är alltjämt väl bibehållen. Rådhusets inre har nyligen restaurerats under ledning av stadsarkitekten i Västerås Erik Hahr.

År 1752, den 22 juni, härjades *Karlstad* av en svår eldsvåda, som lade större delen av staden i aska. Riksrådet greve Carl Gustaf Löwenhielm beordrades av Kungl. Maj:t att hava omsorg om stadens återuppbyggande och nyreglering. I anledning härav framställde han en förfrågan i rådet den 4 dec. 1752, om icke baron Hårleman kunde få biträda honom »med nödige uplysningar, förslager och ritningar til de publike husens återuppbyggande i *Carlstad*», på det att han så mycket bättre kunde vara i stånd »att efterkomma hwad han sig i detta mål åtagit». Detta bifölls och redan den 4 jan. 1753 inlämnade Hårleman både stadsplan för *Karlstad* samt ritningar till rådhus och gymnasiebyggnad, vilka approberades först den 11 febr., alltså två dagar efter hans död.¹⁴²

Både ritningen till rådhuset och huset självt äro nu försvunna. Men enligt beskrivning skulle det bliva två våningar högt, försett med flyglar, innehålla tjugo rum och bliva »en bland de wackraste Rådhus byggnader i Riket». ¹⁴³ I ett utförligt kostnadsförslag av C. J. Körner beräknades utgifterna endast för arbetslöner till 18000 dlr kmt. Grundstenen lades högtidligen av Löwenhielm 1754, men på grund av penningbrist blev rådhuset ej färdigt förrän omkr. 1780. Det förstördes vid den svåra eldsvådan 1865.

96. C. Hårleman. Ritning till Karlstads gymnasium. Fullerö.

Hårlemans ritningar till gymnasiebyggnaden finnas dock i behåll. Det är en två våningar hög byggnad, vars fasad med stor rusticerad mittrisalit m. m. är komponerad efter vanligt schema. På taket märkes en hög överbyggnad, ämnad till observatorium. Gymnasiet började uppföras 1753, och fyra år senare »fick Capitainen och Architekten . . . Carlberg denna byggnad under sin Direction». ¹⁴⁴ Den fullbordades

1759. Hårlemans ritningar frångingos av Carlberg så till vida att mansardtaket slopades och båda gavlarna fingo var sin tung och ledsam påbyggnad. Gymnasiebyggnaden finnes fortfarande kvar, fast delvis om- och tillbyggd, och användes nu till lokal för Värmlands museum.

Ytterligare en byggnad som efter Hårlemans ritning uppfördes i Karlstad, *Fängelset*, kan lämpligen omnämnas i detta sammanhang. Hårlemans ritning »til ett fångehus uti Carlstad» approberades i rådet den 9 nov. 1752 och graverades av Jean E. Rehn. Det tycks ha uppförts omedelbart och ansågs på sin tid så märkvärdigt, att dess »like icke lærer träffas på många ställen i Riket». Det var en envåningsbyggnad, som helt omslöt en fyrkantig gård. Den innehöll 10 rum för bl. a. »Lifs-fångar», »Wattn och Brödsarrest» och »Hederligare Arrest» samt ett rum för »Swår Arrest», vilket måtte varit mindre behagligt »nedsprängd i berget til 8 alnars diup och med muradt hwalf betäckt». ¹⁴⁵

Rådhuset i Visby uppfördes, enligt uppgift i »Sveriges Städer» sid. 107,

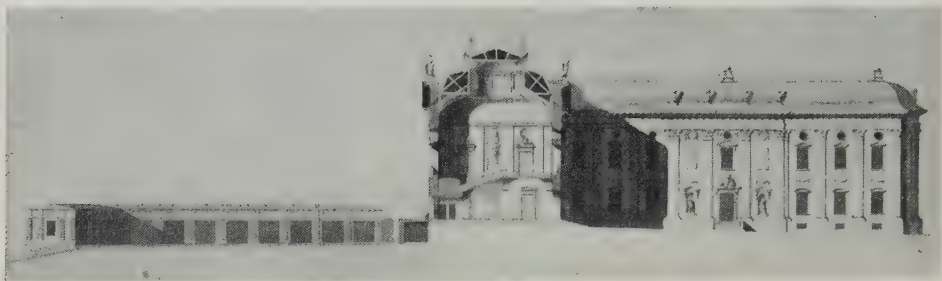
efter ritning av Hårleman. När byggnaden uppfördes är oviss, men sannolikt skedde detta omkr. 1750. Den ligger vid den starkt sluttande rådhusplanen, har rusticerad bottenvåning, däröver ytterligare två våningar samt högt brutet tak. Som uppgiften om arkitektnamnet ej är grundad på någon källhänvisning, och rådhuset har en helt vanlig 1700-talsarkitektur utan några speciella särmärken, torde det vara osäkert att inränga detsamma bland Hårlemans verk.

Offentliga byggnader i Stockholm.

För tillbyggnaden av gamla *Riksbanken* i Stockholm har O. Sirén i detalj redogjort i »Gamla Stockholmshus», där även meddelas en uppmätning av Hårlemans fasad åt Skeppsbron.¹⁴⁶ Redan 1730 hade denne fått i uppdrag att utarbeta en ritning för tillbyggnaden mot Skeppsbron av Tessin d. ä:s romerska palats vid Järntorget. Det sannolikt första förslaget avbildas av Josephson.¹⁴⁷ Detta blev emellertid för litet tilltaget, och nya ritningar måste utföras. Av Siréns skildring framgår hur Hårleman, trots alla motigheter och försök att avlägsna honom till förmån för Adelcrantz d. ä. och J. E. Carlberg, lyckades fullborda denna tillbyggnad under åren 1733—37.

På tal om den anpassningsförmåga, som ansetts utmärka Hårlemans arkitektverksamhet brukar alltid tillbyggnaden av riksbanken tagas som exempel.¹⁴⁸ Sirén framhåller också, att för Hårleman stod det säkerligen klart, att här icke kunde göras någonting bättre än en stiltrogen komplettering av den gamla byggnaden, som var ett ovanligt rent exempel på klassicistisk romersk arkitektur. I vissa detaljer har dock Hårleman satt sin prägel på fasaden t. ex. i bottenvåningen med dess rundfönster och portal, inramade av den horisontalt gående rustiken. I fönsteromramningarna har han heller icke slaviskt följt sin förebild, utan tillgodogjort sig sina studier av de romerska och florentinska palatsens fönsterportaler. För att åstadkomma mera skuggverkan och liv i fasaden har han krönt fönstren med omväxlande triangulära och segmentformiga frontoner, som springa långt fram, burna av konsoler. Denna tillbyggnad är ett ungdomsverk, och det är av intresse att se huru skickligt han redan då löste en sådan uppgift.

Riddarhusets byggnadshistoria har nyligen skildrats av Gunnar M. Silfverstolpe, som där även har behandlat det stora Hårlemanska till-

97. C. Hårleman. Riddarhuset. Stockholm. Projekt till flyglar och stall.
Sektion i Byggnadsstyrelsen.

byggnadsförslaget.¹⁴⁹ Detta gällde framför allt utbyggandet åt söder av två väldiga flyglar.

Hårleman erhöll uppdraget i mars 1741 och samma vår voro ritningarna färdiga. De finnas nu i Byggnadsstyrelsens arkiv. Av dessa framgår, att han anslöt sig till Jean de la Vallées projekt av år 1669 och i flyglarnas fasader med genomgående korintiska pilastrar, i takform och fönsteromramningar anpassade sig efter huvudbyggnadens arkitektur. Men under det att Vallées förslag hade sex fönsteraxlar i två våningar, ökade Hårleman, i likhet med Tessinarna, flyglarnas längd till nio fönsteraxlar. Flyglarnas ändpartier, som hos Vallée hade två fönsteraxlar, äro, som Silfverstolpe påpekat, i Hårlemans projekt på äkta rokokomanér avrundade och ha endast fått en fönsteraxel. Taket har erhållit samma avslutning som på det av Hårleman samtidigt byggda närliggande Karolinska gravkoret, en krona vilande på ett podium.

Den norra gården tänkte sig Hårleman helt omramad av envåriga stallängor med plats för 36 hästar och vagnbodar, vilkas av lisener indelade fasader livades av putsrustik efter vanligt schema. Enligt Körners den 8 maj 1741 ingivna kostnadsförslag skulle de nya flyglarna kosta vardera 56,431.2 $\frac{2}{3}$ dlr smt och stall- och vagnshuslängorna 20,651.30 $\frac{2}{3}$ dlr smt. Men av detta storslaget upplagda projekt blev ej mycket realiserat. Det olyckliga finska kriget kom hindrande emellan, och då byggnadsfrågan vid 1746—47 års riksdag åter blev aktuell, avhandlades endast stallbyggnaderna och ej de stora flyglarna. 1741 års ritningar omarbetades något och förenklades. 1753 voro ett stall och vagnshus jämte vaktmästarebostad färdiga och två år senare hela komplexet. Stallen, som avbildas i Silfverstolpes anförda arbete, revos 1870 för att lämna plats åt de nuvarande paviljongerna.

Riddarhusets övre vestibul hade tidigare aldrig fullbordats. Av en

sektionsritning i Hårlemans förslag från 1741 kunna vi se, hur han då tänkte sig vestibulens dekorerings (fig. 97). I likhet med vad han tidigare projekterat, t. ex. i nedre galleriet i Stockholms slott, skulle väggarna indelas av släta lisener och väggfälten dekoreras av stora trofégrupper. Sådana skulle även placeras över dörrarna. Men denna ritning följdes ej vid utförandet, som ägde rum 1749—53. Trofégrupperna uteslötos helt och hållet och lisenerna ombildades till pilastrar med rikt utformade kapitäl. Vestibulen fick därigenom den rent klassicistiska prägel, som 1700-talsarkitekterna efter franskt mönster helst önskade giva åt sådana rum som vestibuler, drabantsalar och gallerier. Under 1760-talet uppsattes å stora trappan repliker i gips av de Hårleman-Bouchardonska lyktbärande puttigrupper, som dekorera trapporna i Stockholms slott.

För en utförligare behandling av den Hårlemanska ombyggnaden och palatsets öden under de följande riddarhusarkitekterna Cronstedt och Adelcrantz hänvisas till Silfverstolpes arbete.

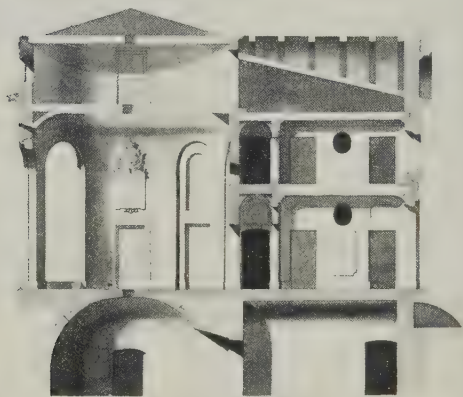
Ett bland de få av Hårlemans byggen, som bevarat hans namn till eftervärlden, är *observatoriet* i Stockholm. Det ansågs på sin tid som någonting enastående, både i storlek och förstklassighet och begagnas än i denna dag av Vetenskapsakademien för sitt ursprungliga ändamål. Numera är det dock kringvuxet av staden och efter moderna förhållanden alldeles för litet, varför den dag ej torde vara avlägsen, då det får anses hava tjänat ut och ersättes av ett nytt, beläget på en lämpligare plats.

Till det ståtliga tal, som riksrådet And. Joh. von Höpken höll vid observatorii invigning den 20 sept. 1753, fogar han en kort »Berättelse om Observatorium i Stockholm», enär kunskapen därom »eljest igenom tidernas längd kunde blifva mörk, oredig eller ock aldeles förloras».¹⁵⁰ Initiativet utgick från matematikern och vetenskapsakademiens sekreterare Pehr Elvius, som genomdrev observatoriets byggande och förden-skull begärde ritningar av Hårleman. De synas ha varit ganska goda vänner, och på Hårlemans resa 1749 var Elvius med som sällskap och sakkunnig i fråga om slussarna vid Trollhättan.

På nyåret 1748 fick Hårleman i uppdrag att utföra ritningar, och den 17 febr. s. å. »gaf han slottsdeputationen wid handen hurusom Byggnaden af ett Observatorium Astronomicum nu kommer at företagas», samt att Akademien erhållit Kungl. Maj:ts tillstånd att använda teglet av det till rivning ämnade Gyllenborgska huset samt kalk, sandsten och andra nödiga materialer från slottsbygget.¹⁵¹

Det vid Mynttorget belägna Gyllenborgska huset behövde dock enl. Höpken ej användas.

Den 26 maj 1748 hade man hunnit så långt med planeringen, att den första grundstenen kunde läggas. Detta skedde med en stor högtidlighet, vilken skildras av Lars Salvius i hans *Lärda Tidningar* nr 41 för den 30 maj 1748. Närvarande voro bland andra akademiens præsens, assessor Rudenschiöld, dess ledamöter, riksråden Ehrenpreus, Tessin, Höpken, Palmstierna, justitiekanslern Löwenhielm och överintendenten Hårleman samt akademiens »Archivarius» kammarherre Seth. »Fru Riks-Rådinnan Ehrenpreus nedsatte, uti et på grundstenen uthuggit

98. C. Hårleman. Ritning till observatoriet. Stockholm. Sektion i N. M.

hål, en ask af Cederträ, hwar utinnan låg åtskilligt gångbart mynt af guld, silfwer och koppar, jemte en Medaille wid detta tillfället slagen, med Hans Maj:ts Höga bild på ena sidan och på andra sidan en inskription. Uti hwilken ask så wäl Ledamöternes, som flere närvarandes namn jäm-wäl inlades.»

Mellan åren 1748—53 arbetades med uppförandet av detta observatorium »under Salig Baron Hårlemans styrsel och Baron Seths oförtrutna upsigt», och trots vådelden i Stockholm 1751 har »samme byggnad dock

i år blifvit aldeles färdig, at icke allenast bebos, utan äfven at nyttjas uti des ämne» (Höpken). Inredningen blev synnerligen enkel. Dock märkas från Hårlemans tid två stora inskriptionstavlor med ramverk och kartuscher, vilka synas på ritningen.

Invigningen ägde som sagt rum den 20 sept. 1753 i närvaro av konungen, något mer än ett halvår efter Hårlemans död. Som jag förut framhållit, ägnade Hårleman mycket intresse åt akademien, och säkerligen har han med all kraft pådrivit uppförandet av denna byggnad. Berch (i Gahm-Persson) framhåller också detta samt påpekar, att observationsrummen och observatorsvåningen voro i det närmaste färdiga, innan han dog. »Men några uthus, som på en aflägsen plats äro oundgängligare än annorstädes för ett hushåll felades ännu. Och aldenstund förslagsritningar till dessa hus woro de sidsta af alla hans werldsliga sysslor, kan med skähl säijas, at herr Hårleman tiene Academien intill döden.»

Av dessa Hårlemans ritningar finnas endast två stycken blad i N. M. Det

ena, en sektion av byggnaden, avbildas här. Det så karakteristiska huvudrummet med sina väldiga arkadliknande bågar och de ännu bevarade inskriptionstavlorna, krönta av lilla riksvapnet, är ju ännu i relativt gott skick bevarat. Det andra bladet är en skiss till södra fasaden.

Man må hoppas, att denna observatoriebyggnad kommer att bevaras till eftervärlden som ett astronomiskt museum el. dylikt. Där den nu ligger på sin höjd, är den ett intressant exempel både på Hårlemans arkitektur, som just i Stockholm är så gott som alldeles försvunnen, och på ett snart tvåhundraårigt observatorium.

Det de la Gardieska palatset Makalös kallades under 1700-talet *Arsenalen*, sedan den kungl. rustkammaren inflyttat dit 1692. Dess byggnadshistoria har nyligen utförligt behandlats av Wollin.¹⁵² Därav framgår i vilket bedrövligt skick palatset befann sig under hela 1700-talets första hälft. Upprepade reparationsförslag blevo resultatslösa, till dess Hårleman i maj 1746 anmodades att besiktiga Arsenalshuset, »som i anseende till tak och murar är i behov av en skyndsam reparation».¹⁵³ Han utförde ritningar, enligt vilka huset skulle tillbyggas med en våning, taket omläggas och nya rusticerade, rundbågiga portaler uthuggas. Sedan pengar anskaffats, bl. a. genom det på 1700-talet så vanliga sättet att förmynta takets gamla kopparplåtar och ersätta dessa med järnplåtar, utfördes under 1740-talets slut och 1750-talet en nödtorftig restaurering, varigenom det gamla Makalös fick den från alla Martinska Stockholmsbilder så välkända exteriören. Huset avfärgades i den av Hårleman förordade gula färgen och omgavs åt norr av en hög mur. Till portaler å denna mur utförde Hårleman två förslag, som avbildas av Wollin. Särskilt det ena komponerat i triumfbågsmotiv har fått en rik dekorativ utsmyckning med triglyffris samt byster och trofégrupper insatta i nischer.

Restaureringen erbjuder ej mycket av intresse för bedömandet av Hårleman som arkitekt. Den bestyrker blott ytterligare hans stora anpassningsförmåga och skicklighet, att med små medel omskapa en gammal pittoresk renässansbyggnad till en klassicistisk, nykter byggnad i enlighet med tidens smak.

Nuvarande *Lantmäterikontoret*, i närheten av Jakobs kyrka vid Kungsträdgården, uppfördes 1642—43 som lusthus, blev sedan »gamla arsenalen» och från 1689 lokal för Kungl. Lantmäterikontoret. Huset var under 1600-talet tvåvåning med säteritak.

Den 27 mars 1750 inkom Hårleman med ett underdånigt memorial om »Landtmäterij Contoires uphielpande och reparation». Som bilagor

finnas dels ett långt memorial av kontorets chef Jac. Faggot, dels ett kostnadsförslag uppgjort av Körner och Eliander på 51,873 dlr kmt, dels ett protokollsutdrag från rådssammanträdet den 10 febr. 1749, då Hårleman beordrades inkomma med ritningar och förslag. I memorialet påpekas husets otillräcklighet samt stora behov av en »skyndesam förbättring, så framt det ej aldeles skal förfalla och blifwa obrukeligit». Hårleman föreslog då, att »denna gamla byggnad, wijd takets nedertagande med en halfwåning förökas kunde» samt att takkopparn skulle förmyntas till slantar. Detta beviljades och huset undergick den föreslagna, enkla reparationen, höjdes med en våning samt täcktes med ett brutet sadeltak, varigenom exteriören blev densamma som ännu i dag.

Magasinshus m. m.

Några mer eller mindre intressanta hus av officiell eller privat karaktär byggdes efter Hårlemans ritningar. De uppfördes för att tjäna högst växlande ändamål och omtalas här i ett sammanhang.

Ritningar till *Kronobageriet i Vänersborg* finnas i Byggnadsstyrelsens arkiv. De ha som påskrift »Hr. Bar. Horleman 1749». Fasaden är utan alla ornament, men portalen har erhållit en vanlig, rusticerad pilasteromramning, krönt av lilla riksvapnet i sin för Hårleman karaktéristiska kartusch. En sektion av byggnaden visar ugnar o. dyl. utslutande av tekniskt intresse.

I Göteborg uppfördes efter Hårlemans ritningar *Ostindiska kompaniets hus* samt *Jacobssonska sockerbruket*. Kammarherre Carl Lagerberg har tidigare skildrat det förstnämnda husets byggnadshistoria.¹⁵⁴ Därav framgår att kompaniets äldre magasin härjats av eldsvådan 1746, varför stadsarkitekten Bengt Wilhelm Carlberg fick i uppdrag att utarbета ritningar till ett nytt, det rika kompaniet värdigt magasinshus. Dessa ritningar, som visa en lång, romersk, om Stockholms slott minnande fasad med mittparti och platt tak med balustrad, underställdes Hårlemans prövning och blevo av honom fullständigt omarbetade. Därjämte preciserade han sina anmärkningar i ett flertal punkter, av vilka här må anföras slutorden: »Jag håller för min del oförgripligen den kostnaden fåfång, som skulle wara ämnad till en Ballustrades eller Jern Gallers inrättande med pedestaler af sten eller mur åfwan på et hus, som efter mit tycke aldrig nog kan förses med Simplicitet, styrka och waraktighet».

Carlbergs ritning kasserades, och i stället uppfördes vid Norra Hamngatan det väldiga huset av gult holländskt tegel efter Hårlemans förslag.

Som ett verk av denne arkitekt kan huset anses mycket typiskt. Huvudfasaden med sina nitton fönsteraxlar i fyra våningar är livad av rusticerade lisener. Sådana inrama även det väldiga mittpartiet, som krönes av en fronton, och i bottenvåningen har fem stora rundbågiga portaler. Utmed sidogatorna löpa flyglar, av vilka den östra var under arbete, när Hårleman 1749 besökte Göteborg. Enligt Lagerberg uppfördes huvudbyggnaden 1750. Den västra flygeln uppfördes först 1760.¹⁵⁵

I stort sett har huset kvar sin exteriör från 1700-talet. Visserligen företogs en del förändringar vid muséets inflyttning på 1860-talet, men detta gällde huvudsakligen inredningen. År 1893 utvidgades några fönster i bottenvåningen och omlades taket, men dessa förändringar ha ej borttagit den Hårlemanska karaktären.

Jacobssonska sockerbruket uppfördes under 1750-talets början, på samma plats där nu Palace Hôtel reser sig, av handelsmannen Nils Jacobsson. Hårlemans ritningar approberades i magistraten den 24 nov. 1749.¹⁵⁶ De avbildas av Bäckström och visa en fem våningar hög odekorerad mittbyggnad med flyglar. Byggnadsarbetet, som leddes av Carlberg, avslutades 1752.

Bäckström omtalar även tre enkla ritningar av Hårleman till magasinsbyggnad i Göteborg. Han beordrades i rådet den 28/4 1750 att utföra ritningar till ett bombfritt spannmålsmagasin i Göteborg, och sannolikt torde härmed avses dessa i Byggnadsstyrelsens arkiv förvarade ritningar, approberade samma år. De torde knappast ha kommit till utförande.¹⁵⁷

Fyrar.

Till sjöfartens fromma inrättades på förslag av Hårleman ett ganska stort antal nya fyrar. Han skiljer noga på »Fyrbåkar» och »Kännings Båkar», de senare voro tydligen av enklare slag och konstruktion.

Den 16 maj 1738 beviljades i rådet 3200 dlr smt till en ny »Fyr Båks upsättande wid Gräsön (i Öregrunds skärgård) i den afbrändes ställe». Hårlemans originalritning, dat. 1736, i KB, visar en hög byggnad av sandsten, vars arkitektur i mycket erinrar om de moderna fyrarnas.

De övriga fyrarna uppfördes under 1750-talets början. Hårleman framhöll livligt betydelsen av att fyrarna byggdes av sten, och när i maj 1750 en penningssumma utanordnades till en fyrbåk av trä vid *Korsö* i Stock-

99. C. Hårleman. »Project til en Båk på Finska Uth Öhn och Ahlund Skiäret.» Vasabibl. K. B.

holms skärgård, föreslog han, att »den redan nog anseelige summan kunde med något ökas, och en af steen waraktig och alt åkommande trottzande Båk i det ställe nybyggas», vilket bifölls.¹⁵⁸ Hårlemans förslag till Korsö fyr finnes i vasabiblioteket, KB.

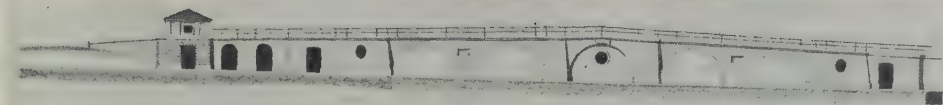
Finlands första egentliga fyr byggdes efter Hårlemans av Rehn graverade ritning på *Utö* vid inloppet till Åbo. Den 14 febr. 1750 inlämnades till rådet förslaget å en »Båk utaf sten till Utön uti Finska skären», inrättad med »behörig snäcke gång och nödig öfning».¹⁵⁹ Utöfyren blev färdig 1753, raserades vid 1808—09 års krig, men uppbyggdes ånyo 1814.

Den 13 dec. 1750 insändes även förslag till en känningsbåk vid »*Nyan* eller det så kallade *Båkskiäret* i Ålands skiären». Hårleman insände tvenne förslag, ett mindre och billigare samt ett större och dyrare, vilket senare förordades. I rådsprotokollet antecknades vid behandlingen den 7 jan. 1751. »Och för öfrigit så approberades berörde större ritnings

dessein med Hans Maj^{ts} höga namnstempel». Ritningen graverades sedan av Rehn.

Han ingav dessutom den 27 okt. 1750 memorial och »rijtning til en känningsz Båk på Ahlundsskäret uti Finland»¹⁶⁰, varom han fått befallning i Kungl. brev den 14/2 1750.¹⁶¹ Att döma av underskriften å det graverade förslaget till fyrbåk vid *Utö*, synes samma ritning ha kommit till användning även vid Ahlundsskäret.

Fyrbyggnaderna hava jämförelsevis litet intresse som byggnadsverk, men vittna ändå om mångsidigheten i hans intressen och verksamhet som överintendent.

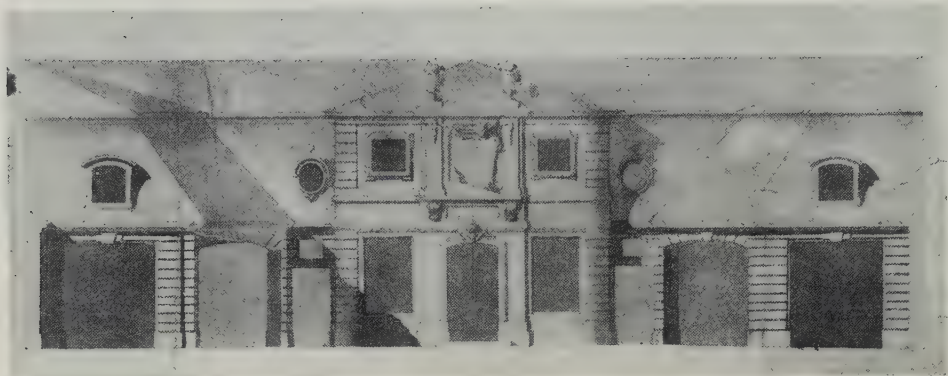

100. C. Hårleman. Förslag till brobyggnad. Vasabibl. K. B.

Broar.

Ständigt yrkade Hårleman på att alla byggnader skulle uppföras av sten, och samma fordran återkommer även i fråga om brobyggnader. I de få fall han fick tillfälle att yttra sig i detta ämne, framhållles med stor skärpa stenens företräde som byggnadsmaterial. I rådet behandlades den 7 nov. 1750 landshövding Barnekows underdåniga skrivelse av den 27/10 »ang^{de} nyttan och nödwändigheten af Stenbroars inrättning i stället för de så kallade Ekebroar». För att uppmuntra de förstnämnda beviljades alla, som uppförde stenbroar, rätt att taga bropengar till dess kostnaderna voro betalda. Taxan skulle dock bestämmas senare. Två år senare föreslog Hårleman, att alla broar i Skåne skulle byggas av sten för att spara de dyrbara ek- och bokskogarna och anhöll samtidigt, att »samma faderliga omsorg torde Eders Kongl. Majt i nåder täckas sträcka till Östergötland och Småland». Detta beviljades i rådet, och brev avgick härom till landshövdingarna i nämnda landskap.

Huruvida någon bro verkligen uppfördes efter Hårlemans förslag, har jag tyvärr ej kunnat konstatera.¹⁶² Men han var sysselsatt med utarbetandet av ritningar till ett av frihetstidens största brobyggnadsföretag, bron vid *Falkenberg*. Ritningen till denna insändes av Hårleman den 4 nov. 1751 och approberades i rådet fyra dagar senare. I sitt memorial omtalade han, att »denne bro har iag trodt böra inrättas ej mindre än med fem hwalfbågar».¹⁶³ I vasabibliotekets ritningssamling finnas tvenne ritningar av Hårleman, som möjligen kunna vara till denna bro. Den är försedd med fem valv, av vilka det mellersta är ett blindvalv, varöver i det ena projektet sitter det svenska riksvapnet. Vid ena broändan ligga några mindre byggnader. Som han — mig veterligt — ej utfört förslag till någon annan större bro, ligger det nära till hands att i detta se Falkenbergs bro. Den byggdes dock icke efter Hårlemans ritning. Den 18 mars 1754 insände Cronstedt en ny ritning till samma bro¹⁶⁴, vilken han ansåg böra flyttas närmare staden på grund av bättre grundförhållanden. Även denna indelades i fem valvbågar med förbyggnader framför pelarna för att »förhindra utskärningen och utgräf-

101. C. Hårleman. Ritning till gårdsbyggnaderna vid Johan Paschs hus i Stockholm. Bellinga.

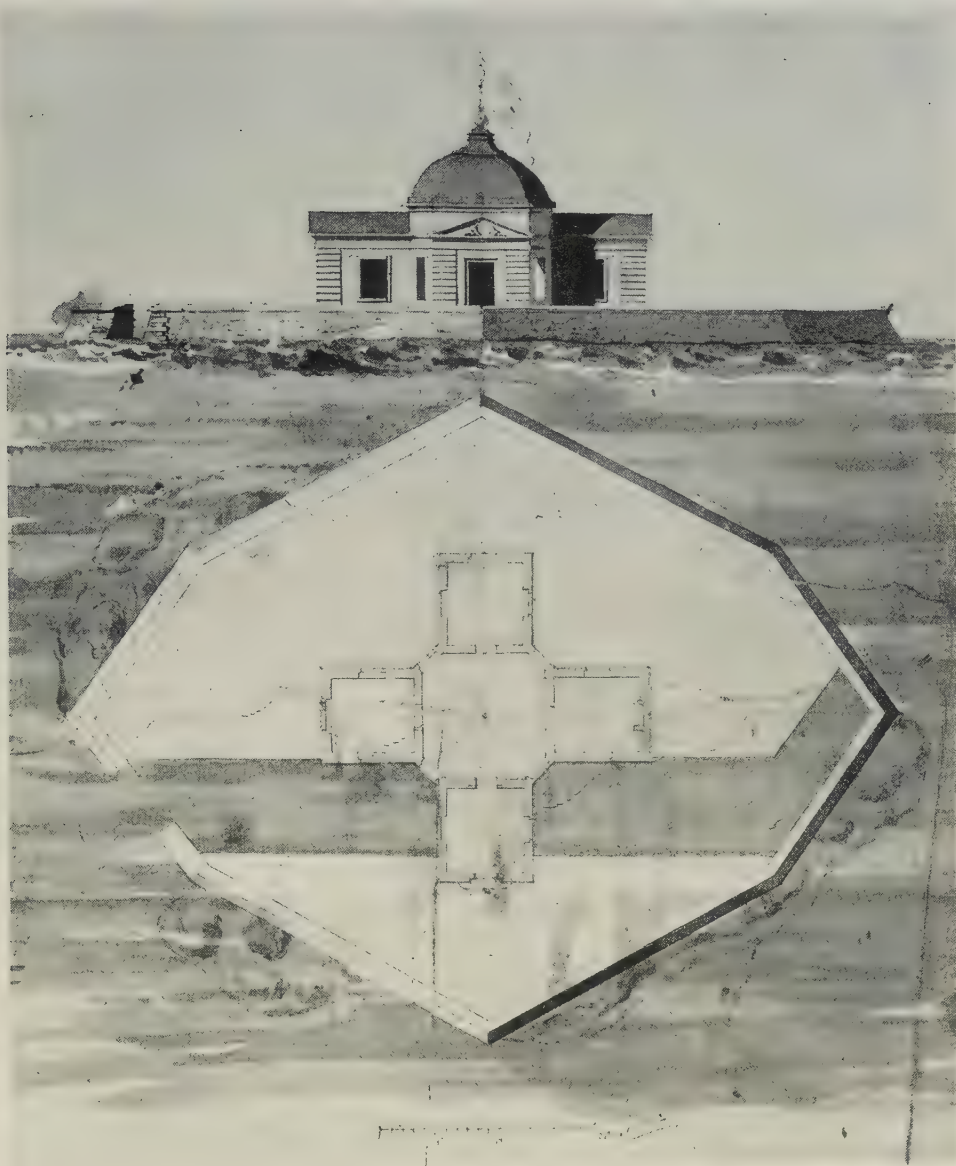
ningen, som watnet eljest gör» bakom desamma. Broräcket skulle muras av sandsten. Efter detta förslag utfördes den vackra bron, som alltjämt gör tjänst.

Hårlemans förslag till en stenbro vid *Akarp* i Skåne godkändes i rådet den 9 nov. 1752. Den utfördes delvis på bekostnad av Trolleholms ägare, överstelöjtnant Fredr. Trolle. Någon ritning är ej känd. Detta är även fallet med hans ritningar till brobyggnad vid *Nykvarn*, approberade den 12 febr. 1751¹⁶⁵, och brobyggnaden vid *Ystad*, vartill ritningar utarbetades ungefär samtidigt. Till hjälp vid brons uppförande begärdes militärmanskap samt »nådig befallning om byggnaden efter de af . . . Hårleman författade . . . ritningarna kommer at werckställas».¹⁶⁶

Privathus i Stockholm.

I Stockholm utfördes ej många privathus efter Hårlemans ritningar. Det är förvånansvärt att han anlitats i så ytterst få fall inom huvudstaden, under det att han överhopats med uppdrag för landsorten. Det förefaller som om J. E. Carlbergs monopol på privata arkitektuppdrag i Stockholm respekterats av Hårleman.

Utom reparations- och inredningsarbeten i hans eget hus Drottninggatan 88 byggdes med säkerhet efter Hårlemans ritningar ytterligare endast två privathus, dels ett för hovmålaren *Johan Pasch*, dels det gamla Strömsborg. Strömbom omtalar, att Pasch sannolikt köpt sitt tvåvåningshus i skadat skick efter branden 1751.¹⁶⁷ Troligen äro Hårlemans av Rehn graverade ritningar utförda samma år. Huset uppfördes på Ålands-

102. C. Hårleman. Ritning till Strömsborg. Stockholm. Königs saml. K. B.

gatan å Norrmalm, nuvarande Mäster Samuelsgatan, men existerar ej längre. Huvudfasaden åt gatan bestod av två våningar på en rusticerad bottenvåning. Gården inramades på vanligt sätt av stall och alle-

handa uthusbyggnader, men i detta fall låg även ateljén eller det s. k. »målrummet» mitt bland alla dessa låga hus. Hårlemans originalritning till gårdshusens fasader finnes bland Rehns efterlämnade papper i Hochschildska samlingen å Bellinga.

Som Strömbom påpekat, var det ej många konstnärer, som på denna tid hade det så utomordentligt ordnat för sig. »Kabinett för hans fina konstsamlingar, en privatatelier, rum för vardagsliv och umgänge avlösa varandra på ett behagligt vis.»

Ett hus i Stockholm, som med säkerhet kan hänföras till Hårleman, är det gamla *Strömsborg*, beläget å Stenskäret vid Riddarfjärdens uppgående i Norrström. Det uppfördes som privatbostad åren 1747—50 av den rike handelsmannen Berge Olofsson Ström.¹⁶⁸ Av Hårlemans ritningar framgår det originella husets plan och fasad, varom även det av Sjögren avtryckta värderingsinstrumentet av år 1752 i detalj upplyser. Enligt detta bestod stenhuset av tvenne våningar »och är formeradt som en rundel, dock med sine fyra små flyglar, efter wäderstrecken inrättade». Denna lilla centralbyggnad, täckt med kupol över korsmitten, var utvändigt helt rusticerad. Runt holmen löpte en stenmur och genom densamma en liten kanal, över vilken förde en vindbrygga. Huset användes på 1800-talet som restaurant, revs 1895 och ersattes vid sekelskiftet av den nuvarande vanprydande byggnaden, uppförd efter professor Claes Grundströms ritningar.

Strömsborg är i sitt slag ensamstående i Hårlemans produktion och förefaller snarast som en senfödd och i hög grad förenklad ättling av den palladianska villa-rotundatypen. I detaljerna synes den dock ha varit helt sjuttonhundratalsmässig och kompletterar på ett intressant sätt kunskapen om Hårlemans verksamhet i huvudstaden.

Helt visst uppfördes i Stockholm flera privathus efter Hårlemans ritningar, men det har icke lyckats mig att med säkerhet identifiera dem. Så till exempel uppgiver Rehn i förteckningen över sina verk, att han från grunden uppfört De Geerska huset vid Västra Trädgårdsgatan. Till detta hus med sitt karakteristiska insvängda hörn finnes en egenhändig plan av Hårleman i N. M. Men huruvida han haft med husets exteriör att skaffa är svårt att avgöra och förefaller ej troligt.

I Byggnadsnämndens arkiv finnas dessutom flera projekt till hus för den förmögnare adeln eller rika borgare. Ritningarna härstamma alla från 1740-talets slut, och flertalet bära slottsmurmästaren J. C. Körners underskrift. En mängd av Hårlemans byggnader uppfördes av Körner. Osannolikt är ju icke, att Hårleman till byggnadskollegiet insänt sina förslag i Körners namn för att undvika att få sina ritningar bedömda av

stadsarkitekten Carlberg. Med kännedom om det svala förhållandet dem emellan är det mycket troligt, att Carlberg gärna skulle gjort anmärkningar, som för en man i Hårlemans ställning kunnat kännas ganska förödmjukande.

Det förefaller dessutom otroligt, att t. ex. Hårlemans gode vän riksrådet Anders Johan von Höpken skulle göra en större om- och tillbyggnad av sitt stenhus vid Drottninggatan efter ritningar av murmästaren Körner, som aldrig fått rita något av alla de »publika» hus han uppfört utan alltid arbetat efter Hårlemans dessein. Detta och andra förslag hava dessutom proportioner och fasadbildning, som på 1740-talet knappast någon annan arkitekt än Hårleman och möjligen Cronstedt eller Adelcrantz kunnat komponera.

Att lämna avgörande bevis för denna förmodan torde vara omöjligt så länge Hårlemans egenhändiga förslagsritningar saknas. Man får å andra sidan ej underskatta den relativt höga nivån hos tidens mur- och byggmästare, särskilt de som voro stationerade i Stockholm och arbetade under överintendenten.

De ritningar, som kunna tänkas härstamma från Hårlemans ritkontor, äro: det ovannämnda om- och tillbyggnadsförslaget »för högwälborne Hans Excellence och RicksRådet Herr Baron Höpken på Noremalm på Drottninggatan och Bergsgränden», dat. 3 mars 1748; en ritning efter vilken »skall byggas för Herr Handelsmannen Niclas Nyman belägit på Drottninggatan», dat. 22 febr. 1749¹⁶⁹; en ritning till flygelbyggnad, som »skall blifwa upbyggt för Högwälborna Fru Grefwinnan Ulrica Juliana Brahe uppå Noremalm och Fredsgatan», dat. 3 mars 1748; en ritning »till facad åt stora Gråmunkegränd för Handelsmannen Matheus' hus på Västerlånggatan», dat. 3 mars 1748. Samtliga dessa ritningar äro undertecknade av J. C. Körner.

Dessutom finnas förslag till stall och vagnshus, som »Högwälborna Fru Riksgrefwinnan Cattrina Ebba Horn är sinnad att låta bygga efter denna Rittningen utij Huset N:o 106 på Regeringsgatan inne på gården» dat. 8 dec. 1748 och undertecknat av stadsmurmästaren Gottfriedt Francke. Slutligen finnes ytterligare ett förslag dat. 30 mars 1749 och undertecknat av P. Westrell, efter vilket »Spanmålshandlaren Hr Jonas Öhrman är sinnad låta bygga uti dess gård».

Samtliga dessa förslag, som kraftigt kontrastera mot alla andra byggnadsritningar, som inbundits i samma volym, ha en omisskännlig prägel av Hårlemans arkitektur, och även om intet absolut säkert bevis kan framföras, äro dessa hus ändå värda att i detta sammanhang påpekas.¹⁷⁰

KAP. IV.

UNIVERSITETSSTÄDER OCH FÄSTNINGSSTÄDER.

I.

Stadsplanen.

Att behandla Hårleman som stadsplanearkitekt är en föga givande uppgift, och det är märkligt, att han i motsats till sin samtids franska arkitekter ej nämnvärt intresserat sig för stadsplanekonsten. Bland hans studieteckningar från resorna finnes ingen antydning om stadsplaner, och i sin verksamhet som överintendent kom han ej heller att göra någon sådan insats av större betydelse. Naturligtvis hade han en känsla av det ena husets betydelse för det andra och för platsens enhetsverkan, vilket särskilt kom till uttryck vid omdaning av stadsbilden omkring Upsala domkyrka.¹⁷¹ Men, som av det följande kommer att framgå, spelade dock en rent praktisk synpunkt i fråga om eldsvådor en betänkligt stor roll och förkävde delvis de estetiska kraven. I de projekt han utförde visar han sig kvarstå, åtminstone delvis, på 1600-talets principer i fråga om torgbildning, raka gator m. m., och det var strandgatorna som blevo det egentliga resultatet av hans strävanden.

Ett uttalande av Hårleman själv från 1735 visar tillfullo, hur föga bevandrad han då synes hava varit i dessa frågor. Det gällde tydligen ett yttrande från överintendentsämbetet angående en stadsreglering i Stockholm, och som Tessin detta år var i Wien, var det Hårleman som skulle avgiva detsamma. Han klagar då hos Tessin och frågar honom till råds i ett odaterat brev, på vilket Tessin dock skrivit »swarat d. $\frac{17}{28}$ jan. 1736», och varigenom brevet kan dateras till slutet av året 1735. »On m'envoya l'autre jour, un ordre de la part du roy, dressé come vous verres par la copie cy-jointe. Qu'en ferai-je, mon cher Comte, et que m'ordonnes vous de dire et de faire dans cette comission de votre part? Le comte de Cronstedt à qui je l'ai fait voir, m'a dit, que c'etoit en consequence de ce, que la comission avoit demandé au Roy, et que c'etoit

principalement pour regler de votre part avec Adlercrantz et Carlberg la carte de Stockholm, *dont je n'ai pas la moindre idée*». Här blottar han sin okunnighet. Som överintendent fick han emellertid något sätta sig in i frågan, även om han aldrig kom att djupare intressera sig därför eller göra en insats jämförlig med Carlbergs.

Först de sista åren av sitt liv var det som Hårleman, mig veterligt, fick tillfälle att mera intressera sig för stadsplanerna. Staden Alingsås härjades 1749 av en större eldsvåda, och den omreglering, som i samband med återuppbyggandet företogs, skedde efter Hårlemans förslag. I samband härmed ingav han det förut nämnda intressanta memorialet, i vilket föreslås en ökning av överintendentsämbetets befogenhet. Planer av alla städer i riket skulle insändas dit, och i händelse av ombyggnad eller omreglering skulle detta ämbetsverk i så fall bestämma, vad som borde företagas.¹⁷²

Den stora branden i Stockholm 1751, då större delen av Norrmalm lades i aska, föranledde en hel mängd skrivelser från Hårleman. Vad han då framför allt kämpade för var anläggandet av strandgator. Dessa hava tidigare behandlats av Josephson, som påvisar, huru denna gatutyp, vars ursprungsland är Holland, fick en enda representant i 1600-talets Stockholm, Skeppsbron.¹⁷³ Genom Tessin d. y:s och Carl XII:s initiativ började dock visa sig en tendens att anlägga verkliga strandgator, och under 1700-talet kommo dessa åtminstone på papperet till en rik utveckling.

På grund av att bebyggelsen var framdragen ända ner till stranden uppstodo naturligtvis stora svårigheter vid lastning o. dyl. Ur estetisk synpunkt var denna bebyggelse förkastlig, därför att vattnet aldrig kom att synas från gatan, varigenom detta livande element gick förlorat i stadsbilden.

Som Josephson påpekar, upptogs vid århundradets mitt strandgatsfrågan ånyo och med större iver än någonsin. Hårleman var då primus motor, och när han hade tillfälle framhöll han betydelsen av »strändernas här i staden öppnande». Det var framför annat de stora eldsvådorna och 1700-talets lust för ordentligt linjerade planeringar, som förde fram frågan. Man önskade få bort de trasiga konturer, som de naturliga stränderna gävo staden.

Redan 1748 hade Adolf Fredrik, troligtvis i samråd med Hårleman, befallt strandgators upprättande för att stränderna skulle »regleras och bringas till rätta linjer». Men det var först efter »den olyckelige branden» den 8 juni 1751, som frågan på allvar aktualiserades. Hårleman fick i uppdrag att upprätta »chartor öfwer Stockholms Stadz stränder» och föreslog i ett underdånigt memorial bl. a., att de avbrända stränderna ej skulle få bebyggas, innan Kungl. Maj:t fastställt de kartor, som han var

sysselsatt med att utarbета. De av branden orörda s. k. »tilltäpte stränderna» borde öppnas mot vattnet, »hvar ifrån inwånarne måste hämpta så deras dryck som renhållning och säkerhet». Detta bifölls i rådet den 27 juni s. å., och redan den 1 juli var kartan färdig och presenterades i rådet jämte ett långt memorial, där samma synpunkter återkommo. Hårleman skriver t. ex. att »förmedelst desse stränder . . . blifwer sielfwa staden ej allenast prydeligare och beqwämare, utan ock långt mera säker, så wid infallande eldswåda som wid alla andra tillfällen i den allmänna rörelsen och Handteringarne».

Både memorial och karta gillades i rådet samma dag, kartan graverades av G. Biurman och, som Josephson påpekat, äro linjaldragna stränder tillritade runt Staden mellan broarna, Riddarholmen, södra sidan av Kungsholmen, Klaraviken, Blasieholmen och nuvarande Strandvägen.

Trots allt detta arbete blev resultatet ganska minimalt, och så sent som 1771 var en del av Strömgatan den enda gata, utom Skeppsbron, som kunde göra skäl för benämningen strandgata.

Samma synpunkter framtråda i det underdåniga memorial, som Hårleman insände den 4 jan. 1753, samtidigt med »den mig till författande allernådigst anbefalte Planen af Carlstad» och ritningar till rådhus och gymnasium. Efter den svåra branden 1752 hade han tydligen fått i uppdrag att utföra en reglering av stadsplanen.

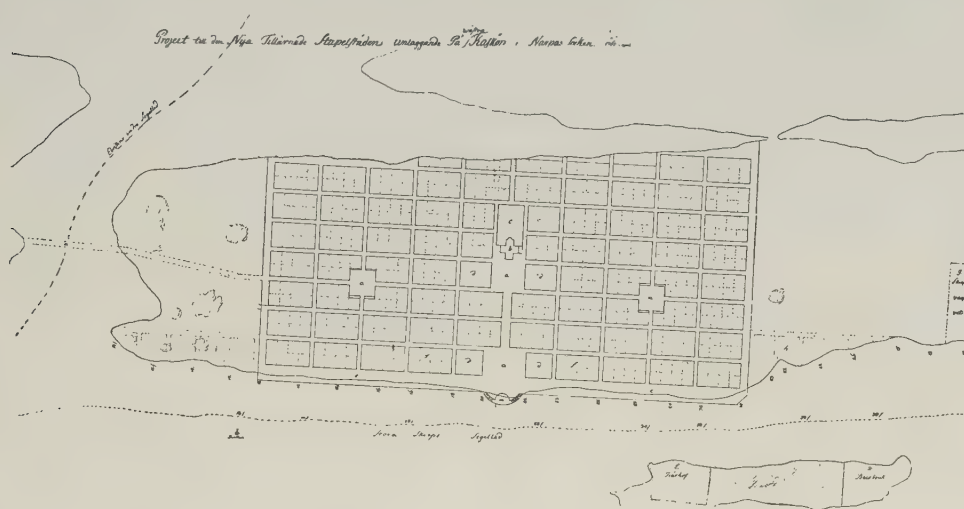
Han skriver: »Eders K. Maj:t tacktes af altsammans sig i nåder föredraga låta, det i det nogaste i achttaget blifwit, att förmedelst de gamla i denna stad warande qwarterns bijbehållande, förorsaka Inwånarena den minsta känning af rubbning i deras tompter som någonsin giörlig varit».

Han uttalade redan från början, att han önskade gå tillväga så skonsamt som möjligt och ej låta de estetiska intressena dominera. Men sin allmänna uppfattning låter han dock komma fram i följande rader: »Eders Majjestedt lär och högst upplyst finna huru mycken säkerhet, anseende och beqwämlighet denne stad winna skulle om wijd den nu förewarande återbyggnaden alla gator blefwo som här igenom chartan i underdånighet föreslagit är, i rät linea til stränderna öppnade och strandgator anlagde». Vi möta alltså här en strävan efter *raka* gator inne i staden samt strandgatorna utmed älven. En stadsplan av Karlstad finnes bl. a. i Byggnadsstyrelsens arkiv. Denna, för övrigt mycket klumpigt ritade karta, är möjligen en kopia efter Hårleman, i varje fall är den ritad vid denna tid eftersom hans nybyggnader äro utmärkta med rött. Några större regleringar av gatorna hava tydligen ej företagits, och han har ej ens kunnat

draga en gata genom kvarteren framför kyrkan, så att denna kunnat tjänstgöra såsom fondbyggnad. När Hårleman däremot projekterade nya gator, vilket här tydligen skett i östra kanten av staden, lät han dem löpa rakt emot kyrkan, som tänktes bilda fond för gatuperspektiven från norr och söder.

Hårleman fick tydligen aldrig tillfälle att uppgöra en stadsplan för en helt ny stad. Vid uppgörandet av sina projekt måste han taga stor hänsyn till förut existerande gator och byggnader. Det är alltså svårt att erhålla en klar uppfattning om vart han syftade.

Cronstedt, som i byggnadsfrågor synes helt ha delat sin lärares syn-

103. C. J. Cronstedt. Förslag till stadsplan för Kaskö stad i Finland. Byggnadsstyrelsen.

punkter, fick däremot göra förslag till en stadsplan för Kaskö stad i Finland. Största intresset med denna plan är, att arkitekten vid dess uppgörande varit oberoende av gammal bebyggelse och alltså fått skapa en idealplan, som på ett utomordentligt åskådligt sätt klarlägger strävandena i frihetstidens stadsbyggnadskonst. Ritningens påskrift lyder: »Projekt till den nya tillämnade Stapelstadens anläggande på västra Kaskön i Närpäs socken». Den är daterad i april 1767.¹⁷⁴ Kaskö stads grundläggningsår uppgives till 1785.

Staden tänktes ligga vid vattnet och utmed hamnen löper en lång strandgata, den s. k. »skieppsbron». Emot denna öppna sig en mängd raka gator. Mittaxeln betonas genom en rytmisk platskomposition och perspektiv mot kyrkan med denna som fondbyggnad. Närmast vattnet ligger en i fransk stil anlagd strandplats med en monumental trappa.

Platsen inramas av två symmetriskt lagda »publica Bygnader», vilka upprepas vid det stora torg, som är lagt framför kyrkan. Dessutom märkas tvenne symmetriskt lagda, kvadratiske torg. Från mitten av kvadratens sidor utgå gatorna vinkelrätt, som t. ex. är fallet vid Stora Torget i Upsala. Denna typ är enligt Josephson »ett inbyggt, slutet renässanstorg, af den i Frankrikes 1600-tal förhärskande typen».¹⁸⁷ Man finner alltså i denna plan drag både av 1600- och 1700-tal. Kravet på öppen plats framför kyrkan samt denna placerad som fondbyggnad hade uppstått redan under 1600-talet, men utvecklades ännu mera under 1700-talet. Detta sekels fordran på rytmisk platskomposition, strandplats och strandgata blev även tillgodosett. Denna plan visar, huru 1600- och 1700-tals traditionen hållos levande sida vid sida ända in i 1700-talets andra hälft, och efter vad man kan sluta sig till av Hårlemans uttalanden, hyllade han samma uppfattning, som i detta fall företrädde av Cronstedt.

2.

Universitetsstäderna.

Upsala.

Under frihetstiden hade den svenska vetenskapen en av sina mest lysande epoker. Redan under 1730-talet, när landet hämtat sig efter de stora krigen, började det vetenskapliga livet att florera. Vid århundradets mitt stod det på sin höjdpunkt men mattades i hög grad under den gustavianska tiden, då i stället vitterheten lyste med en så mycket klarare låga. Grundandet av akademier till vetenskapens och vitterhetens fromma äro för 1700-talet typiska företeelser, och Hårleman blev som tidigare nämnts medlem i den 1739 grundade Vetenskapsakademien.

Vetenskapens mest betydande representanter verkade vid universitetet i Upsala. Språkforskningen och den av tiden omhuldade ekonomiska vetenskapen företrädde av Johan Ihre och Anders Berch. Men det var dock främst inom naturvetenskapernas område, som den största insatsen gjordes. Med två av dess mest lysande representanter, Carl von Linné och Anders Celsius, kom Hårleman i intim beröring, och särskilt hans förhållande till Linné erbjuder mycket av intresse.

Att döma av deras brevväxling samt Linnés alla superlativa omdömen om Hårleman synas de ha stått på en synnerligen god fot med varandra. I breven kallas Linné och hans maka min käre son och min kära dotter,

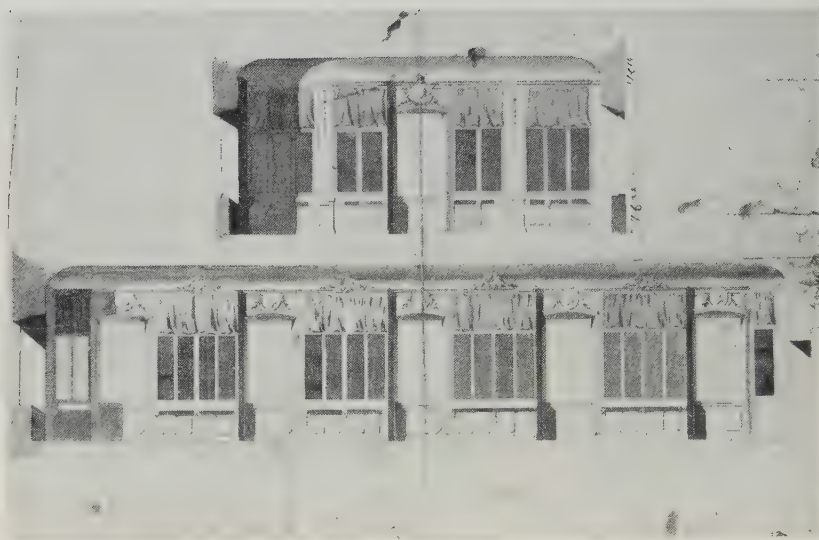
och Hårleman får i gengäld heta fader. Trots en obetydlig åldersskillnad av endast sju år tilltalas Hårleman alltid med den största vördnad, och det stora inflytande han verkligen hade över Linné är i hög grad förvånansvärt.

Sernander har nyligen behandlat förbindelsen mellan Hårleman och Linné¹⁷⁶ samt påvisat, hur några anmärkningar mot deltagarna i Linnés botaniska exkursioner och deras uppträdande samt Linnés ställning till det av Hårleman bekämpade svedjandet betytt en verklig, nervös kris för Linné, vars tillvaro i flera år framåt fördostrades därav. Men även mitt under denna konflikt, som började hösten 1748, kunde Linné skriva till sin förtrogne vän, archiater Bäck, några högt uppskattande ord om Hårleman i anledning av dennes sjukdom: »han är den endaste, som jag sedt med allware och af hiertat wårdat sig om wettenskaper». Följande år ägnade Linné honom sin på latin avfattade »Materia medica», »på det att äfven efter min död måtte kvarstå ett minnesmärke af tacksamhet mot en den yppersta Mæcenas, som — ädelsinnad, nitisk och handlingskraftig — genom goda råd i medgångens dagar stärkte, i motgången uppehöll mitt mod».¹⁷⁷

Som arkitekt värderades Hårleman av Linné, liksom av hela sin samtid, mycket högt. Han kallar honom i brev »princeps architecturæ» samt fäller en gång ett yttrande, som utomordentligt väl belyser huru Hårleman betraktades i jämförelse med två andra samtidigt verkande arkitekter, Johan Eberhard och Bengt Wilhelm Carlberg. Han skriver den 2/1 1749: »Jag såg en Hårlemans fackla wara så lysande, at om 1000 Carlbergar tände sina ljus, woro de dock intet häremot».¹⁷⁸ Dessa och många andra uttalanden må vittna nog om det goda förhållande, den vänskap och inbördes uppskattning, som, med undantag för ovannämnda konflikt, under hela 1740-talet till Hårlemans död 1753 rådde dem emellan.

Universitetets stora expansion framträdde naturligt nog även i en starkt ökad byggnadsverksamhet. Kraven på nya institutioner och ämbetslokaler ökades ständigt, och med anläggandet av sådana var Hårleman under lång tid akademien behjälplig. Genom dessa och andra stora byggen gjorde han en betydande insats i Upsala stads byggnadshistoria, och den prägel han satte på de centrala delarna av sjuttonhundratalets Upsala, är ännu till stor del bevarad. Hårlemans byggnader i Upsala har jag tidigare utförligt behandlat¹⁷⁹, varför jag här kan inskränka mig till en kort behandling av dessa hans arbeten och arbetsresultat.¹⁸⁰

Efter en förhärjande eldsvåda i maj 1702 repade sig den lilla universitetsstaden långsamt. Domkyrkan restaurerades visserligen nödtorftigt, men övriga officiella byggnader med undantag av det oskadade

104. C. Hårleman. Gustavianum, Upsala. Biblioteksinredning i södra boksalen. N. M.

Gustavianum, fingo under 1700-talets första decennier allt mer förfalla. Det fanns alltså dels med hänsyn till branden, dels till universitetets ökade byggnadsbehov ett stort verksamhetsfält för en dugande arkitekt, och Hårleman visade sig vara uppgiften vuxen.

I *Gustavianum* inrymdes under 1700-talet universitetsbiblioteket.¹⁸¹ Husets ganska bristfälliga skick föranledde en reparation, till vilken Hårleman 1743 inlämnade ritningar. Den huvudsakliga förändringen i exteriören var, att den inåt gården belägna stora yttertrappan slopades och att de två mittfönstren på båda fasaderna sammanslogos till ett, vilket inkomponerades mitt över den nya portalen. Inuti huset anlades den vackra hallen, med det för 1700-talet så typiska ovala mittrummet med fyra nischer. Till inredningen av huvudvåningen och i bibliotekssalarna en trappa upp komponerade Hårleman några förslag, som höra till det smakfullaste han gjort i den genren. Dessa ritningar underkastades en dräpande kritik av bibliotekarien Andreas Norrelius, men kommo dock till utförande. Kartuscher och medaljonger över fönstren finnas ännu bevarade. Inredningsarbetet i den södra boksalen avslutades 1754 och i den norra tre år senare, då hela huset kan anses som färdigt.

En rad byggnader utmed domkyrkans norra långsida antingen om- eller nybyggdes efter Hårlemans förslag.

När *Konsistoriehuset* uppfördes vid St. Erikstorg, fylldes ett för univer-

105. C. Hårleman. Konsistoriehuset i Uppsala. Fasad mot St: Eriks torg. Gravyr av J. E. Rehn.

sitetet länge känt behov. Hårlemans ritningar utarbetades under året 1748 samt presenterades för konsistoriet i januari följande år. Byggnadsarbetet började nästa vår, men först 1755 kunde inflyttningen ske.

Ritningarna graverades 1749 av Jean E. Rehn och visa en tre våningar hög huvudfasad med betnad mittrisalit och hörnrisaliter, dekorerade med lisener och putsrustik enligt vanligt schema. På grund av husets läge i domkyrkoterrassen blev nivåskillnaden mellan fasaderna betydande, och den en våning höga fasaden åt kyrkan gör åtminstone på ritningen snarast ett intryck av mur. Ett intressant drag är den sneda, flygel-liknande utbyggnad, som drogs upp mot domkyrkoentréen för att eventuellt bilda ena sidan i en inbyggd sluten förplats till kyrkan.

Sannolikt uppsnyggades samtidigt det omedelbart öster om konsistoriehuset liggande domkapitelhuset, och de båda byggnaderna sammanbundos genom putsrustik i den av Hårleman så omtyckta gula färgtonen.

Vice pastorshuset restaurerades på 1730-talet, sannolikt efter Hårlemans förslag. Den där bredvid liggande *Katedralskolan* är ett av hans säkra arbeten. Ritningarna presenterades den 12 mars 1746, byggnadsarbetet utfördes av Körner, och redan den 25 oktober 1748 kunde skolan högtidligen invigas. Den är belägen på den trånga terrassen mellan domkyrkan och St. Eriks gränd och har på grund av nivåskillnaden endast en våning åt kyrkan och tre åt gränden. Planen är synnerligen oregelbunden, beroende på gamla husgrunder. Det alltjämt väl bevarade huset användes som katedralskola ända till 1837, då skolan flyttades till seminariehuset vid Odinslund, och användes sedan dess och allt fortfarande av Consistorium Ecclesiasticum. De av

kung Fredrik approberade originalritningarna finnas i Byggnadsstyrelsens arkiv och avbildas alla i »Sjuttonhundratalets Upsala».

Domtrapphuset restaurerades först på 1760-talet av Cronstedt. Utmed domkyrkans sydfasad låg sedan gammalt Academia Carolina, som revs först 1778. Under Hårlemans tid var alltså domkyrkan nästan helt omgiven av låga byggnader, vilket 1700-talet i motsats till det följande seklet betraktade som ett för stadsbilden lyckligt förhållande. 1700-talets arkitekter utmärktes i allmänhet för stor anpassningsförmåga och en utvecklad känsla för proportion och enhetlighet. Hårleman utgjorde intet undantag däriifrån, vilket särskilt framträder vid bebyggelsen omkring domkyrkan. Han förstod, hurusom dessa likformigt behandlade låga byggnadslängor med sin strängt genomförda horisontalitet bildade

106. C. Hårleman. Katedralskolan i Upsala. Fasad mot domkyrkan. Byggnadsstyrelsen.

en ypperlig storlekskontrast till domkyrkan och skenbart ökade dess höjd och monumentalitet. 1800-talet önskade helst se alla dessa hus borttagna. Som väl var lyckades ej detta, men helheten gick ändå till stor del förlorad genom Zettervalls olyckliga restaurering av domkyrkan. Den spetsiga, torra 1800-tals gotiken övertrumfar totalt 1700-tals fasadernas lugna, rena ytor, och hela stadsbilden sedd från S:t Eriks torg har genom förlusten av de Hårlemanska huvarna och domkyrkans strama linjer berövats en avsevärd del av sin tjusning och konstnärliga koncentration.

Av universitetets institutionsbyggnader anlades två efter Hårlemans ritningar: *Linnés botaniska trädgård med orangerihus* samt *Celsius' observatorium*.

När Linné 1742 tillträdde sin professur, befann sig den av Olof Rudbeck d. ä. grundade Botaniska trädgården i ett högst sorgligt tillstånd. En av Linnés första åtgärder var att den 6 mars 1742 i en till Rektor

och Konsistoriet ställd inläga framlägga ett förslag till trädgårdens istånd-sättande. Till denna var fogad Hårlemans ritningar till trädgården och orangeriet. Linnés förslag godkändes, växthuset uppfördes av Körner och stod färdigt redan 1743. Byggnaden bestod av ett rusticerat mittparti med tvenne i förhållande till detta något snett lagda, glastäckta flyglar. Trädgården anordnades efter vanligt schema med raka gångar, klippta häckar och geometriska dammar. Den ägde bestånd till 1787, då botaniska institutionen flyttade till den samma år av Gustaf III donerade slottsträdgården. Huset rymmer nu ett Linnémuseum, och trädgården har genom Svenska Linnésällskapets försorg återfått det utseende som den hade under Linnés tid.

Planerna på att inrätta ett astronomiskt observatorium i Upsala hade varit aktuella sedan 1700-talets början, men först 1738 lyckades Celsius förmå universitetet att inköpa den tomt vid Svartbäcksgatan 9 A, där den gamla för länge sedan uttjänta observatoriebyggnaden ännu ligger kvar.

Sannolikt samma år blev Hårleman anmodad av Celsius att uppgöra ritningar, kontrakt underskrevs med Körner och arbetet började våren 1739, sedan alla handlingar blivit upplästa och gillade i konsistoriet. Huset stod färdigt sommaren 1741.

Celsius begärde då anslag till instrument och påpekade samtidigt, att man vid författandet av desseinen försökt att göra »all möjlig besparing och att undfly alla eljest wid slika bygnader mycket kostsamma, men mera magnifqva än nyttiga inrättningar, så at jag hoppas wara i stånd at på detta Observorium göra alla nödiga observationer så bequemligen och i wissa fall bequemligare än på observatoriet i Paris».¹⁸²

Huset blev också oerhört enkelt, en trevånig, fem fönsteraxlar bred byggnad med platt tak, takbalustrad och en tung överbyggnad. Ritningar finnas ej bevarade, men husets exteriör framgår av bilden i Bussers upsalaskildring.¹⁸³

Det olämpliga läget vid en av stadens mest trafikerade gator insågs snart, och redan 1744 efter Celsius' förtidiga död klagade hans efterträdare Sam. Klingensstierna över skakningen från gatan. Men oaktat senare nybyggnadsprojekt fick Hårlemans-Celsius' byggnad göra tjänst ända till 1853, då det nya av G. Svanberg och J. Way uppförda observatoriet var färdigt.

Den stadsbild, som Upsala erhöll vid 1700-talets mitt och som det delvis har behållit, är sålunda huvudsakligen *en* arkitekts verk.

Genom uppförandet av dessa båda institutioner, genom restaureringen av slottet och domkyrkan samt ny- och ombyggnader i domkyrkotrakten

skapade Hårleman i sjuttonhundratalets Upsala en lyckligt betonad lokal-karaktär och en sund basis att bygga vidare på. Under större delen av 1700-talet skedde så. Men denna tradition i stadens byggnadskonst bröts redan 1787 av Desprez' antika tempelfasad, och under 1800-talet försvann den alldeles. Känslan för gammal byggnadskultur har dock växt sig allt starkare, och goda förhoppningar finnas, att vad det föregående seklets nivelleringslusta lämnat kvar, nu skall gå en lyckligare framtid till mötes.

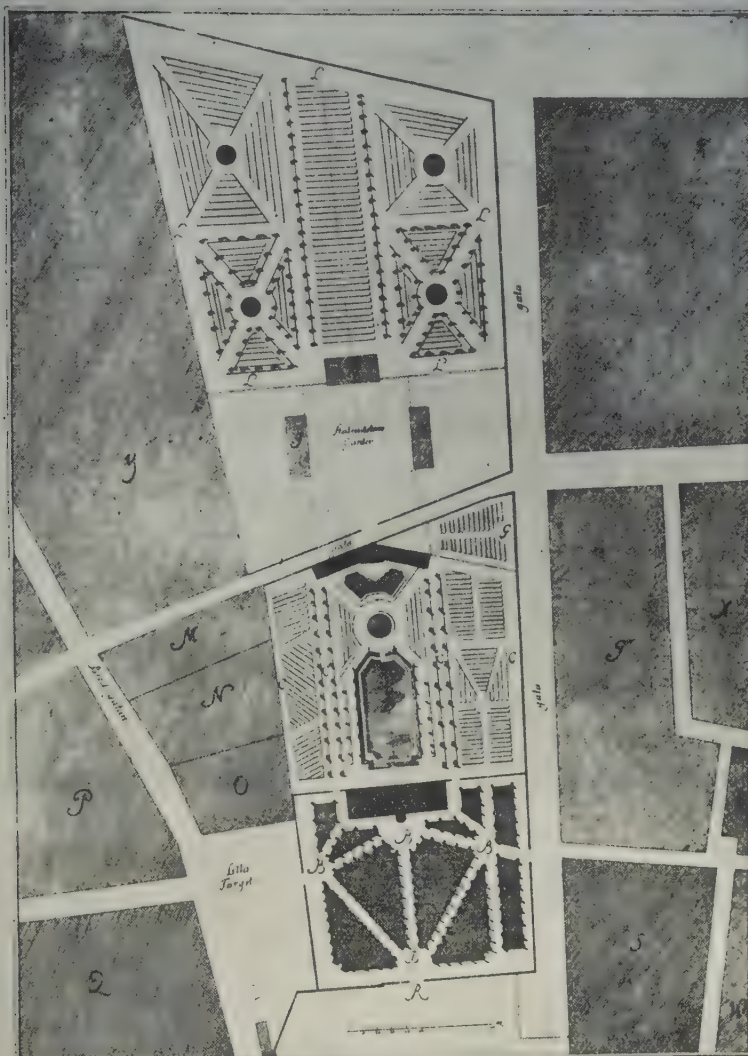
Lund.

Hårlemans insats i Upsala var till stor del beroende av universitetsstorartade utveckling under frihetstiden. Det har därför sitt stora intresse att undersöka om vid systeruniversitetet i Lund en motsvarande byggnadsverksamhet kan iakttagas.

Lunds universitet hade genom Carl XI:s reduktion blivit betydligt mera kringskuret och kämpade under hela 1700-talet med större ekonomiska svårigheter. I vetenskapligt hänseende kom Lund heller aldrig att göra en insats jämförlig med Upsalas, om än de berömda orientalisterna Henrik Benzelius och Johan Engeström voro betydande forskare med internationellt rykte. En bland de ledande personligheterna var Kilian Stobæus, vilken såsom lärare till Carl von Linné och Nils Rosén von Rosenstein indirekt kom att betyda mycket även för Upsala. Universitetskanslern Carl Gyllenborg gjorde kanske dock den största insatsen till förmån för universitetets utveckling, och under hans tid steg lärjungeantalet hastigt till 500. Om än icke någon större eldsvåda hade härjat det lilla Lund vid seklets början, så hade dock fattigdomen och de ständiga krigen lagt hinder i vägen för reparationer och nybyggnader av institutionsbyggnaderna.

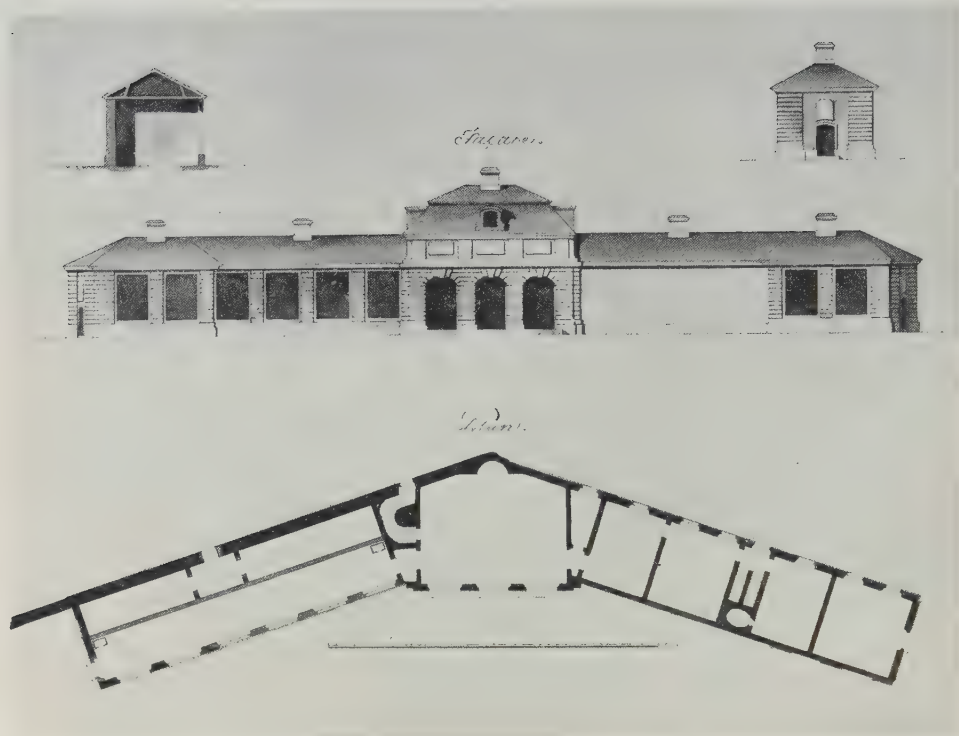
Ungefär samtidigt som i Upsala, vid 1730-talet, kan man i Lund skönja en begynnande byggnadsverksamhet, som vid seklets mitt uppnådde sin största intensitet. Och märkvärdigt nog var det även i Lund Carl Hårleman, som fick lämna ritningar till nya hus och trädgårdar. C. G. Brunius har i sin »Beskrivning om Lunds domkyrka» lämnat en på konsistorieprotokoll m. m. grundad, ganska utförlig behandling även av akademiens byggnadsföretag. Dessa kritiserar synnerligen skarpt, och betecknande nog heter det kapitlet »Biskopar och domprostar samt kostsamma men planlösa byggnadsföretag vid akademien».¹⁸⁴

Den terräng, som i Lund stod till förfogande, var ojämförligt mycket lättare än den i Upsala. I Lund sträckte sig ett väldigt område från

General plan utaf Lundz academie och des tillhörighetter.

A. Academie Huset.	J. Stället för 15. Högskolan.	R. Kyrkogården.
B. Academie Gården.	K. Rådhuset.	S. Biskopsgården.
C. Botaniska Trädgården.	L. Den andra Trädgården.	T. Rådman Melanders Gård.
D. Dammen til Wätnörter.	M. & N. Fru Muncks Gård och Tomt.	V. Pastör Angelins Gård.
E. & F. Orangeriet och Trädgårdsmästarens Huset.	O. Academie Ransjöfärdens Mörders Gård.	W. Professor Stobers Gård.
G. Kåköns Trädgård.	P. Biskop Engströms och Koopmans Gård.	X. Professor Nermans Gård.
H. Staldmästarens Byggnad.	Q. Rector Liebmans med de flesta Gårdar.	Y. Handtimmerens Långsida med de flesta Gårdar.

108. C. Hårleman. Orangerihuset i Lunds botaniska trädgård. Byggnadsstyrelsen.

domkyrkans norra sida till stadens norra vall. Här fanns endast en byggnad, gamla akademihuset, att taga hänsyn till, och Hårleman hade alltså fria händer att skapa en verklig universitetsanläggning. Han uppgjorde ett stort projekt, »Generalplan utaf Lundz Academie och des tilhörigheter», vilket 1748 graverades av Rehn, och som utomordentligt väl klargör hela byggnadsplanen.

Universitetets förnämsta hus vid denna tid var det s. k. Lundagård eller akademihuset, och naturligt var att detta hus först reparerades. Där inreddes dels en anatomisk amfiteater 1733—36 efter Hårlemans ritning, dels ett bibliotek; omkr. 1740 ombyggdes taket, rappades fasaden och ditsattes en modern portal. Den karakteristiska planformen med trapptornet mitt på fasaden bevaras ännu idag, fastän huset i övrigt grundligt ombyggt av Brunius. Framför denna byggnad planerade Hårleman den trädgård, som trots sina små dimensioner blev en bland de mest omtalade i landet, den mångbesjungna Lundagård. Denna träd-

gård torde vara det enda som nu återstår av Hårlemans verksamhet i Lund. På den stora generalplanen äro Lunda-gårds raka alléer utmärkta med B. Av intresse är att se vad C. von Linné skrev, när han på sin skånska resa 1749 kom till den sydsvenska universitetsstaden.¹⁸⁵ Först uttalade han sin förvåning över den ansenliga förbättring som akademien undergått, sedan han för 21 år sedan var i Lund. »Lunda-Gården, som framan för Aca- demien war anlagd af vår makalösa Öfwer Hof-Intendent Herr Baron Hårleman, war oförlikligt präktig med de många slags træn han war prydd; utom det at han war omgifwen med en fast mur och stängd med tre wackra järnportar».

Norr om nu beskrivna område låg den egentliga botaniska trädgården, till vars restaurering Hårleman redan omkr. 1742 utarbetat en nu försvunnen ritning.¹⁸⁶ Det var dock först sedan Linnés lärjunge Gustaf Erik Lidbeck 1751 blivit prefekt, som en vetenskaplig plantering kom till stånd efter Hårlemans stora plan av år 1748. Denna trädgård är väl inkomponerad i det längdperspektiv och den symmetriska anläggning, som han försökt åstadkomma. Den är synnerligen typisk för Hårleman och erinrar ganska mycket om planen till Linnés trädgård i Upsala. Planen till det 1749 grundlagda orangerihuset med sina något framåtsträckta flyglar är identiskt lika med den i Upsala, likaså rundplatsen och den stora damm för vattenväxter, vars mittaxel var inlagd i längdperspektivet. Orangeri- byggnaden uppfördes efter Hårlemans ritning. Brunius lämnar sid.

109. C. Hårleman. Ritning till stallmästarens hus i Lund. Byggnadsstyrelsen.

362—65 en historik över husets långsamma uppförande. Exteriören beskrives på följande sätt: »Mellanbyggnaden, hvilken är vida högre än sidobyggnaderne, har inunder en sal och deröfver äfven en sådan. Båda sidobyggnaderna äro lika höga. Den vestra utgörande en våning är drifhus, den östra innehållande tvenne våningar har inunder trädgårdsmästarrum och deröfver frökamrar m. m. Hela framfasaden och gafvelmurarne siras med rustik, och betäckningen uppbär höga vindsappar.» Han kritiserar skarpt hela anläggningen, och vad han anför om rustiken kan vara värt att meddela, då det rör ett för all Hårlemansk arkitektur karakteristiskt motiv. »Slutligen bör här anmärkas, att all rustik är opassande för en orangeribyggnad, emedan en dylik blott anstår grofva murverk, t. ex. packhus, magasin och porthvalf. Dessutom är sådan rustik som denna, hvilken består af vågräta linjer utan lodräta afskärningar i qvaderform, rent af idévidrig; ty en dylik erinrar om en timrad icke om en murad byggnad.» Orangeribyggnaden var i stort sett färdig omkr. 1760.

Av generalplanen framgår, att omedelbart norr om orangeriet låg stallmästaregården med sina tre symmetriskt placerade hus, stallet, stallmästarebyggnaden och ridhuset. Hårleman projekterade redan 1742 det akademiska stallet, men då vid borggården nära domkyrkan. Detta läge ansågs emellertid olämpligt, och hela anläggningen flyttades norr om botaniska trädgården, varifrån den skildes genom den s. k. Paradisgatan. 1750 uppfördes stallmästarens hus efter Hårlemans ritning och sannolikt även de två övriga byggnaderna. Platsen måste anses ganska olämpligt vald, då genom dessa byggnader avklippes all möjlighet att förbinda botaniska trädgården med den norr om stallmästaregården belägna s. k. andra trädgården eller Plantagen.¹⁸⁷ Samtiden tyckes dock icke hava reagerat häremot, och ej heller Linné anmärker på detta förhållande. Han beskriver dock hurusom »norr om Academien war et stort fält til Stallgård, der Observatorium äfwen war tilärnad». Något sådant uppfördes dock sannolikt ej, utan Brunius omtalar, att ett litet observatorium inreddes i Lundagårds trapp torn. »Emellan Academien och Stallgården war et skönt fält, af 155 steg i längden, til Academiae Trägård, kringstängdt med en 4 1/2 aln hög och fast mur af tegel och gatorne deromkring wäl stenlagde.» Några ytterligare uppgifter av intresse lämnas ej av Linné, han beskriver vad som fanns i Academien av porträtt o. dyl.

Detta är i största korthet Hårlemans verksamhet i Lund. Den är i intet avseende så omfattande som i Upsala, men ändå genom sin koncentration till ett enda område av intresse. Domkyrkan fick

han ej tillfälle att restaurera, vilket Brunius ansåg som en stor lycka, »ty i motsatt fall skulle väl Hårleman betett sig i Lund såsom i Upsala och Linköping». Till skillnad mot i Upsala, där en stor del av 1700-talsarkitekturen finnes i behåll, är, som jag förut påpekat, i Lund nästan intet av Hårlemans verk bevarat till eftervärlden. Och strängt taget är ju ej heller detta någonting att förvåna sig över, när man vet med vilket oförsonligt förakt Brunius, en av de ledande männen i 1800-talets Lund, yttrade sig om Hårleman och 1700-talets arkitektur. Hans inflytande, som sträckte sig ganska vidsträckt i Sveriges land och naturligtvis koncentrerades i Lund, har direkt eller indirekt förstört mycket av det 18. seklets byggnadskonst, vilket är särskilt beklagligt därför att den ersättning som bestods i allmänhet var så mycket svagare i konstnärligt hänseende.

3.

Fästningsstäderna.

Som inledningsvis påpekades, förefaller Hårleman ej ha visat något större intresse för stadsbyggnadskonstens estetiska värden.

Men som stadsbyggare kom han ändå att göra en stor insats, dels genom de förut behandlade stadsmiljöerna i Upsala och Lund, dels genom de fästningsstäder, som efter hans ritningar nybyggdes eller reglerades vid 1700-talets mitt.

Det är framför allt i de sydsvenska städerna Landskrona, Kristianstad och Karlskrona, som han var verksam. Men även i Lovisa eller Degerby, som staden hette på hans tid, planerades vidlyftiga byggnadsarbeten efter hans ritningar.

Genom Hårlemans för tidiga död 1753 avbröts dock hans verksamhet, som just i dessa städer annars torde ha blivit mycket betydande.

Landskrona.

Av 1747 års riksdag beslöts omfattande befästningsarbeten vid Landskrona fästning och i samband därmed rivning av en stor del av gamla staden, som skulle flyttas till en ny och lämpligare plats. Befästningsplanen, som i huvudsak utgick från ett äldre av Erik Dahlberg uppgjort men aldrig utfört förslag, innebar i korthet följande förändringar. Det gamla citadellet skulle indragas i en runt staden projekterad befästningsgördel, och på grundet Gråen skulle uppföras en stark fästning eller ett citadell för att skydda hamnen och staden. Stadsbornaingo befallning

att lämna sina hus, vilka skulle inlösas av Kronan och raseras, samt i stället uppföra andra i den nya staden. Denna förlades omedelbart söder om den gamla, i skydd av de båda citadellen. För att bereda lämpliga tomtplatser företogs omfattande torrläggningar och utfyllningar.

Hela detta byggnadsföretag, jämte Sveaborg det största under 1700-talet, lades under tronföljaren Adolf Fredriks höga överinseende. Som chef för arbetet på platsen utnämndes Hårlemans sväger, generalen greve Hans Henrik von Liewen. Denne verkligt duglige man ledde med stor skicklighet och kraft de omfattande arbetena samt uppgjorde även fästningsplanerna. Den bl. a. av honom undertecknade »Planen till En ny Stad och Fästning med Et nytt Citadelle wid Landscrona» approberades av Fredrik I i rådet den 19 april 1749. Ritningen finnes nu i Krigsarkivet och avbildas i fig. 110.

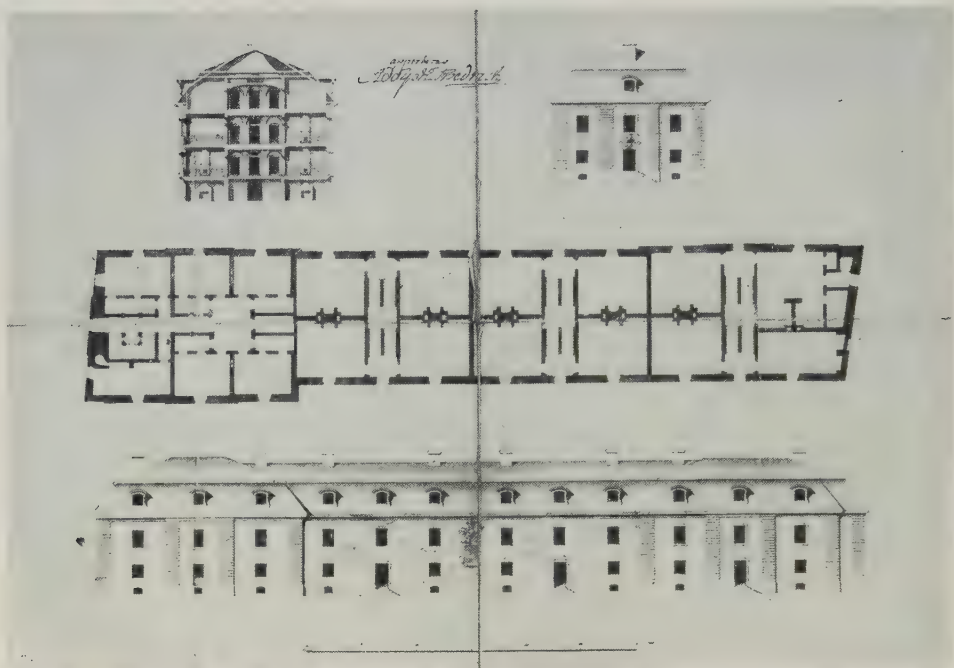
Tänkbart är att den nya stadsplanen uppgjordes i samråd med Hårleman. Därom finnas visserligen inga uppgifter, men med kännedom om hur intimt de båda svågerna Hårleman och Liewen samarbetade vid utformningen av bebyggelsen i Landskrona förefaller ju ett sådant antagande ej alltför omotiverat. Planen äger i sitt ursprungliga skick en viss monumentalitet och hållning. De varandra korsande kanalerna och en huvudgata, som utgick från en halvrund place d'Armes i söder mot citadellet i norr och med ett av dess torn som fondbyggnad, bilda huvudaxlarna efter vilka tomterna och de övriga gatorna äro orienterade. Utmed stadens norra sida projekterades en lång rad kaserner, ej mindre än sex stycken, mellan vilka gatuperspektiven skulle utmynna.

Under byggnadsarbetets gång modifierades denna plan högst väsentligt. Så uppfördes t. ex. endast en kasern, gatornas sträckning ändrades. Sofia Albertinakyrkan, som ej var projekterad från början, föranledde en omarbetning av stadsplanens södra del. Landskrona blev alltså icke vad som från början avsetts, och i likhet med så många andra stora projekt från frihetstiden stannade även här en del på papperet. Men mycket blev utfört, och när byggnadsarbetet började våren 1749 fick Hårleman mycket därmed att skaffa.

Den 3 april upplästes i rådet Adolf Fredriks memorial, i vilket anhålles att »emedan med Landscrona stads flyttning nu i åhr kommer at göras en början hwarwid Öfwer Intendenten... Hårlemans närwaro nu i sommar är där nedre aldeles angelägen och nödwändig» han skulle få göra en tjänsteresa till Landskrona.¹⁸⁸ Detta bifölls, Hårleman fick rese- och traktamentspengar, som han dock avsade sig och lovade resa »allenast at skiutsen blifwer honom bestådd». Sina besök i Landskrona, somrarna 1749 och 1750 har han skildrat i sin dagbok. I slutet av juni 1749

110. Fästnings- och stadsplan för Landskrona, år 1749. Krigsarkivet.

III. C. Hårleman. Ritning till kasernen i Landskrona. F. A.

inträffade han där och fann »en stor och otrolig myckenhet af allehanda ämnen til den ärnade Fästnings byggnaden» redan anskaffad. Han gjorde noggranna undersökningar av grunden och fann densamma fast, säker och pålitlig, t. o. m. »på det ifrån sjön eller hafwet afstängde och nu mera tårt blefne fältet, der större delen af Staden kommer at anläggas».¹⁸⁹ Rivningen av den gamla kyrkan och boningshusen hade dock ännu ej börjat. Möjlighet att härbärgera befolkningen, garnisonen och fästningsarbetarna måste först beredas.

Våren 1750 avhandlades åter i rådet nybyggnader i Landskrona stad. Hårleman fick den 8 mars s. å. befallning dels att »projectera en ritning» till en kasärn, vars uppförande »nu blifwer så mycket angelägnare som Garnizonen ej får rum uti Staden, enär en del af husen nu i sommar komma at nedrifwas», dels att avgiva ritning till den nya kyrkan. Båda dessa förslag approberades den 25 april. Kasernen för prins Gustafs regemente uppfördes enligt de talrika relationsritningarna i Krigsarkivet åren 1751—55 i två våningar med vindsvåning efter Hårlemans i fig. III avbildade ritning. Den finnes ännu kvar, påbyggd med ytterligare en våning år 1873, och brukas alltså som kasern.

Redan 1747 ^{7/7} hade i sekreta utskottet¹⁹⁰ approberats Hårlemans ritning till ett corps de garde, en mindre tvåvåningsbyggnad med arkaderad gårdsfasad.

År 1751 hade fästningsarbetena avancerat så långt, att den övriga bebyggelsen kunde i detalj förberedas. Först skulle ett byggnadsreglemente fastställas. Liewen utarbetade, säkert i samråd med Hårleman, ett förslag, som anmäl-

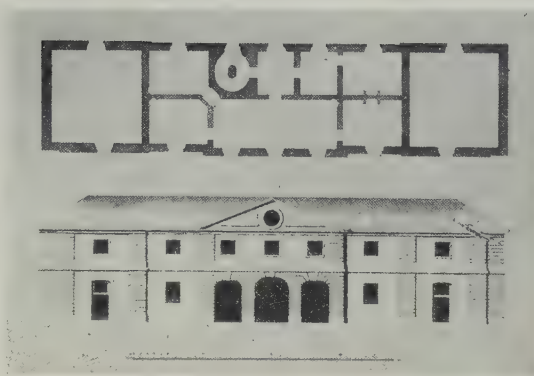
des till Kungl. Maj:ts nådiga fastställande den 23 april 1751. I detta föreslog han bland annat uteslutande grundmurade stenhus vid de stora gatorna, men som detta av ekonomiska skäl i början skulle falla sig svårt för innevånarna och byggnadernas uppförande försenas, så anhöll han att husens storlek skulle lämpas efter vars och ens förmåga.» Dock med det förbehåld at wid stora gatorne och Canalerne alla facader blifwa af Sten upförde, hwartil begieres at Öfwer Intendenten Baron Hårleman måtte få befallning at göra et project.»

Detta reglemente bifölls efter en diskussion, i vilken framhölls att civilarkitekturen borde förestås av en officer, och att fortifikationsbefälhavaren endast borde »determinera distancen af husens lengre eller närmare belägenhet ifrån Fästningen och Förswarsvärken».

Trots att Liewens förslag godkänkts av rådet, diskuterades det ännu en gång den 8 maj s. å. »Riksråden funno då, efter närmare omprövning av alla förekommande omständigheter såsom hörande til et ordenteligt byggnadssätt, bäst wara, at detta byggnadsreglemente må communiceras med Öfwer Intendenten Baron Hårleman til öfwerseende.»

Hårleman fick alltså en betydande makt över utformningen av Landskrona. Naturligtvis gillade han Liewens byggnadsreglemente, där samma principer återkomma, som han alltid arbetat för, hus av sten med goda fasader åt gatan. Till frågan i vilken grad han själv utfört detaljprojekten skola vi snart återkomma.

Under dessa första år arbetades med oerhörd kraft på befästningarna. 1752 avtackades Adolf Fredrik av sekreta utskottet för »den skyndsamhet och besparing», varmed fästningsarbetet under hans inseende bedrivits, och dessutom uppmanades han att söka förmå Liewen att ytterligare en

112. C. Hårleman. Corps de garde i Landskrona. F. A.

tid åtaga sig »bedrifwandet af bemelte bygnader». Det var ej heller småsummor som arbetet kostat. Under de fyra första åren 1748—51 hade åtgått sex tunnor guld och 70000 dlr smt.¹⁹¹ Hårlemans förslag att skaffa pengar är kuriöst och särskilt på grund av sin nuvarande aktualitet väl värt att räddas från glömskan.

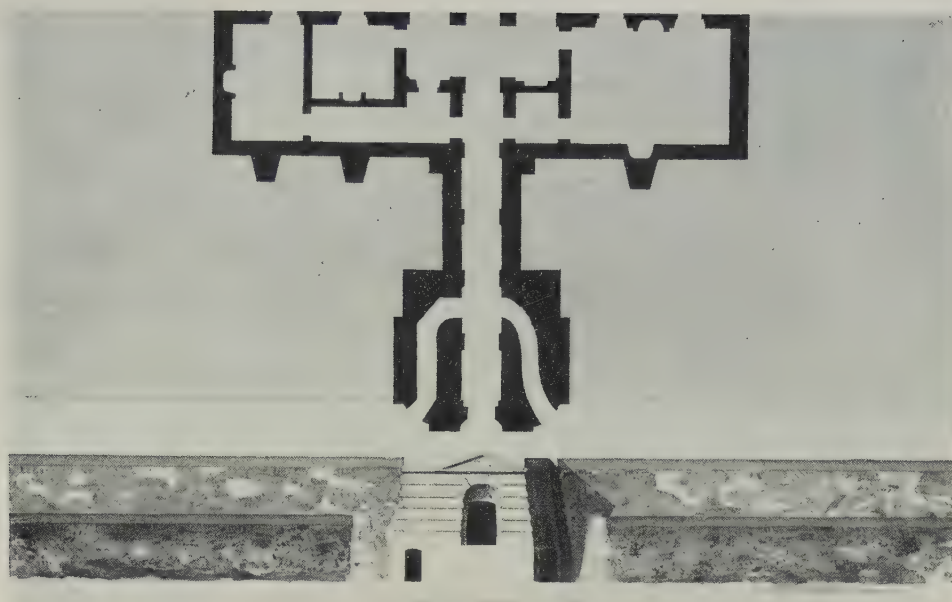
Han anmärkte i sekreta utskottet, att i drottning Ulrika Eleonoras kvarlåtenskap fanns en dyrbar rubin, »den största af sitt slag som ännu kan upfinnas». Härmed avses helt säkert den rubin, som senare skänktes av Gustaf III till Katarina II, och vars äkthet så intensivt diskuterats i pressen hösten 1926. Hårleman ansåg, att rubinen borde försäljas, innan man hittade någon ännu större, då denna skulle förlora i pris. Det vore »långt nyttigare för Cronan at denna stens värde wore anlagdt i en sådan Jouvel som Landscrona fästning», yttrade han. Men någon försäljning av denna rubin — i verkligheten endast en rubellit — blev som nämnt aldrig av.¹⁹²

Bastioner och fästningsmurar uppfördes efter den stora fästningsplanen, men till detaljer såsom portar, bombfria magasin o. dyl. synes Hårleman ha gjort ritningar. Här reproduceras ett dylikt förslag till fästningsport, vilken är utsirad med kraftig rustik och en liten fronton, och varifrån en nedgrävd och stensatt gång förde in till ett hus, där sannolikt vakten var förlagd.

Den 14 sept. 1752 utgåvos Kungl. Maj:ts privilegier för Landskrona. I dessa beviljades innevånarna en mängd fördelar som kompensation för allt arbete med flyttningen från den gamla staden, rivningen av husen och uppförandet av nya. De fingo skattefrihet och stora lättnader vid anläggandet av fabriker och manufakturer, de fingo gratis så stora tomter de behövde till bostadshus, magasin och uthus vid Skeppsbron, torget eller andra lämpliga platser.¹⁹³ Till uppmuntran och understöd för det gamla Landskrona stads innevånare, som förklarade sig vilja i nya staden uppföra »grundmurade Stenhus, efter den ritning och desse in som dem skal meddelas», beviljades kalk och sten av kronans förråd.

Följderna av dessa privilegier blevo för staden synnerligen gynnsamma, och Landskrona upplevde under 1700-talets senare hälft, tack vare dessa förmåner och rikliga understöd av manufakturfonden, en verklig blomstring.

Löftet om gratis byggnadsmaterial, i den händelse huset uppfördes av sten efter meddelad ritning, blev mycket betydelsefullt och verkade i hög grad stimulerande på byggnadsverksamheten. Staden fick tack vare sin nya bebyggelse ett enhetligt utseende, som torde ha gjort den till ett mönster för 1700-talsbebyggelsen i västra Skåne.

113. C. Hårleman. Plan och fasad av fästningsmuren med port och vakthus. Landskrona. F. A.

Husen uppfördes under 1750- och 60-talen, och i Gillbergs beskrivning av år 1765 omtalas bl. a. att flyttningen av staden »till en stor del redan är wärckställd efter nyaste architecture mäst till grundmurade hus 2 à 3 våningar höga, och förmodas med giörligaste första kunna fulländas».¹⁹⁴

Ritningar till samtliga dessa hus finnas i Fortifikationsarkivet och hava till en del publicerats av Fritjof Hazelius i serien *Skånska Gårdar och Hus*.¹⁹⁵ Men vem är arkitekten? Hårleman hade 1751 fått befallning att göra projekt till stenhusens fasader, men dessa ritningar utfördes naturligtvis ej omedelbart utan endast i mån av efterfrågan. Det förefaller ej heller som om privathusen påbörjats förrän några år in på 1750-talet efter utgivandet av privilegiebrevet i sept. 1752. I detta omtalas »ritning och dessein som skall meddelas», vilket tyder på att de ännu ej voro utarbetade, och som Hårleman dog redan i febr. 1753 förefaller det föga troligt, att han dessförinnan hunnit utföra alla de av honom begärda förslagen.¹⁹⁶

Bland samtliga bevarade ritningar finnes intet original av Hårleman, vilket i och för sig ej är avgörande, emedan hans ritningar så ofta kopierades. Åtskilliga av husfasaderna ha utseende och proportioner, som annars äro typiska för Hårleman, så t. ex. pl. 1.7.16 i Hazelius' arbete. Men de sakna den elegans i utförandet, som kännetecknar hans ritningar.

Däremot erinra de ganska mycket om Carl Wijnblads förut nämnda ritningar till herrgårdsbyggnader. Han var fortifikationsofficer och utbildad arkitekt, vilket ofta synes ha varit fallet med dessa officerare under 1700-talet. Som en fortifikationsofficer enl. Kungl. Maj:ts beslut skulle förestå civilarkitekturen i Landskrona, förefaller det mycket troligt att en sådan varit inventor till alla dessa ritningar. Det kunde ju synas naturligt, att efterträdaren i överintendentsämbetet, Cronstedt, övertagit detta uppdrag. Men så torde dock ej ha varit fallet. Det är ej bekant om Cronstedt varit i Landskrona någon gång under dessa år, och att i Stockholm rita hus, lämpade för olika tomter och byggherrar i Landskrona, torde han knappast ha åtagit sig, åtminstone ej utan en grundlig kännedom om staden. Planritningarna förefalla vara uppgjorda på platsen och inrättade efter sneda byggnadsplatser. Om arkitekten verkligen varit Wijnblad eller någon annan skicklig fortifikationsofficer må lämnas osagt. Men det bör i detta sammanhang påpekas den högre ståndskaraktär, den Härlemanska fasadbildning, som utmärker dessa förslag. På grund därav och tack vare de efter hans ritningar utförda arbetena, kyrkan, kasernen, stadsplanen(?) och diverse fästningsbyggnader, kan Härleman ändå räknas bland dem, som betytt mest för utformningen av det nya Landskrona.

Kristianstad.

I Kristianstad kan iakttagas en liknande byggnadsverksamhet som i Landskrona, fast i betydligt mindre skala emedan någon flyttning av staden ej ifrågasattes.

Fästningsverken, som ursprungligen härstammade från den danska tiden, hade raserats under 1600-talets slut men åter iståndsatts under 1710—20-talen. Då ett angrepp hotade från Danmark 1743 iståndsattes anfallsfronterna.

Generalmajoren Hans Henrik von Liewen, som vi känna från Landskrona, uppgjorde 1748 ett nytt fästningsförslag, som gillades av Kungl. Maj:t följande år den 21 april. Efter denna plan och under hans ledning bedrevs arbetena under åren 1748—67.

För den egentliga staden betydde denna plan ej någon större förändring; det rätvinkliga gatusystemet och kanalerna innanför murarna bibehölls. Innevånarna fingo dock, enl. Kungl. brev av den 22 april 1752, samma rättighet som i Landskrona att njuta fri sten och kalk av Kronans förråd, i den händelse de önskade uppföra grundmurade stenhus. 1767 funnos dock enl. Gillberg endast sexton sådana.

114. C. Hårleman. Fasader av norra fästningsporten och corps de garde i Kristianstad. F. A.

Samma dag fästningsplanen approberades, bifölls till »Borgerskapets lisa och Garnizonens bequämlighet, at en Cazerne må upbyggas, så snart det sig göra låter i anseende til det andra arbetet». Förut var besättningen inkvarterad ute i staden, och när Norra kasernen blev färdig betydde detta en stor lättnad för innevånarna. Detta skedde dock ej förrän under 1760-talet. Av en relationsritning i Krigsarkivet från 1764 framgår att kasernen var i det närmaste färdig detta år. Sannolikt uppfördes den efter ritning av Hårleman. Det är ett tvåvåningshus med hög vindsvåning av ungefär samma typ som kasernen i Landskronan. Byggnadsmaterialet är tegel utan användning av puts.

Vad fästningsverken beträffar approberades den 1 juli 1751 tvenne ritningar till »Profilerne af Södre och Norre Polygonerne i Christianstad», d. v. s. de båda kortsidorna i den rektangel, som stadsplanen utgjorde. Arbetena koncentrerades till en början på norra sidan. Här uppfördes en jämförelsevis monumental entré till fästningen och staden, den s. k. Norreport, och på insidan av muren byggdes ett corps de garde samt arrestrum. Hårlemans ritning härtill i Fortifikationsarkivet approberades i rådet den 27 april 1752. Porten, som dekorerades med kraftig rustik och en fronton med riksvapnet, räddades vid fästningsvallarnas

115. Norra fästningsporten, Norreport, i Kristianstad.

raserings och finnes nu uppställd på annat ställe i staden. Det på murens insida belägna vaktrummet hade arkader, tre stycken på varje sida om portvalvet.¹⁹⁷

Hårleman besökte Kristianstad på resorna 1749 och 1750 och fann då »med glädje ej allenast de gamla Fästningswerken kring Staden i fullkomligt stånd återsatte, utan ock de nya tillagde mäst färdige».¹⁹⁸

Häruti låg dock någon överdrift, ty ännu 1767, då arbetet tills vidare nedlades, var ej den södra muren färdig. År 1843 upphörde Kristianstad att vara fästning, och befästningarna raserades till stor del under 1850-talet för att bereda plats åt den alltmer ökade bebyggelsen.

Karlskrona.

Genom Carl XI:s beslut av den 12 november 1679 grundades Karlskrona som örlogshamn och stad. Utformningen av befästningar och byggnadsverk överlämnades åt tvenne av stormaktstidens märkligaste personligheter, Erik Dahlberg och Nic. Tessin d. y. Den förstnämnde utförde fästningsplaner, den sistnämnde ritningar till stadens kyrkor och rådhus samt möjligen även till andra hus för flottans behov.

Under frihetstiden synes ej några större arbeten varit i gång vid befästningarna. I vasabibliotekets ritningssamling (KB) finnas dock tvenne ritningar av Hårleman med påskrift »Project till Caserner innom samt till Magasiner utom Slutningzmuren af Bastionen Aurora uti CarlsCrona.» Om dessa blad äro desamma som de av Hårleman utförda ritningarna till en magasinsbyggnad i Karlskrona, approberade i rådet den 28 febr. 1752, är svårt att avgöra. Så torde knappast vara fallet. Magasinet och ritningarnas vidare öden äro okända.

För amiralitetets behov uppfördes några byggnader, värda att nämnas i detta sammanhang. Främst märkes den efter Hårlemans ritningar projekterade Amiralitetskyrkan, som behandlas på annat ställe. År 1752 utförde Hårleman ritningar till ett corps de garde, som beslutats

i rådet den 20 oktober s. å. Det skulle uppföras av sten för »wachthafwande Garnizons-manskapet» och fick antagligen ungefär samma exteriör som vakthuset i Landskrona.

Dessutom uppfördes, sannolikt vid 1700-talets mitt, den ännu bevarade varvsmuren. Några handlingar därom känner jag icke, men i Vasabiblioteket i KB och i Krigsarkivet finnas egenhändiga förslagsritningar av Hårleman till denna mur med sina tureller och gluggar. Turellerna som placerats i murhörnen hava en form, som erinrar om medeltida hängtorn, och äro täckta av en liten 1700-talshuv. Muren är byggd på en hög sockel och verkar, genom sin otillgänglighet och sina för 1700-talet mycket egendomligt formade hängtorn, som försvarsverken till en romantisk riddarborg.

För flottans behov uppfördes efter Cronstedts ritning under 1750-talet en arsenals- eller tyghusbyggnad. I en underdånig skrivelse i sept. 1753 kritiserade Adelcrantz Amiralitetskollegiets insända ritning, och överintendentsämbetet fick i uppdrag att utföra ett nytt förslag. Dessa ritningar uppgjordes av Cronstedt, som den 7 jan. 1754 insände dessa jämte ett underdånigt memorial att approberas av Kungl. Maj:t. Fasadritningen finnes å Fullerö och avbildas här som ett belysande exempel på den nära släktskapen emellan hans och Hårlemans stil.

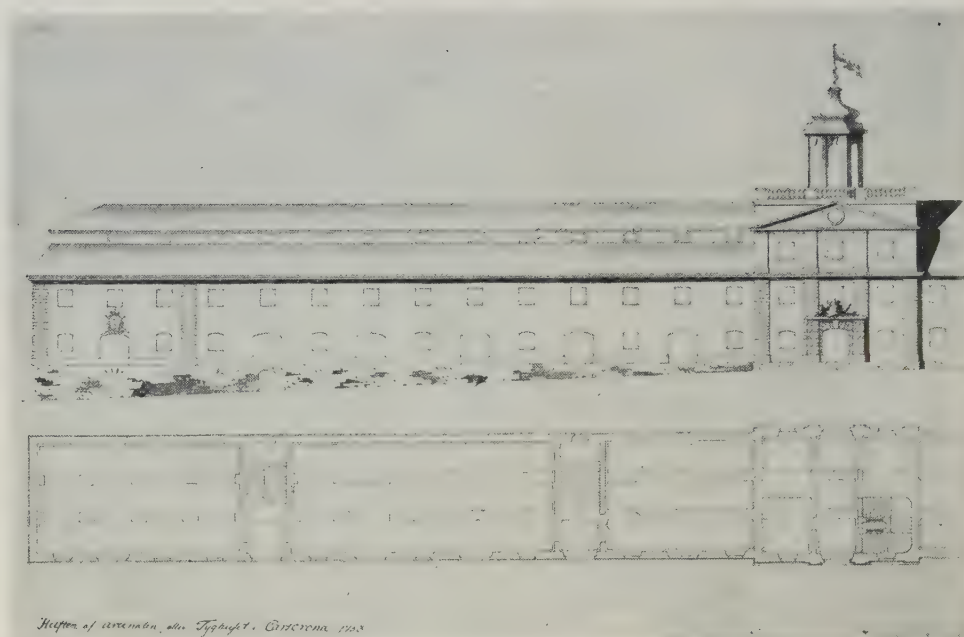

116. C. Hårleman. Förslag till torn å varvsmuren i Karlskrona. (?) Vasabibl. K. B.

Degerby (Lovisa).

Som på annat ställe i denna bok är nämnt, uppgjorde Hårleman ritningar till kyrka och länsresidens i Degerby, vilka ej blevo utförda. Men han anlätades även på annat sätt vid planläggandet av denna stad.

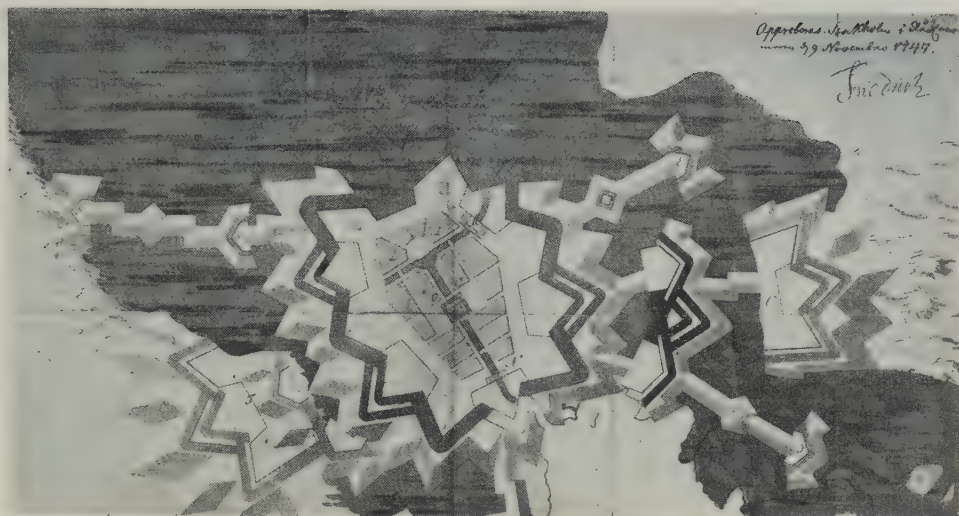
Staden erhöll sitt fundationsbrev den 26 juni 1745, och samma år

117. C. J. Cronstedt. Ritning till arsenalen i Karlskrona. Fullerö.

började även förberedelserna till stadens befästande. En stor fästningsplan med titeln »Underdånigt Project till Gränsfästning vid Degerby» utarbetades sannolikt av Augustin Ehrensvärd och approberades av Fredrik I i rådet den 9 november 1747. Fästningsverken utgjordes av polygoner, murverk och bastioner, som helt omgävo den tilltänkta staden. Denna genomlöptes i två riktningar av en kanal, för övrigt märktes två nästan kvadratiske torg, en halvcirkelformad plats samt några raka gator. I mitten tänktes det förut omtalade landshövdinge-kommendantshuset omflutet av kanalen. Huruvida Hårleman varit behjälplig vid utarbetandet av denna stadsplan är ovisst, men förefaller ej osannolikt.

För att stimulera en civil byggnadsverksamhet i staden utlovades borgerskapet vissa förmåner, sannolikt av samma slag som i Landskrona och Kristianstad. Det ansågs även här synnerligen önskvärt, att samtliga hus uppfördes av sten, och i anledning härav utfärdades ett kungl. brev till Hårleman, dat. d. 22 april 1752¹⁹⁹, i vilket omtalas att de som önskade bygga innanför fästningsverken skulle erhålla »desseiner til sielfwa byggnaden». I anledning härav fick Hårleman nådig befallning, »at I projecteren och til Oss ingifwen en sådan dessein, hwar efter wederbörande sig wid detta tilfället kunna rätta, sedan Wi densamma i Nåder bepröfwat, och fast stält».

118. Fästnings- och stadsplan för Degerby (Lovisa) år 1747. Detalj. Krigsarkivet.

Resultatet av detta brev torde ha varit ringa. Dels avled Hårleman knappt ett år efter det att han mottagit detta brev, dels bedrevs arbetet vid Degerby utan någon större kraft. Detta berodde helt säkert på det närbelägna fästningsarbetet vid Sveaborg, som slukade allt intresse och framför allt alla pengar. Redan 1754 lades Lovisa befästningsplaner ad acta för att icke upptagas förrän på 1770-talet.

I en beskrivning av Lovisa från 1776 omtalas endast tre stenhus i hela staden, fortifikationshuset, kommandantshuset och en kasernbyggnad. Det förstnämnda uppfördes under 1750-talets början, och att döma av en relationsritning i Krigsarkivet stod huset i det närmaste färdigt 1755. Huset blev då både utan och innan rappat samt försett med nödiga trappor. En inskription på den ännu kvarstående byggnaden omtalar även, att den uppfördes detta år av Uplands regemente och Nylands dragoner. Det enkla tvåvåningshuset med vindsvåning har vanlig 1700-talskaraktär med mittparti, lisener och fronton. Om Hårleman utförde ritningarna till detta hus, har jag icke lyckats konstatera, men det är naturligtvis icke uteslutet. Det användes nu till finsk folkskola.

Ungefär samtidigt pågick i betydligt större skala befästningsarbetet vid *Sveaborg*, som började under A. Ehrensvärds ledning 1748. Det kunde ligga nära till hands att antaga att Hårleman varit verksam även där, helst som en bastion på Vargön uppkallats »bastion Hårleman». Så torde dock ej varit fallet, och bastionens namn förklaras av att hans kusin, fortifikationsofficeren Paco Hårleman, var verksam där.²⁰⁰

KAP. V.

DEN KYRKLIGA ARKITEKTUREN.

I.

Förebilder och strävanden.

Den kyrkliga byggnadskonsten i Sverige genomlevde under 1700-talet ingen högkonjunktur. Detta sekels fordran på mesta möjliga ljus överensstämde föga med kyrkorummets idé. De vitkalkade väggarna och takvalven, som åtminstone i medeltidskyrkorna ofta varit smyckade av målningar, reflekterade det kalla dagsljuset, som rikligt flödade in genom de stora fönstren och förtog interiören allt stämningsvärde. Den klassicistiska arkitekturen passade överhuvudtaget icke till skapandet av gudstjänstlokaler, i synnerhet icke till interiörer, och antalet helt nyuppförda kyrkor är åtminstone i Sverige anmärkningsvärt litet. Reparationer och tornbyggnader bedrevos i stället med verklig intensitet, och det var på sistnämnda område som 1700-talet gjorde en stor insats.

I det för 1700-talets byggnadskonst ledande landet, Frankrike, märkes ett ganska minimalt intresse för kyrkobyggnaden. Bland alla arkitekturteoretikerna finnes ingen, som ägnar den någon uppmärksamhet. Icke ens under 1600-talet var Frankrike i egentlig mening nyskapande på detta område¹ även om stora, betydelsefulla verk sett dagen som t. ex. Sorbonne- och St. Roch-kyrkorna, Invaliddomen och Versailles' slottskapell. Såväl för Frankrike som för det övriga Europa var Italien inspirationskällan. Den kyrktyp, som utbildas av den italienska barockens mästare, Bernini, Borromini, Rainaldi, Guarini, Juvara för att nämna några av de viktigaste, studeras åter och åter igen av alla arkitekter från länderna norr om alperna, efterbildas och omstuvats i olika former.

Särskilt det romerska klocktornet med sin kolonn- och pilasterarkitektur, bågöppningar och huv-betäckning kommer överallt till livlig använd-

119. S. Agnese. Rom. Foto.

ning. Ett blad ur Hårlemans skissbok visar hans livliga intresse för det romerska tornet, sådant man möter det på S. Agnese, S. Maria dei Miracoli eller Trinità dei Monti, och, som redan påpekades vid behandlingen av hans studieresa, torde i stort sett alla impulser i hans kyrkobyggnader kunna spåras från Italien. Av Juvaras stora centralkyrka, de savoyska konungarnas gravkyrka Superga i Turin, ägde han en originalritning till ett av klocktornen, som ofta fått stå modell till svenska torn t. ex. i förslaget till Storkyrkans torn 1736.²

Men de italienska förebilderna upprepas icke slaviskt. De uppblandas med de allmänna lärdomar, som inhämtats vid studiet av fransk profanarkitektur och franska teoretiker. Men främst inrättas de för svenska förhållanden för att passa svenskt sinne, svensk fattigdom och den avsedda byggnadsplatsen.

Hårlemans kyrkor förmå icke skapa någon entusiasm. I dessa framträder hans eklektiska läggning starkare än annorstädes, och även om han t. ex. i slottskapellet skapat ett fullödigt konstverk, utmärkas hans

120. Filippo Juvara. Ritning till ett av klocktornen å La Superga. Turin. N. M.

projekt i allmänhet av en torftighet, som inte enbart kan bottna i ekonomiska skäl utan måste bero på ett allmänt ointresse.

Så snart han får rita torn och kyrkmöbler, som tydligen intresserat honom vida mer, blir resultatet också bättre. T. ex. den utsökt laverade ritningen till orgelläktare i Klara kyrka är en av hans vackraste teckningar. Hans icke obetydliga arkitektverksamhet vid kyrkorna har dock sitt stora historiska intresse och blev även betydelsefullt för kyrkoarkitekturen under hela 1700-talet.

Hårlemans strävanden att i överintendents-ämbetet centralisera uppsikten över den statliga byggnadsverksamheten i Sverige hava tidigare behandlats. Dessa gällde huvudsakligen de profana byggnaderna. Men i fråga om de kyrkliga kunna spåras samma tendenser, dock med den skillnaden att det var i rådet på förslag av riksråden själva, som de första bestämmelserna utfärdades. I praktiken tillämpade dock Hårleman hela sitt liv samma principer som uttryckas i de kungl. breven, och det förefaller mycket troligt att det är han, som ytterst står som initiativtagare till de i rådet framförda förslagen.

Det var främst kyrktornen som avhandlades. Under 1500- och 1600-talen uppfördes höga och spetsiga torn, och ännu Tessin d. y. anslöt sig till denna typ så sent som 1693 vid uppgörandet av ritningarna till domkyrkotornet i Västerås. Även Göran Josua Adelcrantz kvarstod på samma ståndpunkt i sitt förslag till torn för Jakobs kyrka i Stockholm år 1723.

Hårleman, som under sin studieresa i Italien helt och hållet assimilerat den där moderna tornstilen, ivrade ständigt för låga stentorn. I motiveringen för dessa torn framhölls alltid den starkt förminskade eldfaran genom åkslag. Av speciellt intresse för bedömandet av denna fråga är

konkurrensen mellan Hårleman och Carlberg om Storkyrkotornet 1736. Då framkommo ej endast praktiska utan också estetiska synpunkter, vilka annars äro ganska sällsynta, och Hårlemans då fällda yttrande, att tornet måste uppföras »faconligit och efter denne tidens regler uti architecturen», är ju ganska be-tecknande, i synnerhet som hans ritningar fin-nas bevarade. Denna arkitekttävlan har, som jag på annat ställe framhållit³, spelat en be-tydande roll inte bara för Hårleman utan även för tornbyggnaden i allmänhet under 1700-talet. Han själv fick under ett tidigt och för honom kritiskt skede framlägga de synpunkter, som för hans kommande rika verksamhet skulle bliva de ledande, och in-tresset för tornbyggnaden väcktes och sti-mulerades helt visst av denna på sin tid så uppseendeväckande tävlan.

Ett tidigt exempel på viljan att kontrol-lera uppförandet av kyrkobyggnader är det kungliga beslutet av den 4 mars 1740 som stadgade: »När någon ny Kyrckia ånyo kom-mer att byggas, bör en dessein el^r ritning göras på samma kyrkiobyggnad, som upwij-sas så wähl för landzhöfdingen som för Con-sistorium, och af dem gillas och approberas, innan samma byggnad företages».⁴ Överin-seendet tillkom alltså ännu icke överinten-dentsämbetet, men tendensen i denna be-stämmelse, som tycks ha gällt landsbygdens kyrkor, är ganska tydlig.

Ett tiotal år senare synes Hårlemans torn-stil ha slagit igenom. Den 26 febr. 1751 hade riksrådet von Seth ett yrkande i rådet, vilket är av mycket stort intresse för bedö-mande av tornfrågans läge. Först påpekades »hurusom Tornbyggnaderne på Landet på så åtskilligt sätt blifwit inrättade, at somlige äro af en särdeles längd och spitsighet. Somlige åter på et annat otienl^t manér upbygde, hwilket hans Exc^{ce} tyckte förorsaka något mindre behageligt

121. C. Hårleman. Förslag till Storkyrkans torn. N. M.

utseende». Han hemställde därför, om icke lämpligt vore »at någon likhet wid sådane Tornbyggnader blefwe i ackt tagen, och at hälst de långa smala tornen, såsom wådeliga händelser mera underkastade, kunde efter hand afskaffas». Till ledning vid uppförandet av nya torn föreslog riksrådet, att överintendenten Hårleman kunde »få befallning at projectera några ritningar och Desseiner til slike tornbyggnaders inrättande hädanefter, lämpade efter Kyrckornes antingen mer el^r mindre storlek, förmögenhet och utseende med mera».

Detta förslag bifölls. Det är märkligt att 1700-talets förut påpekade standardiseringssträvanden även skulle taga sig uttryck i kyrkobyggnadskonsten. Någon serie typritningar till kyrktorn torde Hårleman dock aldrig ha utfört. Men genom sina förslag och tornbyggnader hade han ändå så påverkat den allmänna smaken, att dessa typritningar, i den händelse de utförts, knappast kunnat ytterligare betyda så mycket.

Intresset för tornbyggnaden var i ständigt stigande. Redan ett halvår senare, den 30 juli 1751, beslutades i rådet, dock uteslutande med hänsyn till eldfaran, att alla kyrkor skulle beordras »at skyndesammast låta förse kyrkotornen — med behörige järnluckor för deras öpne gluggar och Portar jemte öfrige befintelige öpningar så på tornet som på kyrkotaket».

I det förut omtalade, till Hårleman ställda, Kungl. brevet av den 8 sept. 1752 med befallning, att alla ritningar över »publika» byggnader skulle av överintendenten överses finnas inga särskilda bestämmelser om kyrkorna, vilka heller knappast räknades som statens egendom. Det är först det kungliga brevet av den 22 mars 1759, som direkt lade kyrkobyggnaderna under överintendentsämbetet, samt påbjöd vid tornens uppförande vissa bestämmelser, som fingo en helt visst mycket stor betydelse.

I detta brev till landshövdingarna och konsistorierna angående »ansökningar om Collecter til kyrkors byggande och reparerande» stadgas bl. a. att »i fall nybyggnad eller så ansenlig reparation, som ändrar Kyrkans förra skick, fordras, bör den af Byggmästaren författade ritning derå, jemte omkostnads-förslaget, äfwen som wid andre publique byggnader sker, til Kongl. Byggningsämbetets öfwerseende insändas, eller ock med samma Ämbete förut rådgöras». Dessutom finnas särskilda förhållningsregler för vad som »bör i akt tagas» vid byggnadsarbetet. Först påpekas mycket förnuftigt att innan några kostnader göras för altartavla och annan inredning, böra kyrkans väggar och valv vara iståndsatta. Sedan följer det intressanta påbudet om kyrktornen, vilket även skulle komma att få ett så ödesdigert inflytande på klockstaplarna.⁵ Det stadgas nämligen »At särskillte Klockstaplar af trä undvikes och besparas, och i det

stället Klockorne, der det sig göra låter och utan Kyrko-hwalfwens fara ske kan, flyttas uti stentorn, hwilka ej böra wara höge och spitsige, utan med medelmåttige hufwar». Här komma officiellt till uttryck de synpunkter, som Hårleman hela livet med sådan iver förfäktade. Resultatet av hans strävanden följde alltså endast några år efter hans död, och hans insats vid de svenska tornbyggena blev på så sätt även indirekt mycket stor. Den fullkomliga massproduktion av låga kyrktorn, som inträffade framför allt under 1700-talets senare hälft, kan alltså direkt härledas från Hårlemans verksamhet. Dessa torn, som alltså karaktärisera större delen av våra landskyrkor, ha med åren alltmera vuxit sig in i våra svenska hjärtan och torde numera allmänt anses som uttryck för gammal god, svensk stil.

Genom den kungl. förordningen av den 31 juli 1776 inrycktes kyrkan med kyrkmöbler definitivt i den allmänna byggnadsordningen, och sedan dess torde flertalet kyrkliga byggnadsärenden passerat överintendentsämbetet.

Först genom en kunglig skrivelse till överintendentsämbetet av den 6 nov. 1857 upphävdes förordningen av 1759 om de låga kyrktornen. Dessa hade, »utan att byggnadskostnaden i någon väsentlig mån förminskats, blifwit af en tröttande enformighet», och »till winnande af större konstnärlig frihet wid byggnadsförslags uppgörande» blev då »förberörde förältrade stadgande i nåder undanröjdt».

2.

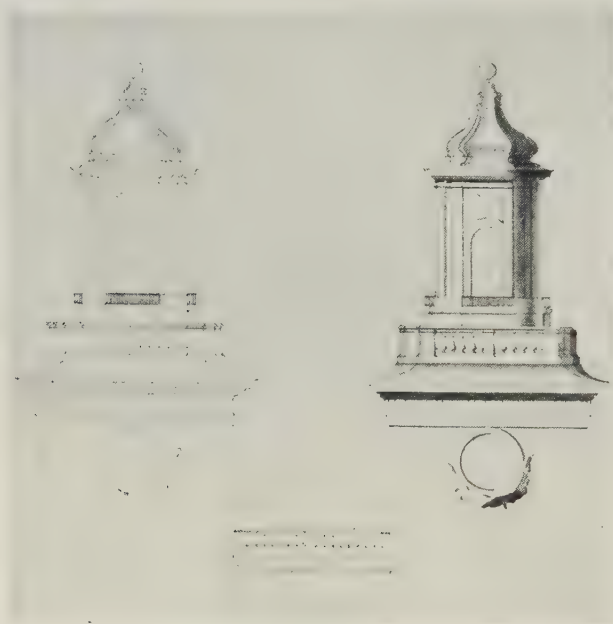
Tillbyggnader och restaureringar.

Domkyrkor.

Upsala domkyrka förstördes grundligt vid 1702 års brand.⁶ Tornen, taket med valven och så gott som hela inredningen blevo lågornas rov. Kyrkan reparerades nödortfigt under Tessin d. y:s överinseende samt invigdes åter 1707. Så fick den stå ända till 1741, då Hårleman erhöll uppdraget att utföra ritningar till de båda västtornen. Byggnadsarbetet igångsattes omedelbart under Petter Gerdes ledning, och hösten 1745 var det i huvudsak färdigt. Under de två följande åren arbetades med den dekorativa utstyrseln, vingarna under urtavlor, urnor, urverk m. m.

Hårlemans första förslagsritning finnes i Fullerö arkiv och visar på

var och en av de båda tornmurarna en uppbyggnad, bestående av väggar med pilastrar omkring de två stora ljudöppningarna, balusteranordningar samt en krönande profilerad huv. Jämför detta förslag med tornet å det av Gabriel uppförda Hôtel de Ville i Rennes (fig. 3). I det senare och utförda förslaget äro pilastrarna utbytta mot kolonner, och huven har formats som en kupol vilande på en konsolprydd tambur. På västfasaden mellan tornen löper en balustrad och under urtavlorna återfinnas de dekorativa vingar, som Hårleman älskade att placera under ur-

122. C. Hårleman. Förslag till Upsala domkyrkas tornhuvar. Fullerö.

tavlor och kartuscher. Kompositionen torde återgå på Trinità de' Monti's av Dom. Fontona uppförda västfasad.

De Hårlemanska huvarna i Upsala torde ha hört till de vackraste som han utfört. De prydde sin plats på landets förnämsta kyrka i omkr. 150 år, då de föllo offer för Helgo Zettervalls schablonmässiga, gotiska spiror. Genom detta oreparabla misstag förlorade stadens silhuett sin näst slottet mest verkningsfulla beståndsdel, och hela domkyrko- och universitetsmiljön blev fattigare och tarvligare. Men något gott gjorde denna olyckliga restaurering. Den öppnade ögonen för faran att återställa gamla monument efter stilenlighetens linjal, att pressa in dem i

ett utpekulerat schema, som helt avlivade byggnadens karaktär, charm och historia. Och den gav dödsstöten åt 1800-tals restaureringarna, som numera endast leva kvar som ett dystert men påtagligt minne, i skarp kontrast mot de sunda och förnuftiga principer, som främst tack vare Sigurd Curmans insats nu leda våra arkitekter.

Linköpings domkyrkotorn är otvivelaktigt ett av de byggnadsverk, där Hårlemans arkitektur kommer minst till sin rätt, och där hans belackare under 1800-talet lättast kunde få material till en kraftig kritik. Lösningen av denna kyrkas torn och västfasad kan knappast betecknas som lycklig.

Ett flertal förslag, vilka finnas bevarade i skilda samlingar, uppgjordes under loppet av år 1746. Uppgiften gällde ej endast tornavslutningen, utan hela västfasaden skulle om- och tillbyggas för att samtidigt bereda lokaler för bibliotek, arkiv och sakristia. Det stadfästade och utförda förslaget graverades av Rehn. I det sannolikt första förslaget i Byggnadsstyrelsens arkiv har tornavslutningen tagit form av en lanternin, i det andra förslaget i N. M. av en huv och i det tredje och i huvudsak utförda förslaget har tornhuven tryckts ihop och fått en platt, veckad profil. Här märkas också å ömse sidor om vapenhuset små låga tillbyggnader för sakristia och »consistorium». Enda skillnaden mellan detta och det utförda förslaget är att på dessa envåninga tillbyggnader påbyggts en större våning för biblioteket. En kraftig rusticering i bottenvåningen och hörnkedjor liva fasaden.

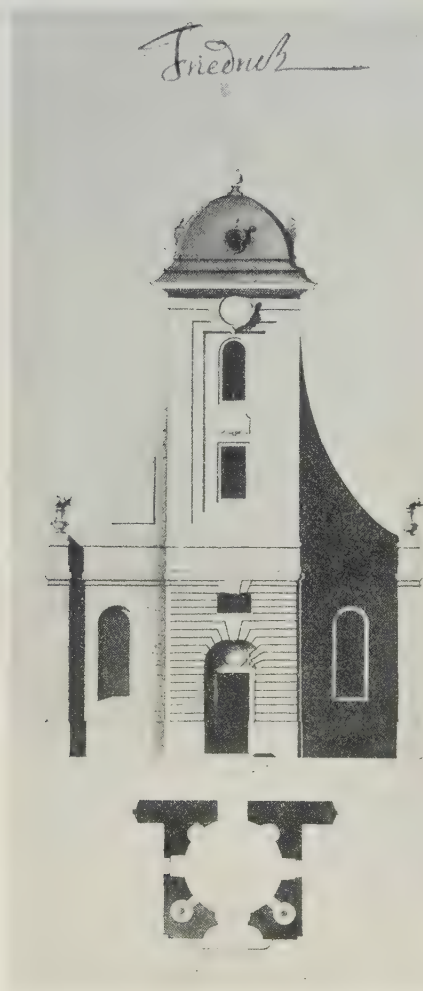

123. C. Hårleman. Skiss till en av Upsala domkyrkas tornhuvar. N. M.

Tornfasaden orneras av dekorativa, fördjupade murspeglar med inskriptionstavlor, ljudöppningar samt vingliknande ornament under urtavlorna.

År 1747 började byggnadsarbetet, vilket blev synnerligen långvarigt. När Hårleman på sin resa 1749 passerade Linköping, anmärkte han med tydligt välbehag: »Den gamla och bekanta Dom-Kyrkans torn war nu til en del redan begynt at upföras». Men det skulle dröja länge innan byggnadsarbetet avslutades, ty tornet fullbordades först 1758 under Cronstedts ledning.

Som nämnt utsattes detta torn för en synnerligen kraftig och delvis

124. C. Hårleman. Förslag till Linköpings domkyrkas västfasad. N. M.

båda finnas i N. M. På den släta västmuren, endast dekorerad av en kraftigt rusticerad portalomfattning och av fönster, minskades de förut befintliga ljudöppningarna med en, vilket även var fallet å södra och norra tornmuren, så att hela antalet blev sex i stället för nio. På tornmuren placerades i ena förslaget en mindre överbyggnad täckt av ett brutet tak som krönes av ett kors. I det andra förslaget slopades överbyggnaden och taket lades direkt på tornmuren. Sannolikt av ekonomiska skäl antogs det sistnämnda till utförande.

befogad kritik. Klarast uttrycktes denna av medeltidsentusiasten C. G. Brunius, som i sina bekanta konstanteckningar ansåg det som en »representant för förra seklets fördervade manér». ⁷ Efter att ha påpekat den på tornet befintliga minnestavlan, där även Hårlemans namn prunkade i förgyllda bokstäver, antecknade han: »Det är ingalunda en afundsvärd utmärkelse att få å ett sådant byggnadsverk inrista sitt namn».

Hårlemans torn föll 1886 offer för ett nytt, uppfört i gotisk stil efter H. Zettervalls ritning.

Växjö domkyrka härjades den 29 maj 1740 av en eldsvåda, som uppkommit genom åskslag, »då Domkyrkian så wäl til tak som innanrede afbrändt». En helt säkert mycket nödtorftig restaurering ägde rum enl. Brunius åren 1740—46, enl. uppgift i Nordisk Familjebok 1746—55. Före branden fanns enl. avbildningen i Suecia tvenne västtorn, men endast ett uppfördes under 1700-talet. Om tornet berättas att det år 1745 »til sielfwa foten sättes istånd». ⁸ Dess övre del återstod alltså att fullborda.

Hårleman utarbetade minst två förslag till Växjö domkyrkotorn, vilka

Men arbetet avancerade långsamt. Den 30 april 1757 anhöll församlingen hos Kungl. Maj:t att något få ändra »framledne Öfwer Hof Intendenten Hårlemans författade Ritningar til Wexjö Domkyrckio torns förbättrande», så till vida att de förut befintliga nio torngluggarna skulle få bibehållas, vilket på Cronstedts tillstyrkan beviljades i Kungl. brev den 6 sept. s. å.⁹ Tornbetäckningen blev dock ej färdig detta år heller, utan fick som extra tillskott en liten lanternin utförd efter ritning i Byggnadsstyrelsens arkiv, daterad 1770.

Växjö domkyrka ombyggdes helt av C. G. Brunius åren 1849—52.

Gamla uppgifter att den omstridda »renässansgaveln» på *Skara Domkyrkas* södra korsarm var uppförd efter Hårlemans ritningar överensstämman icke med verkligheten. Visserligen utfördes en hel del reparationer under 1720-talets slut och 1730-talet under ledning av byggmästaren Håkon Eliander, och Lindskog meddelar i beskrivningen över Skara stift att »hela östra gaveln nedtogs och upbyggdes 1733». Men den egentliga ombyggnaden skedde först i början av 1760-talet efter ritningar av Cronstedt.¹⁰ (Fig. 127.)

Hade dessa ritningar blivit utförda, hade detta varit liktydigt med att stiftet fått en helt ny domkyrkobyggnad. Ritningarna till västfasaden approberades i rådet den 26 mars 1756, till den här avbildade södra fasaden 1759. Hur Cronstedt tänkte sig att gestalta denna kyrka framgår med önskvärd tydlighet av den här reproducerade ritningen. Det enda som

125. C. Hårleman. Förslag till Linköpings domkyrkas västfasad. N. M.

utfördes blev den stora södra gaveln, som på ett ganska olyckligt sätt kontrasterade med den övriga orestaurerade kyrkan. Den försvann också vid den stora ombyggnad, som efter Helgo Zettervalls ritningar ägde rum åren 1886—94.

126. C. Hårleman. Förslag till Växjö domkyrkas västfasad. N. M.

Bland Hårlemans tornbyggnader plägar även nämnas *Strängnäs domkyrkotorn*, och i N. M. finnes en ritning med påskrift »Strängnäs kiörkie-torn af C. v. hårleman», vilken överensstämmer med det utförda tornet. Hela typen med huv och lanternin är dessutom karakteristisk för Hårleman och överensstämmer mycket med t. ex. tornet på Jakobs kyrka i

127. C. J. Cronstedt. Ombyggnadsförslag till Skara domkyrka. Byggnadsstyrelsen.

Stockholm. Strängnästornet uppfördes under 1740-talet av J. K. Wålner och Petter Gerdes, samtidigt som den sistnämnde efter Hårlemans ritning byggde Upsalatornen. (Fig. 128.)

Det vore alltså mycket frestande att hänföra Strängnäs domkyrkotorn till Hårlemans æuvres. Den framstående kännaren av denna kyrka, lektor Isak Fehr, meddelar dock att tornet är uppfört efter J. E. Carlbergs ritningar i början av 1740-talet.¹¹ Jag har svårt att övertygas därom, men skulle så verkligen vara fallet, har Carlberg överträffat sig själv i detta torn, ett bland de vackraste i landet. Den höga gotiska spira, som Zettervall 1875 projekterade för domkyrkan, kom dess bättre aldrig till utförande.

Stockholmskyrkor.

Jakobs kyrkas torn anses allmänt vara ett verk av Göran Josua Adelcrantz. Så torde dock ej vara fallet. Visserligen utförde han flera förslag

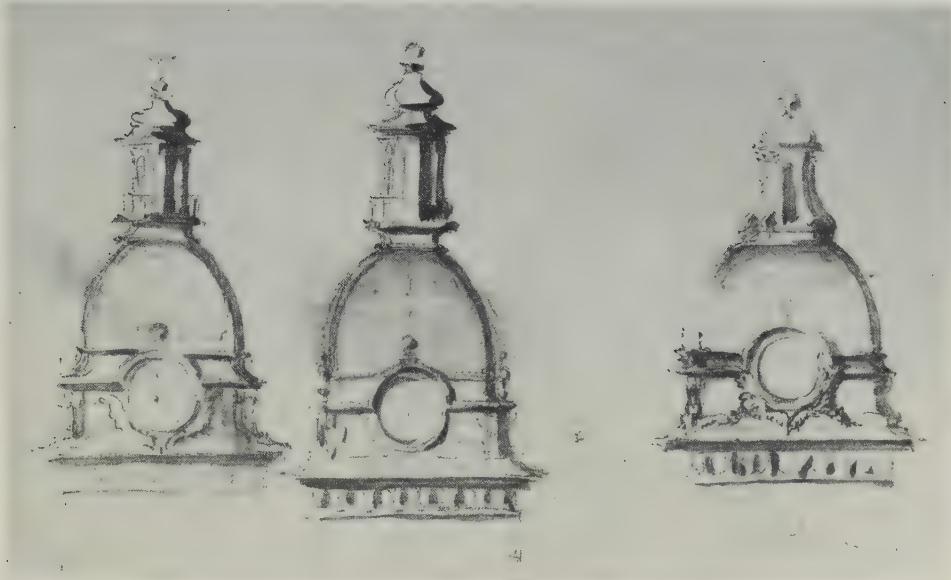
men till höga torn, och det låga torn, som blev färdigt först 1739, är med säkerhet att betrakta som ett verk av Hårleman.

Kyrkan antändes natten mellan den 14 och 15 maj 1723 av ett häftigt

128. C. Hårleman(?) Ritning till Strängnäs domkyrkotorn. N. M.

åskväder och blev »til torn, klockor och koppartak förbränd». Hela inredningen räddades dock. Adelcrantz uppmanades att inkomma med ritningar till ett nytt torn, och den 21 dec. s. å. visade han i kyrkorådet tvenne teckningar.¹² »Den ena war en figur af et spetstorn 100 alnar

129. C. Hårleman. Skisser till torn å Jakobs kyrka. N. M.

långt med Klockspel utj. Det andre något mindre, med wacker Zyrat på, hwilket senare man applauserade.» Om inte rådet nöjde sig med något av dessa förslag lovade Adelcrantz att »göra ännu en annan teckning». Följande år uppvisade Fristedt en ritning, enligt vilken tornet skulle bli »mindre och lättare at bära för hwalfwet än then förra war».¹³

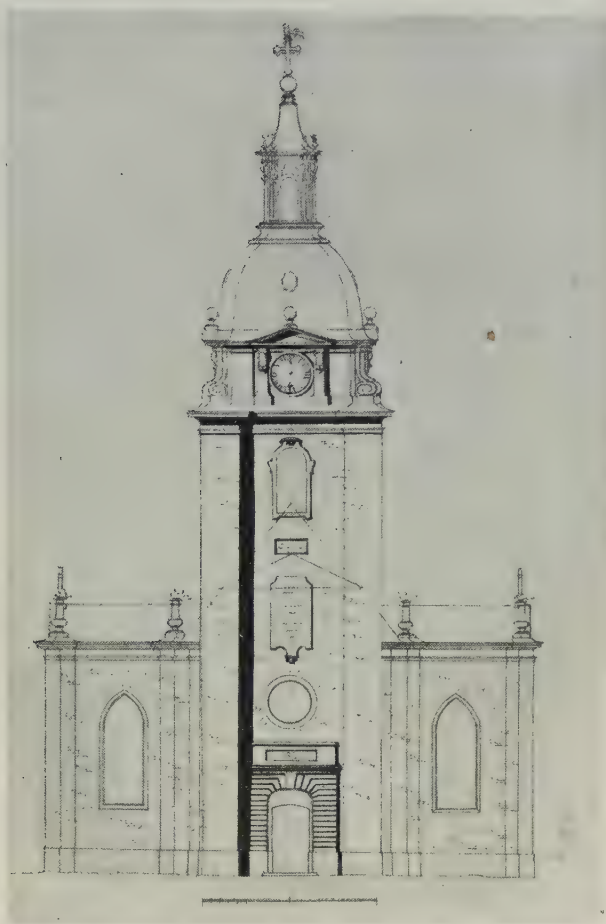
Man tycks dock icke ha kunnat enas om något av dessa förslag. 1725 beslöts att tornmuren skulle täckas av provisoriskt tak¹⁴, och ännu 1726 anfördes i protokollet svårigheten att bestämma åtgången av kopparplåt till tornet, »emedan ännu ej wore resolverat, hurulunda Kyrckjo-tornet skall göras». Byggnadsarbetet pågick dock från 1725, och enligt Wittingh var tornet halvfärdigt 1726.¹⁵ Tyvärr saknas kyrkorådsprotokollen för de närmast följande åren, varför det är svårt att fullt klargöra arbetets gång. Det förefaller dock som om Hårleman efter hemkomsten fått hand om arbetet, som intill denna tid synes ha långsamt avancerat utan att någon fastställd ritning fanns att tillgå. Han utförde en hel del skisser som finnas i N. M. och varav avbildas ett blad med tre st. tornskisser, i stilen mycket närstående det nuvarande tornet. Hårlemans ritning bör ha approberats omkr. 1730, men först 1736 hade arbetet avancerat så långt, att tornet kunde täckas av kopparplåt. Den 23 sept. 1739 skedde invigningen av det »til alla delar färdiga tornet», varifrån då utfördes »en wacker Musique».¹⁶

Tornets arkitektur är för Hårleman synnerligen typisk, och den huv med lanternin, vingar under urtavlor m. m., som ännu ses på sin plats, kan vid denna tid knappast ha utförts efter någon annans ritningar. När Hårleman år 1744 hade begravt sin mor i Jakobs kyrka och räkningen därför skulle bestämmas av kyrkorådet¹⁷, påminde man sig det besvär som denne haft »så wäl när tornbyggnaden skedde, som ock nu sedermera wid Orgelläcktarn utan den ringaste wedergällning», varav med önskvärd tydlighet framgår att han varit verksam vid tornbygget. Som denna verksamhet måste ha bestått i uppgörande av ritningar, vilket ju för övrigt bestyrkes av alla bevarade blad, torde alltså Jakobs kyrkas torn otvivelaktigt kunna inrangeras bland Hårlemans verk.

Den stora eldsvåda, som den 8 juni 1751 härjade större delen av Norrmalm, förstörde även *Klara kyrka*. »Det höga spitsiga tornet fattade eld, nedföll och spridde våda och förskräckelse vidt omkring; koppartaket uppsmälte, altare, predikstol, minnesvårdar, till och med de dödas ben i grafvarne, förtärdes af lågorne.»¹⁸ Denna Elers skildring ger ett starkt intryck av den förödelsens styggelse, som då övergick kyrkan. Men som församlingsbo och medlem av kyrkorådet hade församlingen att tillgå Carl Hårleman, och mest tack vare hans oegennyttiga arbete reste sig kyrkan snart ur askan.

Redan den 25 juni 1751 voro Hårlemans ritningar färdiga och approberades denna dag i riksrådet.¹⁹ Dagen därpå förevisade han dem själv för det tacksamma och nöjda kyrkorådet.²⁰ Byggnadsarbetet började omedelbart och bedrevs med stor kraft under ledning av den från slottsbygget välkända trion, Körner, Eliander och Fristedt. Samtidigt arbetades med församlings- och kapellanshusen. När Hårleman på senhösten 1752 återkom till Stockholm från sina resor i södra Sverige, deltog han i kyrkorådets sammanträde²¹, »betygade sin fågnad at återse samt. närwarandes wälmåga, och tillika at arbetet haft så god framgång, så at man kunde giöra sig hopp, snart åter få holla gudstienst». Man hade förhoppningar att åter kunna inviga kyrkan julen 1752, men då inredningen till stor del ännu saknades beslöts på Hårlemans förslag att invigningshögtidligheterna skulle uppskjutas till påskdagen 1753, då de också ägde rum.²² Till kyrkorådets stora sorg hade Hårleman avlidit i februari, men den »werckel. ömhet för detta förfallna hus» som han ständigt visat, skulle »stå honom til ewärdeligit ärominne».²³

Av de ritningar Hårleman utförde graverades kyrkans norra fasad av Rehn, originalritningen till västfasaden finnes i N. M. och reproduceras här. Som reparationen måste inskränkas till det minsta möjliga ändrades

130. C. Hårleman. Ritning till Klara kyrkas torn och västfasad. N. M.

ingenting i kyrkans plan eller murar. Ett långt, rakt, brutet tak uppfördes efter mönster av Upsala domkyrka, och under taklisten uppsattes likaså efter samma mönster och liksom på Upsala slott en bred vitputsad list, som verkningsfullt åtskiljer de röda murarna och det nu gröna koppartaket. Att denna list betraktades som ett viktigt element i exteriören kan slutas därav, att Hårleman alldeles särskilt avtackas av kyrkorådet »för den gode anstalten med Listen kring om kyrkian».²⁴

Ovanpå denna list, över murpelarna, placerades urnor och på norra och södra portalerna frontoner med religiösa emblem. Det huvudsakliga tillskottet i exteriören var tornet ämnat att bli. Men pengarna

tycks icke ha räckt därtill, och tornmuren täcktes provisoriskt med ett bräddtak, vilket först 1768 utbyttes av en låg huv, föga ägnad att pryda denna förnäma kyrka.

Denna huv ritades av Adelcrantz, men ansågs som ett provisorium. Bland de fyra tornprojekt han utförde fastställdes egentligen projekt n:o 1, som visar ett rikt utformat torn med ljudöppningar mellan pilastrar, urtavla med dekorativ omramning samt en profilerad huv med lanternin. Ritningen till den utförda huven eller »provisionelle Tornbyggnaden», som den kallas, approberades av Adolf Fredrik den 14 sept. 1768, »dock allenast till dess hela Tornbyggnaden, enligt den till efterföljd i framtiden i nåder fast ställdte Desseinen N:o 1 kan värckställas».²⁵ Någon sådan blev naturligtvis aldrig av, och det låga tornet ersattes först 1886 av det Zettervallska, som genom sin torra gotik och sitt tråkiga material skarpt kontrasterar mot den övriga kyrkan, vilken då räddades från ombyggnad.

Att det av Kungl. Maj:t fastställda Hårlemanska förslaget slopades till förmån för det Adelcrantz'ska förefaller ganska märkvärdigt och beklagades på sin tid bl. a. av Per Floding, som med all rätt ansåg, att Hårlemans vackra tornritning »vida öfwerträffar den sedan därpå gjorde kulloga byggnad».²⁶

Klara kyrkas kalla och vitputsade interiör erbjuder föga av intresse, men livas på ett lyckligt sätt av där befintliga kyrkmöbler, delvis utförda efter Hårlemans ritningar. De behandlas på annat ställe i detta kapitel.

Storkyrkans torn och tävlingen mellan Hårleman och J. E. Carlberg har jag tidigare behandlat, vartill hänvisas.²⁷ Hårleman utförde 1736 tre st. olika förslag, av vilka dock intet blev antaget av församlingen. Konkurrenten avblåstes först den 19 april 1737, då Carlbergs dessein gillades i rådet. Stridens vågor hade emellertid gått höga, och särskilt i Hårlemans brev till Tessin erhållas många livfulla skildringar av intrigspel och uppträden.

Uppförandet av *Karolinska gravkoret* vid Riddarholmskyrkan blev en av Hårlemans första uppgifter efter hemkomsten från studieresorerna.

O. Sirén och M. Olsson hava tidigare skildrat gravkorets äldre historia, samt publicerat Tessin d. ä:s ritning, efter vilken byggnaden 1686 började uppföras.²⁸ När arbetet vid 1700-talets början nedlades, voro endast grunden och möjligen sockeln färdiga. Det återupptogs 1729 under Hårlemans ledning. Han önskade naturligtvis ej fortsätta verket efter Tessins omoderna dessein utan gjorde 1730 ett eget förslag, som måste betecknas som en glänsande lösning av det svåra problemet. Sockeln

med sitt mezzaninfönster samt väggarnas kolonnarkitektur bibehöllos i huvudsak efter Tessins ritning, men den dekorativa utstyrseln och hela överpartiet komponerades av Hårleman.

Grundplanen är kvadratisk med avrundade hörn, som upptill prydas av trofégrupper och nordstjärnor. På var och en av de tre fria sidorna

131. Karolinska gravkoret. Kopia av okänd konstnär efter Hårlemans ritning. K. B.

finnes ett rundbågigt fönster insatt i en kolonnställning med fyra toskanska kolonner, uppbärande ett entablement med triglyffris. Ovanpå detta ligger en ganska hög attika med rundfönster och pilastrar samt däröver det välvda och rikt dekorerade taket. Byggnaden innehåller ett kor samt därunder ett gravvalv. En ganska okonstnärligt utförd kopia efter Hårlemans ritning finnes i KB och reproduceras här.

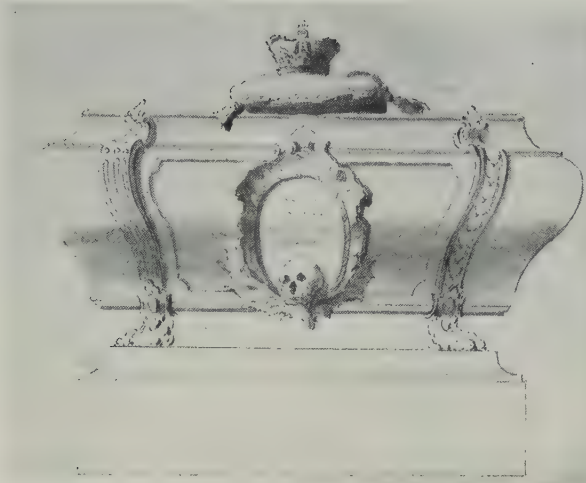
Han tycks ha haft ganska svårt att bestämma sig för den slutgiltiga lösningen, och den 19 febr. 1730 skrev han till Tessin: »J'ai fait bien des

132. C. Hårleman (?) Den fastställda ritningen till Carl XII:s sarkofag. N. M.

reflexions sur la manière d'agrandir le tombeau Royal, mais il ne m'en est encore tombé sous la main aucune, qui me paraisse meilleure que celle que j'auroi l'honneur de soumettre à votre decision par le premier ordinaire». Tack vare ett årligt anslag på 3,000 dlr smt under åren 1729—43²⁹ kunde arbetet långsamt avancera och i sept. 1740 kunde han meddela Tessin: »Le tombeau de no Roys est presque fait».

Detta och de närmast följande åren arbetades efter Hårlemans ritningar med den skulpturala utsmyckningen, och i dec. 1740 betalades en viss summa för »Modeller af fransosen Lambert De Quinze för de ornamenter som komma at drifwas af koppar och ställas på sielfwa graf Thornet». Dessa voro »Ett stort modell af trä till Cronan, Et hyende af Trä med de ornamenter hwarpå Cronan skal ligga, Fyra stora Löf som komma til hörnen, Några stråhlar som höra til stiernorne samt En stor Uhrna».³⁰ Cousin utförde 1741 den stora kartuschen med det krönte riksvapnet, som uppbäres av en putto bland moln och rocailler över attikan å norra fasaden.³¹

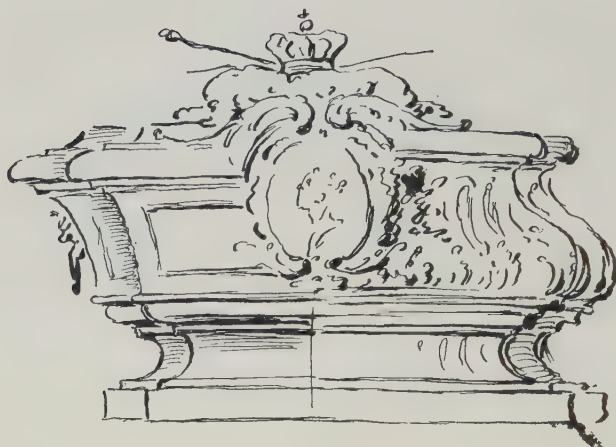

133. C. Hårleman. Förslag till Carl XII:s sarkofag. N. M.

I detta gravkor, som både i material och arkitektur deklarerar sin självständighet i förhållande till den övriga kyrkan, hava klassicismen och rokokon ingått en lycklig och vacker förening. Denna byggnad står som ett konstverk, vars väl hopkomponerade delar vittna om Hårlemans smak och anpassningsförmåga, och vars dekoration berättar om en tid, då en fransk konstnärskoloni arbetade i Ultima Thule. Starkast verkar dock Karolinska gravkorets inre. Det enkla, välvda rummet dekoreras endast av tre imponerande sarkofager. På den ena av dem, den enda som helt griper åskådaren, står CAROLUS XII.

Carl XII:s sarkofag är ett bland de mest uppmärksammade och beundrade minnesmärkena från frihetstiden. Den ädelt formade sarkofagen av svart, något vitådrig marmor är endast dekorerad med maktens, tapperhetens och styrkans symboler, kronan, lejonhuden och herkulesklubban samt ett par i lejonmaskaroner hängande ringar, allt utfört i förgylld brons. Vem som komponerat detta stora konstverk, eller när det blivit utfört, har icke med säkerhet varit känt. Martin Olsson har utan fullt säkra bevis attribuerat sarkofagen till Tessin d. y., vilket låter mycket tilltalande, samt dessutom gjort gällande att den varit färdig 1735 och uppställd på sin plats i Karolinska gravkoret 1743.³² Några nya arkivfynd kasta ytterligare ljus över detta monuments intressanta tillkomsthistoria.

Olsson uppger, att Tessin redan 1718 sagt sig vilja draga försorg om en annan likkista, och osannolikt är ju icke att han redan då utarbetat

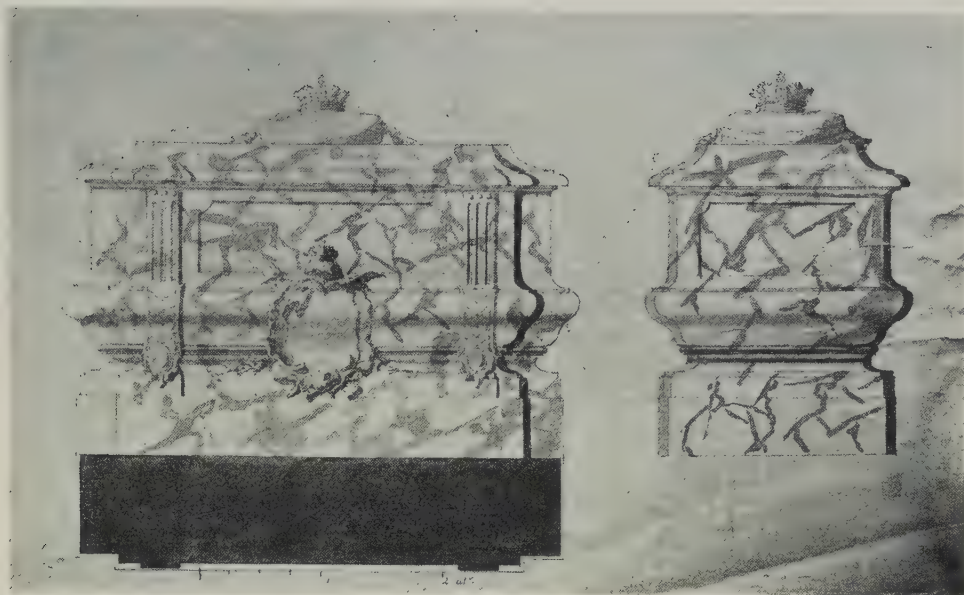

134. C. Hårleman. Förslag till Carl XII:s sarkofag. N. M.

några skisser. Utförandet av monumentet tycks dock icke ha blivit aktuellt förrän på 1730-talet, då byggnadsarbetet vid gravkoret åter var i full gång. Då utförde Hårleman en mängd i N. M. bevarade förslag, dels sex väl utförda och vackert laverade ritningar, dels sex skisser i tusch. Då det skulle alltför mycket inkräkta på utrymmet att avbilda och behandla dem alla, återgives här ett representativt förslag ur varje serie. Det ena visar en sarkofag med svängda sidor på fyra lejonfötter, dekorerad med en kunglig krona på ett hyende samt en stor kartusch med inskriptionstavla, dödskalle och vingar (fig. 133). På det andra äro tvenne alternativa förslag hopkomponerade. Särskilt den ena hälften har mjukare profiler och mera rokokoiserande dekor. Mitt på ena långsidan sitter en porträttmedaljong av Carl XII i rokokoram, på locket ligger kronan på sitt hyende (fig. 134). Detta projekt är till sin allmänna karaktär nära besläktat med ett förslag till gravmonument, utfört av Nicolas eller Dominique Pineau.³³ Likartade profiler och ornament återfinnas där, men någon direkt kopiering kan det icke vara fråga om. De äro endast uttryck för en likartad stilriktning.

Intet av dessa förslag blev godkänt till utförande. I stället approberades med Fredrik I:s namnteckning ett annat projekt, även det utan något tvivel egenhändigt ritat av Hårleman. Det är ritningen till den i Holland utförda sarkofagen. Om det är hans egen komposition eller lån från Tessin må lämnas osagt. Sarkofagen verkar karolinsk, men den osymmetriska dekoren bär Hårlemans prägel.

När utfördes den? En anteckning i Carl Tersmedens memoarer, att

135. C. Hårleman. Ritning till Ulrika Eleonora d. y:s sarkofag. N. M.

han redan 1735 sett Carl XII:s likkista i Amsteln färdig till inpackning, verkar, som vi skola se, föga trolig.

Den 14 mars 1738 var C. G. Tessin i rådet³⁴ och föredrog, »at sedan han undfådt Kongl. Majjts bref ang. 2:ne (?) Konung Carl XII:s likkistor förfärdigande här hemma af svensk Marmor, har han erhållit den underrättelsen, at ingen annan marmor här stode at bekomma än grön i sprängd, hwilken han funnit otienlig at förwara Lijk uti». Vid ett samtal med kungen och drottningen hade dessa därför förklarat, »at bem^{te} Lijkkista skulle af swart och hwit Marmor förfärdigas; hwar uppå Öfwer Intendenten författat twenne desseiner och dem til Holland öfwersändt, med begäran at blifwa underrättad om priset af et sådant arbete». Tessin uppgiver sig alltså själv som inventor till den ritning, som hans närmaste man, Hårleman, utfört. Att det är fråga om det i fig. 132 avbildade bladet kan ej råda något tvivel. Han uppvisade »den dessein som bägge D^s Majjter aproberat, hwilken war en kista af swart Marmor med hwita lister, hölgd mitt uppå med en Leijonhud af Bronze, til inscription *Carolus XII*, hwilken kista agenten Balguerie utlofwat kunna låta af en habil mästare förfärdigas för 3 500 Gulden».

»Dock hade han icke kunnat widare anstalt derom göra, innan han deröfwer i underdånighet inhämtat D^s Excellentiers befallning», och

funno dessa »wid desseinen» ingenting att påminna utan samtyckte till överintendentens i detta mål gjorda framställning. Omedelbart därefter gjorde Tessin den slutliga beställningen genom Sveriges agent i Amsterdam, Balguerie, som i brev till Tessin av den 11 april 1738 erkänner mottagandet av hans brev av den $\frac{20}{31}$ mars »avec le dessein en grand, de la largeur, longueur, proportions et moulures du cercueil du Roy Charles 12».³⁵ Först därefter kunde arbetet börja, och ett och ett halvt år senare var allt färdigt. Den 25 sept. 1739 kvitterade skepparen Johan Thorep kistan i Amsterdam och förband sig segla med första bästa vind till Stockholm. Den 13 nov. s. å. attesterade Hårleman Balgueriers räkning på 2 930: 6 holl. floriner.³⁶

Den uppställdes dock icke omedelbart efter ankomsten till Stockholm. Först i oktober 1746 anmälde Hårleman själv i rådet³⁷, att »den nya Kongl. grafwen nu wore så wida uti färdigt stånd bragt, at de Kongl. Liken» — Carl XII:s och Ulrika Eleonoras — »nu kunde med sina tillhörande marmor-Kistor dit flyttas». Detta ägde sannolikt rum under vintern 1746—47, varefter det Karolinska gravkoret kan anses fullt färdigt.

I samma gravkor stå, som ovan är nämnt, även *Ulrika Eleonora d. y:s* och *Fredrik I:s sarkofager*. Dessa äro utförda i grön kolmårds-marmor, likaså efter Hårlemans ritningar. Förslaget till drottningens sarkofag approberades i rådet den 1 febr. 1742. Grundformen är den vanliga rektangulära, decorationen utgöres av en stor krönt kartusch samt på locket en kunglig krona, vilande på ett hyende, allt utfört i förgylld brons.

För Fredrik I:s lik beställdes en marmorsarkofag av liknande utseende som drottningens, vilken uppställdes mitt emot hennes. Enligt räkenskaperna för konungens begravning betaltes den 8 jan. 1755 »för en marmor Likkista polerad och slipad 1 766.21 $\frac{1}{3}$ dlr smt».³⁸

Ehuru dessa monument på intet sätt kunna upptaga tävlan med Carl XII:s sarkofag, komplettera de på ett utmärkt sätt Karolinska gravkorets interiör.

Landsortskyrkor.

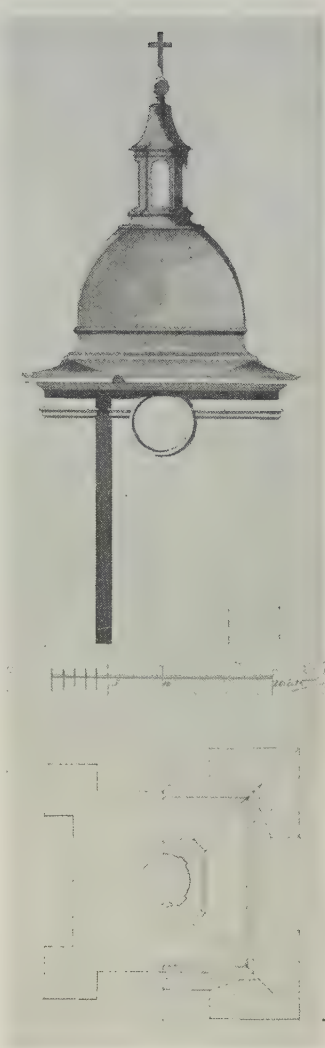
År 1737 började byggnadsarbetet vid *Sundsvalls kyrka*. Av Nils Ahnlunds arbete om Sundsvalls historia framgår, att byggnadsplanerna varit aktuella redan från 1722, och att man länge tvistat om huruvida en trä- eller stenkyrka vore lämpligast.³⁹ Man beslöt sig till slut för en stenkyrka, och en i Norrland mycket anlitad kyrkobyggmästare, Anders Romberg från Leksand, utsågs till arkitekt. Redan 1739 var exteriören i allt väsentligt färdig, men våren 1740 visade sig stora sprickor i valven, och

en tillkallad sakkunnig konstaterade, att konstruktionsfelen voro åtskilliga. Romberg måste avvika från orten och Körner gjorde 1746 en undersökning och uppmätning, vilken helt säkert låg till grund för de ritningar, som Hårleman 1749 lämnade, och efter vilka ombyggnaden ägde rum. Dessa ritningar ha tyvärr icke återfunnits. Genom två mindre tillbyggnader fick det i åttkantig oval byggda templet karaktären av korskyrka. Sundsvalls kyrka invigdes i sept. 1753 och erhöll då till drottningens ära namnet Lovisa Ulrika. Den saknade då torn, vilket jämte portal 1797 tillbyggdes av Simon Geting.

Vid Sundsvalls brand 1888 blev även kyrkan lågornas rov och ersattes av en ny i Zettervalls gotik.

Tornet på *Mariestads kyrka* istandsattes 1749 men antändes av åskan 27 juni 1752», då äfwen kläckorne förstördes och kyrkans tak afbrann». ⁴⁰ Hårleman uppgjorde då en ritning, som approberades i rådet den 9 nov. 1752 ⁴¹, och som i flera exemplar finnes kvar i hans samling. Det var en enkel, låg huv, som byggdes direkt på tornmuren. Uppförandet ägde rum 1753, då »ändtligen upsattes nu varande vackra men ej spetsiga torn, hvari finnas 3:ne kläckor». Vid en omfattande restaurering 1903—05 nedtogs Hårlemans torn och ersattes med ett nytt efter Folke Zettervalls ritning.

Hedemora kyrkas torn »blef för dess bofällighet nedtagit 1748 den 20 Junii». ⁴² Hårlemans ritning till ett nytt torn approberades i rådet den 25 april 1750. ⁴³ Men ritningen omfattar icke endast tornet utan visar en bild av hela kyrkan. Det visar sig också att taket nedtogs 1761 samt återuppbyggdes »med ny takresning, då de swaga hwalfwen förbättrades och kyrkan blef rappad, hwitlimmad». ⁴⁴ Helt visst skedde detta efter Hårlemans ritning, som till alla delar överensstämmer med kyrkans nuvarande exteriör.

136. C. Hårleman. Tornhuv å Mariestads kyrka. N. M.

137. C. Hårleman. Restaureringsförslag till Hedemora kyrka. N. M.

Tornet projekterades på följande sätt. På tornmuren lades först en altan med balustrader; däröver var placerad en klockhuv med ljudöppning, lisener och fronton, täckt av en rund takhuv med en liten spira i form av en obelisk. Det dröjde emellertid i över tjugo år, innan tornet uppfördes efter denna ritning. Detta ägde rum 1772.

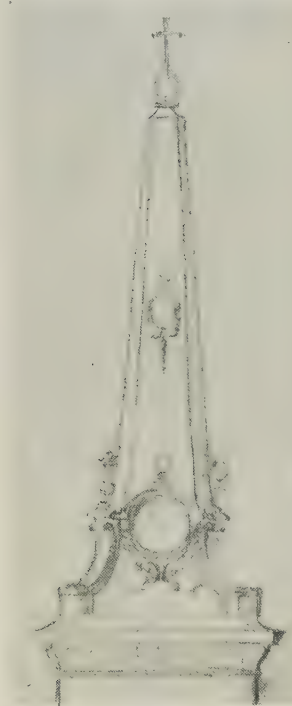
Ängsö kyrkas torn uppfördes 1744 på bekostnad av presidenten C. Fr. Piper⁴⁵, alltså ungefär samtidigt som han restaurerade *Ängsö slott*. Tornet torde vara uppfört efter Hårlemans ritning, vartill en skiss finnes i N. M.

Av intresse är att iakttaga huru den närbelägna Västerås domkyrkas obeliskformade torn i detta fall fått vara förebild. Oaktat dess höjd synes Hårleman i hög grad ha beundrat detta Tessins verk, som han i dagboken bedömer på följande sätt. Västerås domkyrka »utmärkes af det konstiga och sälsynt wackra torn, med hwars skapnad och resande, framledne Riksrådet Grefwe Nicodemus Tessin ökt all den öfriga prydelighet uti våra byggnader, och smak för fria konster, som det namnet allena warit

förbehållne».⁴⁶ Hårlemans förslag är närmast en förminskad kopia av Västeråstornet, men har förlorat en god del av dettas proportioner.

En marmortavla med inskription uppsattes på kyrkan och minner ännu i dag om denna tornbyggnad.

S. Olaikyrkans torn eller det s. k. Stadstornet i *Norrköping* är en mycket originell skapelse så till vida att tornet är en helt fristående byggnad, vilken tjänstgör även som port-torn till kyrkogården. Edw. Ringborg har i *Norrköpingskrönikan* skildrat tornets historia.⁴⁷

138. C. Hårleman. Skiss till Ångsö kyrkas torn. N. M.

Hårleman ombads i febr. 1747 att uppgöra två alternativa förslag, ett till tornbyggnad å västra kyrkgaveln, ett för tornbyggnad vid kyrkogårdsporten mot gatan. I mars överlämnade han ritningar till det första alternativet, men ej till någon kombination mellan torn och kyrkogårdsport, emedan»han ej önskade främja tanken på en plan, som bar hans arkitektoniska uppfattning alldeles emot».

Tornet uppfördes i stället 1747—50 efter ritningar av »konstmålaren» Gabriel Orm och finnes ännu bevarat. Senare ombyggdes kyrkan efter Cronstedts ritningar. Det har ej lyckats mig identifiera Hårlemans ritning.

För *Kristianstads kyrka* utförde Hårleman en ritning till ny tornbyggnad,

139. C. Hårleman. Förslag till Kristianstads kyrkas torn. N. M.

vilken approberades i rådet den 25 april 1750.⁴⁸ Ritningen finnes i N. M. i ej mindre än fyra exemplar. På det ena bladet är antecknat att det utfördes av Hårleman 1750. Tornet är en hög byggnad med tre fria sidor och gör på ritningen närmast intryck av ett helt fristående byggnadsverk. Det har portal med rustikomfattning, av vilken tre olika variationer förekomma, hörnkedjor från mark till huv, fönsterliknande ljudöppningar i tre våningar samt huv med lanternin enligt vanligt schema.

Ritningen kom aldrig till användning och ännu på bilder av Kristianstad från 1800-talets mitt framträder den vackra kyrkan med sina låga, stympade tornmurar. Först 1865⁴⁹ restaurerades kyrkan, varvid det nuvarande »renässanstornet» uppsattes.⁵⁰

3.

Nybyggnader och projekt.

Stadskyrkor.

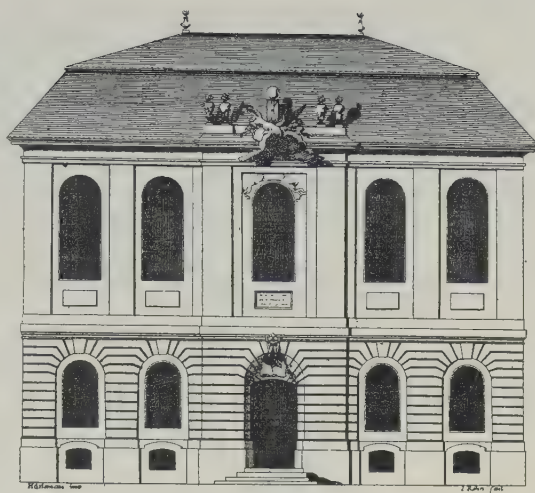
Den ganska livliga restaurerings- och tornbyggnadsverksamhet, som ägde rum under frihetstiden, motsvaras icke av något liknande antal nybyggnader. Flertalet projekt stannade på papperet och de få kyrkor, som verkligen kommo till utförande, blevo mycket enkla och relativt ointressanta.

I huvudstaden utfördes endast en kyrka efter Hårlemans ritningar: *Franska reformerta kyrkan* vid Stora Nygatan 5. I typen skiljer den sig helt från den vanliga och erinrar i exteriören mera om ett litet patricierhus än om en kyrka. Hårleman fick sannolikt beställning på ritningarna 1748, grundläggningen ägde rum följande år och invigningen på nyårsdagen 1752.

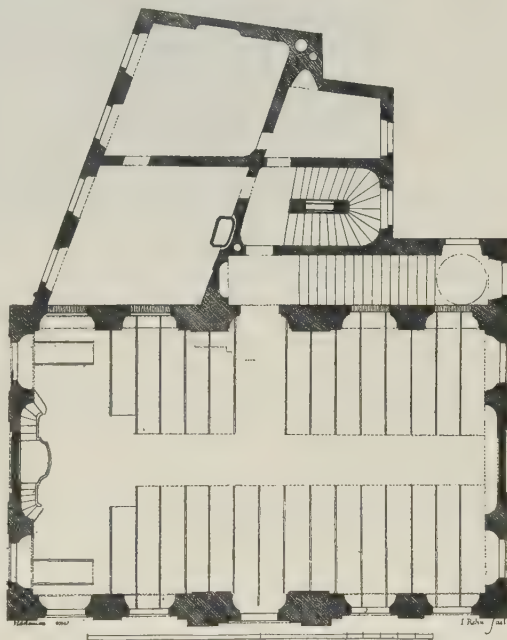
Ritningarna, fasader, plan och sektion, graverades av Rehn under titeln »Facade de l'Eglise Francoise reformée de Stockholm» etc. Fasaden åt gatan visar en arkaderad, rusticerad bottenvåning samt huvudvåning indelad av lisener mellan de höga fönstren. Taket är det vanliga à la Mansard. Mittpartiet betonas av en dekoration bestående av urnor, timglas m. m. Planen visar ett rektangulärt kyrkrum av enklaste slag med en utbyggnad utmed Gråmunkegränden, inrymmande bostad åt franske pastorn. Å sektionsritningen lägger man märke till den lilla, med festoner dekorerade orgeln på sin läktare, samt loger, avsedda för församlingens förmögnare medlemmar. Denna byggnad, som i exteriören

fått prägeln av profanhus, ombyggdes så kraftigt under 1880-talet, att den numera är ett alldagligt bostadshus utan minnen av sin förnäma 1700-talsarkitektur eller det ändamål den en gång tjänade.

Hårleman utförde även omkr. 1750 ritningar för en nybyggnad av *Adolf Fredriks kyrka* i Stockholm. Det av kyrkorådet beställda förslaget frångicks dock av den anledningen, att det förutsatte en rivning av det gamla St. Olofs kapell.⁵¹ Uppdraget överlämnades 1767 till C. Fr. Adelcrantz, som uppförde en centralkyrka utanpå det gamla träkapellet, som hela byggnadstiden användes till gudstjänst.⁵² Hårlemans förslag är icke känt, men som kyrkans främste kännare, pastor O. Mannström, meddelat författaren, utgjordes det sannolikt av en centralkyrka, till vilken enligt traditionen La Superga i Turin stått modell. I Hårlemanska samlingen finnes ett stort av honom egenhändigt laverat blad framställande en stor centralkyrka med kupol, kolonnportal med fronton, hög attika, hörnrisaliter med klocktorn av S. Agneses typ. Att det icke är en uppmätning av en italiensk kyrka framgår av det svenska riksvapnet tre kronor över portalen. Som Hårle-

Facade de l'Eglise Françoise reformee de Stockholm

Plan de l'Eglise Françoise reformee de Stockholm.

140. C. Hårleman. Fasad och plan av Franska reformerta kyrkan i Stockholm.
Gravyr av J. E. Rehn.

141. C. Hårleman. Förslag till Adolf Fredriks kyrka (?) Stockholm. N. M.

man icke utfört något projekt till någon annan betydande stadskyrka än Adolf Fredriks kyrka, ligger det nära till hands att i denna ritning se just detta förslag.

Det har dessutom ett speciellt intresse, eftersom man kan peka på den direkta förebilden. Hårleman har i detalj kopierat en studieritning av Nic. Tessin d. y.⁵³, och hans enda anmärkningsvärda tillsats är det svenska vapnet samt en något olika utformning av det ena klocktornet. Det andra tornet är bortklippt å ritningen.

Ytterligt sällan kan bland Hårlemans alla projekt påvisas en direkt kopiering. Att detta ägt rum vid ett förslag till en kyrkbyggnad är föga överraskande och bestyrker endast vad som tidigare framhållits, hans bristande intresse för kyrkan som byggnadsverk, hans oförmåga som

142. C. Hårleman. Ritning till Sofia Albertinakyrkan i Landskrona. Västfasad. F. A.

nyskapare och starka beroende av Italien och den där fotade Tessinska traditionen.

Till en ny- eller ombyggnad av *Finska kyrkan* i Stockholm synes Hårleman ha lämnat ritningar. I brev till Tessin omtalar han 1736 att församlingen anhållit om en ritning »qui par son etendue responde à la grandeur du quartier», och i ett senare brev berömde han församlingens åtrå att få byggnaden till stånd »et de debourser tout ce que vous ordonneriés pour rendre ce batiment digne du voisinage du chateau». ⁵⁴ Sannolikt avses en ombyggnad av det s. k. lilla bollhuset i slottsbacken, där kyrkan allt sedan 1725 varit inrymd. ⁵⁵ Något byggnadsarbete kom aldrig i gång, och de ritningar som Hårleman eventuellt uppgjorde äro icke kända. ⁵⁶

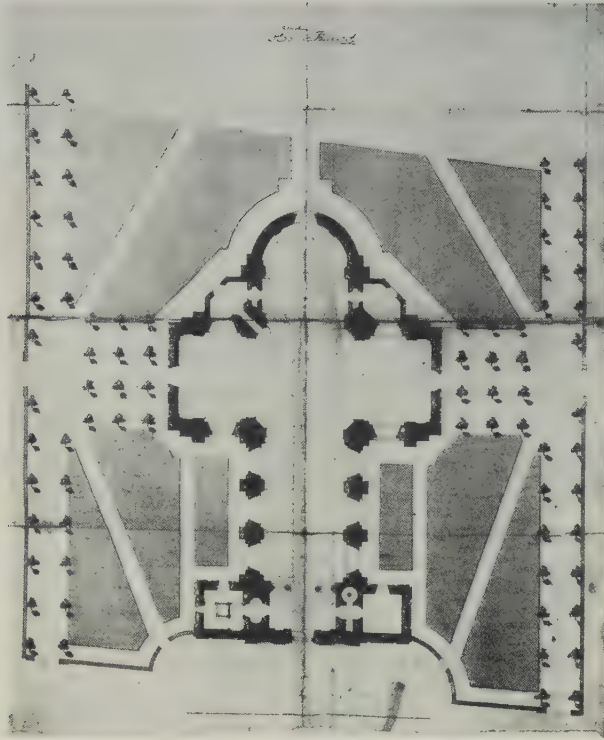
I augusti 1754 lades grundstenen i närvaro av konungaparet till en kyrka i *Landskrona*, som uppkallades efter den lilla prinsessan *Sofia Albertina*. Lovisa Ulrika berättar själv i brev till modern, dat. den 25 aug. 1754, »Hier je fus invitée à mettre le pierre du fondement de la nouvelle église, ce qui se fit avec les cérémonies accoutumées». ⁵⁷

143. C. Hårleman. Ritning till Sofia Albertinakyrkan i Landskrona. Nordfasaden. F. A.

Men grundläggningsceremonien hade föregåtts av långa underhandlingar och mycket arbete. Vid den 1747 beslutade flyttningen av Landskrona stad, som behandlats på ett annat ställe, utdömdes även den gamla medeltidskyrkan, som revs 1753 för att bereda ökat utrymme åt befästningarna.

Hårleman fick enl. beslut i rådet av den 8 mars 1750 i uppdrag att »afgifwa ritning til den nya kyrkan, hwilket är så mycket nödigare, som platsen på östra grundet, hwilken för Kyrkian är utsedd, nu är så torr och fri för hafswågen, at bygnaden i åhr kan begynnas». På grund av kyrkans fattigdom beviljades samtidigt, »at genom Stamböcker öfwer hela riket må wara tillåtit at samla hwad gifmilda menniskior dertil willja samman-skiuta». ⁵⁸ Ungefär sex veckor senare, den 25 april, hade Hårleman sina ritningar färdiga så väl till en kasernbyggnad som till kyrkan i Landskrona, och blevo ritningarna då »faststälte och approberade samt af Hans Kongl. Höghet med dess höga namn påskrefne». Dessa finnas alltjämnt bevarade i Fortifikationsarkivet, där även förvaras en liten modell till kyrkan, sådan den tänktes efter de Hårlemanska ritningarna.

144. C. Hårleman. Sofia Albertinakyrkan i Landskrona. Plan. F. A.

Grundplanen utgöres av ett latinskt kors med vapenhus, två västtorn, tre travéer i långhuset, breda korsarmar samt utbyggnader i vinklarna mellan dessa och koret. Västfasaden, som mycket erinrar om Tessins Fredrikskyrka i Karlskrona, får främst sin karaktär av de två tornen, vilka liksom mittbyggnaden livas av rektangulära murspeglar. Över portalen finnes en fronton med lilla riksvapnet. Dessutom märkes en runt kyrkan gående kordonglist. Korsarmarna avslutas i norr och söder av liknande fasader. På en sektionsritning framträder den enkla interiören, vars enda prydnad synes bestå av altare med kors och tillbedjande änglar samt predikstol. Runt omkring kyrkan skulle enligt planritningen anläggas en kyrkogård med symmetriskt lagda gångar, alléer och gräsmattor.

Men byggnadsarbetet avancerade långsamt. Först 1788 var kyrkan färdig, men varken tornen eller inredningen utfördes efter Hårlemans ritning.⁵⁹ Som kyrkan nu ser ut, kan den emellertid betraktas som ett verk av Hårleman. Gillberg omtalar 1765, att i den nya staden »är en kyrka anlagd,

Sophia Albertina kallad, som till en del finnes uppförd, och hwilken efter Dessein blifwer både zirlig och wacker». Brunius däremot omtalar kyrkan som »mycket kostsam, uppförd i dåtidens fördärvade franska byggnadsmak». Om än icke något större konstverk är dock Sofia Albertina ett ganska intressant prov på en av frihetstidens få kyrkoanläggningar. Grundplanen är den traditionella, men i utformningen av fasader, torn och detaljer framträda flera för Hårlemans arkitektur karakteristiska drag. För den 1700-talskaraktär som Landskrona i ovanligt hög grad besitter, betyder kyrkan mycket för miljön och fyller alltså väl sin plats.

Samma ritningar som Hårleman utförde för Sofia Albertinakyrkan i Landskrona voro avsedda att komma till användning i en annan fästnings- och garnisonsstad, *Degerby* eller *Lovisa* i Finland. Av de i Lovisa befintliga ritningarna hade prof. Gabriel Nicander älskvärdheten att visa mig fotografier, som genast ådagalade detta egendomliga förhållande.

År 1753 började förhandlingarna om en kyrka för Lovisa, gemensam för garnison och borgare, men brist på penningar och tegel förhalade ständigt arbetet. Den 29 jan. 1766 kunde Ehrensvärd i brev till landshövdingen omtala, att grundmurarna voro färdiga och uppförandet av murarna kunde taga sin början. Men därav blev intet och upprepade förhandlingar om penningunderstöd synas ha blivit resultatlösa.

År 1770 tillstyrkte Kungl. Maj:t ändring i desseinen, varför den nylagda grunden ej kunde nyttjas. Först i början av 1800-talet uppfördes en kyrka efter andra ritningar. Denna brann redan 1855.⁶⁰

Ett liknande öde rönt ett annat av Hårlemans kyrkoprojekt, *Amiralitetskyrkan i Karlskrona*, även den ämnad till garnisonskyrka. Den gamla amiralitetskyrkan av trä, även kallad Ulrica Pia, omtalas som mycket bofällig under 1700-talet. Redan 1738 var den för trång, dessutom »lärer den icke länge med reparationer kunna underhållas», och längtan att erhålla en ny blev allt starkare.⁶¹ I brev av den 4 sept. 1738 föreslogo ständerna, att vissa penningmedel skulle kunna anordnas till kyrkobyggnaden, vilket bifölls av Kungl. Maj:t.

Huruvida Hårleman redan då gjorde sitt förslag till nybyggnaden, har jag icke kunnat fastställa. Sannolikt torde så vara fallet. Dessa ritningar graverades senare av Rehn.

Sedan är det tyst om kyrkobygget i många år. Aderton år senare, 1756, hade endast 983 $\frac{2}{3}$ dlr smt influtit i byggnadskassan och intet kyrkobygge kunnat igångsättas.

I ett kungligt brev, dat. 18 nov. 1756 och ställt till överintendenten

Cronstedt, fick denne i uppdrag att taga sig an byggnadsfrågan.⁶² Enligt då verkställd beräkning skulle en ny kyrka av sten, uppförd efter Hårlemans gamla, approberade ritningar, kosta 150 tusen dlr smt, men ändå bliva mindre än den redan trånga träkyrkan. Cronstedt fick nådig befallning att inkomma med underdånigt utlåtande och dessein, »som wore tillräckeligen stor och icke dess mindre torde kunna inrättas att den blefwe mindre kostsam».

Först den 26 mars 1759 inkom Cronstedt med memorial och ritningar,

145. C. Hårleman. Ritning till Amiralitetskyrkan i Karlskrona. Västfasad. Bellinga.

vilka samma dag approberades i rådet.⁶³ Men inte heller nu blev det någon fart på byggnadsarbetet. Det var endast grunden och nedre delen av murarna som gjordes i ordning, och när Palmstedt 1778 passerade staden, antecknade han i sin resedagbok på tal om amiralitetsgården och den i dess mitt »efter Baron Hårlemans Dessein» anlagda nya amiralitetskyrkan: »Byggnaden efter Dessein et Grekiskt kors, med en hög gråstens fot emot södra sidan, öfredelen, så til sträcksten, plinthe, pilastrar och hörn af grå ölandssten, nu til hälften af fönstrens högd uppförd».⁶⁴

I stället restaurerades den gamla träkyrkan, sannolikt efter Cronstedts ritningar i Byggnadsstyrelsens arkiv. Amiralitetskyrkan finnes ännu bevarad med samma exteriör den erhöi genom ombyggnaden.

Hårlemans ritningar graverades av Rehn. Försättsritningen finnes

ännu i Bellingasamlingen. Kyrkans plan tänktes som ett grekiskt kors med torn över korsmitten. Fasaderna dekorerades på vanligt sätt med lisener, fronton m. m., och mellan de välvda fönstren insattes pilastrar, som pointerades av på takkanten stående urnor, liksom vid Klara kyrka. Hela fasadschemat med det kraftiga tornet är mycket typiskt för Hårleman. Korsarmarnas gavlar erinra om Landskrona kyrkas västfasad.

Som nämnt frångingos dessa ritningar år 1757, då Cronstedt fick befallning att inkomma med nytt förslag. Att döma av Cronstedts i Bellingasamlingen bevarade ritningar, daterade 1759, utförde han ett förslag, vilket endast var en förstoring av den Hårlemanska kyrkan (varje korsarm förlängdes omkr. sex alnar med ytterligare en fönsteraxel). Tornet däremot gjordes något lättare och placerades i väster. Fasaddekoreringen och kyrkans inre bibehölls i det närmaste oförändrade. Genom att öka kyrkan och minska tornet ansåg sig Cronstedt ha tillgodosett Kungl. Majt:s fordran på större utrymme och minskade byggnadskostnader.

Landskyrkor.

Ritningarna till *Öveds kyrka* uppgjordes sannolikt samtidigt som till Övedskloster och på beställning av Hans Ramel. Byggnadsåret uppgives till 1759, av Gillberg dock till 1761, vilket torde vara det sannolikaste. Byggnadsritningarna finnas dels i Övedsklosters gårdsarkiv, dels i Byggnadsstyrelsens arkiv med påskrift »Ritning på Öfveds kyrka, uppbyggd af Öfverste ok Comendeuren Hans Ramel efter Öfr. Håf Intendent Hårlemans ritning». Västfasaden består av en hög mittbyggnad med fronton och bågställning, i vilken finnas fönster och portal, samt lägre sidobyggnader hopkomponerade med mittpartiet genom det svängda taket. Så gott som hela fasaden är rusticerad och erinrar mera om profanarkitektur, om än icke i så hög grad som Franska reformerta kyrkan i Stockholm. Fasadens komposition återgår dock på italienska renässansgavlar med Vignolas Il Gesu som yttersta inspirationskälla, fast Öveds kyrka är en degenererad och kraftlös ättling. Brunius anmärker ganska befogat, att kyrkan »på afstånd synes som en trefflig herregård eller ett inbjudande vårdshus och liknar invändigt mera en luftig danssalong än en helgedom».⁶⁵ År 1809 utarbetades av J. Anderson Lundström ett projekt till sjuk- och fattighus, att förläggas som tvillingbyggnader å ömse sidor om kyrkan. Anläggningen blev därigenom fullständigare och fick en aning av monumentalitet.⁶⁶

Hallingebergs kyrka i S. Tjusts härad av Kalmar län uppfördes enl. uppgift⁶⁷ av gråsten år 1760, med ett lågt torn i väster och i öster ett kor med rak avslutning. Under tornet ligger vapenhuset. På samma plats där kyrkan nu står fanns förr en träkyrka.

Kyrkan uppfördes på bekostnad av fru Anna Cederflycht till Helgerum, som i oktober 1751 donerade 72,000 dlr kmt därtill. Ritningarna uppgjordes av Hårleman och graverades av Rehn. Förslaget är synnerligen enkelt, plantypen är den vanliga enskeppiga, som genom mindre

146. C. Hårleman. Förslag till Bettna kyrka (?) Sektion. Åkerö.

utbyggnader i norr och söder fått formen av ett latinskt kors. Fasad, torn och inredning förefalla enklast möjliga, och som någon god representant för den Hårlemanska arkitekturen kan denna enkla landskyrka knappast räknas.⁶⁸

Slutligen har Hårleman utfört projekt till en landskyrka av synnerligen originell typ. Ritningarna förvaras i Åkerö gårdsarkiv och utfördes sannolikt på beställning av C. G. Tessin till en nybyggnad av den närbelägna *Bettna kyrka*. Kyrkan ser närmast ut som ett Pantheon eller större gravkapell och var kanske av Tessin ämnad till ett sådant. Några arkivaliska uppgifter finnas icke, men förslaget torde kunna dateras till omkr. 1750.

Planen är helt regelbunden. Huvudrummet upptages av en stor

cirkelrund sal med fyra st. stora, symmetriskt utbyggda nischer, varigenom grundplanen blir kvadratisk. Från var och en av kvadratens sidor äro utbyggda fyra st. små envåriga flyglar, vilka användas som vapenhus, kor och bänkplatser. Exteriören är föga lyckad. På de helt rusticerade murarna vilar en väldig kupol, lagd över en hög tambur, genombruten av rundfönster. Interiören skulle säkerligen ha gjort ett egendomligt intryck på grund av alla fönster och nischer, och väggen var ej på något ställe bredare än att en pilaster fick rum.

Detta projekt kom aldrig till utförande, och härigenom räddades Bettna vackra medeltidskyrka. Denna fick, sannolikt av Adelcrantz, en ny tornbyggnad 1780. Carl Gustaf Tessin och hans maka ligga begravda under kyrkans kor. Det »Grefveliga Tessinska Grafchoret», vartill ritningarna finnas i Byggnadsstyrelsens arkiv, torde på grund av penningbrist aldrig ha blivit uppfört.

4.

Kyrkmöbler.

Samtidigt med att Hårleman uppgjorde förslag till nybyggnader av kyrkor, utarbetades åtminstone i stora drag ritningar till inredningen, altare, predikstol och orgelläktare. På grund av att hans kyrkobyggnader med få undantag blevo färdiga långt efter hans död, frångingos dock hans ritningar till förmån för senare arkitekter, och de relativt få efter Hårlemans ritningar utförda kyrkmöblerna äro därför främst att söka i äldre kyrkor, ofta i sådana som restaurerats under hans ledning.

Den under hela 1700-talet vanliga *altartypen* är i stort sett densamma som under 1600-talets senare hälft. Det Berniniska altaret, nischaltaret med kolonner och pilastrar uppbärande en rikt utbildad fronton, flankerat av s. k. profilörer, introducerades och utvecklades vidare i nordnorden av Tessin d. y. Efter hans tid skedde inga större förändringar. Påfallande är dock det starka intryck, som altaret i Versailles' slottskyrka med C. van Cleves knäböjande, tillbedjande änglar gjorde på 1700-talsarkitekterna, ej minst på Hårleman. I flertalet altarprojekt återfinnas med obetydliga förändringar dessa knäböjande änglar, antingen nedtill på ömse sidor om altarbordet eller balanserade på frontonen.

Bland Hårlemans altaren märkes, utom slottskyrkans förut omnämnda altare, främst det i *Gustavi domkyrka* i Göteborg. Tvenne änglar knäböja framför korset, varöver Guds öga strålar bland moln och putti. Det

utfördes i huvudsak efter Hårlemans här reproducerade ritning av Adrien Masreliez. Kontraktet mellan dessa båda undertecknades den 1 mars 1751, och skulle Masreliez fullborda skulpturarbetet »sous la conduite

147. C. Hårleman. Ritning till altaret i Gustavi domkyrka Göteborg. N. M.

du sieur Baron». Slutkvitteringen skedde i februari 1754, då arbetet var färdigt.⁶⁹

Altartavlorna i slottskapellen å Drottningholm och Strömsholm, som sannolikt äro komponerade av Hårleman, ha tidigare omnämnts.

I *Säbrå kyrka* i Ångermanland finnes ett altarverk, som på beställning av biskopen i Härnösand utfördes efter Hårlemans ritning.⁷⁰ Det om-

talas i Abr. Hülphers Norrlandsbeskrivning i följande ordalag:⁷¹ »Säbro kyrka har et wäl förgylt Altare, efter Hof-Intend. Baron Horlemans ritning och inseende förfärdigadt i Stockholm af Slottskonstnärer med gipsade pelare, jämte annor kostbar skrud och wanlig prydnad».

I annat sammanhang omnämndes Hårlemans insats vid *Klara kyrkas* reparation 1751. Sedan kyrkan i stort sett var färdig 1752, skulle hela

148. C. Hårleman. Förslag till altare. Fullerö.

inredningen utföras. Till det mesta lämnade han ritningar, vilka dock i de flesta fall ej följdes. Enligt kyrkorådets protokoll den 25 nov. 1752 lovade han »reglera desseiner» till altare och predikstol. Huruvida han före sin död hann utföra ritning till altaret, har jag ej kunnat konstatera. Det nuv. praktfulla altaret med kolonn- och pilasterställningar av marmor torde knappast vara komponerat av honom. Modellen till de knäböjande änglarna skulpterades som bekant av Johan Tobias Sergel först 1789—90.⁷² Ett med detta altarverk ganska besläktat, tyvärr obestämbar projekt, som väl representerar Hårlemans klara och stränga stil, reproduceras i fig. 148.

Predikstolen återgår dock på en ritning av Hårleman, trots det att Rehn i sin egen förteckning över utförda arbeten upptagit »S:t Claræ kyrckia,

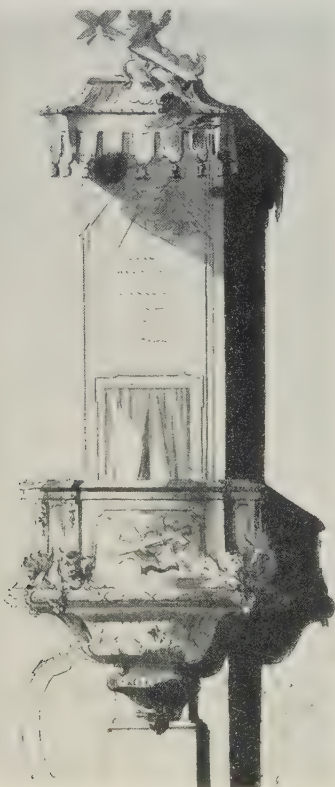

149. C. Hårleman. Skiss till predikstol i Klara kyrka. N. M.

Ritning till Predickestolen och den sama låtit Exequera».⁷³ I kyrkorådsprotokollet upplyses om, att »Predikostolen förfärdigar Herr Liung efter Baron och Öfwer-Intendenten Hårlemans ritning»,⁷⁴ och i N. M. finnes

här reproducerade egenhändiga skiss, efter vilken predikstolen, med undantag för några oväsentliga detaljer, utfördes.

Den är helt och hållet förgylld och krönes av en baldakin med en för 1700-talets alla predikstolar typisk lambrequin. Därifrån nedhänger ett stort böljande draperi, över dörren uppburet av putti. Stolen är den

150. C. Hårleman. Förslag till predikstol. N. M.

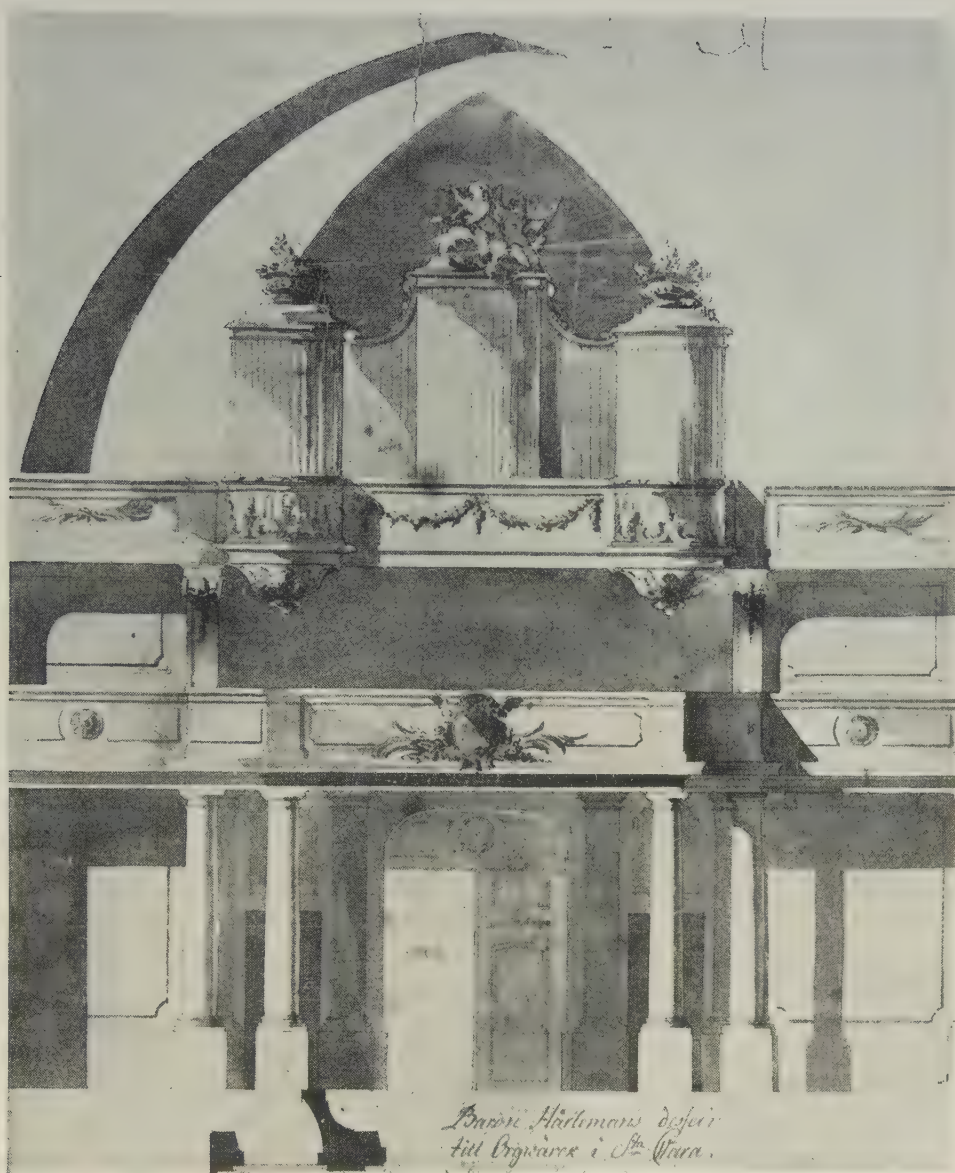
traditionella, av samma typ som slottskyrkans predikstol fast av ett betydligt enklare utförande.⁷⁵ De å skissen synliga evangelist-symbolerna äro i verkligheten ersatta av kerubhuvuden, placerade högre upp. I N.M. finnes ytterligare en laverad ritning av Hårleman till predikstol (fig. 150). Typen är en något förenklad upplaga av stolen i Klara kyrka; den huvudsakliga skillnaden är att draperiet saknas, och man är nästan frestad att i denna ritning se ett första förslag till predikstol i nämnda kyrka.

Till kyrkans bänkinredning begärdes ritning av Hårleman, likaså till läktarna.⁷⁶ Av dessa finnes i behåll hans ritning till två läktare och orgelverk över västra ingången. Det är ett bland de vackraste blad han laverat; påskriften av Adelcrantz' hand lyder »Baron Hårlemans dessein till Orgwärck i Sta Clara» (fig. 151). Det bör vara utfört 1752 och är ett mycket intressant vittnesbörd om, att han vid slutet av sitt liv icke var alldeles okänslig för en begynnande strängare dekorationsstil. Åtskilligt av rokokoko finnes kvar i orgelverket och den stora kartuschen å nedre läktaren, men den övriga decorationen, framför allt festo-

terna, för snarare tanken till gustaviansk stil.

Under inredningsarbetets gång gjordes den ändringen, att orgelverket flyttades ned till den undre läktaren. Adelcrantz, som efter Hårlemans död övertog byggnadsledningen, ansåg att orgeln, placerad på övre läktaren, »aldrig får något anseende».⁷⁷ Han utarbetade 1757 en ny ritning, för vilken han tackades av kyrkorådet, som då trodde »bäst wore, om wärcket komme at ifrån nedre läckteren upföras».⁷⁸

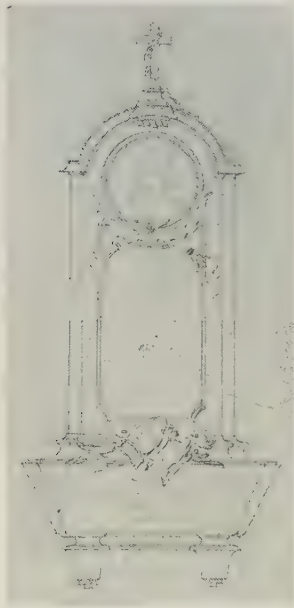
Till epitafierna i Klara kyrka skola vi snart återkomma.

151. C. Hårleman. Förslag till orgel och orgelläktare i Klara kyrka. U. U. B.

Även till *Jakobs kyrka* i Stockholm utförde Hårleman en ritning till orgelverk, sannolikt även till läktare. År 1743 påpekade han i kyrkorådet faran av att placera orgelläktaren för långt fram i kyrkan, ty »på det sättet skulle en långt mindre distance blifwa mellan läktaren och predikstolen och altaret, hwarigenom kyrkans prospect skulle alt för mycket skadas». ⁷⁹ Två år senare underhandlades med »bilthuggaren Norberg» om priset på orgelfasaden »efter den ritning som Herr Öfwer Hof Intendenten Hårleman gifwit». ⁸⁰ Sannolikt följdes vid utförandet denna ritning, som tyvärr icke har återfunnits.

Predikstolen är mycket lik den i Klara kyrka, vilken torde ha tjänat som förebild. Rehn uppger sig, ⁸¹ sannolikt med rätta, ha utfört »Ritning och modell til en ny Prädicestol» i Jakob. ⁸²

152. C. Hårleman. Skiss till ärkebiskop E. Benzeli epita-fium i Upsala domkyrka. N. M.

Epitafierna tillhöra framför allt 1600- och 1700-talen, då varje bemärkt man eller kvinna fick en minnestavla uppsatt i sin församlings kyrka. 1600-talets epitafier äro rikt skulpterade i sten eller trä, och den mest använda formen är sarkofagens, dekorerad med minnestavla, porträtt av den döde, allegoriska figurer och ornament m. m. 1700-talets epitafier äro betydligt enklare, i synnerhet de som äro utförda under seklets senare hälft. De bestå huvudsakligen av en inskriptionstavla, vanligen av grön kolmårdsmarmor, inramad av förgyllda ornament, främst den dödes vapen och ordenstecken. Det synes vara Hårleman som först introducerat denna

typ, vilken efter hans död varierades i det oändliga av Jean E. Rehn.

Den kommer bl. a. till användning i epitafierna i Upsala domkyrka över ärkebiskopen Eric Benzelius, vilket dock företer en övergångsform, (d. 1743) samt över medhjälparen vid Upsala slotts reparation, hovintendenten Fredrik Sparre (d. 1747). Ett flertal av Hårlemans ritningar och skisser till dessa epitafier finnas i N. M. Ett liknande epita-fium i samma kyrka över teologie professorn Eric Melander (d. 1745) är sannolikt ritat av Hårleman.

Av den som en sarkofag komponerade typen finnas tre st. prov i Stockholm, därav två i Klara kyrka, nämligen epitafierna över presidenten friherre Clas Rålamb (d. 1751) och överståthållaren friherre Rut-

ger Fuchs (d. 1753) samt ett i Jakobs kyrka över amiralen och landshövdingen Theodor Ankarcrona (d. 1750).

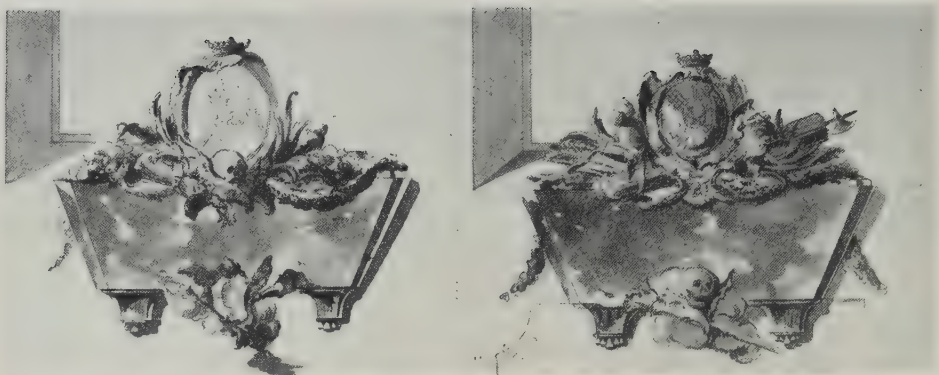
Epitafierna i Klara kyrka äro komponerade som pendanger och uppsatta i koret å ömse sidor om altaret. »Sarkofagerna» äro av grön marmor, och på dessa märkes en rik skulptural dekoration utförd i bronserad gips (?). Hårlemans ritningar finnas bevarade och bära påskrifter av Adelcrantz' hand, å den ena »Pour le Bar. Rålamb dans l'église de Ste Claire par Mr Horleman», å den andra »De Mr Horleman pour le Bar. Fuchs».⁸³ På det Rålambska epitafiet märkes upptill en porträttmedaljong av den avlidne, ordenskedja, tvenne korslagda ymnighetshorn fyllda med medaljer, pärlband m. m., nedtill en döds-skalle med krans, vingar, benknotor och moln. Dekorationen å baron Fuchs' epitafium har en liknande komposition, med undantag av att ymnighetshornen äro utbytta mot hjälmar och vapentroféer.⁸⁴

Sannolikt är allt skulpturarbete å båda epitafierna utfört av Adrien Masreliez; så är åtminstone fallet med det Fuchs'ska. Hans räkning samt ett långt brev av Rehn med upplysningar om epitafiets öden finnes i arkivet å Esplunda.⁸⁵ Räkningen är daterad den 10 jan. 1756 och avfattad på franska: »La ditte epitaphe est compassé de ses armes et enrichie de l'ordre des Seraphins et de l'ordre de l'épée, orné de trophée de guerre, et en bas du tombeau est une teste de mort avec un Flambeau». Han begärde »pour tout les Modelles grand comme Nature de meme que pour les Moulles de toutte cette ouvrages» 2 550 dlr. Fuchs' änka, född grevinna Mörner, tycks ha glömt bort makens epitafium, och i ett brev till henne anmälde Rehn sig »med ganska stort missnöije ansedt», huru det efter Hårlemans »Deseign» utförda epitafiet i femton år fått ligga ouppsatt med risk att bliva fördärvat. Samtidigt berättar han sig hava ombesörjt monumentets uppsättande. Den förut omtalade förändringen i uppställningen ägde sannolikt rum vid detta tillfälle.

Ankarcronas epitafium i Jakobs kyrka uppsattes 1751 av hans änka. Sarkofagen av grön marmor är inbyggd i en nisch i södra korväggen.

153. C. Hårleman. Förslag till epitafium för Fr. Sparre i Upsala domkyrka. N. M.

154. C. Hårleman. Ritningar till epitafier för friherre C. Rålamb (t. v.) och friherre R. Fuchs (t. h.) i Klarakyrka. Byggnadsstyrelsen.

Någon ritning eller annan handling rörande detta monument känner jag icke, men dess form och dekoration, som huvudsakligen utgöres av en stor förgyllt kartusch med vingar av Hårlemans vanliga typ, utesluter alla tvivel om att han icke varit även detta epitafiums konstnärlige upphovsman.

Listan på epitafier komponerade av Hårleman är icke stor. Men det är av intresse att med säkerhet kunna fastslå några representativa exempel, särskilt med tanke på den betydelse de haft som förebilder för epitafiernas speciella arkitekt under 1700-talets senare hälft, Jean E. Rehn.

Genom en razzia i alla Sveriges kyrkor och kyrkoarkiv skulle helt säkert listan på efter Hårlemans ritning utförda kyrkmöbler avsevärt kunna ökas. Tiden har dock icke förslagit därtill, och ovisst torde vara om några betydande verk, vilka kunde giva en ny belysning åt denna hans insats skulle kunna upptäckas. Därom kommer så småningom det stort anlagda verket »Sveriges kyrkor» att lämna besked.

KAP. VI.

KONSTHANTVERKET.

Hårlemans parisresa 1731—32, inkallandet av den franska konstnärskolonien för inredningen och utsmyckningen av Stockholms slott och den allmänna tidssmakens starka orientering mot Frankrike äro tre ofta och med all rätt anförda faktorer vid behandlingen av den svenska rokokons uppkomst. Till intet annat land kom den nya franska stilen mera direkt, ej heller på ett så tidigt stadium, vilket är av vikt att observera med hänsyn till den svenska rokokons i jämförelse med övriga länders, märkvärdigt höga kvalitet. Ty i allmänhet äger en stil sin största friskhet och tjusning, när den står i sin första blomning. Så var fallet med rokokostilen och i icke mindre hög grad med den därpå följande gustavianska stilen.

Som av det föregående har framgått, spelade rokokon en mycket obetydlig roll i Hårlemans arkitektur, under det att den i inredningskonsten och konsthantverket fick en avgörande betydelse. Hårlemans inredningar, som intimt hänga samman med konsthantverket, hava tidigare omnämnts eller behandlats. I dem möta vi först alla de olika element, draken, musslan, vingarna o. a., som äro så karakteristiska för hans stil. Inredningarna har han dessutom i de flesta fall komponerat själv, vilket knappast torde ha varit fallet med det under hans tid för de kungliga slottens räkning utförda konsthantverket. Märkvärdigt sällan möter man av honom egenhändigt utförda ritningar till konstslöjdföremål. Delvis kan detta förklaras därav, att hans rika och omfattande verksamhet ej lämnade honom någon tid övrig till dylika detaljarbeten. Men framför allt torde anledningen vara den, att slotten — Stockholms slott och Drottningholm, vilka äro de enda att räkna med i detta fall — fingo sin möbleringsfråga aktuell först under 1740- och 1750-talen. Hårleman var sedan 1741 överintendent, och som det enl. 1721 års instruktion för hovintendenten ålåg denne att svara för ritningar till möbler, silver m. m., hade han ingen direkt skyldighet att mera aktivt ingripa. Ett viktigt undantag härifrån

utgjorde naturligtvis det stora programmet för slottets möblering av år 1744 och den tredje parisresan, som ju huvudsakligast var motiverad därav. Typiskt för hur han betraktade sin ställning till möbleringen är hans yttrande, då han 1743 tillfrågades av överstemarskalken om för K. Husgerådskammarens räkning anskaffade persedlar till »Hans Kongl. Höghetz Rums beklädande».

Han svarade då i ganska irriterad ton, att »iag mig der med på intet sätt haft att befatta, weet ej heller hwad inköp der wijd kunna ware gorde, wijdare än det mig under sielwa Husets reparation som oftast haft tillfälle öfwer Intendenten grefwe Cronstedt, håf Intendentssysslan görande, mina tanckar och mening öfwer ett och annat att meddehla.⁸⁶» Som hovintendent tjänstgjorde under 1740-talet Carl Johan Cronstedt. Hans ställning till konsthantverket är ännu så länge mycket oklar, och tvivelaktigt torde väl vara om denne i konstnärligt avseende ganska obegåvade arkitekt gjort någon större insats. Sannolikt torde den i så fall vara organisatörens och kontrollörens. Men under 1740-talets senare hälft börja Adelcrantz och Rehn rycka fram från studieårens obemärkthet till så småningom allt mera betydande ledarplatser. Särskilt den sistnämndes utveckling från elevtiden hos gravören Le Bas i Paris till den ledande mönsterritaren för svenskt konsthantverk är av osedvanligt intresse. Till förhållandet mellan Hårleman och Rehn skall jag snart återkomma.

Kungl. slottet i Stockholm var under större delen av vår stormaktstid och hela 1700-talet den franska smakens fasta borg. Under den äldre frihetstiden — under Carl Gustaf Tessins och Hårlemans period — framträder detta i hög grad, särskilt vid en jämförelse med samtida förhållanden i detta hänseende ute i landet. Som Sigurd Wallin så riktigt har påpekat i inledningen till en av Nordiska muséets utmärkta stilböcker, Fredrik I:s tid, satte den holländska smaken, förenad med engelska element, sin prägel på detta tidevarv. Framför allt gällde detta möbelkonsten, och man kan förstå hur utbredd och fast rotad denna borgerligt betonade stil var, när man t. o. m. i Hårlemans bouppteckning får veta, att hans hem var möblerat med engelska stolar och speglar. Jämsides därmed frodas den kinesiserande stilen, som starkast gör sig gällande i keramiken, beroende på den oerhörda importen av ostindiskt porslin. På möblerna, främst förvaringsmöblerna, tar den sig uttryck bl. a. i lackmålningen, som imiteras i oljefärg. Även detta mode kommer hit tack vare impulser från Holland och England, som under 1700-talets första hälft voro huvudcentra för tillverkningen av dylika imitationer.

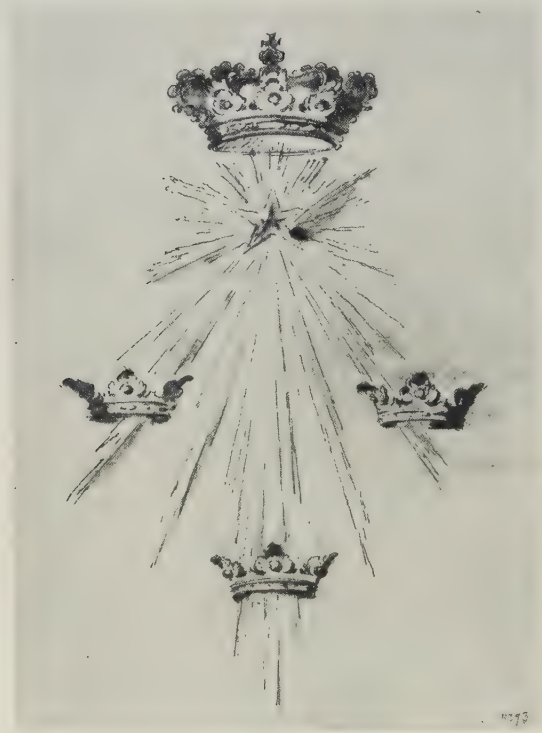
Ytterligare en stilriktning finnes företrädd i det under denna period så mångskiftande svenska konsthantverket, den som representeras av Chris-

tian Precht, och som huvudsakligast gör sig gällande i fajanstillverkningen vid Rörstrand. Ritningar av hans hand visa enligt Gustaf Munthe en ornamentik av régencekaraktär, uppblandad med rokokodetaljer, som närmast i sin torrhet och spinkighet visar hän mot tysk rokoko och dess förgrundsgestalt, François de Cuvilliés.⁸⁷ Prechts stil fick dock ingen större betydelse, åtminstone ej för möblerna, och som Munthe med all rätt har framhållit, kunde den ej hävda sig gentemot Hårleman och hans franska konstnärsgarde.

Vi möta alltså i den äldre frihetstidens Sverige en blandning av olika stilar och stilsträvanden. Vid slottsbygget lever länge den franska régencen och rokokon i ensamt majestät, och först under 1740-talet spåras dess verkningar i stockholmstraktens högre ståndskultur och på de större herrgårdarna i mälardalen, i Östergötland och i Skåne. Men med 1750-talet slår den nya stilen helt igenom och behärskar sedan suveränt under två decennier den svenska konstslöjden. Under denna korta högkonjunktur skapades dock så mycket både kvalitativt och kvantitativt värdefullt hantverk, att rokokon för en sen eftervärld står som en bland de mest lysande och mest betydande perioder, som vår konstslöjd någonsin upplevat.

Hårlemans betydelse för 1700-talets konsthantverk är av tvåfaldig art, dels organisatörens och arbetsledarens, dels den utövande konstnärens. På den förstnämnda av dessa grupper finnes här ingen anledning att närmare ingå, utan hänvisas till Lindbloms Bouchardonstudie och tidigare kapitel i denna bok. Här må dock åter framhållas det starka stöd, som tidens dugligaste konsthantverkare hade i Hårleman. Alltid stod han på deras sida, och då så behövdes inlade han sitt kraftiga votum till deras förmån. Så var fallet med medaljgravören Johann Carl Hedlinger, vilkens starkt hotade ställning i Sverige Hårleman upprepade gånger räddade.⁸⁸ Så var fallet med hovbrodören Christofer Sergel, vilkens hela existens var hotad av illojal konkurrens från hovbrodören Tobias Ley, men som Hårleman räddade genom ett kraftigt inlägg i februari 1753, endast några dagar före sin död.⁸⁹ Och så var i ännu högre grad fallet med tapetvävaren Pehr Hilleström, för vilken Hårleman hyste ett speciellt intresse. På hans inrådan var det som Hilleström 1745 lämnade Taravals ritskola för att lära sig tapetväveriet hos den vid slottsbyggnaden anställde fransmannen Jean Louis Duru och, som Sirén påpekat, förblev Hårleman ända till sin död den unge vävaregesällens outtröttlige förespråkare hos slottsbyggnadsdeputationen.⁹⁰ Över huvud taget är Hårlemans insats vid skapandet av en inhemsk tapetvävnadsindustri av stort

intresse. Här kommer åter till uttryck frihetstidens och hans egen iver att genom svensk fabrikation minska importen av industriella alster. Hans namn är oupplösligt förknippat med 1700-talets svenska tapetväveri samt med de båda franska vävarna, den ovannämnde Duru och hans kollega Esprit Serre. Men denna hans insats har tidigare belysts av andra författare, vartill hänvisas.⁹¹

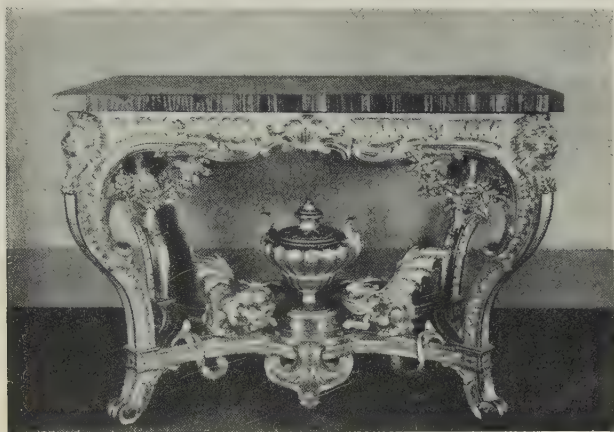

155. C. Hårleman. Ritning till kake. N. M.

Av stort intresse är också Hårlemans arbete för uppkomsten av det svenska sidenväveriet under 1700-talet. Även här spelar han organisatörens roll, och det är huvudsakligen tack vare hans förmedling som svenskt konsthantverk kom att göra snart sagt alla tiders mest lysande förvärv, JEAN ERIK REHN.

Om dennes utbildning och ställning i Paris har relativt litet varit känt, men några nya brevfynd skänka en del belysande uppgifter därom, av intresse i detta sammanhang. År 1740 hade Rehn med statligt understöd företagit sin första studieresa till Paris för att studera gravyrkonsten

hos Le Bas. Under denna tid utförde han 1744, som på annat ställe är nämnt, bl. a. åtta gravyrer efter Hårlemans ritningar till Ulrika Eleonoras bisättning. Tessin följde med omsorg hans utbildning och omtalade i brev till Hårleman, hur hans unge skyddsling utvecklades. I febr. 1741 skrev han följande berömmande brev.⁹² »Nous avons un homme icy, dont les Graveurs disent miracle pour la disposition, pour le feu, pour le gout, et pour la singularité de la manière; c'est Rhéen, qui sans avoir appris, grave comme il auroit gravé en sortant du ventre de sa Mere, avec une facilité extra ordinaire. Le Bas, chez qui il est, m'a assuré, que s'il avoit mille Francs a depenser par an pour nourriture et apprentissage, il deviendrait un des plus excellens Graveurs du monde, et seroit apres

156. Bord, rikt skulpterat och förgyllt. Har tillhört Lovisa Ulrika. N. M.

deux ans à meme de gagner tout ce qu'il désiroit.» Och i oktober samma år erhålla vi ett så superlativt uttalande om Rehn, att det förefaller minst sagt överdrivet⁹³: »Il n'y a personne dans Paris qui grave a l'eau fort comme Luy, ni aucun Graveur qui sache mieux dessiner. . . Il a obtenu depuis un mois la seconde place a l'academie».⁹⁴ I april 1742 skrev Tessin, att man försökte kvarhålla Rehn i Paris genom att erbjuda honom platsen som gravör vid »l'Academie de Chirurgie».⁹⁵ »Je tire et l'on tire, je Luy montre combien il faira tort a son genie et combien il rendra sa manière seiche.»

Allt detta visar till fullo, vilket värde man i Paris satte på Rehn. Jämsides med dessa gravyrstudier, som helt tycks ha behärskat de första parisåren, började han studera konsthantverket och framför allt mönster-ritningen med tanke på sin blivande anställning i hemlandet. När

tanken först uppstod att anställa honom som mönsterritare vid det 1739 inrättade manufakturkontoret är ovisst. Våren 1744 voro emellertid underhandlingarna i full gång. De sköttes via svenske ministern i Paris Claes Ekeblad, vars brev av den $\frac{19}{30}$ mars upplästes i manufakturdeputationen den 11 april.⁹⁶ Han omtalade först att en »designateur» i Frankrike hade 8 à 10,000 livres i årlig lön, och nämnde sedan en ung kopparstickare benämnd Rehn, som »lärer wara willig att gå hem till Sweriget och att åtaga sig mönster arbetet om honom fixerades någon hederlig pension». Och då Hårleman den 12 nov. 1744 var i deputationen och anmälde sin avresa till Paris, föreslog han särskilt med tanke på sidenfabrikanternas brist på en »skickelig Patronmakare», att han skulle »söka till hemflyttning engagera kopparstickaren Reen». Denne borde dock

157. C. Hårleman. Ritning till släde. N. M.

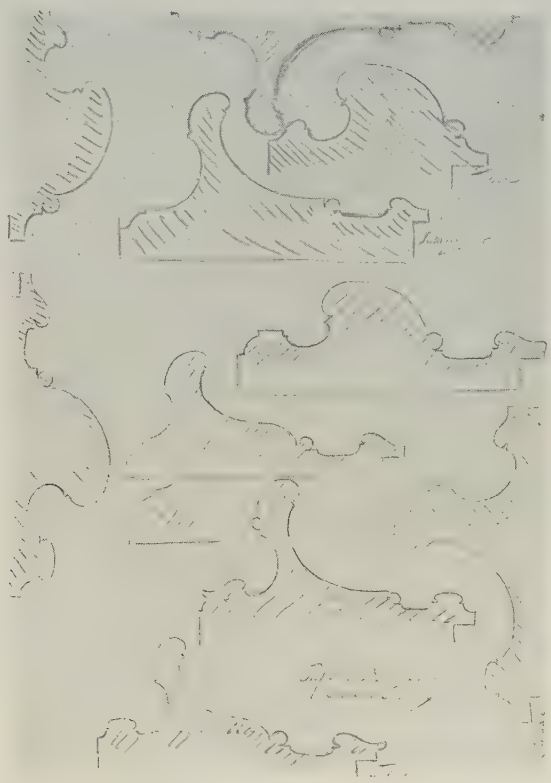
först genom en studieresa till Lyon »förskaffa sig nödig kundskap uti Siden apreteringen».

Den slutliga följden av dessa underhandlingar blev det kontrakt, som Hårleman å manufakturdeputationens vägnar den 4 mars 1745 slöt med Rehn och varigenom denna osedvanligt stora kapacitet knöts till Sverige.⁹⁷ Enligt kontraktet skulle han bl. a. »rita och med färg anlägga alla de mönster och patroner till siden, ylle och linne samt melerade tyger som vid Stockholms stads och andra svenska fabriker kunna äskas och finnas tjänliga att sätta i verken», dessutom skulle han »noga tillse att intet felsteg i mönstrens efterföljd begås».⁹⁸

Rehn ritade emellertid icke endast mönster för textilindustrin. Han anlätades även av fajansfabriken vid Rörstrand, vars två populäraste mönster, det s. k. Rehnska mönstret med böljeslinga och sprucket granatäpple samt humlemönstret, härstamma från hans skickliga penna. För möbelkonsten utförde han många ritningar och samarbetade bl. a. med

den gustavianska epokens mest berömde ebenist, Georg Haupt. Själv uppgiver han sig ha förfärdigat »alla dessiner till det Kongl^a Slåtets meublerande».

Rehns insats är ännu svår att överblicka, men allt tyder på att den varit sällsynt betydande. Det länder Hårleman till stor berömmelse att ha upptäckt, protegerat och undervisat en sådan förmåga som Jean E. Rehn.

158. C. Hårleman. Ramprofiler. Vasabibl. K. B.

I inledningen till detta kapitel omnämndes Hårlemans insats i svenskt konsthantverk i allmänhet. Som skapande konstnär synes han huvudsakligast ha koncentrerat sina krafter på större uppgifter, hela rumsinredningar samt kyrkmöbler, såsom altaren, predikstolar, orgelfasader, epitafier, sarkofager, m. m., vilket allt har behandlats i föregående kapitel. Det återstår nu att undersöka, vad han själv har komponerat i de stora huvudgrupperna, möbler, keramik, silver och annan metall samt textil.

159. C. Hårleman. Förslag till praktkachelugn. Bellinga.

Som *möbelarkitekt* förefaller han ej ha varit särskilt betydande. Några möbelritningar av hans hand finnes mig veterligt ej i behåll, och det har icke lyckats mig fastslå någon pjäs, som är komponerad av honom. Dock finnes det några föremål, vars dekorativa utsmyckning ha en så deciderad Hårlemansk karaktär, att de böra hänföras åtminstone till hans krets. På dem återfinnes bl. a. den kinesiserande draken, som utgjorde ett så väsentligt element i hans rumsinredningar. Framför allt bör framhållas en av praktpjäserna i Nationalmusei rokokorum, det stora förgyllda, rikt skulpterade bordet med Lovisa Ulrikas ägarestämpel, vilket helt är präglad av slottets ornamentsskulptörer, arbetande under Hårlemans ledning. Kanske är det utfört av möbelkonstnären par préférence Jean-Gaspard Caillon, som utförde en mängd möbler för Kungl. slottet och Drottningholm.⁹⁹ Det bör dateras till 1740-talets slut. En i samma rum förvarad stor ram med dess på övre kanten sittande två drakar visar ganska stor släktskap med bordet, och slutligen är den superba bronsmonteringen på en av konstslöjdsamlingens dyrgripar, den s. k. Al-

hambravasen, helt och hållet av samma typ.

Till denna grupp hör även dekorationen på en av galavagnarna i Livrustkammaren, den ursprungligen av Bérain ritade karossen från 1600-talets slut, som delvis omgjordes till Adolf Fredriks kröning 1751.¹⁰⁰ Reparationen berörde framför allt taket, samt klädseln, vilken vävdes efter Rehns ritning. Takets rikt skulpterade ornering, där drakarna utgöra ett av de mest framträdande elementen, är med största sannolikhet komponerad av Hårleman.

Ett annat åkdon med liknande dekorativ utsmyckning har han komponerat, den i fig. 157 avbildade släden. Endast ritningen finnes bevarad och ovisst är om släden någonsin blivit utförd. Framtill på medarna står ett krönt lejon, baktill en drake och på dessa vilar den som en mussla

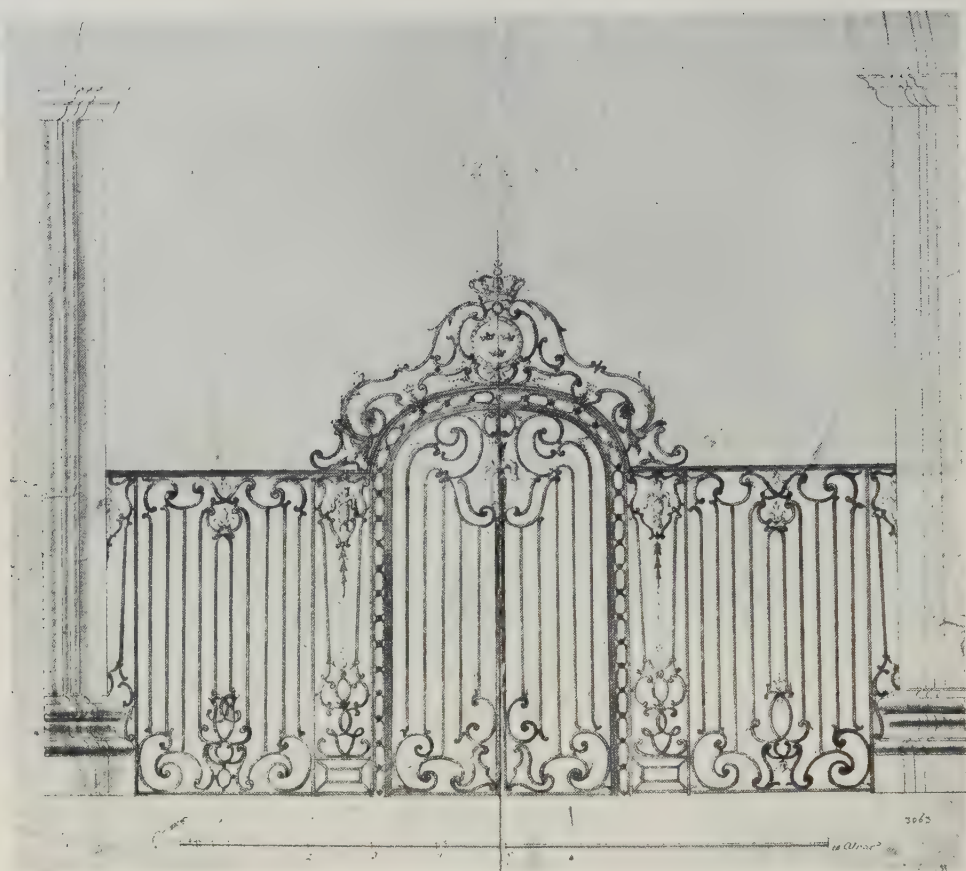

160. C. Hårleman. Ritning till terrin av silver. N. M.

formade korgen, dekorerad med lilla riksvapnet. Den förefallet vara ritad omkr. 1750, möjligen i samband med kröningen.

De under rokokotiden så populära rikt skulpterade tavelramarna introducerades i Sverige under Hårlemans period och sannolikt av honom. Att han mycket intresserade sig för ramar framgår bl. a. av den i fig. 158 reproducerade ritningen med ramprofiler, utförd under någon av de första parisresorna. Å Drottningholm och annorstädes finnas rokokoramar, försedda med Hårlemans speciella emblem, lilla riksvapnet med vingar, vilka antagligen kunna räkna honom som inventor.

Hårleman har även utfört ritningar till *kakelugnar* och *cheminéeer*. I Bellinga-samlingen och i N. M. finnas ritningar till en praktfullt utsirad kakelugn, som, av riksvapnet och Adolf Fredriks monogram att döma, var ämnad till Stockholms slott. Över ugnen sitter samma drake, som vi sett på möbler, åkdon m. m. Kakelugnen torde av tekniska skäl knappast ha blivit utförd, åtminstone ej med all denna dekorativa utsmyckning.¹⁰¹ En variant av denna kakelugn med en krönande urna i stället för riksvapnet förekommer på en ritning i Fullerö. Ett av Rörstrandsfabrikens vackraste kakelmönster är komponerat av Hårleman, den

161. C. Hårleman. Ritning till järngaller för Gustav Vasas gravkor i Upsala domkyrka. N. M.

krönta nordstjärnan, som strålar över tre mindre kronor. Det förekommer bl. a. på en stor blåmålad kakelugn i Drottningholms slott.

I övrigt förefaller hans intresse för den keramiska industrien ganska minimalt, och något fajansmönster, komponerat av honom, känner jag ej. I sina brev talar han nästan aldrig om porslin eller fajans, och den enda gång, som han i brev till Tessin nämner därom, har jag behandlat i annat sammanhang.¹⁰²

För *silver* hade däremot Hårleman ett levande intresse, vilket framför allt tog sig uttryck vid den stora nyanskaffning av det kungl. taffelsilvret, som ägde rum under 1740-talet och 1750-talets början. Hans ritningar och brevväxlingen med Tessin vittna därom. Skisserna utfördes i Paris av Jean E. Rehn, sannolikt efter modeller i guldsmeden Thomas Ger-

mains verkstad. Eftersom ritningarna äro egenhändigt laverade av Hårleman och bland de vackraste han gjort, förefaller det ej alltför osannolikt, att han i viss mån omarbetat Rehns förslag och däri ingjutit något av sin egen stil. Så synes åtminstone vara fallet i de två bästa underbart känsligt laverade bladen, å det ena en soppterrin, formad med en häpnadsväckande säkerhet och elegans, å det andra silvertallrikar med rokokobordyr. Servisen utfördes under 1740-talets senare hälft av de båda guldmederna Gustaf Stafhell d. ä. och Christian Precht, men nedsmältes tyvärr på 1790-talet. Ritningarna och servisens tillkomsthistoria har jag tidigare utförligt behandlat vartill hänvisas.¹⁰³

Stafhell d. ä. utförde även till de vid Fredrik I:s begravning 1751 tjänstgörande biskoparna två st. praktbägare av silver, sannolikt desamma som i räkenskaperna förekomma under följande beskrivning: »2:ne Sn Silfwer Pocaler med lock och förgylte samt 3^{ne} Medailler infattade i hwardera, jämte Inscriptioner och Futeraler, som till Gullsmeden blifwit betalte med 1867:16 dlr smt.»¹⁰⁴ Dekorationen med drakvingarna erinrar mycket om Hårleman, men kan också, som Gustaf Upmark antagit, vara komponerad av Rehn.¹⁰⁵

Bland andra metaller är det endast *järnet*, som här kommer i fråga. Järngaller användes flitigt under 1700-talet i grindar, trappräcken och staket, och en hel del ritningar därtill av Hårleman finnas i N. M. Samtliga sakna dock påskrifter, och att identifiera dem bland ännu existerande galler har visat sig ganska hopplöst. I ett fall går det dock att bestämt påvisa ritningen och det utförda gallret, nämligen vid Gustav Vasas gravkor i Upsala domkyrka. I det vackra i rokokostil formade gallerverket äro inkomponerade lilla riksvapnet, vasakärven samt Gustaf Vasas och hans söners — med undantag av Erik XIV:s — monogram. Det uppsattes under slutet av 1730-talet i domkyrkan, där det ännu pryder sin plats. Järngallren i trapphusen i Stockholms slott torde vara smidda efter hans ritning. Med säkerhet har han ritat de ursprungligen så vackra järngrindarna till Riddarholmskyrkans kyrkogårdsportal, som nu i deformerat skick äro uppställda vid entrén till Kungsholms kyrkogård. De graverades av Rehn.

Han har även komponerat vapnet för Nils Palmstierna, som blev friherre samtidigt med Hårleman den ¹²/₁₂ 1747 (fig. 164.). Sannolikt har han även ritat sitt eget friherrevapen och möjligen också de övriga vid samma tillfälle baroniserade släkternas.¹⁰⁶ Dessutom erhöll han 1739 beställning på ritning till sigill för manufakturkontoret.¹⁰⁷

Hårlemans stora intresse för textilindustrien och hans åtgärder till dess förkovran ha nyligen framhållits. Som mönsterritare synes han dock ej ha gjort någon större insats. Han tecknade varken för tapet- eller sidenvävarna, och det var endast till kröningen 1751, som han framträdde med egna kompositioner. Framför allt märkes en serie ritningar till ett schabrak, på det praktfullaste sätt dekorerat med lilla riksvapnet och strödda kungliga kronor. Det utfördes i mörkblå sammet, ornamenten broderades i guld sannolikt av Chr Sergel, som just till kröningen erhöll stora beställningar. Bland annat gjorde han ej mindre än

162. C. Hårleman. Ritning till schabrak. N. M.

3 700 med guld och silver broderade kronor av olika storlekar.¹⁰⁸ Det vackra schabraket finnes bevarat i Livrustkammarens samlingar.¹⁰⁹ Den egentliga skillnaden mellan detta och ritningen är formen på lilla riksvapnet. Den av Hårleman mest använda runda vapenskölden har efterträtts av en oval, inramad i en kartusch, och utan tvivel torde Rehn bära ansvaret för denna förändring. Han använde sig huvudsakligen av denna kartuschform. I Livrustkammaren förvaras även det vid samma tillfälle av blå damast med guldbroderade vapen och kronor utförda riksbaneret, som i komposition och utförande så nära ansluter sig till schabraket, att man har svårt att tro det härstamma från någon annan inventor än Hårleman.

Till Adolf Fredriks kröning gjordes de största ansträngningar för att

erhålla det bästa möjliga resultat. Både inom landet och i Frankrike gjordes väldiga beställningar av stoffer, dräkter, biskopsskrudar, trumpetfanor, spiror och mycket annat. Här är dock icke platsen att utreda denna kröning, som är en tacksam uppgift för en specialstudie. Men den bör framhållas i detta sammanhang som en bland de mest betydande händelserna i det svenska konsthantverkets historia under frihetstiden, då alla krafter både konstnärliga och ekonomiska spändes till det yttersta, då förbindelserna med den förebildliga franska konstslöjden voro livligare och fordringarna på kvalitetskonst större än någonsin förut.

De förebilder Hårleman använde äro, som i inledningen nämndes, nästan uteslutande franska. Det är svårt att påvisa någon viss konstnär,

163. Schabrak, utfört efter C. Hårlemans ritning till Adolf Fredriks kröning 1751.
Livrustkammaren. Foto.

som han mer en någon annan tagit intryck av, särskilt med tanke på den jämna, höga kvalitet, som utmärkte allt som då utfördes i Frankrike. Men bör något namn nämnas är det Nicolas Pineau. På grund av sin långvariga vistelse i Ryssland kom denne utmärkte konstnär icke att i hemlandet erhålla den ställning och den betydelse, som annars hade varit honom given. Tack vare sina ritningar, som i stor utsträckning graverades, blev hans inflytande dock mycket stort, och Hårleman, som i sin samling ägde ett flertal av Pineaus gravyrer, tog av dem starka intryck. Icke så att han kopierade Pineau, men han studerade honom och tillägnade sig därigenom mycket av hans uppfattning och stil. Pineau's i förhållande till Meissonnier måttfulla rokoko hade större förutsättningar att tilltala den svenska smaken, som alltid med en viss försiktighet använde sina franska förebilder.

Som ledare av det stora slottsbygget, vilket Hårleman i smakhänseende behärskade med diktatorisk myndighet, blev det honom förunnat att utöva ett oerhört starkt och välgörande inflytande på svenskt konsthantverk. Mycket tack vare hans säkra smak, hans osedvanliga chefsbegåvning och organisationsförmåga, — mindre tack vare hans insats som skapande konstnär — uppnådde det i skuggan av slottsbygget uppväxande svenska konsthantverket den enhetlighet, måttfullhet och nobless, som utmärker den svenska konstslöjden mer än andra länders under rokokons dagar.

164. C. Hårleman. Förslag till vapen för friherrliga ätten Palmstierna. N. M.

KAP. VII.

KUNGLIGA FESTIVITETER.

Bland överintendentens icke minst viktiga åligganden under 1600- och 1700-talen räknades anordnandet av kungliga »festiviteter» såsom begravningar, kröningar m. m. Tiden lade en mycket stor vikt på dessa glädje- och sorgefesters värdiga gestaltning, och så småningom utbildades en särskild konstart, där allehanda sinnebilder och kompositioner kommo till rik användning. Den som i Sverige bragt dessa fester, framför allt begravningarna, till fullkomning är Nicodemus Tessin d. y. Men han kan icke anses som nyskapare. Han använder sig på ett skickligt sätt av förebilder, framför allt Bernini i Rom, Le Brun och Bérain i Paris.

Under hela 1700-talet fortsattes i stort sett efter fullkomligt samma linjer. Men de stora festerna begränsades till medlemmar av kungahuset, till skillnad mot under 1600-talet, då varje storman bestod sig med en magnifik begravning. Efter Tessins död svarade Härleman för de konstnärliga arrangemangen, och vid de två kungliga begravningar, som förekommo under hans tid, Ulrika Eleonora d. y:s och Fredrik I:s, utförde han ritningarna till dekorationerna.

Före behandlingen av dessa torde vara lämpligt att urskilja de tre etapperna i begravningssceremonien.¹¹⁰ Den första etappen utspelas i riddarsalen eller något annat rum i det kungliga slott, där dödsfallet ägt rum. Den döde lades på en i hast uppförd katafalk, vilken, liksom hela rummet i övrigt, var helt draperad i svart. Över liket hängde en svart himmel, och belysningen utgjordes av vaxljus, som verkningsfullt placerats omkring dödslägret.

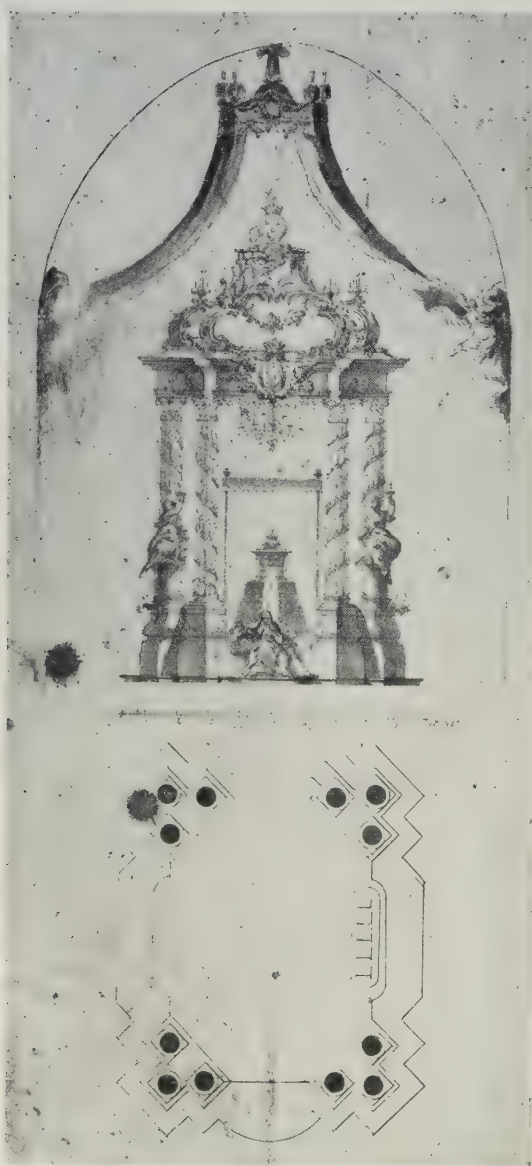
Den andra etappen är likets inläggande i kistan och dess överförande till den kyrka, Riddarholmskyrkan, där bisättningen skulle ske. Vid likprocessionen från slottet till kyrkan utvecklades en storartad prakt. Kistan uppställdes på ett tillfälligt castrum doloris i kyrkans mitt. Då alltid stor omsorg nedlades på kyrkointeriörens och sarkofagens ut-

kyrkan, och redan dagen efter dödsfallet var Hårleman uppkallad i rådet.. Han anmodades då att skynda på med förberedelserna för »det Konglige Likets» bisättning av den kuriösa anledningen, att »Hans Kongl. Majj:ts hälsa; som wid denna bedröfweliga händelse nog blifwit förswagad, befruktas änn mera skulle lida, om icke Hans Kongl. Majj:t snart kommer ut att taga frisk luft, hwilket icke lærer kunna skje, så länge det Kongl. Liket är i de Kongl. rummen».¹¹¹

Hårleman underställde rådet vid samma tillfälle om icke Drottningens lik kunde bisättas ovan jord i Riddarholmskyrkans gravkor, vilket enligt hans anvisningar skulle till tak, golv och väggar svart beklädas samt så mycket tiden tillät med ornamenten »i möjligaste måtto» inredas. Kyrkan skulle dessutom t. o. m. »Läcktarne på sidorne blifwa swartklädd». Den 5 dec. 1741 ägde bisättningen rum i Gustavianska gravkoret, vilket likasom kyrkan i övrigt var klätt i svart. Dekorationen utgjordes av friser med landskapsvapen, pyramider ställda intill väggarna, kartuscher, formade i Hårlemans vanliga stil och försedda med sinnebilder och ljus-
armar. Över katafalken uppbars av döden en stor hermelinsmantel, och på sidorna sutto fyra allegoriska kvinnogestalter, vilka voro desamma som av Precht utfördes till Carl XII:s begravning.

För Hårlemans och Cronstedts »osparde flit och möda wid denne bisättning» beviljades dem »till någon belöning och erkiensla» vardera respektive 100 och 50 dukater i guld.¹¹² Redan den 18 december 1741 skrev Hårleman till Tessin: »On a paru assez content du Lit de parade dans le Rundel, et puis de la Decoration de l'Eglise et de la chapelle ardent, ou on a mis le corps en depot dans un catafalque en attendant l'enterrement dont les etats decideront». I brevet bifogade han dessutom sina teckningar för att Tessin skulle överenskomma med Rehn om graveringen. »Le Senat a parlé de 500 à 600 Ecus peut etre que Rhen s'en accomodera, ils l'aideroient a passer une année à Paris». Sex veckor senare visade Hårleman i rådet sina ritningar till bisättningsakten och »androg at de allra bäst kunde blifwa i koppar stuckne af en Swänsk graveur, som nu vistas i Paris». Detta bifölls och gravyrerna — ej mindre än åtta blad — utfördes i Paris av Rehn år 1744.¹¹³

Ulrika Eleonoras begravning ägde rum nästan ett helt år senare, den 1 dec. 1742. Till det castrum doloris, som då uppfördes, finnes kvar i Byggnadsstyrelsens arkiv Hårlemans skiss, och i N. M. hans i rådet approberade förslag. Under en från valvet nedhängande himmel står en väldig baldakinbyggnad av samma typ som Berninis tabernakel i Peterskyrkan i Rom. Ännu mycket närmare ansluter den sig till tabernaklet i Paris väldiga barockkyrka Val-de-Grâce, även om detaljerna i takdekora-

166. C. Hårleman. Ritning till castrum doloris vid Ulrika Eleonora d. y:s begravning i Riddarholmskyrkan. N. M.

Denna finnes i N. M., och är påskriven av Adolf Fredrik den 6 april 1752 med bifall till att 3 700 dlr kmt bestås »Lieutenanten Rehn» för plåtens utförande.

tionen hava mera utpräglade rokokoformer. Mellan kolonnerna står kistan på en hög katafalk, framför vilken sitter den sörjande Svea, och på sidorna sitta samma allegoriska kvinnogestalter, som användes vid drottningens bisättning och Carl XII:s begravning. Begravningens gång kan följas i det av trycket utgivna programmet.¹¹⁴

Även Ulrika Eleonoras begravningsakt förevigades av Rehn, som för kopparplåten erhöill 3000 livres.¹¹⁵ För de storartade anordningarna vid begravningen tillerkändes Hårleman och Cronstedt vardera respektive 200 och 100 dukater i guld.¹¹⁶

Fredrik I avled den 25 mars 1751 och bisattes i Karolinska gravkoret den 11 april s. å. Ceremonielet och dekoreringen av Kungshuset och Riddarholmskyrkan voro i stort sett desamma som vid drottningens död. Begravningen, den tredje etappen, ägde rum den 27 sept. 1751. Den synnerligen praktfulla dekoreringsomfattning, som då utfördes, kan studeras dels i Hårlemans egna skisser och ritningar, approberade den 22 april, dels i Rehns gravyr och försättsritningen därför.

Castrum doloris är här ett helt annat. Dess nedre del är ett kraftigt byggnadsverk bestående av fyra, direkt från socklarna uppstigande rundbågar med i hörnen insatta karyatider, som uppbära ett entablement. På detta reser sig en väldig ljuspyramid, krönt av konungens byst. På entablementets hörn vid pyramidens fot stå grupper av putti bärande rykande urnor. Dessa gruppers komposition återgår på de Bouchardonska

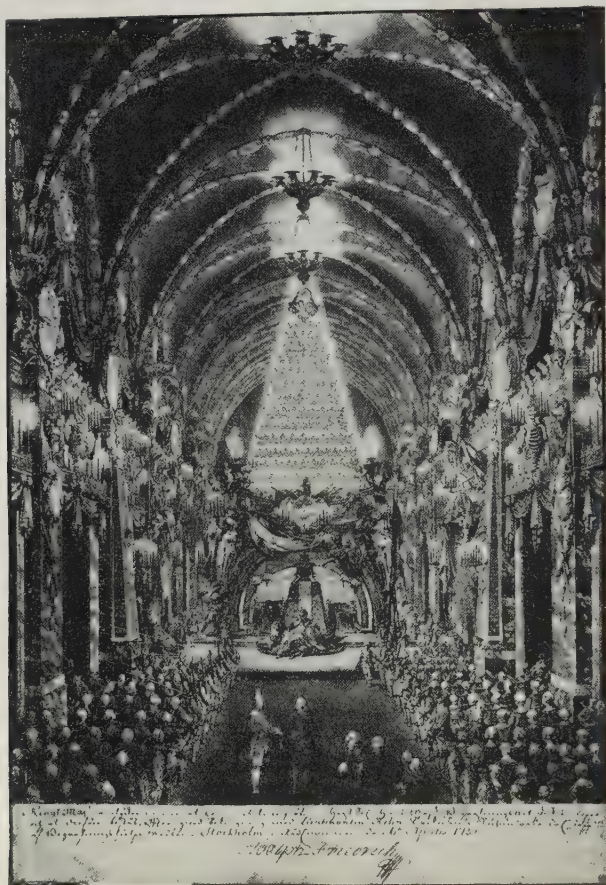
167. C. Hårleman. Ritning till castrum doloris vid Fredrik I:s begravning i Riddarholmskyrkan. U. U. B.

lyktgrupperna i slottstrappan. Mellan dessa sitter den sörjande Svea; framför katafalken med kistan ligger ett lejon. Denna lavering i UUB. är utförd med en särskild elegans och är ett gott prov på Hårlemans förmåga som tecknare.

Hela denna uppbyggnad torde ha kommit till utförande efter ovan

beskrivna ritning. En skillnad mellan detta och försättsbladet till sticket är, att Svea flyttat ner till lejonet och lämnat plats för lilla riksvapnet.

Några direkta förebilder till dessa arrangemang har jag ej kunnat påvisa. Men som ovan påpekats, är grundidén med castrum i kyrkans mitt och dess allmänna gestaltning densamma för alla kungliga begravningar under 1600-talets senare hälft och under 1700-talet. Charles

168. Interiör av Riddarholmskyrkan under Fredrik I:s begravning.
Försättsritning till gravyr av J. E. Rehn. N. M.

Nicolas Cochins teckning till dekorerings i Notre Dame i Paris vid drottning Elisabeth-Thérèses av Lothringen begravning 1741 erbjuder t. ex. flera överensstämmelser i de allmänna stildragen, och osannolikt är ju icke att Hårleman studerat den vid sitt besök i Paris 1744—45.

Riddarholmskyrkans interiör var i övrigt som vid föregående tillfälle

helt svartdraperad bl. a. med tygfestoner i valven. Utmed mittskeppet voro läktaranordningar prydda med vapen, dödsallar, skelett och ljus, och det hela gav en övertygande makaber stämning.

För allt arbetet med bisättningen och begravningen samt Adolf Fredriks därpå följande kröning ersattes Hårleman med 3 000 dlr smt, Cronstedt med 1 500 dlr smt. Omkostnaderna för båda festerna gingo löst på den väldiga summan av 936,306: 19 $\frac{1}{3}$ dlr smt.¹¹⁷

Adolf Fredriks krönings- och hyllningsakt ägde rum ungefär två månader efter begravningen den 26—28 nov. 1751. Av bevarade handlingar att döma måste kröningsfesterna ha erbjudit ett lysande skådespel. Framför allt vid anskaffandet av dräkter, hästutstyrselar o. dyl. skyddes inga kostnader för att resultatet skulle bli så gott som möjligt. Som ombud för hovet och Hårleman sändes kanslirådet Carl Reinh. Berch våren 1751 till Paris för att där tillsammans med Sveriges minister C. Fr. Scheffer omhänderha och övervaka alla inköp och beställningar av dräkter, broderier och stoffer. I ett flertal intressanta brev till Hårleman redogjorde han för alla sina förhållanden.¹¹⁸ Några av de till kröningen beställda persedlarna finnas som nämnt bevarade i Livrustkammaren.

Intet dokument synes mig giva en så god bild av vid kröningen förekommande festligheter som ett av Hårleman den 24 febr. 1752 ingivet underdånigt memorial.¹¹⁹ De anslagna medlen hade som vanligt visat sig vara otillräckliga, och han anhöll om ytterligare 14 707: 29 $\frac{2}{3}$ dlr smt, emedan intet återstod »på den penninge summa som upgåt til Högstsalige Hans Kongl. Maj:ts begrafning, Eder Kongl. Maj:ts egen höga kröning och hyldningsacter, Decorationerne uti Rikssalen och wid winets rinnande fram för Creutziske huset, de i Storkyrkan warande Stora Kongs Stolarnas uppreparerande och ånyo förgyllande, til waxljusen wid flera dagars illuminerande uti Riddareholmen, til Marchallerne så på gatorne som på kyrkogården med deras tillbehör och armar, til målning, bildthuggerie, förgylning wid dessa särskilta fester, til kyrkornes åter i ståndsättande med hwitlimning och nya underslag till bänkarne samt til alt det, som wid dessa tilfällen på Eder Kongl. Maj:ts bygnings Embetes försorg kunnat ankomma».

Några bilder från kröningen känner jag ej. Men sannolikt använde Hårleman sig av uppslag från vistelsen i Paris 1744—45, och i Berchs levnadsteckning påpekas särskilt, att vid det då timade »Dauphins första Bröllop förhades många prächtige uptog, som kunde tiena uti hans ämne». Adolf Fredriks kröning var den sista av alla de »festiviteter», som Hårleman anordnade. Han är den siste som förmått giva en verkligt konstnärlig ram åt dessa glädje- och sorgester, och de under 1700-talets senare hälft

förekommande dekorationerna utmärka sig för en ledsam kyla och torftighet. I lika ringa mån som Tessin kan Hårleman anses som någon förnyare av begravningskonsten. Men med beundransvärd skicklighet använde han sig av och moderniserade från äldre begravningar efterlämnade idéer och rekvisita.

Utom dessa begravningar och denna kröning anordnade Hårleman dekorationerna vid flera festligheter, av vilka de förnämsta voro Fredrik I:s återkomst från sina arvländer 1731, Lovisa Ulrikas ankomst till Sverige och bröllopet 1744, de kungliga barnens dop, ceremonierna vid den första riddaredagen och riksdagens öppnande.

År 1731 hade Fredrik I blivit lantgreve av Hessen och i anledning

169. C. Hårleman. Förslag till dekoration vid Kungshuset i anledning av prins Gustafs födelse. N. M.

därav företagit en resa till dessa sina arvländer. Efter resans lyckliga slutförande höll han den 13 nov. s. å. sitt högtidliga intåg i huvudstaden, som var dekorerad efter Hårlemans förslag. Som medhjälpare tjänstgjorde C. R. Berch, som Hårleman visste »stundom befattade sig med sinnebilder och inskriptioner» och därför nu »skulle uppgifva hvad på äreportar och flera ställen målas och skrivas kunde». ¹²⁰ Dekorationerna utgjordes främst av pyramider, det ornament som tiden särskilt älskade vid dylika tillfällen, samt äreportar. Framför kungshuset fanns även en 600 alnar lång allé av små tall- och granträd, »på bägge sidor med deviser eller sinnebilder utsirad».

Prins Gustavs födelse den 13 jan. 1746 var en efterlängtd anledning till nya festligheter. ¹²¹ Framför östra fasaden på Kungshuset, mellan de åt Birger Jarls torg framspringande flyglarna, uppfördes efter Hårlemans ritning en väldig dekoration, till vilken tvenne alternativa förslag finnas

bevarade i N. M. Det ena synes vilja ge intryck av en borganläggning med krenelering och kraftigt rusticerade murar. Över porten sitter riksvapnet flankerat av lejon. På murkrönet galopperar Fama på sin vinghäst och på trappan, å ömse sidor om portalen, sitta tvenne allegoriska kvinnliga figurer. På det andra förslaget återfinnes även Fama, men murarna äro helt släta, endast livade av murspeglar, tvenne portar med överstycken samt på mittpartiet trofégrupper, kvinnofigurer och prins Gustafs monogram. Vilket av dessa som blev utfört är nu svårt att avgöra. Som byggnadsverk äro dessa tillfälliga dekorationer av liten betydelse, men ritningarna äga ändå ett visst stilhistoriskt intresse. Huruvida några dekorationer av betydenhet blivit uppförda till de övriga kungliga barnens födelse, har jag icke kunnat konstatera. Så torde dock knappast ha varit fallet.

170. C. Hårleman. Vägglampetter i Riddarholmskyrkan vid Ulrika Eleonora d. y:s bisättning. Gravyr av J. E. Rehn. Detalj.

SLUTORD.

Hårlemans studieresor och hela verksamhet infalla under en och samma period, under rokokon, och man kan därför i hans konstnärsskap icke urskilja någon kraftigare utveckling, som avspeglar nya stilar och stilideal. Under de båda besöken i Paris vid 1720- och 1730-talets början grundades den stiluppfattning, åt vilken han hela livet gav uttryck, och som tidigare upprepade gånger framhållits, blev han, vad inredningskonsten och konsthantverket beträffar, den franska rokokons förste och mest verksamme förkämpe i Sverige. Från den äldsta régencebetonade Oppenordska stilen utvecklades han genom impulser bl. a. av Pineau, Vassé och Meissonnier till en mogen rokokokonstnär, som på ett måttfullt och självständigt sätt använde och uppfattade sina förebilder. Av en påfallande betydelse blev den tredje parisresan 1745, och de starka intryck han tog främst av de Gabriel-Verbercktska inredningarna i Versailles.

Han synes under sina sista levnadsår på 1750-talet icke varit alldeles okänslig för den strängare dekorationsstil, som då började arbeta sig fram i Paris. I inredningsförslaget till Klara kyrka av år 1752 uppträda redan några av den gustavianska stilens mest karakteristiska ornament, festonerna, och hade Hårleman fått leva två decennier till, skulle han helt säkert ha anslutit sig till denna stil i dess tidigaste fas. Åtskilliga drag i hans behärskade och måttfulla stil peka därhän.

Men Hårlemans inredningskonst är icke endast ett uttryck för rokokostilen. Helt naturligt spåras där även utpräglade klassicistiska drag. Som i de inledande kapitlen framhållits, kom den franska rokokostilen huvudsakligast till användning i de egentliga boningsrummen. I vestibuler, drabantsalar och gallerier bevaras klassicismen tack vare akademikernas ansträngningar, och denna tradition från 1600-talet hölls sålunda levande genom hela 1700-talet. Så blev fallet även i Stockholms slott, där de av Hårleman komponerade drabantsalarnas pilasterarkitektur är ett typiskt uttryck för 1700-talsklassicismen. Hur aktuell denna stil var för Hårleman,

171. CARL HÅRLEMAN.
Byst i gips av J.-Ph. Bouchardon. Fullerö.

därom vittnar ytterligare den på 1730-talet inredda kolonnsalen i Stockholms slott. Men att, som Lindblom gjort, betrakta dessa interiörer icke endast som stilarv från Tessin d. y., utan också — vad 1730-tals interiörerna beträffa — såsom sannolikt utförda efter Tessins efterlämnade ritningar torde vara ett onödigt komplicerande av denna fråga. De förklaras enklast av vetskapen om den starka klassicistiska strömning, vilken som en röd tråd genomgår hela den förebildliga franska konsten under 1700-talets första hälft.

Som av det föregående har framgått, blev Hårlemans arkitektverksamhet synnerligen omfattande, skada blott att den av omständigheternas makt företrädesvis begränsades till reparationer, till- och ombyggnader. Sådana företogs i stor mängd under frihetstiden och så gott som ute-

slutande efter Hårlemans ritningar. Hur han uppfattade restaureringsproblemet är svårt att fullt utreda, emedan han *aldrig* i skrift estetiskt motiverat sina åtgärder. Vasaslotten lät han behålla mycket av sin gamla karaktär, de huvtäckta tornrundlarna och den röda putsfärgen. Å andra sidan försökte han modernisera byggnadskroppen efter 1700-talsklassicismens principer. Han strävade framför allt efter att ernå symmetri i placeringen av torn, flyglar, portaler och fönster, och fasaderna såg han helst putsade och rusticerade efter sitt vanliga schema. Flertalet slott blevo därför av en något blandad stilverkan, med drag både av nordisk renässans och fransk klassicism.

Hårlemans av äldre författare alltid påtalade stora anpassningsförmåga tog sig starkast uttryck i tillbyggnader eller förslag till sådana. Jag inskränker mig till att återigen påpeka de skickligt utförda tillbyggnaderna av Drottningholms slott, riksbanken och Karolinska gravkoret i Stockholm eller projekten till Ekolsunds slott och till riddarhuset. Men problemet ställdes här icke på sin spets i lika hög grad som vid vasaslotten, emedan motsättningarna mellan gammalt och nytt ej voro så starka. Nic. Tessin d. ä., som Hårleman mycket beundrade, hade i de flesta fall uppfört den ursprungliga byggnadstommen, och att Hårleman haft någon önskan att hävda sin konstnärspersonlighet gentemot hans eller de andra 1600-talsarkitekternas arbeten förefaller knappast troligt.

Många verkligt betydande nybyggnader av kungliga lustslott fick Hårleman ej tillfälle att utföra. Det är egentligen endast Svartsjö slott, som i detta sammanhang bör påpekas. Som det kanske första fullödiga provet i Sverige på den franska sjuttonhundratalsklassicismens »*maison de campagne*» och som förebild och inspirationskälla för den svenska herrgårdsarkitekturen under 1700-talet är slottet av största intresse. Genom Svartsjö och kanske i någon mån även genom Fredrikshof introducerades den herrgårdstyp, som den besuttna adeln och borgerskapet mer eller mindre medvetet efterbildade.

Någon kronologi för den Hårlemanska herrgårdstypens utveckling är svår att fastställa. De tre viktigaste plantyper, som han med vissa variationer använde sig av, huset med oval, utskjutande salong, huset med framspringande flyglar och det rektangulära huset med lösa flygelbyggnader, uppträda sida vid sida. Den av Briseux beroende typen — huvudbyggnad med något utspringande flyglar, varpå Övedskloster är det vackraste exemplet — förefaller Hårleman dock företrädesvis ha använt sig av under 1740-talets slut och 1750-talets början.

Även fasaden komponerade han gärna efter franskt mönster, vilket särskilt framträder vid en jämförelse av fig. 5 och 63. Den huvudsak-

liga skillnaden är, att fönsteröppningarna med hänsyn till vårt kallare klimat gjordes betydligt mindre. Men Hårleman bibehöll troget bottenvåningen som huvudvåning, och det var först i Jean Erik Rehns herrgårdsbyggnader, som denna av rent praktiska skäl flyttades en trappa upp.

Ständigt ivrade Hårleman för att husen skulle uppföras av sten. Detta motiverade han främst med att faran för eldsvåda skulle bli så mycket mindre. Men ett annat skäl var omtanken om skogarna, som borde sparas. Dessa alltid återkommande synpunkter anlades bland annat för att genomdriva den nya boställsordningen av år 1752.

Samma byggnadstyp, som vi sett användas i slott, kungs- och herrgårdar, möta vi också i snart sagt alla profana byggnader, som uppfördes efter hans ritningar; residens, rådhus, universitetsinstitutioner, kaserner m. m. Till stor del äro husen rivna eller ombyggda, men åtskilliga finnas ännu kvar och vittna — jämte alla bevarade byggnadsritningar — om det goda och måttfulla, ändamålsenliga och sunda i Hårlemans och frihetstidens byggnadskonst.

Hårlemans insats blev av största betydelse för landsbygdens och stadens utseende i sjuttonhundratalets Sverige. I flera städer skapade han en stadsbild, som trots 1800-talets nivelleringslusta ännu till ej oväsentliga delar finnes bevarad.

För kyrkobyggnaden förefaller Hårleman ha intresset sig minst, och i projekten därför framträder starkast hans eklektisk aläggning. Roms och Turins barockkyrkor voro de förebilder, som han ständigt anlidade, särskilt vid utformningen av tornbyggnaderna. Inom kyrkoarkitekturen blev det låga tornet hans huvudsakliga insats, för detta propagerade han både i ord och handling, och för alla de låga kyrktorn, som under 1700-talet uppfördes i Sverige, torde Hårleman ytterst bära ansvaret.

Ritningar till kyrkmöbler av alla slag, konsthantverk och kungliga festiviteter vittna om mångsidigheten i hans intressen och verksamhet.

Hårleman synes ha haft en utpräglad organisatorisk begåvning. Slottsbygget i Stockholm och hela den statliga byggnadsverksamheten i Sverige styrde han med fast och säker hand. Hans ansträngningar att göra överintendentsämbetet till centralpunkt för landets alla byggnadsärenden äro i detta sammanhang mycket anmärkningsvärda. Även härutinnan var han påverkad av liknande förhållanden i Frankrike.

Tack vare Hårleman ställdes svensk profanarkitektur i ett intimare samband med fransk än vad någonsin tidigare varit fallet, och denna orientering blev i stort sett bestämmande för utvecklingen av hela 1700-talets svenska byggnadskonst.

Hårlemans för tidigt avbrutna bana fortsattes direkt av hans lärjungar

och efterföljare, Cronstedt, Adelcrantz och Rehn. Den förstnämnde arbetade under 1750-talet fullkomligt i Hårlemansk anda men lämnade 1767 arkitektyrket för annan verksamhet. De båda sistnämnda blevo de egentliga bärarna av den Hårlemanska traditionen, som de fortsatte långt in i gustaviansk tid. I inrednings- och möbelkonsten, på vilka områden den gustavianska stilen liksom rokokon främst kom till uttryck, kan deras insats knappast nog uppskattas.

Hårlemans verksamhet, som var inriktad på de mest olikartade uppgifter, har ändå en stark prägel av enhetlighet och konsekvent målmedvetenhet. Den kan icke i avseende på stora projekt mäta sig med Tessins. Men i detta hänseende var Hårleman ett barn av sin tid, och genom de goda typer, som han efter franskt mönster skapade för den borgerliga bebyggelsen i Sverige, fick hans byggnadsstil större spridning än Tessinarnas exklusiva slottsarkitektur. Överallt där en byggnadsfråga var aktuell, blev han anlitad, vare sig det var fråga om ett slott eller det enklaste magasinshus, och hur riktigt har icke Carl Gustaf Tessin i minnetalet karakteriserat den avlidne vännens mångskiftande verksamhet! »Få eller alsinga äro de orter och Städer i Riket, der ej något minnesmärke finnes af Fri-Herre Hårlemans outsläckeliga nit för det allmänna. . . . Våra Konungs-gårdar äro ifrån deras fall uprättade, och til deras anseende mångfalt fördubblade. . . . Kyrkor, Hospitaler, Scholor, Magaziner, Höfdinge-Säten, Rådhus, och alt hvad Rikets vidsträckta nödtorft äska kunde, bära vitne om denna Herrens vitterhet och obegripeliga arbetsamhet.»

ANMÄRKNINGAR

I.

Sjuttonhundratalsklassicismen.

¹ H. LEMONNIER, *L'architecture en France pendant la première moitié du XVIIe siècle* i A. Michel, *Histoire de l'art*, VI: 1, sid. 163, och samme förf. *L'art français au temps de Louis XIV*, Paris 1911. Kapitlet »Les Théories dans l'architecture» och »Les Oeuvres».

² H. LEMONNIER a. a. sid. 186.

³ P. SCHUMANN, *Barock und rococo*, i *Beiträge zur Kunstgeschichte*, Neue Folge I, Leipzig 1885, sid. 6. 2. kapitlet »Die französische Baukunst im 18. Jahrhundert» innehåller en mot bakgrund av teoretikernas skrifter sedd översikt, av vilken förf. haft stor nytta i denna framställning.

⁴ H. LEMONNIER, *L'architecture française dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, i Michel, *Histoire de l'art*, VI: 2, sid. 548.

A. SJÖBLOM, *Nyklassicismen och dess representanter i Nationalmuseum*. Nationalmusei årsbok 1924, sid. 117.

⁵ H. LEMONNIER a. a. sid. 563 ff. och CORN. GURLITT, *Geschichte des Barockstiles, des Rococo und des Klassicismus etc.*, Stuttgart 1888, sid. 170 ff. Bd V i *Geschichte der neueren Baukunst*.

⁶ SCHUMANN a. a. sid. 11.

⁷ Jfr C. D. MOSELIUS' intressanta översikt över fransk 1700-talsarkitektur i *Byggmästaren* 1924, sid. 160.

⁸ ANDREAS LINDBLOM, *Rokokons uppkomst*. Ord och Bild 1924.

⁹ OPPENORD utförde även ritningen till norra fasadens portal, avbildad i BLONDEL, *Architecture française*, II, pl. 169. Påskriften lyder: »Plan et Elevation du Portail de l'Eglise de St Sulpice, du côté qui regarde le septentrion bâti jusqu'au premier ordre par le Sr Gittart, et continué par le Sr Oppenord.»

¹⁰ H. LEMONNIER, *L'architecture en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*, i Michel, *Histoire de l'art* VII: 1, sid. 12, 28 f.

¹¹ GEYMÜLLER, HEINRICH BARON VON, *Die Baukunst der Renaissance in Frankreich*. Stuttgart 1898 (*Handbuch d. Architektur*, Bd 6), sid. 241. S. Sulpice fasad behandlas i kapitlet om »Die strenge Richtung» som han följer från 1500-talets slut till o. med Gabriels tvillingfäsader på Place de la Concorde.

¹² Vid denna översikt av principerna för plan-, fasad- och rumsbildningen enl. 1700-tals-teoretikernas arbeten har förf. haft en mycket stor nytta av en utmärkt liten avhandling av KURT CASSIRER, *Die ästhetischen Hauptbegriffe der französischen Architektur-Theoretiker von 1650—1780*. Diss., Berlin 1909, samt dess föregångare SCHUMANNS ovan anförda arbete. Ovan nämnda indelning i plan, fasad och rumsdekor ansluter sig sålunda till dessa författare, vilket, med utgångspunkt från teoretikerna själva, är det enda naturliga. Huvud-

källan är och förblir de gamla arkitekturböckerna särskilt Jombert, Briseux och Blondel. Den sistnämndes underbara verk »De la distribution des maisons de plaisance» etc. är för övrigt som typografiskt mästerverk särskilt anmärkningsvärt.

- ¹³ JOMBERT, a. a. sid. 65.
- ¹⁴ CASSIRER, a. a. sid. 58 ff.
- ¹⁵ R. JOSEPHSON, Tessin i Danmark, Sthm 1924, sid. 157.
- ¹⁶ R. JOSEPHSON, Tessins slottsomgivning, Sthm 1925, sid. 134.
- ¹⁷ Stockholms slott uppfördes visserligen under 1700-talet, men bottnar stilhistoriskt helt i 1600-talet, varför jag vid behandlingen av 1700-talsarkitekturen helt bortser därifrån.
- ¹⁸ R. JOSEPHSON, Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800, Upsala 1918, sid. 41 ff.
- ¹⁹ d:o Stadsbyggnadskonst, sid. 45 ff.
- ²⁰ d:o Stadsbyggnadskonst, sid. 49.
- ²¹ d:o Stadsbyggnadskonst, sid. 311 ff.
- ²² HÄRLEMAN, Dagbok 1752, sid. 17.
- ²³ R. JOSEPHSON, Stadsbyggnadskonst, sid. 282 ff.
- ²⁴ Kungl. Placater, resolutioner etc. 1732. Brev från Krigskollegium dat. ²⁸/₂ 1732.
- ²⁵ Överintendentens skrivelser till Kungl. Maj:t. RA.
- ²⁶ Kungl. brev 9 maj 1749. K. Byggnadsstyrelsens arkiv.
- ²⁷ Flertalet av dessa gravyrer finnas sammanbundna, i KB och UUB under titeln »Plans et Elevations des Batiments de Suède».
- ²⁸ H. LEMONNIER i Histoire de l'art, VI: 2, sid. 516.
- ²⁹ Riksregistraturet ²¹/₆ 1697, RA samt i 1720 års brevbok, SA.
- ³⁰ R. JOSEPHSON, Stadsbyggnadskonst, sid. 28.
- ³¹ d:o sid. 20, 21.
- ³² Detta enl. und. memorial av Härleman (odat. men med säkerhet skrivet i januari och behandlat i febr. 1741). Riksmarskalksämhetets arkiv. Inkomna handlingar 1740—1741. Benäget påpekad av intendent GUNNAR M. SILFVERSTOLPE.
- ³³ CARL SILFVERSTOLPE, Sveriges Ridderskaps och adels Riksdagsprotokoll 1740—41, XII, Sthm 1890, sid. 296.
- ³⁴ Inr. Civil Expeditionens Registratur 1741 ⁹/₆.
- ³⁵ Kungl. brev. Byggnadsstyrelsens arkiv.
- ³⁶ *Betänkande angående omorganisation och lönereglning av överintendentsämhetet m. m.* avgivet den 1 november 1915 av tillkallade sakkunniga. Sthm 1915, sid. 16.
- ³⁷ Rådsprot. Inr. civil. 13 okt. 1747. RA.
- ³⁸ d:o 9 febr. 1750.
- ³⁹ Överintendentens skrivelser till Kungl. Maj:t. RA.
- ⁴⁰ Kungl. brev. Byggnadsstyrelsens arkiv.
- ⁴¹ Att denna förordning verkligen efterlevdes får man ett starkt intryck av vid läsningen av landshövdingarnas skrivelser till K. Maj:t. När dess föreskrifter ej efterföljdes blev följden en reprimand som t. ex. vid behandlingen i rådet i jan. 1762 av B. W. Carlbergs ritningar till »brobyggnad över hamnen framför Tyska kyrkan» i Göteborg och till kommandantshuset därstädes. Sistnämnda hus hade uppförts ända till takstolen utan att ritning blivit insänd och landshövdingen får därför i uppdrag att »förståndiga magistraten det de i anledning af Kgl. Brefwet dat. d. 8 sept. 1752, hwars ändamål är at Publique bygnader med så mycken prydlighet och tillika så mycken besparing som möjlig är, måge verkställas, hade bordt upgifwa den författade ritningen innan de därmed gått til verkställighet». Detta måste av magistraten iakttagas för framtiden. Överint:ns skrivelser till K. Maj:t. RA, ¹¹/₁ 1762. Jfr A. BÆCKSTRÖM, Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814. Sthm 1923 sid. 93.

⁴² Denna intressanta förordning, säkerligen författad av Adelcrantz, är avtryckt i ovan nämnda betänkande, sid. 17 f.

⁴³ R. JOSEPHSON, Stadsbyggnadskonst, sid. 41.

⁴⁴ Slotsdep:s protokoll d. 20 jan. 1748. SA. Jfr A. LINDBLOM, Bouchardon, sid. 34.

⁴⁵ Vid organisationen av överintendentsämbetet 1809—10 räknas dock hovintendenten jämte två arkitekter och fyra konduktörer som hörande till ämbetets personal.

⁴⁶ Denna instruktion som finnes i ett flertal avskrifter i olika arkiv återgives här efter en avskrift i K. Byggnadsstyrelsens arkiv. Afskrifter af Kungl. bref 1664—1849.

⁴⁷ A. LINDBLOM, Bouchardon, i första kapitlet »Engagemang och organisation».

II.

Carl Hårlemans biografi.

¹ Elisabet Horleman, f. Bogels, dog 3 sept. 1706. Hennes bouppteckning (i Rådhusarkivet, Stockholm) uppsatt d. 26 sept s. å. upptager en behållning på ej mindre än 162.251: 29 dlr kmt varav Johan Hårleman fick ärva 31032: $\frac{14}{5}$ dlr kmt.

² Enl. Anrep var JOHAN HÅRLEMAN första gången gift med ANNA GRILL, dotter av guldarbetaren Anton Grill, och hade med henne tre söner, av vilka endast den äldste, *Christian* f. 1619, uppnådde mogen ålder. Hans andra hustru EVA JOHANNA BAARTZ † 1744, var dotter av kommissarien Michael Baartz och Johanna Christiansdotter Williqvan, båda av holländsk härkomst. Med henne hade han åtta barn nämligen: *Margareta Charlotta* (1696—1747), gift med kungl. stallmästaren vid Flyinge kungsgård, Carl Christian Raab eller Rabe † 1724; *Johan*, f. 1697, d. i spädd ålder; *Johanna Elisabeth* (1699—1773); *Carl* (1700—1753); *Johan* (1701—1723), medaljör; *Christina* (1703—1726); *Antonius* (1704—1706); *Alexander* (1706—1724).

³ Å. STAVENOW, Johan Hårleman. En trädgårdsarkitekt under stormaktstiden. Tidskr. f. konstvetenskap 1924, sid. 53—66.

⁴ N. G. WOLLIN, Kungsträdgården i Stockholm. Samf. Sankt Eriks årsbok 1923 o. 1924.

⁵ Jfr N. G. WOLLIN, Kungsträdgården a. a. 1924, sid. 94.

⁶ Johan Hårlemans bouppteckning uppsattes först 3 dec. 1719 och upptager en behållning på 62823: 18 $\frac{2}{5}$ dlr smt, därav ett stenhus på Drottninggatan i kvarteret Islandet, nuv. nr 88, värderat till 12000 dlr smt, en tomt på Ladugårdslandet i kvarteret Essbacka bredvid Humlegården (enl. fastebrev i Rådhusarkivet förvärvat 15 nov. 1690) värderad till 800 dlr smt samt ett »Banco Capital» på ej mindre än 40000 dlr smt. Bouppteckningar ingivna till Kungl. Majts Övre Borgrätt 1703—1742 (SA).

⁷ Gahm-Persson, X, 222, UUB. Enär C. R. Berch är förf. till denna Gahm-Perssons avskrift citeras den i fortsättningen i Berchs namn.

⁸ Gustaf Torshell, miniatyrmålare, dessinatörslöjtnant vid Fortifikationen. Död 1744.

⁹ KB, Handskr., S: 33.

Denna handskrivna volym, som ur estetisk-teoretisk synpunkt är av ovanligt litet intresse, består av en vid 1700-talets slut inbunden samling avskrifter, delvis egenhändiga, som uteslutande beröra tekniska byggnadsfrågor, ett protokoll från öppnandet av Carl XII:s kista samt några skisser av Nic. Tessin d. y., vilket allt tillhört Hårlemanska samlingen. Den lovande titeln »Hårle-

man *Traitée sur l'architecture*» är således tyvärr missvisande. Bland innehållet märkes »*Traité de fontaines et des Eaux fallisantes avec des remarques sur les conduites et Thyaux par Monsr d'Alleman, officier François.*» (Egenhändig avskrift, gjord i Paris 1725.) Den i texten nämnda avskriften efter Adelcrantz samt »*Fragment sur le caractère des auteurs, qui ont écrit de l'architecture de Vitruve*»; — »*Des provisions et des préparatifs qu'on doit faire, quand on veut bätir*» (om anskaffande av tomt, material och ritningar, val av terräng m. m.). En uppsats om broar och vägar. En avdelning på svenska »*Architectonica*», i vilken huvudsakligen behandlas Vignolas kolonnordningar, olika sätt att rita vridna kolonner ... samt till slut en del: »*De la Forme et de la construction des dômes*».

¹⁰ R. JOSEPHSON, a. a. sid. 34, 35.

¹¹ P. Flodings Samling till ... Friherre Hårlemans Lewerne. KB.

¹² L. LOOSTRÖM, Den svenska konstakademien, 1735—1835. Sthm 1887, sid. 15.

¹³ I Eichhorns samlingar om svenska arkitekter. KB.

¹⁴ I Utrikesregistraturet 1721, fol. 295. RA.

¹⁵ Petter Walrave var en ganska skicklig men konstnärligt obegåvad tecknare, av vars hand flera blad finnas i Nationalmuseum, därav flera kopior efter Oppenord och Vassé. I Hovstatens kassaräkning för ex.-vis 1741 figurerar han som »Pagernas informator i Rijtande» med en årslön av 200 dlr smt. Död 1756.

¹⁶ JULES GUIFFREY, André le Nostre (i serien *Les grands Artistes*), Paris u. å., sid. 62.

¹⁷ HENRY LEMONNIER, Cinquante Années de l'académie d'architecture (1671—1721): »*Journal de Savants*», oct. 1915.

HENRY LEMONNIER, Procès-Verbaux de l'Académie royale d'architecture 1671—1793, publiées pour la société de l'histoire de l'art français. Tome IV, 1712—26, Paris 1915.

HENRY LEMONNIER, Le premier Concours de médailles à l'Académie royale d'architecture: »*Cronique des arts*» 1913, sid. 21—22.

¹⁸ Dessa föreläsningar finnas i Cabinet des estampes. (Ha 23 et 23 a). Se Mlle J. Duportel: *Revue de l'art ancien et moderne* 1919, sid. 153. Ang. Gabriel se COMTE DE FELS' vackra biografi om denne konstnär. Paris 1912.

¹⁹ CAZES, PIERRE JACQUES (1676—1754) blev lärare vid akademien 1718, kansler 1746. VASSÉ, ANTOINE FRANÇOIS (1683—1736), agréé vid akademien 1723.

²⁰ ANATOL DE MONTAIGLON, Procès-verbaux de l'académie royale de peinture et de sculpture 1648—1793. Paris 1875—92. Tome IV, 1705—25, där bl. a. »agrément de M. Vassé» beskrives d. 29 maj 1723.

²¹ Lady DILKE, French architects and sculptors.

²² Detta och ytterligare sju brev från Hårleman till Preis finnes i RA, Hollandica, Svenskar till Preis.

²³ Brev från Hårleman till C. G. Tessin, Autografsamlingen på Eriksberg. Där finnes 41 st. brev från Hårleman till Tessin och av den sistnämnde till Hårleman 19 st.

²⁴ KARL WARBURG, Hedlinger. Ett bidrag till Frihetstidens konsthistoria, Göteborg 1890, sid. 64.

²⁵ ALPHONSE ROSEROT, Edme Bouchardon, Paris 1910.

²⁶ Om ALBANI, se JUSTI, Winckelmann in Italien, Leipzig 1872, d. 1, s. 291 o. f.

²⁷ VON STOSCH, tysk diplomat, var egentligen hemlig engelsk agent i Rom, som han blev tvungen att lämna 1731, då han flyttade till Florens där han dog 1757. Se ROSEROT a. a. sid. 20.

²⁸ Se RAGNAR JOSEPHSON, Hur Rom byggdes under renässans och barock, Stockholm 1926, sid. 85.

²⁹ A. ROSEROT a. a. sid. 27.

³⁰ En utomordentlig analys av Spanska trappan återfinnes i Josephsons ovan citerade arbete sid. 54 o. f.

³¹ Se A. LINDBLOMS utredning i »Jacques-Philippe Bouchardon», Upsala 1924, sid. 128, där vissa likheter mellan lyktbärande putti i trapphusen i Belvedere och Stockholms slott påpekas.

³² Se A. LINDBLOM, Stockholms slott genom seklerna, Upsala 1925, sid. 44.

³³ FERLIN, Stockholms stad. JACOBSSON, Stockholms slott i *Stockholm 1897*. LINDBLOM a. a. sid. 48.

³⁴ Se LOOSTRÖM a. a. sid. 13 och slottsbyggn. dep:s handl. Bd 4. Ankomne brev från diverse stater och personer 1727—60.

³⁵ Hårleman nämnes vid denna tid slottsarkitekt. Något datum för utnämning till denna befattning har jag ej påträffat.

³⁶ 1728 års brevbok. SA.

³⁷ Slottsbyggnadsdeputationens skrivelser till Kungl. Maj:t 1727—65. Dat. 2 nov 1728, i vilken även anhålles att K. Kammarkollegium, Slottskansliet och Kammarrevisionen måtte förflyttas från slottet, emedan »Rummen stå utj sielfwa Linien och hindra både ställningarne och arbetet». Detta bifölls i Rådet den 26 mars 1729.

³⁸ UUB F. 363, originalet på franska.

³⁹ Enl. BERCH i GAHM-PERSSON.

⁴⁰ Detta bifölls i rådet d. 21 aug. 1732.

⁴¹ Brev till C. G. Tessin. RA.

⁴² Brev till C. G. Tessin, RA dat. 15, 22 febr. 15 mars 1732.

⁴³ Brev dat. 22/2 1732. RA.

⁴⁴ I brev till Tessin, dat. 15 mars 1732. RA..

⁴⁵ Obs. uttrycket *débaucher*; förleda, locka.

⁴⁶ Eriksbergs arkiv.

⁴⁷ RA. 15 maj 1732.

⁴⁸ Enl. ett ej ingivet memorial av C. G. Tessin, dat 5 juli 1732 i Handlingar ang. Slottsbyggnadsarbetet 1729—38, del 4. SA.

⁴⁹ Se Tessins ovannämnda memorial och A. LINDBLOM J. Ph. Bouchardon, sid. 23, 26.

⁵⁰ Kvittenserna å dessa inköp finnas i SA. Som exempel anföres här följande »Recue de Monsr de Hårleman la somme de centcinquante livres en payement d'un chapiteau composé, modellé sur celui de M. Manzard p^r la chapelle de Versailles, fait à Paris ce 15 avril 1732 / Cailleux».

⁵¹ Att närmare ingå på rokokons uppkomst torde vara onödigt. Nyligen har A. LINDBLOM i Ord och Bild (1924) givit intressanta synpunkter till frågan om »Rokokons uppkomst».

⁵² A. LINDBLOM, Rokokoinredningar å Stockholms slott och deras mästare. Svensk Nyttokonst 1924, sid. 11.

⁵³ Ang. Pineau hänvisas till det för 1700-talets inredningskonst så ytterst viktiga arbetet av LÉON DESHAIRS, utgivet i serien »Dessins originaux des maîtres décorateurs». *Nicolas et Dominique Pineau* samt E. BIAIS, *Les Pineau*, 1652—1886, publié par la société des Bibliophiles françois», 1892.

⁵⁴ Dessa äro uppräknade i LINDBLOM, Bouchardon sid. 25. Dessa och följande engagemang, äro där behandlade.

⁵⁵ LINDBLOM, Rokokoinredningar, i Nyttokonst, sid. 31.

⁵⁶ Huruvida sistnämnda drabantsal planerades före eller efter Hårlemans resa är svårt att avgöra. För sammanhangets skull omtalas den dock bland de rum Hårleman projekterade före resan.

⁵⁷ Underhandlingarna äro mer eller mindre utförligt refererade av följande förf. L. LOOSTRÖM a. a. sid. 56, O. SIRÉN. *Dessins et Tableaux de la renaissance italienne* (1902), sid. 103—111 samt A. LINDBLOM, Rikssalen sid. 66 f.

- ⁵⁸ *Tessin och Tessiniana*, Sthm 1819, sid. 46.
- ⁵⁹ O. SIRÉN, *Dessins et tableaux etc. a. a.*
- ⁶⁰ Tessins brev dat. $\frac{12}{7}$ juni 1736, Hårlemans 6 jan. s. å. (RA).
- ⁶¹ SIGRID LEIJONHUFVUD, *Omkring Carl Gustaf Tessin*, I Sthm 1917, sid. 39.
- ⁶² I Eriksbergs arkiv.
- ⁶³ Tessins yttrande i detta brev att han tänkte engagera »un Bolonais, qui est icy à Wienne, jeune homme qui a du talent et du savoir», måste syfta på Francia, som var född i Bologna 1702.
- ⁶⁴ Ang. Cousin och hans verksamhet i Sverige, se kapitlet om honom i A. LINDBLOMS arbete »Fransk barock- och rokokoskulptur», sid. 39 ff.
- ⁶⁵ Cousin lämnade då Sverige, men återvände för att arbeta på accord under åren 1742—47(?)
- ⁶⁶ I Eriksbergs arkiv.
- ⁶⁷ Detta brev finnes i arkivet å Eriksberg, liksom ett följande av d. $\frac{4}{10}$ i vilket Hårleman skriver »Je me trouve honoré deux fois de suite des nouvelles de votre Exc. dont les derniers ont renfermé les piece du Sr Bouchardon, que j'en tout de suite remisé à M^{rs}les deputed. Sannolikt avses kontraktet. I samma arkiv finnes ett brev från Tessin till Hårleman d. $\frac{17}{8}$ juli 1741 i vilket vi få följande intressanta upplysning om Bouchardon: »J'oubliois de vous dire que ce qui rend Bouchardon cher, et qu'on Luy a offert des ouvrages a la Cathedrale de Metz, ou l'on se propose une depense de six cent milles livres».
- ⁶⁸ Jfr LINDBLOM, J.-Ph. Bouchardon, sid. 102 ff.
- ⁶⁹ De östra och västra språkbanden äro utförda av Cousin.
- ⁷⁰ En fotografi av denna ritning, liksom av övriga reproducerade ritningar ur Bellingasamlingen, har av prof. Martin Olsson välvilligt ställts till förf:s förfogande.
- ⁷¹ 1741 års Brevbok. SA.
- ⁷² »Kungl. May^{ttz} Hof-StatsCassa Räkning» för åren 1741, 1742. SA.
- ⁷³ K. Byggnadsstyrelsens arkiv. Kungl. brev.
- ⁷⁴ Överintendentens skrivelser till Kungl. Maj:t. RA.
- ⁷⁵ Rådsprot. Inr. Civil 1741 $\frac{9}{10}$. RA.
- ⁷⁶ LOOSTRÖM, Konstakademien, sid. 60. Redan 1735 inköptes för slottets räkning ej mindre än 11 dekorativa målningar av Oudry. Se GEORG GÖTTE, Nationalmusei tafvelsamling, Sthm 1887, sid. IX.
- ⁷⁷ Dessa utdrag äro hämtade ur slottsbyggnadsdeputationens riksdagsberättelse om den nya slottsbyggnaden, avgiven d. 8 okt. 1746. Statsdep:s handl. 1746—47. RA.
- ⁷⁸ Avskrift i Utrikes Expeditionens Registratur 1744. RA. Till svenske ministern i Paris sändes även ett kungl. brev, med order till denne att på alla sätt bistå Hårleman. Detta är daterat 14 dec. 1744. Kungl. brev och expeditioner 1697—1763. SA.
- ⁷⁹ Om denna servis, se Å. STAVENOW, »En kunglig silverservis från rokokotiden» i Nationalmusei årsbok 1925.
- ⁸⁰ Hårleman till Tessin, 2 okt. 1741. RA.
- ⁸¹ Slottsdep:s skrivelser till Kungl. Maj:t. Dat. $\frac{2}{10}$ 1745. SA.
- ⁸² JOHN BÖTTIGER, Svenska Statens samling af Väfda Tapeter, II, Sthm 1895, sid. 120 f.
- ⁸³ Brevet är dat. $\frac{17}{8}$ febr. 1745 och finns i Eriksbergs arkiv.
- ⁸⁴ Se FR. SANDER, Nationalmuseum. Bidrag till taflegalleriets historia I. 2. uppl., Sthm 1878, där Tessins förteckningar över alla under 1741 och 1742 hemsända tavlor är avtryckt.
- ⁸⁵ I Hårlemans samling ingingo bl. a. handteckningar av P. J. Cazes, J. La Joue, C. J. Nattoire, C. Van Loo och Ch. Parrocel. Dessutom ägde han några blad av L. van Noort, D. Teniers och J. van Goyen. Se Meddelanden från Nationalmuseum N:o 39, 1914, sid. 47.
- ⁸⁶ JOHN BÖTTIGER a. a. sid. 123. Dessa tapeter blevo färdiga 1747, då de sändes till Sverige.
- ⁸⁷ Av den rika litteraturen om Versailles vill förf. särskilt omnämna PIERRE DE NOLHAC,

La création de Versailles d'après les sources inédites. Versailles 1901, fol. (huvudsakl. rörande Louis XIV i slott). — Versailles sous Louis XV. — La décoration de Versailles au XVIIIe siècle. (Gazette de Beaux-Arts, juli—aug. 1896). — La chapelle royale de Versailles 1—8. Versailles 1911—14. GASTON BRIÈRE, Le château de Versailles, Architecture et décoration, 1—2, Paris u. å. fol. PAUL FAVIER, L'architecture et la décoration aux Palais de Versailles et des Trianons, Paris 1900 fol.

⁸⁸ Brev till von Höpken 1744—48. Danica. RA. Brevet till Tessin likaledes i RA.

⁸⁹ A. LINDBLOM, Stockholms slott, sid. 105.

⁹⁰ A. LINDBLOM, Rokokoinredningar. Sv. Nyttokonst, sid. 12.

⁹¹ Jfr även MOSELIUS, Louis Masreliez, sid. 23, där rummets utförande tillerkännes Adrien Masreliez.

⁹² A. LINDBLOM, Rokokoinredningar, sid. 21.

⁹³ Den är utförd av samma hand som det tidigare omnämnda bladet till östra drabantsalen, nuv. Vita havet.

⁹⁴ Se A. LINDBLOM, Rokokoinredningar, sid. 29.

⁹⁵ Sekreta utskottets protokoll 1747, fol. 2978. RA.

⁹⁶ Rådsprotokoll i Krigsärenden 1748, 1 febr. RA.

⁹⁷ Intendenten, friherre R. CEDERSTRÖM har vänligast påpekat detta för författaren. Tessin och Tessiniana. Sthm 1819 sid. 123.

⁹⁸ Se även F. U. WRANGEL, De kongl. svenska riddareordnarna, Sthm 1899.

⁹⁹ Benäget meddelande av amanuensen TORSTEN LENK.

¹⁰⁰ Se en posthum uppsats av ERIK G. FOLCKER i Samf. Sankt Eriks årsbok 1927. »Från Stockholmslivet i Kung Fredriks tid». Denna uppsats bygger helt på brev från denne Simon Louis Du Ry, i vilka han ger många lustiga och ganska elaka karakteristiker av sin lärare Härleman, för övrigt av stort värde med tanke på den magra memoarlitteraturen från denna tid.

¹⁰¹ Detta och föregående citat äro hämtade ur Tessins dagbok å Åkerö, nedskrivet d. 12 juni 1764. Tessin anför som källa för dessa meddelanden Per Wilhelm Wargentín (1717—83), Astronom, statistiker och från 1749 Vet. Akad:ns sekreterare.

¹⁰² Ang. Thams donation, se Härlemans tal om utländska resor 1746, sid. 35.

¹⁰³ Härleman och hans hustru uppreste 1750 i Ramlösa en sten med runinskrift av följande lydelse: »Karl Horleman med sin hustru H. J. Liwen reste denne til takksamt minne af Ramlösa vatns dygd ok grevinnan Ramels omvårdnad ano MDLLLLL». L. M. BÄÄTH. Hälsingborgs historia. I. Hälsingborg 1925. Sid. 309.

¹⁰⁴ Denna resedagbok utkom även på tyska under titeln »Reise durch einige Schwedische Provinzen von Carl Harleman, Freyherrn». Leipzig 1751, 2 uppl. 1764.

¹⁰⁵ Tessin nämner i sitt minnestal över honom å propos dessa slussarbeten vid Trollhättan: »Det enda jag honom vid det verket förvita ville, är, at vid Slussarnas namngifvande hafva förbigått sit eget värda namn.»

¹⁰⁶ Per Elvius (1710—49) matematiker. 1744—49 var han Vet.-akademiens sekreterare och genomdrev då byggandet av observatoriet i Stockholm. Även Elvius författade en resedagbok, som 1751 utgavs i tryck av Härleman.

¹⁰⁷ Se härom, *Trollhättan*, dess kanal och kraftverk. Historik och beskrivning utgiven av K. Vattenfallsstyrelsen. Del I, Sthm 1911. S. E. BRING, Trollhätte kanals historia till 1844. Avd. II. Den Polhem-Wimanska perioden 1716—1757. Citaten efter Berch.

¹⁰⁸ Kammarkollegii protokoll, 1749, 14. november. Kammarkollegii arkiv.

¹⁰⁹ Se vidare: ESTHER JACOBSON, En kvinnlig politiker under frihetstiden. Henrica Juliana von Liewen. Stockholms-Tidningen d. 27 juni 1926. H. J. Liewen tycks ej ha haft det bästa rykte. Det uppgives att hon 1732 haft ett förhållande med casselske presidenten von Dern-

burg och med honom fått en dotter. Professor Floding berättar i sin minnesteckning över Hårleman (Nescherska samlingen. KB) att Hårleman gifte sig med H. J. Liewen, men att äktenskapet blev barnlöst. Om grevinnan vet dock »Rychtet berätta, at hon redan förut fädt en Arfvinge, fast hon dog sedan ofruktsam och Barnlös den 2. (!) aug. 1779».

¹¹⁰ Odat. skrivelse från 1730-talet. Handl. ang. slottsbyggnadsarbetet 1729—58. Bd 4. SA. Göran Fröman blev 1743 slottsbyggmästare efter Petter Gerdes.

¹¹¹ Se E. G. FOLCKER, a. a. OTTO GERLAND, Paul, Charles und Simon Louis Du Ry. Eine Künstlerfamilie der Barockzeit. Stuttgart 1895, där utdrag ur breven rörande Hårleman äro meddelade.

¹¹² Mantalslängd över Stockholms stads Norremalms västra östra övre del med Kongsbacken, Sanden samt och Kongs Blasie Skeppsholmarna för åren 1811, 1721, 1730, 1740, 1755. Stockholms stads arkiv.

¹¹³ Catalogi biblioth. svec. 1780—82. Benäget meddelande av fil. dr ARVID BÆCKSTRÖM. I denna förteckning saknas ett flertal värdefulla arkitektböcker och gravyrverk med Hårlemans stämpel, nu i K. B., dit de sannolikt överlämnades samtidigt med ritningarna.

¹¹⁴ E. JACOBSON, a. a.

¹¹⁵ Biographiskt Lexicon öfver Namnkunnige svenske män. Bd 6, Upsala 1840.

¹¹⁶ FRITZ ARNHEIM, Luise Ulrike, die schwedische Schwester Friedrichs des Grossen. Ungedruckte Briefe, II, Gotha 1910, sid. 234. Brevet är daterat 27 febr. 1753.

¹¹⁷ Bref och skrivelser af och till Carl von Linné, I: IV, sid. 201. Till förhållandet mellan Hårleman och Linné återkommer förf. i kapitlet om hans verksamhet vid universiteten.

¹¹⁸ K. Vetenskapsakademiens minnestal, 1753. Talet översattes även till tyska och trycktes i Greifswald.

¹¹⁹ S. LEIJONHUFVUD, Omkring Carl Gustaf Tessin, II, Sthm 1918, sid. 180.

¹²⁰ CARL GUSTAF TESSIN. Fullständig samling af hans arbeten i Svenska Stenstylen, Upsala 1771.

¹²¹ Även »Kongl. Hofconducteuren» Gustaf Precht skrev ett minne i stenstil över Hårleman, som finnes i manuskript i Eriksbergs arkiv. På baksidan av detta har han skrivit några haltande och egenkära rader, som för kuriositetens skull må återgivas:

»Nu är döder Horleman

som slott och kyrkor och bostellen bygga kan

Hvar finner man mer en sådan man

Jo jag vet ändå en an',

Gustaf Precht heter han.»

¹²² Biographica, Hårleman. KB. Tillägg till Tessins äreminne över Hårleman.

¹²³ K. Vetenskapsakademiens minnestal, 1756. Talet hölls av Jacob Hindrich Mörk d. 27 febr. 1756.

¹²⁴ Klara kyrkorådsprot. 1754. Rådhusarkivet.

¹²⁵ Rehn uppgiver i sin för övrigt ganska otillförlitliga förteckning över sina arbeten, att han utfört »Öfwer Intend: B. Hårlemans» epitafium. Denna förteckning är meddelad av GUSTAF UPMARK i Samf. S. Eriks Årsbok, 1925, sid. 147 ff. I UUB finnes även ett projekt av Rehn till ett stort epitafium insatt i en fönsternisch. Detta är komponerat med utgångspunkt från hans vapen, pyramiden mellan två stjärnor. Det är liksom ritningen till det utförda epitafiet, daterat 1780. Se fig. 29.

¹²⁶ Denna ritning finnes i två exemplar i hans samling i NM.

III.

Carl Hårlemans verk.

Kap. I—IV.

- ¹ Biographica, H. 36. RA.
- ² CARL FR. LJUNGMAN, En kort Beskrifning om Gripsholms Slott, Sthm 1755, sid. 17. — AUG. HAHR, De svenska kungliga lustslotten, Sthm 1899, 1900, sid. 555.
- ³ Gripsholms slotts räkenskaper. SA.
- ⁴ Kungl. bref ²⁰/₄ 1750. Byggnadsstyrelsens arkiv.
- ⁵ LJUNGMAN omtalar a. a. sid. 16, att i östra tornet fanns intill 1738 en kyrka, men att denna då utrymdes och sammanslogs med det ovanför varande lika stora rummet för att kyrkan skulle bli va högre, »hwilken desse in igenom Drottningens död afstادنade». Denna ritning, som i så fall bör ha varit utförd av Hårleman, finnes mig veterligt ej längre i behåll.
- ⁶ Rådsprot. Inr. civil. 1737, ²³/₂.
- ⁷ d:o 1737 ⁹/₆.
- ⁸ d:o 1737, ²³/₂.
- ⁹ C. HÅRLEMAN, Dagbok etc. 1749, sid. 224.
- ¹⁰ Dat. Sthm 5 mars 1736. Eriksbergs arkiv.
- ¹¹ Rådsprot. Inr. Civil. ²²/₁ 1740.
- ¹² Härmed avses den gamla slottskyrkan, före branden belägen i slottet, på vars östra sida koret gjorde ett femsidigt utsprång. Se bilden i Dahlbergs Suecia.
- ¹³ Ur en berättelse med ritningar över kronans hus inom Gävle slottsgård, avgiven d. ¹⁵/₁₀ 1846 av stadsingenjören och byggmästaren J. H. Rosenbaum. Byggnadsstyrelsens arkiv.
- ¹⁴ *Sveriges Städer*, nu och fordom, utg. av A. ROOSVAL. Del 5, Gävle, sid. 80, 81.
- ¹⁵ ÅKE STAVENOW, Sjuttonhundratalets Upsala. Ett bidrag till stadens byggnadshistoria under frihetstiden. I Upplands fornfm. för:s tidskr. Bd IX. H. 38, Upsala 1923, sid. 147—216. Även utg. ss. särtryck. Slottet behandlas å sid. 196 ff., där även litteraturen finnes angiven.
- ¹⁶ Rådsprot. Inr. Civil. 1744 ²/₃.
- ¹⁷ Genom att landsvägen nu skär rakt igenom hela planen, ligga slottet och trädgården, nuv. Botaniska trädgården, som två från varandra isolerade anläggningar.
- ¹⁸ K. G. GRANDINSON, i Meddelanden från Nerikes Fornminnesförening 1901. TH. NORDSTRÖM och M. DAHLANDER, Örebro slotts byggnadshistoria, Örebro 1908. Se dessutom J. F. BAGGE, Beskrifning om Upstaden Örebro, Sthm 1785.
- ¹⁹ ROMDAHL-ROOSVAL, Sv. Konsthistoria, sid. 204.
- ²⁰ Rådspr. Inr. Civil. 1752 ³/₃.
- ²¹ *Jönköpings historia*, IV, sid. 40 ff., Jönköping 1921.
- ²² C. HÅRLEMAN, Dagbok etc. 1749, sid. 16.
- ²³ Rådsprot. Inr. civil. ¹⁸/₃ 1728.
- ²⁴ d:o ⁵/₁₁ 1733, varvid överstemarskalken begärde 4033 dlr smt.
- ²⁵ Att döma av fyra st. brev från Hårleman till överstemarskalken M. J. de la Gardie, dat. Stockholm d. 8 juni, 5, 17 och 24 augusti 1728 (de la Gardie'ska arkivet, Lunds univ. bibl.) utfördes också vid Karlberg efter hans ritningar en balustrad av smidesjärn samt en ny bostad för oldfrun vid slottet.
- ²⁶ I memorial till överste marskalks ämbetet 1731—41. RA. Dat. 12 mars 1731.
- ²⁷ Rådsprot. Inr. civil. 26 juni 1735. RA.

²⁸ Enl. berättelse av C. J. Cronstedt i memorial av ²⁹/₁₁ 1755. Eichhorns saml. till svenska arkitekter. KB.

²⁹ Skrivelse, undertecknad av Sam. Åkerhielm, ⁶/₂ 1747. Utskottshand. 1751—52. Vol. 63. Handl. 14. Bil. U. RA. Benäget på påpekande av fil. dr. N. G. WOLLIN.

³⁰ OLOF GRAU, Beskrifning öfver Wästmanland, Västerås 1754, sid. 377.

³¹ *Svensk Arkitektur*, Uppmätningar och text, utg. av Arkitekturminnesföreningen, Bd III, Sthm 1921—22, sid. 65. Strömsholm av GUNNAR M. SILFVERSTOLPE.

³² Rådspr. Inr. civil. RA 1747 ¹⁶/₃.

³³ Byggnadsstyrelsens arkiv.

³⁴ Ett flertal projekt av Adelcrantz finnas i Eichhornska samlingen N. M. och i Vasa-biblioteket K. B.

³⁵ Dessa ritningar finnas i Hochschildska samlingen. Bellinga. Se GUSTAF MUNTHE. Katalog över äldre svenska teckningar till rumsinredning och konstslöjd. Göteborg 1924.

³⁶ Å. STAVENOW, Johan Härleman a. a. sid. 61.

³⁷ De sv. kungl. lustslotten, sid. 715 ff.

³⁸ Mem. ²⁹/₁₁ 1755. Eichhorns saml. KB.

³⁹ Mem. av C. G. Tessin ⁸/₁₂ 1750, Kungsgårdar och Kungsladugårdar. RA.

⁴⁰ Påpekat av G. Munthe. Se exempelvis pl. 10 i W. CHAMBERS, Designs of chinese buildings etc., London 1757.

⁴¹ HAHR a. a. sid. 717.

⁴² Byggnadsstyrelsens arkiv. Avgjorda mål. Slott och kungsgårdar 1731—1804.

⁴³ NILS G. WOLLIN, Ulriksdal, En historisk översikt över trädgårdsanläggningarna. Lustgården 1925, sid. 62 ff. Enl. WOLLIN a. a. sid. 91 utfördes efter Härlemans ritning sidomurar och portaler vid slottets borggård.

⁴⁴ Alla dateringar ur Lovisa Ulrikas brev hänföra sig till den nya stilen. Dessa äro utgivna av FRITZ ARNHEIM: Luise Ulrike, die schwedische schwester Friedrichs des Grossen, I, II. Gotha 1909, 1910, samt använda i dennes så gott som uteslutande på dessa brev grundade studie, »Lovisa Ulrikas Drottningholm» i Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen år 1904. Sthm 1904, sid. 5—26.

⁴⁵ A. HAHR, De svenska kungliga lustslotten, sid. 308 ff.

⁴⁶ HAHR a. a. sid. 310.

⁴⁷ Brev från Lovisa Ulrika, dat. 5 aug. 1746.

⁴⁸ Samma numrering och namn å rummen användas för enkelhetens skull här som å de av HAHR a. a. sid. 312 o. f. avbildade planerna.

⁴⁹ ARNHEIM, Drottningholm a. a., sid. 14.

⁵⁰ C. D. MOSELIUS, Ett av Sveriges vackraste rum. Lovisa Ulrikas bibliotek på Drottningholm, Bonniers Veckotidnings julnummer 1924, sid. 22 ff.

⁵¹ Jfr A. LINDBLOM, Fransk barock o. rokokoskulptur, sid. 47.

⁵² Med hänsyn till att Louis Masreliez var född 1748 och alltså 1762 endast 14 år förefaller Moselius' uppgift om dateringen föga sannolik. a. a. sid. 25.

⁵³ A. LINDBLOM, Stockholms slott genom seklerna, sid. 118—119.

⁵⁴ Drottningholms slotts och Kungsgårds Räkenskaper pro anno 1748—51. SA.

⁵⁵ ARNHEIM, Drottningholm a. a., sid. 20.

⁵⁶ d:o sid. 22.

⁵⁷ Professor Martin Olsson har vänligast ställt fotografier av dessa ritningar till förfäns förfogande.

⁵⁸ ARNHEIM, Drottningholm, a. a. sid. 19.

⁵⁹ Enl. Lovisa Ulrikas av C. G. Tessin förda räkenskapsbok (NM arkiv) finnes för d. 13

maj 1752 en utgiftspost: »A Monsr le Baron de Hårleman pour les Batimens à Drottningholm, 18,000— (dlr smt?). Härmed avses helt säkert ej arkitekthonorar utan medel till byggnadsarbetet.

⁶⁰ HAHR a. a. sid. 215.

⁶¹ N. G. WOLLIN, Drottningholms lustträdgård och park. Stockholm 1927, sid. 195. Ang. stallet se a. a. sid. 115. Teatern är enl. Wollin uppförd efter Adelcrantz' ritning, ej Cronstedts, a. a. sid. 194.

⁶² ELMERS uppger i »Stockholm» III, sid. 122 året 1733. Som av det följande kommer att framgå, är 1732 det sannolikare året.

⁶³ Brev till Tessin, dat. 19 aug. 1732. Eriksbergs arkiv.

⁶⁴ d:o dat. 20 sept. 1732. RA.

⁶⁵ d:o dat. 18 okt. 1732. Eriksbergs arkiv.

⁶⁶ Dat. 18/11 1735. Slott och Kungsgårdar, 1731—1804. Byggnadsstyrelsens arkiv.

⁶⁷ ELMERS a. a. sid. 123.

⁶⁸ Samtliga dessa förslag finnas i Fortifikationsarkivet.

⁶⁹ Detta foto och Adelcrantz' ritningar äro avbildade i *Svensk Arkitektur*, uppm. o. text utg. av Arkitekturminnesföreningen, Bd II, h. 1. Fredrikshof av J. DAHL. Jfr S. Curman a. a. sid. 567 ff.

⁷⁰ L. LOOSTRÖM, Slottsbyggnaderna på Svartsjö. Tidskr. f. konstvetenskap 1916, sid. 75 ff.

⁷¹ Memorial dat. 29/11 1755. Eichhorns saml. KB.

⁷² O. SIRÉN, Gamla Stockholms hus I, sid. 181 f.

⁷³ Tessins dagbok, Åkerö 1757 6 juni. Jfr A. LINDBLOM, Karl Gustav Tessin. Nationalmusei årsbok 1926, sid. 53.

⁷⁴ Utskottshandl. 1751—52. Vol. 63. Handl. 14. Bil. U. RA.

⁷⁵ I Byggnadsstyrelsens arkiv, där de fått en felaktig påskrift som hörande till Övedskloster. Lilla riksvapnet över dörren samt Hårlemans egenhändiga påskrifter å planerna »Konungens och drottningens kamrar» m. m. omöjliggöra ju helt denna attribution till Övedskloster, varmed det varken i exteriör eller plan har något att skaffa.

⁷⁶ J. L. GILLBERG, Beskrifning öfver Malmö Hus Lähn, Lund 1765, sid. 142. Senare byggnadsförslag till Flyinge finnes i Vasabibl. K. B.

⁷⁷ Om med konungen av Preussen avses Fredrik Vilhelm I eller sonen Fredrik den store är osäkert. Eftersom projektet lär ha utförts under 1730-talet får dock Fr. Vilh. I anses som uppdragsgivare även om denne monark ej utmärkte sig för något konstantintresse.

⁷⁸ Breven äro dat. 19 aug. 16 sept. 1732. Eriksbergs arkiv.

⁷⁹ Dat. 20 sept. 1732. RA.

⁸⁰ F. G. FOLCKER a. a. sid. 9.

⁸¹ GAHM-PERSSON a. a.

⁸² Hårlemans exemplar av *Briseux*, L'Art de bâtir finnes i K. B. Som boken är utkommen 1743 och detta projekt bör dateras till 1730-talet, kan man ej förutsätta att Hårleman vid utarbetandet använt sig av detta arbete. Att han sett Briseux's originalritningar i Paris är däremot tänkbart.

⁸³ För en utförligare behandling av Svindersvik hänvisas till Å. STAVENOW, Svindersvik. Ett sommarnöje från frihetstidens Stockholm. Bonniers veckotidning 1925, nr 49, där övrig litteratur finnes angiven.

⁸⁴ C. G. Tessins dagbok 15/7 1759. Åkerö.

⁸⁵ Sv. slott och herresäten, Småland, sid. 112 ff.

⁸⁶ I planer av Briseux är denna typ ofta förekommande.

⁸⁷ R. JOSEPHSON, Svensk adertonhundratalsarkitektur, Tekn. tidskr. *Arkitektur* 1922, sid. 22.

⁹⁸ Sv. slott och herresäten, Skåne, sid. 265 samt A. HAHR, Gimo slottsanläggning i Upl. Fornm. för:s tidskr., Bd 10, sid. 21 ff.

⁹⁹ J. L. GILLBERG a. a. sid. 86.

¹⁰⁰ På N. M. MANDELGRENS kopior av ritningarna till Övedskloster i Lunds universitetsbibliotek står dessutom antecknat, att de äro gjorda efter original av Hårleman (Upmark).

¹⁰¹ PÄR AXEL OLSSON, Skånska herreborgar, Lund 1922, sid. 245.

¹⁰² Påpekat av A. HAHR a. a. sid. 28.

¹⁰³ Planer av samtliga våningar finnas i UPMARKS o. a. uppsats i Sv. slott o. herresäten.

¹⁰⁴ SIGR. LEIJONHUFVUD, Omkring Carl Gustaf Tessin, II, sid. 160.

¹⁰⁵ Brev till Tessin 1752 ²³/₉ R. A.

¹⁰⁶ Ritningarna till trädgård och orangeri finnas i Åkerö gårdsarkiv.

¹⁰⁷ Denna roliga inredning, som här ej finnes någon anledning att närmare beskriva, avbildas i Svenska slott o. herresäten., Söderm., sid. 312 ff. Åkerö av NILS SJÖBERG.

¹⁰⁸ GAHM-PERSSONS saml. UUB X, 222, sid. 170 f.

¹⁰⁹ Uppsatser av G. UPMARK i Sv. slott o. herresäten, Upland, sid. 339 f. samt i Sv. Turistföreningens årsskrift 1915. Dessutom i *Svensk Arkitektur* Bd II, 1915. Uppmätningar och text av HARALD WADJÖ.

¹¹⁰ I RA förvaras ej mindre än ett trettiofem brev från Hårleman till Lantingshausen. Dessa innehålla dock intet rörande detta bygge eller konst i allmänhet.

¹¹¹ Sv. slott o. herresäten, Upland, sid. 176. Granhammar av NILS SJÖBERG.

¹¹² A. RIDDERSTAD, Östergötland I, Sthm 1914, sid. 467.

¹¹³ Benäget meddelande av greve STELLAN MÖRNER.

¹¹⁴ Dagboken 1750, sid. 97.

¹¹⁵ Sv. slott och herresäten, Skåne sid. 1 ff.

¹¹⁶ *Svenska Hem* utg. av A. ROOSVAL, XI 1923, sid. 226.

¹¹⁷ J. C. BARFOD, Märkvärdigheter rörande skånska adeln, Sthm 1847, sid. 41 f. Trolleberg kallades på 1700-talet Wärpinge säteri.

¹¹⁸ Benäget påpekande av förste bibliotekarien G. CARLQUIST.

¹¹⁹ Tack vare att uppmätning av den gamla och plan av den projekterade anläggningen finnas bevarade i samma volym, är det lätt att studera varuti de tillämnade förändringarna bestodo.

¹²⁰ Sv. slott o. herresäten, Skåne, sid. 33 o. ff. Barsebäck av A. HAHR.

¹²¹ BENGT THORDEMAN, Hörningsholms byggnadshistoria, Tidskr. f. Konstvetenskap. 1921, sid. 61 o. ff., vartill för ett närmare studium hänvisas.

¹²² Sv. slott o. herresäten, Östergötland, sid. 17.

¹²³ d:o Östergötland, Löfstad av A. L. ROMDAHL, sid. 52 o. ff.

¹²⁴ F. U. WRANGEL, Tullgarn, Sthm 1888, sid. 62.

¹²⁵ De la Gardieska arkivet, Lunds univ. bibl.

¹²⁶ Sv. slott o. herresäten, Västmanland, sid. 67, Ängsö av G. UPMARK.

¹²⁷ d:o Västmanland, sid. 9, Hedensberg av A. HAHR.

¹²⁸ D:o, Nerike, sid. 49, Segersjö av N. SJÖBERG.

¹²⁹ d:o Södermanland, sid. 237, Julita av G. UPMARK.

¹³⁰ D:o Upland, sid. 228, Harg av G. UPMARK. Enl. WOLLIN, Drottningholms lustträdgård och park, a. a. sid. 30, har C. Hårleman gjort förslag till Österby bruks trädgård. Å ritningen i N. M. är en projekterad huvudbyggnad utmärkt med rött, vilket tyder på att han även gjort ett ej utfört förslag till en sådan.

¹³¹ JOHAN LUNDSTRÖM, Söderfors ankarbruks historia, Upsala 1791, sid. 25.

¹³² G. H. W. PLANTING-GYLLENBÅGA och ERIK ÅKERHJELM, Svenska Gods och Gårdar, I, II, Sthm 1923—1924, II, sid. 125.

- ¹²³ Rådsprot. Inr.-Civil. RA.
- ¹²⁴ Samtliga ritningar avbildade av SIGURD WALLIN i »Gamla Svenska Städer», Häfte 7, 1923. Se Hårlemans Dagbok 1749, sid. 20.
- ¹²⁵ Intet av Hårlemans projekt eller byggnadsverk i Jönköping omtalas i det stora nyligen avslutade arbetet *Jönköpings historia*.
- ¹²⁶ Cronstedts mem. och ritning till »ett nytt Fängelsehus» i Jönköping äro dat. ³⁰/₈ 1753. Överint:s skrivelser till K. Maj:t. RA. Ritningen till fängelset avbildas i *Jönköpings historia* IV, sid. 43.
- ¹²⁷ J. L. GILLBERG, Beskrifning öfver Christianstads län, Lund 1767, sid. 9. Enl. rådsprot. ¹⁷/₁₈ 1747 beslöts uppförande av »en wåningslänga i öster» och nödiga uthus såsom stall, vapenbod, ved- och magelbod för 8273 dlr 6 smt, på förslag av Hårleman av sten.
- ¹²⁸ Rådsprot. Inr. civil. RA.
- ¹²⁹ *Sveriges Städer*, utg. av A. ROOSVAL, Älfsborgs län, sid. 7. En historik över byggnaden återfinnes i Gamla Svenska Städer, Häfte 7, 1923.
- ¹³⁰ Koncept till memorial dat. jan. 1755. Byggnadsstyrelsens arkiv.
- ¹³¹ H. FORSIUS, Historisk och oeconomisk Beskrifning öfver Stapel-Staden Helsingfors. Disp. Aboönses præs. Pehr Kalm., Åbo 1757, sid. 56.
- ¹³² Enl. påskrift å relationsritning dat. ²/₁₀ 1762 i Krigsarkivet.
- ¹³³ HENRIC BACKMAN, En historisk beskrifning öfver Stapelstaden Lovisa. Disp. Aboönses, præs. Johan Bilmark, Åbo 1776, sid. 14.
- ¹³⁴ Rådsprot. Inr. civil. RA 1752.
- ¹³⁵ Överintendentens skrivelser till Kungl. Maj:t, RA ⁹/₁₁ 1752.
- ¹³⁶ Å. STAVENOW, Sjuttonhundratalets Upsala, sid. 177.
- ¹³⁷ S. DAHLSTRÖM, Anteckningar om militära boställen 1681—1809, i »Hembygden». Helsingfors 1914. På grund av att stenhusen ställde sig för dyra återkallades Hårlemans ritningar 1770, ²³/₁ och trähus fingo åter uppföras.
- ¹³⁸ Det förefaller som en anseelig mängd boställen byggts just omkr. 1750. Som exempel lämnas här resultatet av en axplockning i Rådsprotokollen för Krigsärenden RA för åren 1751 och 1752, då följ. boställen beslötos: 1751 ⁶/₂. Ryttmäst. bost. Wahrberga vid Livreg:ten, 1751 ⁷/₃. Kapten-Löjtnantsbost. Dillingen vid Västgöta-Dal reg:ten 1751 ²⁰/₃. Majorsbost. Orrewalla vid »Adelsfahne Reg:ten». 1751 ²¹/₁₁, Löjtn.-bost. Trättelanda vid Bohusläns dragonreg:te, 1752 ²/₃. Ryttn.-bost. Borreby vid Södra Skånska reg:ten samt överstelöjtn.-bost. Örby vid Älfsborgs läns reg:te.
- ¹³⁹ Rådsprot. i Krigsärenden. RA. 1751 ⁶/₂.
- ¹⁴⁰ GRAU, a. a..
- ¹⁴¹ Dagboken 1749, sid. 100.
- ¹⁴² Överintendentens skrivelser till Kungl. Maj:t. RA.
- ¹⁴³ EMANUEL S. EKMÄN, Wärmeland (beskrivning), Upsala 1765, sid. 240 f.
- ¹⁴⁴ d:o a. a. sid. 207.
- ¹⁴⁵ d:o sid. 243.
- ¹⁴⁶ O. SIRÉN, Gamla Stockholmshus II, sid. 149—196.
- ¹⁴⁷ R. JOSEPHSON, Stadsbyggnadskonst, sid. 48.
- ¹⁴⁸ R. JOSEPHSON, a. a. sid. 222 f.
- ¹⁴⁹ *Sveriges Riddarhus*, utg. av C. HALLENDORF, Sthm 1926. Riddarhusets byggnadshistoria av GUNNAR M. SILFVERSTOLPE, sid. 157—162, fig. 92—102.
- ¹⁵⁰ Berättelsen tryckt i Tal vid Präsidiet's afläggande III. band.
- ¹⁵¹ Slottsbyggn. dep:s koncept prot. ¹⁷/₂ 1748. SA.
- ¹⁵² N. G. WOLLIN, Karl XII:s torg, Samf. S:t Eriks årsbok 1925, sid. 55—104.

- ¹⁵³ N. G. WOLLIN, a. a. sid. 84.
- ¹⁵⁴ C. LAGERBERG, Göteborgs Museum. Festskrift, Göteborg 1896. Se även A. BÆCKSTRÖM, Studier i Göteborgs byggnadshistoria, Sthm 1923, sid. 82.
- ¹⁵⁵ C. LAGERBERG a. a. sid. 5. Bäckströmi uppgiver a. a. sid. 83, att östra flygeln var färdig 1752 och att den västra börjades 1755.
- ¹⁵⁶ A. BÆCKSTRÖM a. a. sid. 94.
- ¹⁵⁷ A. BÆCKSTRÖM, a. a. sid. 83, not 2. Rådspir. i Krigsärenden RA ²⁵/₄ 1750.
- ¹⁵⁸ Överintendentens skrivelser till K. Maj:t. RA.
- ¹⁵⁹ d:o
- ¹⁶⁰ d:o
- ¹⁶¹ Byggnadsstyrelsens arkiv. Kungl. brev.
- ¹⁶² Huruvida Härleman gjort ritningar till »den tämligen kostsamme Brobyggnaden öfver Elf Carleby Elfwen», med vilken enl. Rådsprot. d. ¹⁷/₅ 1738 tills vidare skulle anstås, har jag ej kunnat fastställa.
- ¹⁶³ Överintendentens skrivelser till Kungl. Maj:t. RA. I detta omtalas även ett förslag av Kammarkollegium till bro med fyra valvbågar.
- ¹⁶⁴ Överintendentens skrivelser till Kungl. Maj:t. RA.
- ¹⁶⁵ Vilket Nykvarn som avses har jag icke kunnat avgöra. Möjligen gäller det Nykvarn vid Linköping.
- ¹⁶⁶ Rådsprot. Inr. civil. 1753 ⁸/₃.
- ¹⁶⁷ SIXTEN STRÖMBOM, Lorens Pasch d. y., Sthm 1915, sid. 14.
- ¹⁶⁸ ARTHUR SJÖGREN, Stenskar-Strömsborg i Samf. S. Eriks årsbok 1926, sid. 41. Här behandlas i detalj holmens ägo- och bebyggelsehistoria, dock utan omnämnande av arkitekten till det 1747—50 uppförda huset; Härlemans ritningar finnas i N. M. (bland Königs »arkitektoniska ritningar») i K. B. och i Stadsingeniörkontoret.
- ¹⁶⁹ Avbildat av R. JOSEPHSON i Stadsbyggnadskonst, sid. 226. Sannolikt Drottninggatan 4—6, som ännu 1790 ägdes av en familj Nyman. Se A. SJÖGREN, Drottninggatan genom tiderna, Ups.-Sthm 1923, sid. 188.
- ¹⁷⁰ Byggnadskollegiets protokoll för dessa år saknas tyvärr.
- ¹⁷¹ I samband med behandlingen av riksbankens tillbyggnad betonas R. JOSEPHSON i Stadsbyggnadskonst (sid. 222—23) Härlemans känsla för enhetlighet i stadsbilden.
- ¹⁷² Överintendentens skrivelser till K. Maj:t. RA.
- ¹⁷³ Stadsbyggnadskonst, sid. 235—242.
- ¹⁷⁴ Plan i Byggnadsstyrelsens arkiv. Se även Internationella stadsbyggnadsutställningens utomordentligt värdefulla katalog. Jubileumsutst. i Göteborg 1923, sid. 62.
- ¹⁷⁵ Stadsbyggnadskonst sid. 136.
- ¹⁷⁶ RUTGER SERNANDER, Härleman och Linnæi herbariones upsalienses. Svenska Linné-Sällskapets årsskrift, Årg. IX, 1926, sid. 78—86. Jfr även ELIS MALMESTRÖM, Carl von Linnés religiösa åskådning, Upsala 1925.
- ¹⁷⁷ Översättning efter SERNANDER a. a.
- ¹⁷⁸ *Bref och Skrifvelser af och till Carl von Linné* I: 7. Upsala 1917.
- ¹⁷⁹ Å. STAVENOW, Sjuttonhundratalets Upsala. Ett bidrag till stadens byggnadshistoria under frihetstiden. Upl. Fornm.för:s tidskr. Bd IX, H. 38, Upsala 1923. Utgiven även som separat.
- ¹⁸⁰ Då i detta kapitel huvudsakligast avses att skildra universitetets byggnadsföretag ha slottet, domkyrkan och ärkebiskopsgården behandlats i samband med de byggnadskategorier de tillhöra. Några smärre hus i domkyrkotrakten, vilka strängt taget ej beröras av universitetet, hava dock, för erhållande av större sammanhang i behandlingen av byggnadsplanen, omnämnts här.

¹⁸¹ Husets byggnadshistoria är numera utredd i ERNST E. ARENS avhandling: Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria I, 1620—1809, Uppsala 1925. Den Hårlemanska ombyggnaden behandlas i detalj i tredje kapitlet, vartill hänvisas.

¹⁸² Mem. till konsistoriet. dat. ²⁵/₆ 1741, Upsala Univ.-tets arkiv.

¹⁸³ JOH. B. BUSSE, Utkast till Beskrifning om Upsala, I, II, Upsala 1773, 1769.

¹⁸⁴ C. G. BRUNIUS, Historisk och arkitektonisk beskrifning om Lunds domkyrka, Lund 1854, sid. 348—372.

¹⁸⁵ Carl Linnæi Skånska resa, Sthm 1751, utg. av Jöran Sahlgren, Sthm 1920, sid. 167.

¹⁸⁶ G. CARLQUIST, Lundagårds have, Lustgården 1922, sid. 78—86.

¹⁸⁷ Liksom botaniska trädgården förstördes när universitetshuset anlades, spolierades Plantagen av lasaretsbyggnaderna.

¹⁸⁸ Rådsprot. i Krigsärenden 1749 ³/₄. RA.

¹⁸⁹ Dagboken 1749, sid. 31.

¹⁹⁰ Enl. påskrift å ritningen i FA. I sekreta utskottets protokoll finnes därom ingen anteckning.

¹⁹¹ Rådsprot. i krigsärenden 1752 ¹³/₃. RA.

¹⁹² Sekr. utsk. prot. 1747 ⁹/₇. RA.

¹⁹³ Så sent som på 1870-talet kunde magistraten tillhandahålla fritomter inom 1747 års stadsplan. Ang. manufakturerna i Landskrona under denna tid se N. E. LOVÉN, Landskrona under svenska tiden, 1658—1908, Landskrona 1908, sid. 110 ff.

¹⁹⁴ J. L. GILLBERG a. a. sid. 214.

¹⁹⁵ Byggnadskultur i Landskrona under 1700-talet, H. 1—2, Lund 1924—1925.

¹⁹⁶ Å relationsritning av år 1755, omfattande åren 1752—55, står antecknat att borgmästare Schauws hus var »det första stenhus som på Sand Bancken kommit under tak». Krigsarkivet (Landskrona, blad 130).

¹⁹⁷ En bild av dessa arkader före rivningen återfinnes i *Sveriges städer*, Kristianstad, sid. 6.

¹⁹⁸ Dagboken 1749, sid. 24.

¹⁹⁹ K. Brev. Byggnadsstyrelsens arkiv.

²⁰⁰ Rektor Carl Sannmark i Helsingfors, sysselsatt med ett arbete om Sveaborg, har benäget meddelat förf. att Carl Hårlemans namn honom veterligt ej förekommer i handlingarna. I det väldiga ritningsmaterialet i Krigsarkivet förekomma inga blad av Hårleman.

Kap. V—VII.

¹ A. SCHMAROW, Barock und Rokoko, Leipzig 1897, sid. 328.

² Hårlemans stora intresse för »La Superga» delade han med flertalet av tidens arkitekter. När C. Fr. Adelcrantz 1751 passerade Turin, studerade han kyrkan ingående, och beskrivningen därav är en av de fullständigaste han lämnat i sin dagbok. Han avbildade kyrkan både i plan och fasad. Se *Svenska Akademiens handlingar ifrån år 1886*, V, Sthm 1891. C. R. NYBLÖM, Minne af öfverintendenten friherre Carl Fredrik Adelcrantz, sid. 97.

³ Å. STAVENOW, En arkitekttävlan i Stockholm 1736, Samf. S:t Eriks årsbok 1926, sid. 22 o. ff.

⁴ Rådsprot. Inr. civil. 1740, RA.

⁵ Jfr M. OLSSON, Uppländska klockstaplar, Sv. Turistföreningens årsskrift 1915.

⁶ En utförlig skildring av Hårlemans insats i Upsala domkyrkas byggnadshistoria återfinnes i Å. STAVENOW, Sjuttonhundratalets Upsala, sid. 151—161.

⁷ C. G. BRUNIUS, Konstanteckningar under en resa år 1849, Lund 1857, sid. 188—190.

- ⁸ SAMUEL ROGBERG, Historisk Beskrifning om Småland, Carlskrona 1770, sid. 105.
- ⁹ Rådsprot. Inr. civil. RA 6/8 1757. Kungl. brev, Byggnadsstyrelsens arkiv.
- ¹⁰ En utförlig redogörelse för 1700-talets alla ombyggnader återfinnes i HANS HILDEBRAND, Skara Domkyrka, Sthm 1894.
- ¹¹ I. FEHR, Strängnäs, det forna och nuvarande. Strängnäs 1920, 2 uppl., sid. 24. Lektor Fehr har benäget meddelat förf. att Härlemans namn ingenstades förekommer i domkyrko-protokollen. Enär domkyrkoarkivet vid förf:s besök i Strängnäs icke var tillgängligt, har denna uppgift icke kunnat kontrolleras.
- ¹² Kyrkorådsprot. 21/12 1723. Jakobs kyrkas arkiv.
- ¹³ D:o 19/3 1724.
- ¹⁴ D:o 22/8 1725.
- ¹⁶ FRED. L. WITTINGH, St. Jacobs Minne, Sthm 1771, sid. 51.
- ¹⁷ Kyrkorådsprot. 15/4 1744.
- ¹⁸ ELSERS, Stockholm II, sid. 176, Sthm 1800.
- ¹⁹ Rådsprot. Inr. Civil. RA.
- ²⁰ Kyrkorådsprot. 28/6 1751. Klara kyrkas arkiv. Dep. i Rådhusarkivet.
- ²¹ D:o 2/10 1752.
- ²² D:o 11/12 1752.
- ²³ D:o 11/2 1753.
- ²⁴ D:o 11/12 1752.
- ²⁵ Ritningarna finnas i Byggnadsstyrelsens arkiv. Citatet från påskrift å ett av bladen.
- ²⁶ P. FLODING, a. a. KB.
- ²⁷ Å. STAVENOW, En arkitekttävlan i Stockholm 1736, Samf. S:t Eriks årsbok 1926, sid. 23 ff.
- ²⁸ O. SIRÉN, Gamla Stockholmshus, II, sid. 58—70. M. OLSSON, Riddarholmskyrkan, Sthm 1918, sid. 45 ff.
- ²⁹ M. OLSSON a. a.
- ³⁰ Slottsboken 24/12 1740. SA.
- ³¹ A. LINDBLOM, Fransk barock- och rokokoskulptur, sid. 45.
- ³² M. Olsson, Karl XII:s sarkofag i Riddarholmskyrkan, Svensk Tidskr. 1916, sid. 499—506.
- ³³ L. DESHAIRS, Nic. et Dom. Pineau a. a. Pl. XX, fig. 48.
- ³⁴ Rådsprot. Inr. Civil. RA.
- ³⁵ Brev i Tessinska saml. RA (stavningen moderniserad).
- ³⁶ Slottsboken 1739. SA. Kvittot lyder bl. a. Thorep »bekenne ontfangen te hebben onder den overlop van myn schip, Syf Cassies Inhoudende Een Tombe of Dood Kist van Marmmer, met d'ornementen al drooge ende wel geconditioneert, ende gemerkt met dit voor staande Merk C: R» För frakten kvitterade han den 5 febr. 1740 350 dlr kmt.
- ³⁷ Rådsprot. i Krigsärenden. RA. 10 okt. 1746.
- ³⁸ Räkenskaperna finnas dels i SA, dels i RA, Kungl. Arkivet, Vol. 34.
- ³⁹ N. AHNLUND, Sundsvalls historia II, 1921, sid. 315—317.
- ⁴⁰ P. E. LINDSKOG, Försök till en kort beskrifning om Skara stift, Skara 1812, H. IV, sid. 5.
- ⁴¹ Rådsprot. Inr. civil. RA.
- ⁴² A. A:SON HÜLPHERS, Dagbok öfwer en resa igenom de under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande Låhn och Dalarne år 1757, Västerås 1762, sid. 530.
- ⁴³ Rådsprot. Inr. Civil. RA. Ritningar såväl i Byggnadsstyrelsen som NM.
- ⁴⁴ HÜLPHERS a. a. sid. 528.
- ⁴⁵ GRAU, Beskrifn. öfwer Wästmanland, Västerås 1754, sid. 661.
- ⁴⁶ Härlemans dagbok 1749, sid. 101—102.

- ⁴⁷ E. RINGBORG, Till Norrköpingskrönikan IV, Norrköping 1921, sid. 15.
- ⁴⁸ Rådsprot. Inr. Civil 1750. RA.
- ⁴⁹ *Sveriges Städer*, utg. av A. ROOSVAL, Bd III, Kristianstad och Malmöhus läns städer, Sthm 1918, sid. 17.
- ⁵⁰ Enl. A. RIDDERSTAD, Östergötland II: 2, Sthm 1918, sid. 481, är *Ekeby kyrkas* torn år 1752 uppfört efter Hårlemans ritning. Att så kan vara fallet är uteslutet på grund av tornets osedvanligt rustika och arkitektoniska prägel.
- ⁵¹ E. A. JACOBSSON, Stockholms kyrkor i *Stockholm* 1897, sid. 110.
- ⁵² S. CURMAN, Den gustavianska tidens och 1800-talets byggnadskonst, *Sv. Konsthistoria*, sid. 570, där Adelcrantz olika förslag avbildas och behandlas.
- ⁵³ Avbildad i fig. 8, R. JOSEPHSON, Tessins slottsomgivning, Sthm 1925.
- ⁵⁴ RA dat. ³⁰/₄ och ²⁵/₈ 1736.
- ⁵⁵ J. FLODMARK, Bollhusen och lejonkulan, Sthm 1897.
- ⁵⁶ Jfr M. OLSSON, Nic. Tessin d. ä:s finska kyrka på Helgeandsholmen och dess konsthistoriska ställning, Rtg 1926, sid. 34 ff. Dessa Tessins ritningar har Hårleman kopierat (NM), men avses i breven icke en byggnad å denna plats efter detta gamla förslag.
- ⁵⁷ F. ARNHEIM, Luise Ulrike II, Gotha 1910, sid. 452.
- ⁵⁸ Rådsprot. i Krigsärenden. RA.
- ⁵⁹ Om kyrkans inredning under 1800-talet hänvisas till TH. MUNCK AF ROSENSCHÖLD, Landskrona kyrka och dess arkitekter, Landskrona-Posten 19 sept. 1925.
- ⁶⁰ Dessa uppgifter äro benäget meddelade av prof. NICANDER, som är sysselsatt med att skriva Lovisa stads historia.
- ⁶¹ Rådsprot. i krigsärenden ¹⁵/₈ 1738. RA.
- ⁶² Kungl. brev. Byggnadsstyrelsens arkiv.
- ⁶³ Överintendentens skrivelser. RA.
- ⁶⁴ E. Palmstedts resedagbok i Konstakademiens arkiv. Benäget påpekande av prof. M. OLSSON.
- ⁶⁵ C. G. BRUNIUS, Konstanteckningar a. a. sid. 731.
- ⁶⁶ Ritn. i Övedsklosters gårdsarkiv. Fotografier i Konstakad:ns saml.
- ⁶⁷ Uppgift i Sv. Adelsn. ättartavlor, utg. av G. ELGENSTIERNA. Sthm 1925.
- ⁶⁸ För samma uppdragsgivare, fru A. Cederflycht, utförde Hårleman ritningar för det s. k. Cederflychtska fattighuset i Västervik, uppfört i två våningar med vindsvåning och högt valmtak åren 1749—51. Se MANNE HOFRÉN, Kalmar läns herrgårdar, Rtg 1926, sid. 156.
- ⁶⁹ A. L. ROMDAHL, Gammal konst, Sthm 1916, sid. 196. Gustavi domkyrkas altare.
- ⁷⁰ Benäget meddelande av intendenten, fil. lic. MANNE HOFRÉN.
- ⁷¹ ABR. HÜLPHERS, Beskrifning öfver Norrland, IV, Westerås 1780, sid. 50.
- ⁷² G. GÖTHE, J. T. Sergels skulpturverk, Sthm 1921.
- ⁷³ G. UPMARK a. a. sid. 148. Förekommer endast i den första förteckningen. Ett med Hårlemans ritning synnerligen närstående projekt till predikstol av Rehn finnes i UUB topogr. pl. 40549.
- ⁷⁴ Prot. ²⁵/₁ 1752.
- ⁷⁵ Jfr A. LINDBLOM, Bouchardon, sid. 110.
- ⁷⁶ Kyrkorådsprot. ²⁵/₁ 1752.
- ⁷⁷ Kyrkorådsprot. 1757 ²⁹/₄.
- ⁷⁸ Kyrkorådsprot. 1757 ¹⁸/₆. Den ²⁰/₆ slöts kontrakt mellan kyrkoråden och »orgbygarne Jonas Gren och Pehr Strähle». Enl. detta skulle orgeln vara färdig inom två år och kosta 30 000 dlr kmt. Adelcrantz' ritning finnes i Byggnadsstyrelsens arkiv. — Mycket sannolikt är, att Hårleman komponerat det orgelverk med läktare, som åren 1733—38 uppfördes i Maria

kyrka och som på sin tid ansågs som det bästa och största i Stockholm, näst efter Storkyrkans. Det förstördes vid branden 1759. Se P. R. FERLIN, Stockholms stad, II, Sthm 1858, sid. 1037.

⁷⁹ Kyrkorådsprot. 1743. Jakobs kyrkas arkiv.

⁸⁰ Kyrkorådsprot. 1745 ²²/₆.

⁸¹ G. UPMARK a. a. sid. 149.

⁸² För närmare uppgifter om Jakobs kyrkas byggnads- och inredningshistoria hänvisas till ett av fil. lic. E. LUNDMARK författat men ännu ej tryckt arbete, avsett att ingå i »Sveriges Kyrkor».

⁸³ Anmärkningsvärt är att Fuchs avled ¹⁰/₄ 1753, två månader efter Härleman och att Fuchs alltså själv måste under sin livstid ha beställt denna ritning.

⁸⁴ Å det Rålambska epitafiet är porträttmedaljongen i verkligheten utbytt mot en vapen-tavla. Kanske är det denna förändring, som föranlät Rehn att upptaga det bland sina egna arbeten? Å det Fuchs'ska epitafiet är vid uppmonteringen den nedre dödskalleggruppen uppflyttad ovan på sarkofagen, varigenom en del av den gamla inskriften blivit täckt och måst nyhuggas.

⁸⁵ Avskrifter av dessa handlingar har fil. kand. greve STELLAN MÖRNER vänligast ställt till mitt förfogande. Summan kvitteras av Masreliez först den 11 mars 1768.

⁸⁶ Mem. dat. ²⁷/₁₂ 1743. Eichhorns saml. I. 15: 2. KB.

⁸⁷ G. MUNTHE, Svensk konstslöjd under 1700-talet, Sthm 1926, sid. 20; Christian Precht och hans mönsterritningar till porslin och silver, Sv. Nyttokonst 1926, sid. 77 ff.

⁸⁸ K. WARBURC, Hedlinger, Göteborg 1890.

⁸⁹ L. LOOSTRÖM, Johan Tobias Sergels föräldrahem, Samf. S:t Eriks årsbok 1918, sid. 102.

⁹⁰ O. SIRÉN, P. Hilleström d. ä., Sthm 1900, sid. 20 ff.

⁹¹ Förutom Siréns arbete hänvisas till L. LOOSTRÖM. Konstväfvarne på Stockholms slott under 1700-talet. Bihang till Meddelande från Nat. Mus. nr 6, Sthm 1886, och J. BÖTTIGER, Svenska Statens samling av vävda tapeter, II, Sthm 1895, sid. 125 ff.

⁹² Dat. ²/₁₃ febr. 1741. Eriksbergs arkiv.

⁹³ Dat. ¹⁶/₂₇ okt. 1741. Eriksbergs arkiv.

⁹⁴ Registre des grands Prix, Médailles et Places. 1663—1838. École des Beaux-Arts: archives 93. I denna volym står »Le Sr Reen G.» upptagen för en andra medalj i okt. 1743, ej år 1741. Prisämnet för gravörerna står ej angivet, måhända var det desamma som för målare och skulptörer. »Le moment ou l'Ange frappe de la Porte de Royaume de David, et que ce Prince se résigne à la volonté du Seigneur.» Första pris erhöles av målaren Vien och skulptören Challes.

⁹⁵ Dat. ²/₁₃ april 1742. RA.

⁹⁶ Manufakturdepens prot. RA.

⁹⁷ L. LOOSTRÖM, Kungl. Akademiens för de fria konsterna samlingar, Sthm 1913—15. Kontraktet avtryckt i texten till pl. 23.

⁹⁸ Om Rehns verksamhet som mönsterritare vid sidenväverierna se INGEGERD HENSCHEN, Svenska sidenvävnader från sjuttonhundratalet, Sv. Slöjdförns tidskr. 1921, sid. 73 ff.

⁹⁹ A. LINDBLOM, Bouchardon, a. a. sid. 49.

¹⁰⁰ *Livrustkammaren*, Vägledning, Uppsala 1921, nr 652.

¹⁰¹ G. MUNTHE, Sv. konstslöjd a. a. bild 17. De ritningar till kakelugnar, som visades på Röhsska muséets utställning 1924 och som av förf. då i katalogen tillskrevos Härleman, torde knappast härröra från honom.

¹⁰² Å. STAVENOW, Några anteckningar till Christofer Conrad Hungers verksamhet och den keramiska industrien i Sverige under 1700-talet, Sv. Nyttokonst 1926.

¹⁰³ Å. STAVENOW, En kunglig silverservis från Rokotiden, Nat. musei årsbok, årg. 7, 1925, sid. 107 ff.

- ¹⁰⁴ Räkenskaper till Fredrik I:s begravning. SA. nov.—dec. 1751.
- ¹⁰⁵ G. UPMARK, Guld- och Silversmeder i Sverige, Sthm 1925, fig. 27 och i Sv. Slöjdföreningens tidskr. 1909: 1, Begravnings-silfver. Samma modell användes vid Adolf Fredriks begravning. En av de till Fredrik I:s begravning utförda pokalerna finnes i den Cederlundska samlingen. Den är märkt H. B., vilket enl. Upmark hänsyftar på ärkebiskopen Henrik Benzelius.
- ¹⁰⁶ Broman, von Seth, Löwenhielm, von Nolcken.
- ¹⁰⁷ Manufaktur dep:s prot. 1739, ⁸/₅ RA.
- ¹⁰⁸ L. LOOSTRÖM a. a., Samf. S:t Eriks årsbok 1918, sid. 100.
- ¹⁰⁹ Inv. nr 617. Foto har vänligast ombesörjts av amanuens T. LENK.
- ¹¹⁰ Förf. ansluter sig här till MARTIN OLSSON, Riddarholmskyrkan, »Studier i 1600-talets begravningskonst», Sthm 1918, sid. 91 ff., och till S. WALLINS otryckta arbete *Pompa funebris*.
- ¹¹¹ Rådsprot. Inr. Civil 1741 ²⁵/₁₁. RA.
- ¹¹² Rådsprot. Inr. Civil. 26 jan. 1742. RA.
- ¹¹³ Se G. UPMARK, J. E. Rehns egenhändiga förteckning etc., Samf. S:t Eriks årsbok 1925, sid. 155.
- ¹¹⁴ »Wid Högst Sal. Hennes Kongl. Maj:ts Drottning Ulrica Eleonora Begravnings-act som sker uti Riddarholms kyrkan then 1 Decembris 1742 kommer följande at i akt tagas», Sthm u. å. (1742).
- ¹¹⁵ I rådet beslöts (prot. ²⁸/₄ 1743), att plåten skulle »hit öfwerskaffas och innan något aftryck deraf skiedt Stats Contoiret tillställas och under des inseende aftryckas, samt Kopparstycken sedan til et wisst lindrigt pris försälljas til des Statswärcet såmedelst åtminstone fädt berörde 3 000 Livres ersatta».
- ¹¹⁶ Rådsprot. Inr. Civil. ²⁴/₁₂ 1742. RA.
- ¹¹⁷ Enl. räkenskaper i RA, Kungl. Arkivet, Vol. 34.
- ¹¹⁸ Byggnadsstyrelsens arkiv. Se L. LOOSTRÖM, Johan Tobias Sergels föräldrahem, Samf. S:t Eriks årsbok 1918, sid. 89 ff.
- ¹¹⁹ Överintendentens skrivelser. RA.
- ¹²⁰ HENRIK SCHÜCK, Minne af C. R. Berch, Sv. Akademiens handl. från år 1886, del 28 (1916). Mottagandet är beskrivet i J. G. RÜDLING, Thet i Flor stående Stockholm etc., Sthm 1731.
- ¹²¹ Ceremonielet »Ordning, hwilken Efter thet Kongl. Barnets födelse och wid thes dop kommer at i acht tagas» var utarbetat och t. o. m. tryckt redan 1745.

BILAGOR

Hovintendentens instruktion.¹

»Kongl. May:ts Nådige Instruction hwarefter Dess
Håfintendent sig underdånigst har at rätta, gifwen
Stockholm d. 24 Nov: 1721.

- 1: Håf-Intendentens Ämbete består uti allmännt inseende öfwer alt det som till Kongl Håfwets heder ock Lustre tiäna kan, hwarom han i tid hos Öfwerste Marskalken sina påminnelser har att göra.
- 2: Angående meublerne uti de Kongl appartemens, så wäl som andre under Kongl Huset hörande rum, drager HåfIntendenten behörig omsorg, at de skickeligen handteras, reen-hållas ock i rätter tid wädras: hwarföre des ämbete åligger, at göra sig noga underrättad om Kongl Majts husgeråds kammars beskaffenhet, på det han wid hwarjehanda tillfällen må förut hafwa behörig kundskap om det som der finnes eller ock brister. Om hwilket alt husgerådsmästaren honom Inventarierne har at wisa och all tienlig underrättelse gifwa.
- 3: Enär Meubler til Kongl. Majts nya Slott eller eljest erfordras, så författar HåfIntendenten projecterne ock Desseinerne dertil; och enär en quantitet deraf betarfwas, reser han sielf ut de samma at utwälja och med behörig säkerhet at införskaffa.
- 4: Den öfwrige inre decorationen, jemte Sängar, Stohlar, Speglar, bord, LiusCronor och Liusarmar, hörer äfwenwäl under HåfIntendentens omsorg, så wäl enär de skola å nyo anskaffas, som då de wid hwarjehanda tilfällen komma at förändras; börandes han jemwäl tilse, at de wäl blifwa ansade.
- 5: Kongl Majts Liverie beträffande, så åligger äfwen wäl des Ämbete derom Öfwerste Marskalkens ordres at inhämta och sedan så at föranstalta, at det samma wäl blifwer giordt, warsammeligen burit, och enär någon sorg infaller at det samma, der det intet är förslitit uti Kongl Majts Kläde Kammare i medlertid förwaras, uti hwilket alt Kläde Kammar förwandten bör gå HåfIntendenten til handa, så wäl med Inventarier, som hwad eljest under des upsicht anförtrödt är.
- 6: Wid Solenne acter, ware sig Riksdagar, eller hwarjehanda Festiviteter, kommer HåfIntendentens beställning egenteligen uti följande at bero, nemligen i anledning af Kongl Majts egit nådige behag, eller ock Öfwerste Marskalkens godtfinnande så at föranstalta, det noga

¹ I Byggnadsstyrelsens arkiv. Avskrifter av Kungl. brev 1664—1849. Den finnes även i avskrift i Tessins dagbok Åkerö 1760 ⁶/₁₀, pag. 1522 och i SA.

i akt tages alt hwad Kongl Majts heder och anständighet i hwarje händelse enligast wara må, ware sig wid fröjde eller Sörje acter; så lagandes, at de dertil förordnade Rummen wäl blifwa zirade, Ställen tilböriligen beqwäme gjorde, på det all confusion och desordre må undwikas och Majjestäternas respect wid slika tilfällen ej må lida något mehn.

- 7: Wid Masquerader eller andre stora Festeiner tages altsammans likaledes i akt; ock enär utom det dagelige wanlige Kongl bordet någre solenne tractamenter ske skola, då föranstaltar HåfIntendenten om bordens skapnad, confitureernes ock fatens rangerande, jemte Skiänkar-nas ordonnerande, jemte befattandes sig vidare intet hwarken med Kiöken, Conditorien eller källaren.
- 8: Skulle någon Troupe Comedianter til ergetzlighet wid Kongl Majts Håf finnas nödig, då disponerar äfwenwäl HåfIntendenten om Rummets tilredelse, Theatrens inrättande, jemte de dertil behörige machiner, med mera slikt: hwilket äfwen wäl wid stora Balletter kommer af honom at bestridas.
- 9: Enär någon Festivitet uti Kongl Majts Lust- och Trägårdar eller Orangerier ske skall, så wäl som enär någon Sallon de verdure eller annan Feste champetre kommer at anställas, eller ock Födelse- eller Namnsdagar at celebreras, då tages ofwanberörde äfwenwäl i akt, så at alt tilböriligen och skickeligen föranstaltas.
- 10: För ofwan berörde orsakers skull gör han sig noga underrättad, af hwad man sig wid slika tilfällen förr har betient, och uti Kongl Majts arsenal förwaras, hwarest den Rust-mästaren, som det under händer hafwer, bör gifwa HåfIntendenten derom all nödig under-rättelse, och sina inventarier upwisa, på det man wid nödige tilfällen må kunna hafwa tilgång til hwad där tjänligt i förråd wara kan.
- 11: Enär något Gull eller Sölfwer arbete til presenter eller wid Kongl Håfwet kan behöfwas, då drager HåfIntendenten omsorg angående Faconen och at alt efter de approberade des-seiner må blifwa förfärdigat.
- 12: Enär Kongl. Wagner skola å nyo göras, då öfwerlägger han derom med Håf Stall Mäs-taren, och gifwer desseinerne dertil, så lagandes, at de ej blifwa mindre beqwäma, än zirlige arbetade.
- 13: Uti Öfwer Borg Rätten tager han säte, enär Constitutorialet, som af Öfwerste Marskalken efter wanligheten utsändes, honom utnåmbner, efter åldren i tiensten med kammarher-rarne.
För det öfrige warda härmed alle wederbörande anbefalte, at gå HåfIntendenten til-handa, uti alt hwad han til befordran af Kongl Majts tjenst af dem begärandes warder, så at han sin beställning wederböriligen må kunna förrätta. Actum ut Supra

FRIEDRICH

L: S:

Enligheten med originalet
betygar
Carl Fredr: Palmrot

H. Cedercreutz

Instruction för HofIntendenten.»

Carl Hårlemans friherrebrev.¹

»Wi FRIEDRICH p. p.

Giöre witterlit, at ehuruwål Dygden alstrar sin egen heder, den der i sig sielf så tillräckelig är, at utwärtens äreteckn icke äro nödige till att utsmycka des wärde, eller sättia den samma i större lius; Så hafwa likwål alla lofwärde Regenter låtit sig angelägit wara, att med särdeles nådeteckn ansee dem af deras undersåtare, hwilkas wälupöfwade besynnerliga Natursgåfwor samt på en sann dygd grundade berömlige förhållande wida öfwerträffat de öfrige till det almännas gagn och nytta arbetande medelmåttige Snillen. Ett sådant både till belöning och andras upmuntran tienande medel wele wi nu äfwen nyttia, då wi kaste wåre nådige ögon uppå wår Troman och Öfwer Intendent, oss älskelig, Edel och wälbördig CARL HÅRLEMAN, uti hwilkens berömwärde upförande wi altid funnit et särdeles behag och nöje; ty sedan han igenom Studier, isynnerhet uti mathematiquen lagt grunden till de wettenskaper som framdeles kunde tiena honom i des syftemål, har han icke spart någon kostnad, att igenom samfålte siu-årige resor, så som uti Tyska riket, Hålland, England, Frankrike och Italien upodla des naturlige ämne, at gagna det almänna. Och ehuruwål Civile architecturen med des delar, war hans egenteliga wettenskap, hwarutinnan han ock redan år 1725 uti Paris wist så utmärkt prof, at han erhöit den wid Kongl. Architecture acadamiën derstädes utdelt första prix, har dock hans widtsträckte begrep icke stadnat derwid, utan har han jemwål med lika flit och upmärksamhet giordt sig, uti så åtskillige länder, noga underkunnig om det märkwärdigaste af de till Police Œconomie, Finance och Commerce samt Stads och lands styrelse hörande nödige stycken. Ryktet om hans i så måtto förwärfwade besynnerlige skickelighet föranlät oss att igenom nu mera afledne RiksRådet Öfwerstemarskalcken och Academie Cantzleren Gr. Nicodemus Tessin år 1727 hemkalla honom ifrån Wenedig, till at under bem^{te} RiksRåd fullborda den då kort förut bewiljade nya Kongl. Slotts byggnaden. Han erhöit således et ymnigt tilfålle at närwarande ådaga lägga den utöfwade mogne erfarenhet, hwilken genast banade honom wägen till wår widare nådige åtanka: och mände Wi förthen-skull ej allenast kort efter hans hemkomst i början af år 1728, benåda honom med den då lediga Hof Intendents Sysslan, utan ock sedermera år 1741, uti Augusti månad förordna honom till Öfwer Intendent öfwer wåre Slått, hus och trågårdar. Under denne honom updragne ej mindre mödosamme än wichtige styrelsen wid nya Slotts och andre wåra byggnader, har han, såsom sielf ägande en berömlig kundskap i de ädlare wettenskaperne, låtit sig så högt om hiertat wara at upbringa fria konstors och handaslögder i riket, at det wida öfwer-gått wår förwäntan, i synnerhet af en man, hwars trågna Embetes sysslor icke synts wilja lemna rum till så särskilte ämnens granlaga och noga besörjande, och är Oss nogsam bekant, at denne hans sorgfällighet giordt en del af hans nöje, äfwen under den tjd, då han desse senare åren, till wårt fullkomlige nådige wälbehag förrättat åtskillige utländska resor uti Rikets angelägne wärf och ärender.

¹ Koncept i RA, Handl. rörande adeln. Friherrebrev 1732—1764.

Hwad insicht han för öfrigit äger uti Rikswårdande mål, samt huru han lemnat tillförlätelige prof af des mogne förstånd och orrygeliga njt för vår och Riksens sammanknippade wälgång och bästa, då han wid Riksdagarne warit brukad uti de hemligaste rådslag och Riksens angelägnaste förfatningar, hwilka i Secrete utskottet förefallit, derom witnar säkert Riksens Ständers till honom hyste besynnerliga förtroende då de wid denne Riksdag 2^{ne} ggr. hos Oss i underdånighet honom föreslagit till Riks-Råds Embetes beklädande.

Denne deras yttrade underdånige åstundan hafwa wi wäl så mycket häldre welat giöra tillfyllest, som wi af egen nådig böjelse önskat oss tilfälle at kunna lemna honom det största öfwertrygande känneteckn af vår ynnest och wälwilja, dock som han af sorgfällig njt, at ei för tidigt lemna de angelägne ärenders skiötzel och wård, som fordra des odelte waksamhet, en sådan nåd sig undanbedt, så hafwa wi för den gången ej welat undfälla honom i samma des underdånige anhållan, wäl wettande, det wärdigheten at besittia et af de högsta äreställen i Riket är icke mindre til skattande än wärklige besitningen deraf. Emedlertid och som wi i sielfwe wärcket wele betyga emot honom någon särdeles nåd till en rättwijs belöning för des redelige och trogne tienster. Så hafwe wi af egit Kongl. bewåg, honom och des efterkommande til hugnad i nåder welat förbättra des förre adelige Stånd med friherrlig dignitet och wärdighet, som wi ock härmed och i kraft af detta wårt öpne bref af Kongl. Makt och myndighet unne, skänke och gifwe ofwan^{de} Öfwerintendent Carl Härleman samt des tillkommande äkta lifs och bröst-arfwingar, så man- som Qwinkiön, Friherre-namn, wärde och rättigheter och til förbättring på des adelige wapen, (*En skiöld fördelt i 4 delar med en hiertskiöld mit uti, som innehåller des förre adelige stamwapn, i första fältet wisar sig et uprätt stående till wänster sig wändande rödt krönt lejon i Silfwerfält. I det andre en ifrån wänster flytande ström med en deri upåt stigande fisk. Det tredie fältet föreställer en silfwer sparre, följd af 3 gyllene stiernor 2. I i blått fält, och det 4de en silf(w)er uprättstående emot högre sidan wänd grip i rödt fält, såsom mödernets skiöldemärke. På wapnet äro 2^{ne} emot hwarannan wände krönte hielmar med en friherrlig Crona mit uti: på den första wisar sig ett till höger wändt upstigande Rödt Lejon och på det andra twenne guldwingar med andra fältets skiöldmärke tecknade, utur hwilken et krönt och til höger wändt rödt lejon upstiger. Skiöldhållarne äro tu gyllene sig utåt wändande retade lejon med under stående walspråk: Constantia et candore, aldeles som detta wapen med des egentelige färgor härhos afmålat finnes*) hwilket wapen han af de p. p.

Reliqua ad formam ordinariam. Den tolfte dagen i december månad år efter Christi börd Ettusend Sjuhundrade och på det fyrationdesiunde.»

A tergo »Stockh. d. 12 decemb. 1747. Friherrebref för ÖfwerIntendenten Carl Härleman.

FRIEDRICH

G. Boneauschiöld.»

Carl Hårlemans bouppteckning.¹

»År 1753 d. 10 martii och följande dagar hölts Laga uppteckning efter framledne Öfwer Intendenten, Ceremoniemästaren och Riddaren af Kongl. Nordstjerne orden Högwälborne Herr Baron Carl Hårleman uppå dess efterlemnade egendom. Hwarwid woro närwarande Änke Grefwinnan Högwälborna Fru Henrica Juliana von Liewen, och Sal. Öfwer Intendentens Syster Wälborna Fröken Johanna Hårleman, samt dess Systerdotter, Wälborna Fröken Christina Magdalena Raab, begge myndige; Hwarjemte efterstående goda Herrar och män woro tillkallade, och befants egendommen som följer.

<i>Contante Penningar</i>					
32 st. Duc. specie à 18 D.....	576	—			
27 ³ / ₄ kast pies	62	14			
1 Rd. specie	9	—			
i hwita Styfrar	10	4			
i Banco Transport Sedlar	17,969	8			
i Löspenningar	8	7	18,635	1	
<i>Säkre Fordringar</i>					
En Præsident: Gref Gyllenborgs reversse dat. d. 21 Dec. 1752	40,000	—			
En D:o Fru De geer och Ryttmästare Löflings dat. d. 24 Dec. 1752	12,000	—			
En D:o Guldsmeden Sauters 1752 d ⁿ 2 nov.....	8,000	—			
En D:o Rådman Kierrmans d ⁿ 27 Octobr: 1749	6,000	—			
En D:o af Baron Lenart Ribbing d ⁿ 15 Junii 1748.....	6,000	—			
En D:o af den samma dat. d ⁿ 25 Junii 1748.....	12,000	—			
En D:o af Herr Anders Plomgren dat. d. 10 nov. 1752..	12,000	—			
En D:o af Herr Claes Grill daterad d. 10 nov. 1750	13,000	—			
En D:o dat. d. 3 majj 1748	6,000	—			
En D:o af Herr Herman Pettersson d ⁿ 10 majj 1752	6,000	—			
En D:o af Öfwersten Adlerfelt d ⁿ 17 majj 1751	3,200	—			
En D:o af CammarH ⁿ Plan d. 12 Dec. 1749	2,000	—			
En D:o D:o af d. 23 Jan. 1749	2,000	—			
En D:o af CammarHerrn Hillebrand d. 19 Dec. 1749 ...	12,000	—	140,200	—	
Transport			158,835	1	

¹ Bouppteckningar. RA.

	Transport			158,835	1
En LottSedel i Trollhättan N:o 27.....	3,000	—			
En D:o i Ostindiska Skieppet Enigheten N:o 97.....	7,560	—			
D:o i Skieppet Hoppet N:o 97	5,040	—		15,600	—
Lön och nådåhret wid HofContoiret.....	6,433	16			
D:o wid Slotts Deputation	3,200	—		9,633	16
<i>Jouveler</i>					
1 p ^r Girandaler af Rosenstenar.	600	—			
1 fiäder af Brillanter	400	—			
1 D:o mindre	200	—			
1 liten ring d:o.....	60	—			
1 p:r armband med Elgklo	200	—			
1 större ring af brillanter	200	—			
1 Pärmband	300	—		1,960	—
<i>Guld</i>					
1 Guldosa af 50 Ducater à 12 D.	600	—			
1 D:o mindre emailleerad.....	300	—			
1 Perlemos dosa med Guldjaniere	180	—			
1 Porcelaines D:o med guldjaniere	72	—			
1 Etui med swart foder	120	—			
1 Corkskruf	60	—			
1 Penfoder	72	—			
Skrifpenna	60	—			
1 Logniette	50	—			
1 Guldkiäp 20 Duc. à 12 D.	240	—			
En liten Etui.....	72	—			
2 ^{ne} stycken Guldur	800	—			
1 litet Bläckhorn.....	36	—		2,662	—
<i>Silfwer</i>					
1 Skål med ett stort fat 266 lod à 3 D.	798	—			
1 D:o mindre 95 lod D:o	285	—			
6 st. fat 424 lod d:o	1,272	—			
1 Senapskanna med skied 33 à 3 D.	99	—			
1 Plat de menage 180 D:o	540	—			
Rakfat, Kanna och twäldosor 108 lod à 3 D ^r	324	—			
3 par Liusstakar 180 lod	540	—			
1 p:r D:o gamla 38.....	114	—			
1 p:r d:o tolfödige 36 à 2 D. 8	81	—			
Sässkål med fyrfat 98 lod à 3 D.	294	—			
liten bågare med lock 17 l.....	51	—			
Förläggarskied 14 l.....	42	—			
1 p:r Saltkar 26	78	—			
	Transport	4,518	—	188,690	17

		Transport	4,518	—	188,690	—
	1 större förläggarskied 24		72	—		
	Liussax och foder 24		72	—		
	Liten Liusstake 13		39	—		
	2 st. Silfwerwärjor		120	—		
	1 Doussin skiedar, gafflar och knifwar 200 lod		600	—		
	¹ / ₂ Dussin D:o D:o 106		318	—		
	1 The Kanna		96	—		
	1 Klocka hel liten		12	—	5,847	—
	<i>Teen</i>					
Efter särskilt härä författad förteckning	Uti åtskillige Persedlar uptages in alles till		600	—		
	Koppar D:o		500	—		
	Linkläder		900	—		
	Sängkläder		1,200	—		
	Metall och Messing		50	—		
	Jern Saker		50	—		
	Träsaker		100	—	3,400	—
	Bibliothequet uptages in alles til.....				1,200	—
	Porcelaine bestående af en stor Bord service, 8 Dossin talrickar och allehanda smätt				510	—
	<i>Meubler.</i>					
I Cabinetet	En stor Sopha af Bomuls lerfft		120	—		
	Tapeter ostindiska till Cabinettet		120	—		
	En Comode		60	—		
	En Spegel liten med förgyld ram		36	—		
	1 litet skrifbord med skärm		24	—		
	1 ur		200	—		
I SängCammaren	Beklädning af grönt damask		150	—		
	Grön Damask Säng		450	—		
	1 Spegel		72	—		
	1 D:o öfwer Spisen		36	—		
	1 Bureau med marmor skifwa		200	—		
	1 Doussin Ängelska Stohlar		60	—		
	1 Klocka		300	—		
	1 liten Studsare		40	—		
	1 Skiärm		36	—		
	4 st. Lius armar och twenne Stakar		50	—		
i förmaket	Grön Damask beklädning		90	—		
	17 Tableaus		600	—		
	1 Canapé och 6 Stolar		120	—		
	1 Bord med förgylt fot med marmor skifwa		150	—		
	1 Commode		90	—		
	1 pr Lius armar		20	—		
	Transport		3,024	—	199,647	17

	Transport	3,024	17	199,647	17
i Sahlen	{ 1 gl. Bureau med marmor skifwa	60	—		
	{ 1 gammalt wäggur	36	—		
	{ 8 st. gl. Stohlar	24	—		
	{ 2 ^{ne} Turska tapeter	72	—		
	1 Skåp med Biteau och Spegell	150	—		
	Waxduks tapeter	30	—		
	2 ^{ne} tables de nuits	18	—		
	18 st. Stolar	36	—		
	1 Ängelsk Spegel	36	—		
	1 Commode	24	—		
	Gamla waxduks tapeter i ett litet rum	20	—		
	1 Säng af lerft	6	—		
	1 Commode	24	—		
	1 Ängelsk Spegel	36	—		
	2 små Stohlar	3	—		
	1 Stiernsunds ur	18	—	3,617	—
	3 ^{ne} st. öfvertäckta wagnar	1,800	—		
	2 ^{ne} st. Slädar	60	—		
	2 ^{ne} st. Ridsadlar	100	—	1,960	—
	3 ^{ne} wagnshästar			360	—
	Summa D.			205,584	17
<i>Giälden</i>					
	Begrafnngen	3,712	12		
	Åtskillige Räkningar	3,762	22		
	Till Stiftet	655	—		
	Till Herr Clas Grill	2,500	—		
	Tienstefolkets innestående Löner	391	—		
	3 ^{ne} månader Hushåldning	3,000	—		
	Till afgifter wid Inventarii uprättande m. m.	900	—	14,921	2
	Behåldningen blifwer således			190,663	15
	Summa D ^r K ^{nt}			205,584	17

Sedan förestående inventarium således lagl. uprättadt blifwit, förrättades delningen emellan Änkefru Grefwinnan Högwälborna Fru Henrica Juliana von Liewen och Fröknearne wälborna Johanna El. Härleman och Christina Magdalena Raab, efter en apart under detta dato uprättad Afhandling. Stockholm dⁿ Apr. 1753.

H. J. Lieven

Johanna E. Härleman

Christina M. Raab

Såsom tillkallade gode män

Palmstierna

Liewen

Såsom tillkallade werderingsmän

Er. Sundberg

Jacob L. Arrhenius.»

KÄLLOR. LITTERATUR. REGISTER

KÄLLOR.

A. OTRYCKTA.

OFFENTLIGA SAMLINGAR.

Byggnadsnämndens arkiv, Stockholm.

Byggnadsritningar. Serien 1713—1800.

Fortifikationsarkivet, Stockholm [F. A.].

Byggnadsritningar (Fredrikshof, Kristianstad, Landskrona).

Jakobs kyrkas arkiv, Stockholm.

Kyrkorådsprotokoll.

Krigsarkivet, Stockholm.

Byggnadsritningar, relationsritningar och fästningsplaner (Helsingfors, Landskrona, Lovisa).

Kungl. Biblioteket, Stockholm [K. B.].

Handschriftssamlingen: S. 33. (Hårlemans traitée), S. 36, 37, 38, 1—2, (Königs samling).

Biographica. H.

Chr. Eichhorns saml. till svenska arkitekter.

Floding, P., Samling til Grefwarne Tessins och Friherre Carl Hårlemans Lefwerne.

Planschverkkssamlingen: Byggnadsritningar (2 portf.)

Vasabibliotekets ritningssamling. (Dep.)

Kungl. Byggnadsstyrelsen. Stockholm.

Byggnadsritningar (kyrkor och profanbyggnader).

Arkivet: D. Inkomna handlingar:

I. a) Kungl. brev 1697—1767.

b) Avskrifter av Kungl. brev 1664—1849.

II. Avgjorda mål, a: Före 1811.

Hovhållningen och de kungl. slotten.

Stockholms slott 1720—1752.

Slott och Kungsgårdar 1731—1804.

Profana byggnader i Stockholm 1720—1760.

Lunds Universitets Bibliotek, Lund.

De la Gardie'ska arkivet, (brev).

Nationalmuseum [N. M.].

Arkivet; Lovisa Ulrikas räkenskapsbok.

Handteckningssamlingen; Härlemanska och Tessinska samlingarna av arkitekturritningar. Eichhornska samlingen. Celsingska samlingen.

Riksarkivet, Stockholm [R. A.].

Biographica. H. 36.

Bouppteckningar, ingivna till Svea hovrätt 1753.

Danica, svenskar till C. F. von Höpken 1744—48 (brev).

Handl. rörande adeln. Friherrebrev 1732—64.

Hollandica, svenskar till Preis (brev).

Kungl. arkiv. Vol. 34.

Kungsgårdar och Kungsladugårdar.

Protokoll och Registratur:

Rådsprotokoll i inrikes civilärenden 1728—53.

Rådsprotokoll i krigsärenden 1728—53.

Riksregistraturet 1697.

Utrikes registraturet 1721.

Utrikesexpeditionens registratur 1744.

Inrikes Civilexpeditionens registratur 1741.

Manufakturdep:s protokoll 1739—53.

Riksdagshandlingar (Frihetstidens utskottshandlingar).

Sekreta utskottets protokoll 1742—43, 1746—47, 1751—52.

Statsdeputationens handlingar 1746—47, 1751—52.

Skrivelser till Kungl. Maj:t.

Överintendentens skrivelser 1736—67.

Överstemarkalksämhetets skrivelser.

Tessinska samlingen:

Brev till C. G. Tessin från Härleman (100 st.).

C. G. Tessins brevkoncept till Härleman.

Div. brev och handlingar.

Riksmarskalksämhetets arkiv, Stockholm.

Inkomna handlingar 1740—1741.

Rådhusarkivet, Stockholm.

Bouppteckningar.

Klara kyrkas arkiv (deposition). Kyrkorådsprotokoll och räkenskaper.

Slottsarkitektkontoret, Stockholm. [S. A. K.].

Byggnadsritningar rörande de kungliga slotten.

Slottsarkivet. Stockholm [S. A.].

Bouppteckningar ingivna till Kungl. Maj:ts övre Borgrätt, 1703—1742.

Handlingar ang. slottsbyggnadsarbetet 1729—38, del 4.
Handlingar ang. utländska konstnärer.
Hovstatskassaräkenskaper.
Hovkontorets brevböcker.
Kungl. brev och expeditioner 1697—1763.
Räkenskaper för konung Fredrik I:s och drottning Ulrika Eleonoras begravningar samt konung Adolf Fredriks kröning.
Slottsboken.
Slottsbyggnadsdeputationens protokoll 1727—55.
Slottsbyggnadsdeputationens konceptprotokoll 1728—54.
Slottsbyggnadsdeputationens skrivelser till Kungl. Maj:t.
Diverse räkenskaper för Drottningholms, Ulriksdals och Gripsholms slott. 1730—50-talen.

Stockholms stads arkiv och bibliotek. Stockholm.

Byggnadsritningar.
Mantalslängder.

Upsala landsarkiv, Upsala.

Byggnadsritningar.
Handlingar rörande Upsala slott och domkyrka.

Upsala universitets arkiv. Upsala.

Konsistorieprotokoll och memorial. 1740-talet.

Upsala Universitets Bibliotek, Upsala (U. U. B.).

Handschriftssaml. Avd. F. 363.
Handschriftsaml. Avd. X. 222.
Historiska planscher.
Topografiska planscher.

PRIVATA SAMLINGAR.

Barsebäck. Arkivet. Byggnadsritningar.

Bellinga. Hochschildska samlingen. Byggnadsritningar.

Bergshammar. Arkivet. Byggnadsritningar.

Eriksberg. Autografsamlingen.

Brev från Härleman till Tessin (41 st.).
Brev från Tessin till Härleman (19 st.).

Fullerö. Arkivet. Byggnadsritningar.

Åkerö. Arkivet. Byggnadsritningar.

Räkenskaper rörande Åkerö.
C. G. Tessins dagbok.

Övedskloster. Arkivet. Byggnadsritningar.

- AHLENIUS, K., och KEMPE, A., Sverige. Geografisk topografisk statistisk beskrivning I—V. Stockholm. 1908—24.
- ARNHEIM, F., Luise Ulrike, die schwedische Schwester Friedrichs des Grossen. Ungedruckte Briefe I, II. Gotha 1909, 1910.
- BACKMAN, H., En historisk beskrifning öfver Stapel-Staden Helsingfors. Disp. Aboënses, præs. J. Bilmark. Åbo 1776.
- BAGGE, J. F., Beskrifning om Upstaden Örebro. Stockholm 1785.
- BARFOD, J. C., Märkvärdigheter rörande skånska adeln. Stockholm 1847.
- Betänkande angående omorganisation och lönereglering av överintendentsämbetet etc. Stockholm 1915.
- Biographiskt Lexicon öfver Namnkunnige svenske män. Bd 6. Upsala 1840.
- BLONDEL, F., Cours d'architecture, enseigné dans l'Académie royale d'architecture. I—V. Paris 1675—83.
- BLONDEL, J. F., Architecture françoise etc. I—IV. Paris 1752—56.
- , Discours sur la manière d'étudier l'architecture etc. Paris 1747.
- , Discours sur la nécessité de l'étude de l'architecture. Paris 1754.
- , Traité d'architecture dans le goût moderne (De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général). I, II. Paris 1737—38.
- BOFFRAND, G., Livre d'architecture. Paris 1745.
- Bref och skrivelser af och till Carl von Linné. Utg. af Uppsala Universitet genom TH. M. FRIES m. fl. Uppsala.
- BRISEUX, C. E., L'Art de bâtir des Maisons de Campagne. Paris 1743.
- BRUNIUS, C. G., Historisk och arkitektonisk beskrifning om Lunds domkyrka. Lund 1854.
- , Konstanteckningar under en resa år 1849. Lund 1857.
- BUSSER, J. B., Utkast till Beskrifning om Upsala. I, II. Upsala 1773, 1769.
- CHAMBERS, W., Designs of chinese buildings, etc. London 1757.
- CORDEMOY, DE., Nouveau traité de toute l'architecture. Paris 1714.
- CRONSTEDT, C. J., Tal om Sten-Hus Byggnad. K. Vetenskapsakademiens handl. 1741.
- DAVILER, A. CH., Cours d'Architecture. 1 uppl. Paris 1691.
- EKMAN, S. E., Wärmeland (Beskrivning). Upsala 1765.
- ELERS, J., Stockholm I—IV. Stockholm 1800, 1801.
- FORSIUS, H., Historisk och æconomisk Beskrifning öfwer Stapel-Staden Helsingfors. Disp. Aboënses præs. Pehr Kalm. Åbo 1757.
- GILLBERG, J.-L., Beskrifning öfver Christianstads län. Lund 1767.
- , Beskrifning öfver Malmö Hus Lähn. Lund 1765.
- GRAU, O., Beskrifning öfver Wästmanland etc. Wästerås 1754.
- Hotels (Les) vieux de Paris. Sér. 1—12. Paris 1908—20.
- HÜLPHERS, A. ÅSON, Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland. IV. Westerås 1780.
- , Dagbok öfver en resa igenom de, under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande Lähn och Dalarne år 1757. Westerås 1762.
- HÅRLEMAN, C., Dag-bok öfver en ifrån Stockholm igenom åtskillige Rikets Landskaper gjord Resa, år 1749. Stockholm 1749.
- , Bref til Presidenten, Grefwe C. F. Piper om en Resa igenom åtskillige Rikets provinser år 1750. Stockholm 1751.
- , —, år 1752. Utg. av H. H. Liewen. Stockholm 1753.
- , Tankar i anledning af utländska resor. Stockholm 1746.

- JOMBERT, C., *Architecture moderne*. Paris 1728—29.
 Jubileumsutställningen i Göteborg 1923, *Internationella stadsbyggnadsutställningens katalog*.
 KLINGSPOR, C. A. och SCHLEGEL, B., *Uplands herregårdar*. Stockholm 1881.
 KÖNIG, C. H., *Inledning till mekaniken och Bygningskonsten*. Stockholm 1752.
 LAUGIER, abbé, *Essai sur l'architecture*. Paris 1753.
 LEMMONIER, H., *Procès-Verbaux de l'Académie royale d'architecture 1671—1793, publiées pour la société de l'histoire de l'art français*. Tome IV, 1712—26. Paris 1915.
 LINDSKOG, P. E., *Försök till en kort beskrifning om Skara stift*. I—V. Skara 1812—16.
 LINNÉ, C. VON, *Carl Linnæi Skånska resa*. Stockholm 1751. Utg. av J. SAHLGREN (1920).
 LJUNGMAN, C. F., *En kort Beskrifning om Gripsholms Slott*. Stockholm 1755.
 LUNDSTRÖM, J., *Söderfors ankarbruks historia*. Upsala 1791.
 MEISSONNIER, J. A., *Œuvre de. Première partie exécutée sous la conduite de l'auteur*. Paris u. å.
 MONTAIGLON, A. DE, *Procès-Verbaux de l'Académie royale de peinture et de sculpture 1648—1793*. Paris 1875—92.
 NEUFFORGE, J. FR. DE, *Recueil Elémentaire d'Architecture*. Vol. I—VIII. Paris 1757—78.
 OPPENORT, G. M., *De différents morceaux à l'usage de tous ceux qui s'appliquent aux beaux arts*. Paris u. å.
 PERRAULT, C., *Ordonnance de cinq especes de colonnes*. Paris 1683.
 REHN, J. E., »Plans et élévations des batimens de Suède». Gravyrverk u. å.
 ROGBERG, S., *Historisk Beskrifning om Småland*. Carlskrona 1770.
 SALVIUS, L., *Beskrifning öfwer Sveriget*. Tome I. Upland. Stockholm 1741.
 SILFVERSTOLPE, C., *Sveriges Ridderskaps och adels Riksdagsprotokoll 1740—41*. Stockholm 1890.
 SIRÉN, O., *Nic. Tessin d. y:s studieresor*. Stockholm 1914.
 TESSIN, C. G., *En gammal mans Bref til en ung Prints*. I—II. Stockholm 1756.
 —, *Fullständig samling af hans arbeten i Svenska Stenstylen*. Upsala 1771.
 —, *Äre-Minne öfver C. Hårleman*. K. Vetenskapsakademiens handl. 1753.
 Tessin och Tessiniana. Stockholm 1819.
 WIJNBLAD, C., *Ritningar på fyratio Wåningshus af Sten och trettio af Träd etc.* Stockholm 1755.
 —, *Ytterligare Tilökning af Ritningar på Wåningshus etc.* Stockholm 1756.
 WITTINGH, F. L., *St. Jacobs Minne*. Stockholm 1771.

LITTERATUR.

- AHNLUND, N., *Sundsvalls historia*. II. Sundsvall 1921.
 AREEN, E. E., *Uppsala universitetsbiblioteks byggnadshistoria*. I. 1620—1809. Uppsala 1925.
 ARNHEIM, F., *Lovisa Ulrikas Drottningholm*. Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen år 1904.
 BÄCKSTRÖM, A., *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814*. Stockholm 1923.
 BIAIS, E., *Les Pineau, 1652—1886*. Publié par la société des Bibliophiles français. Paris 1892.
 BRIÈRE, G., *Le chateau de Versailles*. Architecture et décoration. 1—2. Paris u. å.
 BRIGGS, M. S., *Barock-Architektur*. Berlin 1914.
 BRINCKMANN, A. E., *Baukunst des 17. und 18. Jahrhunderts in den romanischen Ländern*. Berlin 1915—16. (Handbuch der Kunstwissenschaft.)
 —, *Platz und Monument*. Berlin 1908.
 BRING, S. E., *Trollhätte kanals historia till 1844*. (Trollhättan, dess kanal och kraftverk.) Stockholm 1911.

- BÅÅTH, L. M., Hälsingborgs historia. I. Hälsingborg 1925.
- BÖTTIGER, J., Hedvig Eleonoras Drottningholm. 2 uppl. Stockholm 1897.
- , Svenska Statens samling af Väfda Tapeter. II. Stockholm 1895.
- CASSIRER, K., Die ästhetischen Hauptbegriffe der französischen Architektur-Theoretiker von 1650—1780. Diss. Berlin 1909.
- CARLQUIST, G., Lundagårds have. Lustgården 1922.
- CURMAN, S., Artikeln Adelcrantz, i Svenskt Biografiskt Lexikon.
- , Den gustavianska tidens och 1800-talets byggnadskonst. (Svensk Konsthistoria.) Stockholm 1913.
- DAHL, J., Fredrikshof. (Svensk arkitektur, utg. av Arkitekturminnesföreningen. Bd II, h. 1.) Stockholm 1915.
- DAHLSTRÖM, S., Anteckningar om militära boställen. Tidskr. »Hembygden» 1914. Helsingfors 1914.
- DESHAIRS, L., Bordeaux, Architecture et décoration au 18e siècle. Paris 1907.
- , Le château de Bercy. Architecture et décoration. Paris [1911].
- , Nicolas et Dominique Pineau (Dessins originaux des maîtres décorateurs). Paris u. å.
- DILKE, LADY, French architects and sculptors of the XVIII century. London 1900.
- FAVIER, P., L'architecture et la décoration aux Palais de Versailles et des Trianons. Paris 1900.
- FEHR, I., Strängnäs, det forna och nuvarande. 2. uppl. Strängnäs 1920.
- FELS, COMTE DE, Ange-Jacques Gabriel. Paris 1912.
- FERLIN, P. R., Stockholms stad. II. Stockholm 1858.
- FLODMARK, J., Bollhusen och lejonkulan. Stockholm 1897.
- FOLCKER, E. G., Från Stockholmslivet i Kung Fredriks tid. Samf. S:t Eriks årsbok 1927.
- Fredrik 1:s tid... i Nordiska muséet. Red. av S. WALLIN. Stockholm 1924.
- FRYXELL, A., Berättelser ur svenska historien. Bd 37, 38. Stockholm 1868.
- Gamla Svenska Städer, samlingsverk utg. av Svenska Teknologförs afdelning för husbyggnadskonst. H. 1—8.
- GERLAND, O., Paul, Charles und Simon Louis Du Ry. Eine Künstlerfamilie der Barockzeit. Stuttgart 1895.
- GEYMÜLLER, H. BARON VON, Die Baukunst der Renaissance in Frankreich. Stuttgart 1898. (Handbuch d. Architektur. Bd 6.)
- GRANDINSON, K. G., Örebro slott. (Meddelanden från Nerikes Fornminnesförening 1901.)
- GUIFFREY, J., André le Nostre (Les grands Artistes). Paris u. å.
- GURLITT, C., Geschichte des Barockstiles, des Rococo und des Classicismus etc. Stuttgart 1888. (Geschichte d. neueren Baukunst. Bd. V.)
- GÖTHE, G., J. T. Sergels skulpturverk. Stockholm 1921.
- , Nationalmusei tafvelsamling. Stockholm 1887.
- HAHR, A., Arkitekturens historia. Stockholm 1902.
- , Arkitekturen under Gustaf Vasa och hans söner. (Svensk Konsthistoria.) Stockholm 1913.
- , De svenska kungliga lustslotten. Stockholm 1899, 1900.
- , Gimo slottsanläggning. Uplands fornminnesförs tidskr. Bd 10. (1925—26.)
- , Läckö slott och andra De la Gardieska monumentalbyggnader i Västergötland. Göteborg 1923.
- , Följ. uppsatser i Svenska slott och herresäten. Barsebäck, Hedensberg, Trolleholm, Upsala.
- HAZELIUS, F., Byggnadskultur i Landskrona under 1700-talet. (Skånska gårdar och hus.) Skånska föreningens för byggnadskultur årspublikation 1924—1925.
- HEMPEL, E., Francesco Borromini. Wien 1924.

- HENSCHEN, I., Svenska sidenvävnader från 1700-talet. Svenska Slöjdförns tidskr. 1921.
- HILDEBRAND, H., Skara domkyrka. Stockholm 1894.
- HOFRÉN, M., Kalmar läns herrgårdar. Rig 1926.
- JACOBSSON, E. A., Det nya slottet, Stockholms kyrkor. I *Stockholm* 1897, utg. av E. W. DAHLGREN.
- JACOBSSON, ESTHER, En kvinnlig politiker under frihetstiden. Stockh. Tidn. 1926, 27/6.
- JOSEPHSON, R., Borgarhus i Gamla Stockholm. I. Stockholm och Uppsala 1916.
- , Hur Rom byggdes under renässans och barock. Stockholm 1926.
- , Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill åt 1800. Uppsala 1918. (Citeras Stadsbyggnadskonst.)
- , Svensk adertonhundredtalsarkitektur. Tekn. tidskr. Arkitektur 1922.
- , Tessin i Danmark. Stockholm 1924.
- , Tessins slottsomgivning. Stockholm 1925.
- JUSTI, C., Winckelmann i Italien. Leipzig 1872.
- Jönköpings historia. IV. Jönköping 1921.
- LAGERBERG, C., Göteborgs museum. Festskrift. Göteborg 1896.
- LEIJONHUFVUD, S., Omkring Carl Gustaf Tessin. I, II. Stockholm 1917, 1918.
- LEMONNIER, H., Cinquante Années de l'académie d'architecture (1671—1721). »Journal de Savants», oct. 1915.
- , Cinquante Années de l'Académie royale d'architecture 1671—1793.
- , L'architecture française dans la seconde moitié du XVIIe siècle. (A. Michel Histoire de l'art, VI: 2.)
- , L'architecture en France pendant la première moitié du XVIIe siècle. (A. Michel, a. a. VI: 1.)
- , L'architecture en France dans la première moitié du XVIIIe siècle. (A. Michel, a. a. VII: 1.)
- , L'art français au temps de Louis XIV. Paris 1911.
- , Le premier Concours de médailles à l'Académie royale d'architecture. (Cronique des arts 1913.)
- LESPINASSE, P., L'art français et la Suède de 1637 à 1816. Paris 1913.
- LINDBLOM, A., Fransk barock- och rokokoskulptur i Sverige. Uppsala 1923.
- , Rikssalen å Stockholms slott. Samf. St. Eriks årsbok 1924, (citeras Rikssalen.)
- , Jacques-Philippe Bouchardon och de franska bildhuggarna vid Stockholms slott under rokokotiden. Uppsala 1924. (Citeras Bouchardon.)
- , Rokokoinredningar å Stockholms slott och deras mästare. Sv. Nyttokonst 1924, (citeras Rokokoinredningar.)
- , Rokokons uppkomst. Ord och Bild 1924.
- , Stockholms slott genom seklerna. Uppsala 1925.
- , Karl Gustaf Tessin, de fria konsternas befrämjare. Nationalmusei årsbok 1926.
- LOOSTRÖM, L., Den svenska konstakademien, 1735—1835. Stockholm 1887.
- , Johan Tobias Sergels föräldrahem. Samf. St. Eriks årsbok 1918.
- , Konstväfvarne på Stockholms slott under 1700-talet. Bihang till Meddelande från Nat. Mus. n:r 6. Stockholm 1886.
- , Kungl. Akademiens för de fria konsterna samlingar. Stockholm 1913—15.
- , Slottsbyggnaderna på Svartsjö. Tidskr. f. konstvetenskap 1916.
- LOVÉN, N. E., Landskrona under svenska tiden 1658—1908. Landskrona 1908.
- MALMESTRÖM, E., Carl von Linnés religiösa åskådning. Uppsala 1925.
- MOSELIUS, C. D., Ett av Sveriges vackraste rum, Lovisa Ulrikas bibliotek på Drottningholm. Bonniers Veckotidn:s julnummer 1924.

- MOSELIUS, C., Fransk sjuttonhundratalsarkitektur. Byggmästaren 1924.
- , Louis Masreliez med en inledning om Adrien och Jean Baptiste Masreliez' verksamhet på Stockholms slott. Stockholm 1923.
- MUNCK AF ROSENSCHÖLD, TH., Landskrona kyrka och dess arkitekter. Landskrona-Posten 1925, ¹⁸/₉.
- MUNTHE, G., Christian Precht och hans mönsterritningar till porslin och silver. Svensk Nyttokonst 1926.
- , Katalog över äldre svenska teckningar till rumsinredning och konstslöjd. Göteborg 1924.
- , Svensk konstslöjd under 1700-talet. Stockholm 1926.
- NOLHAC, P. DE, Versailles sous Louis XV.
- , La chapelle royale de Versailles. Versailles 1911—14.
- NORDSTRÖM, TH. och DAHLANDER, M., Örebro slotts byggnadshistoria. Örebro 1908.
- NYBLÖM, C. R., Minne af öfverintendenten friherre Carl Fredrik Adelcrantz. (Svenska Akademiens handlingar, V.) Stockholm 1891.
- OLSSON, M., Karl XII:s sarkofag i Riddarholmskyrkan. Svensk Tidskr. 1916.
- , Nic. Tessin d. ä:s finska kyrka på Helgeandsholmen och dess konsthistoriska ställning. Rtg, 1926.
- , Riddarholmskyrkan. Stockholm 1918.
- , Uppländska klockstaplar. Svenska Turistförens årsskrift 1915.
- OLSSON, P. A., Skånska herreborgar. Lund 1922.
- PLANTING-GYLLENBÅGA, G. H. W., och ÅKERHIEM, E. Svenska Gods och Gårdar. I, II. Stockholm 1923—24.
- POPP, H., Die Architektur der Barock- und Rokokozeit in Deutschland und der Schweiz. (Bauformen-Bibliothek Bd VII.) Stuttgart 1913.
- RICCI, C., Baukunst und dekorative Plastik der Hoch- und Spätrenaissance in Italien. (Bauformen-Bibliothek, Band 15.)
- RIDDERSTAD, A., Östergötland I. Stockholm 1914.
- RINGBORG, E., Till Norrköpingskrönikan IV. Norrköping 1921.
- ROMDAHL, A. L., Gammal konst. Stockholm 1916.
- , Följ. uppsatser i Svenska slott och herresäten: Brokind, Löfstad.
- ROMDAHL, A. L., och ROOSVAL, J., Svensk Konsthistoria. Stockholm 1913.
- ROSEROT, A., Edme Bouchardon. Paris 1910.
- SANDER, F., Nationalmuseum. Bidrag till taflegalleriets historia I. 2 uppl. Stockholm 1878.
- SCHMAROW, A., Barock und Rokoko. Leipzig 1897.
- SCHUMANN, P., Barock und rococo. (Beiträge zur Kunstgeschichte. Neue Folge I.) Leipzig 1885.
- SCHÜCK, H., Minne af C. R. Berch. (Svenska Akademiens handl. från år 1886, del 28.) Stockholm 1916.
- SERNANDER, R., Hårleman och Linnæi herbationes upsalienses. Svenska Linné-Sällskapets årsskrift. Årg. IX. 1926.
- SILFVERSTOLPE, G. M., Riddarhusets byggnadshistoria. (Sveriges Riddarhus utg. av C. Hallendorf.) Stockholm 1926.
- , Stockholms slott. Vägledning. Stockholm 1924.
- , Strömsholm. (Svensk arkitektur, utg. av Arkitekturminnesföreningen. Bd. III.) Stockholm 1921—22.
- SIRÉN, O., Dessins et Tableaux de la renaissance italienne dans les collections de Suède. Stockholm 1902.
- , Gamla Stockholms hus af Nic. Tessin d. ä. och några samtida byggnader. I—II. Stockholm 1912—1913.

- SIRÉN, O., P. Hilleström d. ä. Stockholm 1900.
- SJÖBERG, A., Följ. uppsatser i Svenska slott och herresäten: Granhammar, Segersjö, Åkerö.
- SJÖBLOM, A., Nyklassicismen och dess representanter i Nationalmuseum. Nationalmusei årsbok 1924.
- SJÖGREN, A., Drottninggatan genom tiderna. Uppsala och Stockholm 1923.
- , Stenskär-Strömsborg. Samf. S:t Eriks årsbok 1926.
- STAVENOW, L., Frihetstiden, dess epoker och kulturlif. 2 uppl. Göteborg 1907.
- , Frihetstiden. Sveriges historia till våra dagar, del IX. Stockholm 1922.
- STAVENOW, Å., En arkitekttävlan i Stockholm 1736. Samf. S:t Eriks årsbok 1926.
- , En kunglig silverservis från Rokokotiden. Nationalmusei årsbok 1925. Stockholm 1926.
- , Johan Hårleman. En trädgårdsarkitekt under stormaktstiden. Tidskr. för Konstvetenskap. Årg. VIII. 1923—1924.
- , Några anteckningar till Christofer Conrad Hungers verksamhet och den keramiska industrien i Sverige under 1700-talet. Svensk Nyttokonst 1926.
- , Sjuttonhundralets Upsala. Ett bidrag till stadens byggnadshistoria under frihetstiden. Upplands fornminnesförenings tidskr. Bd IX. Upsala 1923. Även utg. separat.
- , Svindersvik, Ett sommarnöje från frihetstidens Stockholm. Bonniers Veckotidning 1925, nr 49.
- STRÖMBOM, S., Lorens Pasch d. y. Stockholm 1915.
- Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början, utg. av A. ROOSVAL. Stockholm 1908—14. D:o. Ny följd. Stockholm 1918—24.
- Sveriges Städer, nu och fordom, I—V utg. av A. ROOSVAL. Stockholm 1913—25.
- THORDEMAN, B., Hörningsholms byggnadshistoria. Tidskr. f. Konstvetenskap 1921.
- UPMARK, D. Y., G., Begravningsilver. Svenska Slöjdförns tidskrift 1909.
- , Byggnadskonsten under det Karolinska tidehvarvet. (Svensk Konsthistoria.) Stockholm 1913.
- , Guld- och Silversmeder i Sverige. Stockholm 1925.
- , J. E. Rehns egenhändiga förteckning etc. Samf. S:t Eriks årsbok 1925.
- , Följ. uppsatser i Svenska slott och herresäten: Harg, Julita, Sätuna, Ångsö, Övedskloster.
- , Sätuna, en uppländsk herrgård. Svenska turistförns årsskr. 1915.
- UPMARK D. Å., G., Svensk byggnadskonst 1530—1760. Stockholm 1904.
- WACKERNAGEL, M., Die Baukunst des 17. und 18. Jahrhunderts in den germanischen Ländern. Berlin 1915—21. (Handbuch der Kunstwissenschaft.)
- WADSJÖ, H., Sätuna. (Svensk arkitektur utg. av Arkitekturminnesföreningen, Bd II.) Stockholm 1915.
- WARBURG, K., Hedlinger. Ett bidrag till Frihetstidens konsthistoria. Göteborg 1890.
- WOLLIN, N. G., Drottningholms lustträdgård och park. Stockholm 1927.
- , Karl XII:s torg. Samf. S:t Eriks årsbok 1925.
- , Kungsträdgården i Stockholm. Samf. S:t Eriks årsbok, 1923—1924.
- , Ulriksdal, En historisk översikt över trädgårdsanläggningarna. Lustgården 1925.
- WRANGEL, F. U., De kongl. svenska riddareordnarna. Stockholm 1899.
- , Stockholmiana. I—VI. 2 uppl. Stockholm 1912.
- , Tullgarn. Stockholm 1888.
- ZIELER, O., Potsdam, ein Stadtbild des 18. Jahrhunderts. Bd I. Berlin 1913.
- ÅKERHJELM, E., Fogelvik, i Svenska slott och herresäten.

ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING.

- Fig. 1. J. Hardouin-Mansard, La petite Écurie i Versailles. Gravyr i K. B.
 » 2. G. M. Oppenord, Förslag till västfasad för S. Sulpice. N. M.
 » 3. Hôtel de Ville i Rennes. Uppfört 1734 efter ritningar av J. Gabriel. Foto.
 » 4. Planlösningar av C. E. Briseux. L'art de bâtir. Pl. 27.
 » 5. C. E. Briseux, Förslag till trädgårdsfasad. L'art de bâtir. Pl. 72.
 » 6. G. M. Oppenord. Förslag till rumsinredning. N. M.
 » 7. Johan Hårleman, Oljemålning av Martin Meytens d. ä. Gripsholm.
 » 8. Dörröverstycke i Versailles' slottskapell. Efter Pierre de Nolhac.
 » 9. C. Hårleman, Studier från Rom. Ur skissboken. N. M.
 » 10. Fontana di Trevi, Rom. Tuschlavyr av C. Hårleman. N. M.
 » 11. C. Hårleman(?), Ornamentstudie från Paris. Teckning i rödkrita. N. M.
 » 12. —, Nedre galleriet i Stockholms slott. Ritning till fönsterväggen. S. A. K.
 » 13. Ritning till dörröverstycke i östra drabantsalen (nuv. Vita havet) i Stockholms slott.
 Tuschlavyr av okänd konstnär. Fullerö.
 » 14. Dörröverstycke, ursprungligen från östra drabantsalen i Stockholms slott.
 » 15. C. Hårleman, Förslag till väggdekorer i Rikssalen. S. A. K.
 » 16. —, Altaret och östra väggens dekorer i Slottskyrkan. S. A. K.
 » 17. C. Hårleman, Orgeln och västra väggens dekorer i Slottskyrkan. S. A. K.
 » 18. Detalj från Slottskyrkan. Foto.
 » 19. C. Hårleman, Skiss till Slottskyrkans dörrar. Bellinga.
 » 20. — (efter Tessin), Södra valvet i Stockholms slott. Bellinga.
 » 21. Versailles. Detalj av Cabinet de la Pendule. Foto Giraudon.
 » 22. Detalj av Prins Gustafs sängkammare. Stockholms slott. Foto.
 » 23. C. Hårleman, Förslag till dekorer av tvenne väggar i Prins Gustafs audiensrum.
 Byggnadsstyrelsen.
 » 24. Prins Gustafs audiensrum. Stockholms slott. Foto.
 » 25. Ritning till dörröverstycke i Nordstjärneordens sal. Stockholms slott. Tuschlavyr
 av okänd hand. Fullerö.
 » 26. C. Hårleman. Ritning till serafimerordens kraschan och tecken. N. M.
 » 27. Carl Hårleman, mezzotint av J. J. Haid efter målning av O. Arenuis.
 » 28. J. E. Rehn, Förslag till epitafium över Hårleman. N. M.
 » 29. —, Förslag till epitafium över Hårleman. U. U. B.
 » 30. C. Hårleman, Ritning till Västerås slott. Upsala landsarkiv.
 » 31. —, Ritning till Gävle slott. Byggnadsstyrelsen.
 » 32. —, Förslag till plan av Upsala slott med trädgård. U. U. B.

- Fig. 33. —, Ritning till den projekterade norra flygeln å Upsala slott. Fasad mot väster. Byggnadsstyrelsen.
- » 34. —, Förslag till restaurering av Örebro slott. Byggnadsstyrelsen.
- » 35. —, Förslag till restaurering av Örebro slott. Byggnadsstyrelsen.
- » 36. —, Plan av Örebro slott med förslag till rumsgropper. Byggnadsstyrelsen.
- » 37. —, Plan av Åbo slott, »det nya slottet», med förslag till rumsgropper. Byggnadsstyrelsen.
- » 38. —, Stallet vid Karlbergs slott. K. B.
- » 39. —, Plan av Ekolsunds slott. N. M.
- » 40. —, Förslag till nybyggnad av Ekolsunds slott. N. M.
- » 41. —, »Drottningens Cabinét på Ulricksdahl.» Byggnadsstyrelsen.
- » 42. —, Ritning till stallet vid Ulricksdals slott. N. M.
- » 43. —, Ritning till Ulricksdals slottsträdgård. Vasabibl. K. B.
- » 44. —, Förslag till ordnande av entrén till Ulricksdals slott. Byggnadsstyrelsen.
- » 45. —, Ritning till nordvästra flygeln. Drottningholms slott. N. M.
- » 46. —, Ritning till västra väggen i Ehrenstrahlska salongen. Drottningholm. N. M.
- » 47. —, Ritning till norra kortväggen i Drottningholms bibliotek. K. B.
- » 48. J. E. Rehn, Ritning till norra kortväggen i Drottningholms bibliotek. Bellinga.
- » 49. Drottningholm. Interiör av biblioteket. Foto.
- » 50. J. F. de Neufforges. Väggedekoration i biblioteksrum. Ur »Recueil Elémentaire d'Architecture».
- » 51. C. Fr. Adelcrantz. Plan av Drottningholms slott år 1752. Byggnadsstyrelsen.
- » 52. C. Hårleman, Ritning till fönstervägg i »konungens sovrums». Drottningholms slott. S. A. K.
- » 53. —, Ritningar till »konungens sovrums». Drottningholms slott. Byggnadsstyrelsen.
- » 54. —, Förslag till naturaliekabinettet å Drottningholm. Bellinga.
- » 55. —, Ritning till Prins Gustafs audiensrum. Drottningholm slott. N. M.
- » 56. —, Förslag till rumsinredning å Drottningholms slott. Sannolikt i Prins Gustafs våning. N. M.
- » 57. —, Ritning till sjöflygel vid Drottningholm. Byggnadsstyrelsen.
- » 58. —, Förslag till stall vid Drottningholm. N. M.
- » 59. Det gamla Fredrikshof. Uppmättningsritning. F. A.
- » 60. C. Fr. Adelcrantz, Projekt till Fredrikshofs slott. F. A.
- » 61. C. Hårleman, Plan av Svartsjö slott med flyglar och parterr. S. A.
- » 62. —, Ritning till Svartsjö slott. Gårdsfasad. S. A.
- » 63. —, Ritning till Svartsjö slott. Trädgårdsfasad. S. A.
- » 64. —, Ritning till Svartsjö slottsträdgård. Byggnadsstyrelsen.
- » 65. —, Förslag till flygelbyggnad vid Svartsjö slott. Byggnadsstyrelsen.
- » 66. C. Fr. Adelcrantz, Ritning till tillbyggnad av Svartsjö slott. S. A.
- » 67. Svartsjö slott. Gårdsfasad. Foto förf.
- » 68. C. Hårleman, Förslag till kungsgården Kungsör. Byggnadsstyrelsen.
- » 69. —, Förslag till kungsgården Flyinge. Byggnadsstyrelsen.
- » 70. —, Slottsprojekt. N. M.
- » 71. Palazzo Madama i Turin. Foto.
- » 72. C. Hårleman, Slottsprojekt. N. M.
- » 73. —, Slottsprojekt. N. M.
- » 74. —, Slottsprojekt. N. M. Plan till föregående.
- » 75. Svindersvik. Gårdsfasad. Foto förf.

- Fig. 76. C. Hårleman, Förslag till corps de logis vid Fogelvik. Trädgårdsfasad. K. B.
- » 77. —, Förslag till corps de logis vid Fogelvik. Plan till föregående. Fullerö.
- » 78. —, Förslag till corps de logis vid Fogelvik. Gårdsfasad. K. B.
- » 79. —, Övedskloster, ritning till trädgårdsfasad. Övedsklosters gårdsarkiv.
- » 80. —, Övedskloster, ritning till borggårdsfasad. Övedsklosters gårdsarkiv.
- » 81. —, Förslag till Åkerö. N. M.
- » 82. —, Ritning till Åkerö. Fasad åt sjösidan. Åkerö gårdsarkiv.
- » 83. —, Åkerö. Trädgårdsfasad. Foto förf.
- » 84. —, Fasad och plan till okänd herrgårdsbyggnad. N. M.
- » 85. Sätuna. Gårdsfasad. Foto förf.
- » 86. C. Hårleman, Förslag till ombyggnad och planering av Barsebäck. Barsebäcks gårdsarkiv.
- » 87. —, Fasaden av det fastställda landshövdingeresidenset. Byggnadsstyrelsen.
- » 88. —, Planen av det fastställda landshövdingeresidenset. Byggnadsstyrelsen.
- » 89. —, Landshövdingeresidenset i Växjö. Gravyr av J. E. Rehn.
- » 90. —, Förslag till landshövdingeresidenset i Jönköping. Gravyr av J. E. Rehn.
- » 91. —, Landshövdingeresidenset i Vänersborg. Gravyr av J. E. Rehn.
- » 92. —, Landshövdingeresidenset i Helsingfors. Byggnadsstyrelsen.
- » 93. —, Förslag till landshövdingeresidens och kommandantshus i Degerby (Lovisa). Krigsarkivet.
- » 94. —, Presidentshuset i Jönköping. Gravyr av J. E. Rehn.
- » 95. —, Ritning till boställe å arrenderade kungsgårdar. Byggnadsstyrelsen.
- » 96. —, Ritning till Karlstads gymnasium. Fullerö.
- » 97. —, Riddarhuset. Stockholm. Projekt till flyglar och stall. Sektion i Byggnadsstyrelsen.
- » 98. —, Ritning till observatoriet. Stockholm. Sektion i K. B.
- » 99. —, »Project til en Båk på Finska Uth Öhn och Ahlund Skiäret.» Vasabibl. K. B.
- » 100. —, Förslag till brobyggnad. Vasabibl. K. B.
- » 101. —, Ritning till gårdsbyggnaderna vid Johan Paschs hus i Stockholm. Bellinga.
- » 102. —, Ritning till Strömsborg. Königs saml. K. B.
- » 103. C. F. Cronstedt, Förslag till stadsplan för Kaskö stad i Finland. Byggnadsstyrelsen.
- » 104. C. Hårleman, Gustavianum, Upsala. Biblioteksinredning i södra boksalen N. M.
- » 105. —, Konsistoriehuset i Upsala. Fasad mot S:t Erikstorg. Gravyr av J. E. Rehn.
- » 106. —, Katedralskolan i Upsala. Fasad mot domkyrkan. Byggnadsstyrelsen.
- » 107. —, »General plan utaf Lundz academie och des tillhörigheter.» Gravyr av J. E. Rehn.
- » 108. —, Orangerihuset i Lunds botaniska trädgård. Byggnadsstyrelsen.
- » 109. —, Ritning till stallmästaregården i Lund. Byggnadsstyrelsen.
- » 110. Fästnings- och stadsplan för Landskrona, år 1749. Krigsarkivet.
- » 111. C. Hårleman, Ritning till kasernen i Landskrona. F. A.
- » 112. —, Corps de garde i Landskrona. F. A.
- » 113. —, Plan och fasad av fästningsmur med port och vakthus. Landskrona. F. A.
- » 114. —, Fasader av norra fästningsporten och corps de garde i Kristianstad. F. A.
- » 115. Norra fästningsporten, Norreport, i Kristianstad. Foto.
- » 116. C. Hårleman, Förslag till torn å varvsmuren i Karlskrona (?). Vasabibl. K. B.
- » 117. C. F. Cronstedt, Ritning till arsenalen i Karlskrona. Fullerö.
- » 118. Fästnings- och stadsplan för Degerby (Lovisa) år 1747. Detalj. Krigsarkivet.

Fig. 119. S. Agnese. Rom. Foto.

- » 120. Filippo Juvara. Ritning till ett av klocktornen å la Superga. Turin. N. M.
- » 121. C. Hårleman, Förslag till Storkyrkans torn. N. M.
- » 122. —, Förslag till Upsala domkyrkas tornhuvar. Fullerö.
- » 123. —, Skiss till en av Upsala domkyrkas tornhuvar. N. M.
- » 124. —, Förslag till Linköpings domkyrkas västfasad. N. M.
- » 125. —, Förslag till Linköpings domkyrkas västfasad. N. M.
- » 126. —, Förslag till Växjö domkyrkas västfasad. N. M.
- » 127. C. J. Cronstedt, Ombyggnadsförslag till Skara domkyrka. Byggnadsstyrelsen.
- » 128. C. Hårleman (?), Ritning till Strängnäs domkyrkotorn. N. M.
- » 129. —, Skisser till torn å Jakobs kyrka. N. M.
- » 130. —, Ritning till Klara kyrkas torn och västfasad. N. M.
- » 131. Karolinska gravkoret. Kopia av okänd konstnär efter Hårlemans ritning. K. B.
- » 132. C. Hårleman (?), Den fastställda ritningen till Carl XII:s sarkofag. N. M.
- » 133. —, Förslag till Carl XII:s sarkofag. N. M.
- » 134. —, Förslag till Carl XII:s sarkofag. N. M.
- » 135. —, Ritning till Ulrika Eleonora d. y:s sarkofag. N. M.
- » 136. —, Ritning till tornhuv å Mariestads kyrka. N. M.
- » 137. —, Restaureringsförslag till Hedemora kyrka. N. M.
- » 138. —, Skiss till Ängsö kyrkas torn. N. M.
- » 139. —, Förslag till Kristianstads kyrkas torn.
- » 140. —, Fasad och plan av Franska reformerta kyrkan i Stockholm. Gravvyr av J. E. Rehn.
- » 141. —, Förslag till Adolf Fredriks kyrka (?). Stockholm. N. M.
- » 142. —, Ritning till Sofia Albertinakyrkan i Landskrona. Västfasad. F. A.
- » 143. —, Ritning till Sofia Albertinakyrkan i Landskrona. Nordfasaden. F. A.
- » 144. —, Sofia Albertinakyrkan i Landskrona. Plan. F. A.
- » 145. —, Förslag till Amiralitetskyrkan i Karlskrona. Västfasad. Bellinga.
- » 146. —, Förslag till Bettna kyrka (?). Sektion. Åkerö.
- » 147. —, Ritning till altaret i Gustavi domkyrka. Göteborg. N. M.
- » 148. —, Förslag till altare. Fullerö.
- » 149. —, Skiss till predikstol i Klara kyrka. N. M.
- » 150. —, Förslag till predikstol. N. M.
- » 151. —, Förslag till orgel och orgelläktare i Klara kyrka. U. U. B.
- » 152. —, Skiss till ärkebiskop E. Benzeliis epitafulum i Upsala domkyrka. N. M.
- » 153. —, Förslag till epitafulum för Fr. Sparre i Upsala domkyrka. N. M.
- » 154. —, Ritningar till epitafer för friherre C. Rålamb och friherre R. Fuchs i Klara kyrka. Byggnadsstyrelsen.
- » 155. —, Ritning till kakel. N. M.
- » 156. Bord, rikt skulpterat och förgyllt. Har tillhört Lovisa Ulrika. N. M.
- » 157. C. Hårleman, Ritning till släde. N. M.
- » 158. —, Ramprofiler. K. B. Vasabibl.
- » 159. —, Förslag till praktkakelugn. Bellinga.
- » 160. —, Ritning till terrin av silver. N. M.
- » 161. —, Ritning till järngaller för Gustav Vasas gravkor i Upsala domkyrka. N. M.
- » 162. —, Ritning till schabrak. N. M.
- » 163. Schabrak, utfört efter C. Hårlemans ritning till Adolf Fredriks kröning 1751. Livrustkammaren. Foto.

- Fig. 164. C. Hårleman, Förslag till vapen för friherrliga ätten Palmstierna. N. M.
- » 165. —, Ritning till dekorering av Riddarholmskyrkans orgelläktare vid Ulrika Eleonora d. y:s bisättning. Gravyr av J. E. Rehn.
- » 166. —, Ritning till castrum doloris vid Ulrika Eleonora d. y:s begravning i Riddarholmskyrkan. N. M.
- » 167. —, Ritning till castrum doloris vid Fredrik I:s begravning i Riddarholmskyrkan. U. U. B.
- » 168. Interiör av Riddarholmskyrkan under Fredrik I:s begravning. Försättsritning till gravyr av J. E. Rehn. N. M.
- » 169. C. Hårleman, Förslag till dekoration vid Kungshuset i anledning af prins Gustafs födelse. N. M.
- » 170. —, Vägglampetter i Riddarholmskyrkan vid Ulrika Eleonora d. y:s bisättning. Gravyr av J. E. Rehn. Detalj.
- » 171. Carl Hårleman, Byst i gips av J.-Ph. Bouchardon. Fullerö.

PERSONREGISTER.

- Adelcrantz, C. F. s. 13, 21, 31, 84, 123, 125,
126 f., 139, 141, 145, 147, 148, 149,
156, 169, 197, 208, 252, 263, 276, 282,
304, 308, fig. 60, 66.
- Adelcrantz, G. J. s. 41, 42, 195, 238, 247 ff.
- Adolf Fredrik s. 113, 114, 209, 224, 227.
- kröning s. 292 f., 301, fig. 163.
- Albani, A. s. 48.
- Almgren, A. s. 91.
- Anderson Lundström, J. s. 270.
- d'Antin, duc s. 44.
- Arenius, O. s. 103, fig. 27.
- Aubert, J. s. 13.
- Audran, C. s. 58.
- Babel, P.-E. s. 57.
- Balgueri, P. s. 46, 59, 258.
- Bellette, A. s. 57, 59, 63, 64.
- Bérain, J. s. 9, 19, 288, 295.
- Berch, C. R. s. 301, 302.
- Berg, J. s. 118.
- Bernini, L. s. 5, 9, 19, 50, 236, 272, 295.
- Bibiena, G. G. s. 66.
- Biurman, G. s. 210.
- Blom Carlson, C. G. s. 186.
- Blondel, F. s. 4, 5, 6, 41.
- J.-F. s. 4, 8, 9, 15, 17, 18, 21, 60.
- Boffrand, G. s. 9.
- Bogels, Elisabeth s. 37.
- Borromini, F. s. 9, 50, 236.
- Bouchardon, E. s. 48, 50, 69.
- J.-Ph. s. 62, 63, 68, 69, 70 ff., 91, 103,
197, 299, 305, 316 not 67
- Boucher, Fr. s. 45, 65, 80.
- Bourgignon, J. s. 63, 64, 69.
- Briseux, C. E. s. 9, 153, 163, 304, 306,
321 not 86, fig. 4, 5.
- Brunius, C. G. s. 218 ff., 244, 245.
- Caillon, J.-G. s. 64, 288.
- Canaletti s. 67.
- Capriani, F. s. 50.
- Carlberg, B. W. s. 120, 200 f., 213, 312 not 41.
- J. E. s. 21, 88, 110, 194, 195, 204,
207, 208, 213, 239, 247, 252.
- Carl XI s. 27, 38.
- Carl XII, sarkofag, se Riddarholmskyrkan
fig. 132—134.
- Cazes, P. J. s. 45.
- Caylus, A.-C.-P. de s. 48, 69.
- Chambers, W. s. 127.
- Cleve, C. van s. 272.
- Cochin, N. s. 300.
- Colbert, J. B. s. 6, 26, 45.
- Contant d'Ivry s. 126.
- Cordemoy s. 5.
- Cortona, P. da s. 50.
- Cousin, Ch.-G. s. 63, 64, 68, 69, 71 f., 254,
sid. 316 not 69.
- Cronstedt, C. J. s. 21, 56, 76, 78, 85, 109,
119, 126, 139, 146, 191, 197, 211, 216,
243, 230, 233, 245, 261, 269 f., 282,
297, 298, 301, 304, 308, fig. 103, 117, 127.
- de Cuvillies, F. s. 10, 45, 283.
- Daviler s. 5, 41.
- Dahlberg, E. s. 223, 232.
- Dahlsten, A. s. 103.
- David, P.-R. s. 59, 64.
- De Cotte, R. s. 9, 60, 80.
- De la Gardie, M. J. s. 28, 29, 121.
- De la Hire, Ph. s. 44.
- De la Joue s. 10.
- De la Vallée, J. s. 19, 196.
- De la Vallée, S. s. 27.

- De Neufforges, J. Fr. s. 12, 137, fig. 50.
 De Quinze, L. s. 254.
 Derand, Fr. s. 41.
 De Sanctis, F. s. 51.
 Désargues, G. s. 41.
 Desgots, C. s. 43, 44.
 Deslavier, N. s. 58.
 Desprez, J. L. s. 116, 218.
 Destin, kapten s. 180.
 Dominique s. 65.
 Donnay, L. s. 58.
 Duru, J. L. s. 283.
 Du Ry, S. L. s. 91, 94, 95, 160.

 Ehrensvärd, A. s. 234, 235 268.
 Eliander, C. s. 101 f., 200, 250.
 — H. s. 245.
 Elvius, P. s. 93, 197.
 Engel, J. K. L. s. 188.

 Fehrman, D. s. 101.
 Feretti, A. s. 68.
 Fischer v. Erlach, J. B. s. 51.
 Fjellström, P. s. 103.
 Fontana, C. s. 47, 50.
 — D. s. 242.
 Francia, D. s. 68.
 Francke, G. s. 207.
 Fréart de Chambray s. 4.
 Fredrik I s. 147 f.
 — sarkofag s. 258.
 — begravning s. 295 ff., fig. 167, 168.
 Fridsberg, O. s. 173.
 Fristedt, J. s. 55, 249, 250.
 Fröman, G. s. 94.

 Gabriel, A.-J. s. 12, 13, 44, 80, 149.
 — J. s. 12, 80, 242, fig. 3.
 Gardi, M. s. 57, 63.
 Gerdes, P. s. 55, 109, 110, 112, 173, 241, 247.
 Germain, Th. s. 290.
 Geting, S. s. 259.
 Ghezzi, P. L. s. 48.
 Gillot, C. s. 9.
 Grill, C. s. 166, 183.
 Grundström, C. s. 206.
 Guarini, C. s. 47, 236.
 Gustaf III s. 123, 125, 142 f., 228, 302.

 van der Haegen, J. B. s. 57.
 Haid, J. J. s. 103, fig. 27.
 Hardouin-Mansard, J. s. 6, 9, 23, 44, 46, fig. 1.
 Haupt, G. s. 287.
 Hedlinger, J. C. s. 47, 101, 283.
 Hedvig Eleonora s. 37.
 v. Hildebrandt, L., s. 51.
 Hilleström, P. s. 103, 283.
 Hjorter, O. P. s. 41.
 Härleman, Christian s. 37.
 — Eva Johanna, f. Baartz s. 38, 97.
 — J. s. 37—40, 125, s. 313 not 2, fig. 7.
 — J. A. s. 38.
 — P. s. 183, 235.

 Höpken, A. J. s. 102, 197 f., 207.
 — C. F. s. 82, 101.

 Jombert, C. s. 8.
 Juvara, F. s. 47, 98, 161, 163, 236, 237, fig. 120.

 v. Knobelsdorff, H. G. W. s. 51.
 König, C. H. s. 14, 20, 21.
 Körner, C. och J. C. s. 55, 78, 118, 156,
 173, 181, 191, 194, 196, 200, 206,
 207, 215, 217, 250, 259.

 v. Lantingshausen, J. A. s. 175.
 L'archevêque, P. H. s. 72.
 Laugier, abbé s. 11, 22.
 Le Bas s. 282, 285.
 Le Brun, Ch. s. 5, 6, 19, 295.
 Leger, P.-N. s. 59.
 Le Lievre, M. s. 57, 59.
 Le Lorrain, L. J. s. 173.
 Le Mercier, K. s. 5.
 Le Muet, P. s. 41.
 Le Nôtre, A. s. 6.
 Le Pautre, A. s. 19, 41.
 Le Roux s. 60.
 Le Vau, L. s. 5, 6, 19.
 Ley, T. s. 283.
 v. Liewen, H. H. 224 ff., 230.
 — Henrica Juliana s. 92, 93, 94.
 v. Linné, C. s. 99, 212 f.
 Liung, J. L. s. 275.
 Lovisa Ulrika s. 77, 99, 126 f., 129 ff., 148.
 Ludvig XIV s. 6, 7.
 Ludvig XV s. 81.
 Lunghi, O. s. 50.

- Maderna, C. s. 50.
 Mansard, F. s. 4, 5.
 Marchionne, C. s. 48.
 Marot, D. s. 9.
 Martin, F. E. s. 190.
 Masreliez, A. s. 63, 273, 279.
 — J. B. s. 139.
 — L. s. 136.
 Meissonier, J.-A. s. 9, 10, 17, 45, 59, 60, 304.
 Meldahl, F. s. 177.
 Menard, F. s. 64.
 Meytens, M. fig. 7.
 Michelangelo s. 49.

 Natoir, Ch. J. s. 65.

 Oppenord, G.-M. s. 9, 10, 45, 57, 60, 71, 98, fig. 2, 6.
 Orm, G. s. 261.
 Oudry, J. B. s. 45, 58, 65, 80.

 Palladio, A. s. 4, 14.
 Pasch, J. s. 61, 65, 73, 173, 204, fig. 101.
 Pater, J. B. J. s. 58.
 Perrault, C. s. 4, 5, 6.
 Pillement, J. s. 10.
 Pineau, D. s. 256.
 — N. s. 9, 60, 256, 293, 304.
 Polhem, C. s. 93.
 Precht, B. s. 297.
 — Chr. s. 283, 291.
 — G. s. 318 not 121.
 Preis, J. F. s. 43, 46.

 Rainaldi, C. s. 50, 236.
 Rehn, J. E. s. 21, 24, 25, 31, 74, 78, 83, 84, 91, 102, 116, 125, 127, 134 ff., 142, 145, 155, 170, 175, 183, 185, 192, 194, 215, 220, 243, 250, 268, 269, 275, 278 ff., 282, 284 ff., 290, 291, 296 ff., 304, 308, fig. 28, 29, 89, 90, 91, 94, 102, 107, 140, 165, 170.
 Romberg, A. s. 258.
 Rousseau, A. s. 80.
 Rudbeck, O. s. 113, 114.
 Rustre, Ch. s. 59.

 Saint-Laurent, P. de s. 63, 68, 72.

 Salvi, N. s. 50.
 Schröder, G. E. s. 142.
 Sergel, Chr. s. 91, 283, 292.
 — J. T. s. 72, 274.
 Serre, E. s. 284.
 Servandoni, J. J. s. 10, 11.
 af Sillén, G. s. 114.
 Sparre, F. s. 78, 278, fig. 153.
 Stafhell, G. d. ä. s. 291.
 Stosch, Ph. von, s. 48, 314, not 27.
 Svanberg, G. s. 217.

 Taraval, G.-Th. s. 58, 61, 65, 73, 77, 135.
 Tessin, C. G. s. 20, 28, 32, 42, 54 ff., 61, 63 ff., 66 ff., 76, 80, 87, 90 f., 96, 100, 130, 171 ff., 208, 257 f., 271, 285, 308.
 — Nic. d. y. s. 19, 23, 26—29, 39, 40, 42, 51, 53, 54, 55, 63, 71 ff., 85, 86, 112, 125, 126, 152, 167, 232, 238, 241, 255, 260, 264, 267, 295, 305.
 — Nic. d. ä. s. 19, 27, 123, 125, 130, 152, 168, 195, 252, 306.
 Thibault s. 46.
 Tiepolo, G. B. s. 66 ff.
 Toro, H.-J.-B. s. 10.
 Torshell, G. s. 41.

 Ulrica Eleonora d. y. s. 126, 149.
 — begravning s. 295 ff., fig. 165, 166, 170.
 — sarkofag fig. 135, s. 258.

 Walrave, P. s. 42 ff., 314, not 15.
 Van Loo, C. s. 80, 98.
 Vanvitelli, G. V. s. 162.
 Varin, N. s. 59.
 Vassé, A. s. 45, 47, 60, 98, 304.
 Watteau, A. s. 9, 58.
 Way, J. s. 217.
 Verberckt, J. s. 80.
 Westrell, P. s. 207.
 Vignola, G. B. s. 4, 21, 270.
 Wijnblad, C. s. 14, 20, 22—24, 165, 230.
 Vitruvius s. 5.
 Wolff, J. s. 78.
 Wälner, J. K. s. 247.

 Zettervall, F. s. 259.
 — H. s. 242, 244, 246, 247 252.

ORTREGISTER.

- Alingsås, stadsplan s. 30.
 Alundskär, fyr s. 202, fig. 99.
 Amalienburg, slottet s. 10.
 Amelienthal, slottet (Wilhelmsthal) s. 160.
 Amsterdam s. 42, 82.
 Antwerpen s. 43.
 Arboga, rådhuset s. 193.
 Barsebäck s. 177 f., fig. 86.
 Beauvais (tapeter) s. 80.
 Bergshammar s. 180.
 Berlin s. 51.
 Bettna kyrka s. 271, fig. 146.
 Bjersjölagård s. 166.
 Blois, slottet 5.
 Bordeaux, Place royale s. 13.
 Brokind s. 179 f.
 Brühl, slottet s. 10.
 Brüssel s. 57, 79 (tapeter).
 Bälteberga s. 183.
 Chantilly, slottet s. 6.
 — trädgården s. 43.
 Degerby (Lovisa) fästningsverk s. 233 ff.,
 fig. 118.
 — kyrkan s. 268.
 — residensbyggn. s. 188, fig. 93.
 Drottningholm s. 38, 40, 54, 129 ff., 273,
 281, 288 ff., 306, fig. 45—49, 51—58.
 Ekeby kyrka s. 327, not 50.
 Ekolsund s. 40, 54, 123 ff., fig. 39, 40.
 England s. 46, 282.
 Falkenberg, brobyggn. s. 203.
 Florens s. 51.
 Flyinge kungsgård s. 158 f., fig. 69.
 Fogelvik s. 166, 167 f., fig. 76—78.
 Forsbacka bruk s. 183.
 Forsmarks bruk s. 166.
 Frankrike s. 4 ff.—13, 26, 236, 293.
 Fredrikshof s. 147, 306, fig. 59, 60.
 Gimo bruk s. 166, 170.
 Granhammar s. 175.
 Gripsholm, slottet s. 108 f. 114.
 Gräsö fyr s. 201.
 Gävle, slottet s. 111 f., fig. 31.
 Göteborg, Gustavi domkyrka, s. 272 f., fig. 147.
 — Jacobssonska sockerbruket s. 200 f.
 — Ostindiska kompis hus s. 200 f.
 — Tyska kyrkan s. 312 not 41.
 Haag s. 43, 46.
 Hallingebergs kyrka s. 271.
 Hargs bruk s. 183.
 Hedemora, kyrkan s. 259 f., fig. 137.
 Hedensberg s. 182.
 Helsingfors, residensbyggn. s. 187 f., fig.
 92.
 Holland s. 282.
 Hörningsholm s. 178 f.
 Italien s. 19, 20, 46, 74 (marmor), 237 f.
 Jacobsdal se Ulriksdal.
 Johannishus s. 169.
 Julita s. 182.
 Jönköping, fängelse s. 186.
 — presidentshuset s. 189 f., fig. 94.
 — residensbyggn. s. 186, fig. 90.
 — slottet s. 120 f.
 Kaggeholm s. 166.
 Karlberg s. 38, 40, 54, 121 f., fig. 38.
 Karlskrona, Amiralitetskyrkan (Ulrica Pia)
 s. 268 ff., fig. 145.
 — Arsenalen fig. 117.
 — Fredrikskyrkan s. 267.
 — fästningsverk s. 232 f.
 — varvmuren fig. 116.
 Karlstad, fängelse s. 194.
 — gymnasium s. 193 f., fig. 96.
 — rådhus s. 193 f.
 — stadsplan s. 193, 210.

- Kaskö, stadsplan s. 211, fig. 103.
 Kina slott s. 127, 145.
 Korsö fyr s. 201 f.
 Kristianstad, fästningsverk s. 230 ff., fig. 114.
 — kyrkan s. 261 f., fig. 139.
 — Norreport fig. 115.
 — residensbyggn. s. 186.
 Kristineberg s. 183.
 Kristinehof s. 182.
 Kungsör s. 157 f., fig. 68.
 Köpenhamn s. 93.
 Landskrona s. 223 ff.
 — corps de garde fig. 112.
 — fästningsverk fig. 110, 113.
 — kasärn fig. 111.
 — Sofia Albertina kyrkan s. 265 f., fig. 142—144.
 — stadsplan fig. 110.
 Landsjö s. 181.
 Leckö s. 40.
 Leufsta bruk s. 183.
 Lilla Edet s. 93.
 Linköping, domkyrkan s. 243 f., fig. 124, 125.
 Ljung s. 166.
 Lovisa, se Degerby.
 Lund s. 218 ff.
 — Akademien s. 220 f., fig. 107.
 — Bot. trädg. s. 221 f., fig. 108.
 — Lundagård s. 220 f.
 — Stallmästaregården s. 222, fig. 109.
 Löfstad s. 180.
 Mariestad, kyrkan s. 259, fig. 136.
 Metz s. 8.
 Meudon s. 43.
 Milano s. 162.
 München s. 10.
 Neapel s. 51, 162.
 Noor s. 40.
 Norrköping, S. Olofkyrkan s. 261.
 Nümphenburg, slottet s. 10.
 Nykvarn, brobyggn. s. 204.
 Nyan l. Båkskäret, Känningsbåk s. 202.
 Näs s. 181.
 Paris s. 8, 43 ff. (resa till), 56 ff. (d:o), 63
 (konstnärer införskrivna), 78 ff. (resa till),
 301, 304.
 — École militaire s. 13.
 — Hôtel de Biron s. 13.
 Paris Hôtel d'Evreux (Elyséepalatset) s. 45.
 — Louvren s. 5, 45.
 — Palais Royal s. 45.
 — Place de la Concorde s. 13.
 — Place des Victoires s. 6.
 — Place Vendôme s. 6, 7, 45.
 — Porte St. Denis s. 5.
 — Sorbonne s. 5, 236.
 — St. Roch s. 236.
 — St. Sulpice s. 10, 45, 71, fig. 2.
 — Tuilerierna s. 45.
 — Val de Grâce s. 5, 45, 297.
 Pompeji s. 12.
 Potsdam s. 89, 160.
 Prag s. 51.
 Ramlösa s. 92.
 Regnholm s. 183.
 Rennes s. 12, 242, fig. 3.
 Rom s. 19, 20, 47—51, 162, 237, 307,
 fig. 9, 10, 119.
 Rosslätt s. 166.
 Rörstrand s. 283, 289.
 Saint-Cloud, slottet s. 6.
 Saint-Germain, slottet s. 6.
 Segersjö s. 182.
 Siena s. 51.
 Skara, domkyrkan s. 245 f., fig. 127.
 Steninge s. 19, 40, 152.
 Stockholm s. 24, 28.
 — Adolf Fredriks kyrka s. 263, fig. 141.
 — Arsenalen (= Makalös, De la Gardieska
 Palatset) s. 199.
 — De Geerska huset, V. Trädgårdsg. s. 206.
 — Drottninggatan 88, Härlemans hus s. 40,
 97 ff.
 — Drottninggatan, A. J. v. Höpkens hus s.
 207.
 — Drottninggatan, Handelsm. N. Nymans
 hus s. 207.
 — Finska kyrkan s. 265.
 — Franska ref. kyrkan, St. Nyg. 5 s. 262,
 fig. 140.
 — Fredsgatan, Ulrica Jul. Brahes hus s. 207.
 — Jakobs kyrka s. 101, 102, 238, 246, 247,
 278, 279, fig. 129.
 — Klara kyrka s. 102, 238, 250 ff., 274,
 278, 279, 304, fig. 130, 149, 151, 154.
 — Kungshuset s. 77, 296, 302, fig. 169.

- Stockholm, Kungsträdgården s. 37, 38, 39.
 — Lantmäterikontoret (= Gamla Arsenalen) s. 199.
 — Maria kyrka s. 327 not 78.
 — Mästersamuelsgatan. J. Paschs hus s. 204, fig. 101.
 — Observatoriet s. 197 ff. fig. 98.
 — Regeringsgatan 106 s. 207.
 — Riddarholmskyrkan s. 252 ff., 291, 326, not 36, fig. 131—133.
 — Riddarholmskyrkan, Kungl. Begravnin-
 gar s. 295 ff., fig. 165—168, 170.
 — Riddarhuset s. 195 ff., fig. 97.
 — Riksbanken, gamla, s. 195.
 — Rikssalen s. 10, 71 f.
 — Slottet s. 10, 30, 51, 53 ff., 62 ff., 76 ff.,
 113, 140, 146, 197, 281, 288, 312 not
 17; fig. 12, 13, 14, 15, 20, 22—25.
 — Slottskyrkan s. 72 ff., fig. 16—19.
 — Sparreska palatset s. 152.
 — stadsplan s. 208 ff.
 — Storkyrkan s. 237, 252, fig. 121.
 — Strömsborg s. 204 f., fig. 102.
 — Södersluss s. 93.
 — Västerlånggat.-Gråmunkegränd, Handl.
 Mathæus hus s. 207.
 — Öhrman, Jonas' hus, s. 207.
 Strängnäs, domkyrkan s. 246 f., fig. 128.
 Strömsholms slott s. 122 f., 273.
 Sturehof s. 166.
 Sundsvall, kyrkan s. 258 f.
 Svartsjö slott s. 112, 149 ff., 306, fig.
 61—67.
 Sveaborg s. 235.
 Svindersvik s. 166 f., fig. 75.
 Sväneby s. 183.
 Säbrå kyrka s. 273.
 Sätuna s. 18, 175, fig. 85.
 Söderfors bruk s. 183.
 Thorönsborg s. 176.
 Trolleberg s. 177.
 Trolleholm (Ericsholm) s. 176.
 Trollhättan s. 93, 197.
 Tulesbo s. 166.
 Tullgarn s. 180 f.
 Tuna översteboställe s. 192; jfr boställen s.
 191 m. fl. s. 323 not 137, 138.
 Tunbyholm s. 183.
 Turin s. 47, 161, 163, 237, 263, 307, fig. 71,
 120.
 Ulriksdal s. 54, 126 ff., 320, not 43, fig.
 41—44.
 Upsala s. 212 ff.
 — Academia Carolina s. 216.
 — Bot. trädg. s. 115, 216 f.
 — Domkyrkan s. 241 f., 251, 278, 291, fig.
 122, 123, 152, 153, 161.
 — Domtrapphuset s. 216.
 — Gustavianum s. 214, fig. 104.
 — Katedralskolan s. 215, fig. 106.
 — Konsistoriehuset s. 214 f., fig. 105.
 — Observatorium s. 216 f.
 — Slottet s. 112 ff., 217, fig. 32, 33.
 — stadsplan s. 208 f.
 — Ärkebiskopshuset s. 191.
 Utö fyr s. 202, fig. 99.
 Yxtaholm s. 183.
 Vapnö s. 183.
 Vaux-le-Vicomte, s. 5, 19.
 Venedig s. 51, 66 f.
 Versailles s. 6, 13, 43, 46, 60, 80, 83, 161,
 236, 304, fig. 1, 8, 21.
 Wien s. 51.
 Visby, rådhuset s. 194 f.
 Vänersborg, residensbyggn. s. 187, fig. 91.
 — kronobageriet s. 200.
 Väsby s. 166.
 Västervik, Cederflychtska fattighuset s. 327
 not 68.
 Västerås, slottet s. 109 f., fig. 30.
 — domkyrkan s. 260.
 Växjö, domkyrkan s. 244 f., fig. 126.
 — residensbyggn. s. 185, fig. 89.
 Ystad, brobyggn. s. 204.
 Åbo, slottet s. 119 f., fig. 37.
 Åkarp, brobyggn. s. 204.
 Åkerö s. 153, 171 ff., fig. 81—83.
 Älvkarleby, brobyggn. s. 324 not 162.
 Ängsö, kyrkan s. 260, fig. 138.
 — slottet s. 181 f.
 Örebro, slottet s. 116 ff., fig. 34, 35, 36.
 Östanå s. 40.
 Österby bruk s. 166, 322 not 120.
 Övedskloster s. 169 ff., 306, fig. 79, 80.
 Öveds kyrka s. 270.

